

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1995

Technical and Bibliographic Notes / Notes techniques et bibliographiques

The Institute has attempted to obtain the best original copy available for filming. Features of this copy which may be bibliographically unique, which may alter any of the images in the reproduction, or which may significantly change the usual method of filming, are checked below.

L'Institut a microfilmé la meilleure exemplaire qu'il lui a été possible de se procurer. Les détails de cet exemplaire qui sont peut-être uniques du point de vue bibliographique, qui peuvent modifier une image reproduite, ou qui peuvent exiger une modification dans la méthode normale de filmage sont indiqués ci-dessous.

☐ Coloured covers/ Couverture de couleur	☐ Coloured pages/ Pages de couleur
☐ Covers damaged/ Couverture endommagée	☐ Pages damaged/ Pages endommagées
☐ Covers restored end/or laminated/ Couverture restaurée at/ou pelliculée	☐ Pages restored end/or laminated/ Pages restaurées et/ou pelliculées
☐ Cover title missing/ La titre de couverture manque	☒ Pages discoloured, stained or foxed/ Pages décolorées, tachetées ou piquées
☐ Coloured maps/ Cartes géographiques en couleur	☐ Pages detached/ Pages détachées
☐ Coloured ink (i.e. other than blue or black)/ Encre de couleur (i.e. autre que bleue ou noire)	☒ Showthrough/ Transparence
☐ Coloured plates end/or illustrations/ Planches at/ou illustrations en couleur	☒ Quality of print varies/ Qualité inégale de l'impression
☐ Bound with other material/ Relié avec d'autres documents	☐ Continuous pagination/ Pagination continue
☒ Tight binding may cause shadows or distortion along interior margin/ La reliure serrée peut causer de l'ombre ou de la distorsion le long de la marge intérieure	☐ Includes index(es)/ Comprend un (des) index
☐ Blank leaves added during restoration may appear within the text. Whenever possible, these have been omitted from filming/ Il se peut que certaines pages blanches ajoutées lors d'une restauration apparaissent dans la texte, mais, lorsque cela était possible, ces pages n'ont pas été filmées.	Title on header taken from: / Le titre de l'en-tête provient:
	☐ Title page of issue/ Page de titre de la livraison
	☐ Caption of issue/ Titre de départ de la livraison
	☐ Masthead/ Générique (périodiques) de la livraison

Additional comments: / Text in Ukrainian.
Commentaires supplémentaires:

This item is filmed at the reduction ratio checked below/
Ce document est filmé au taux de réduction indiqué ci-dessous.

10X	12X	14X	16X	18X	20X	22X	24X	26X	28X	30X	32X
								✓			

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

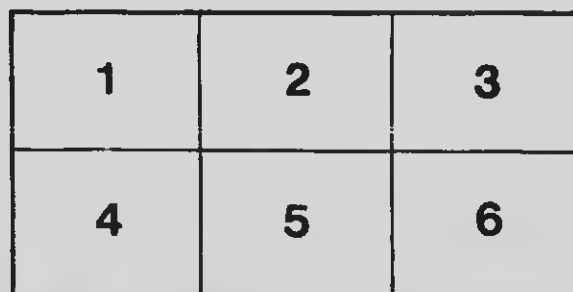
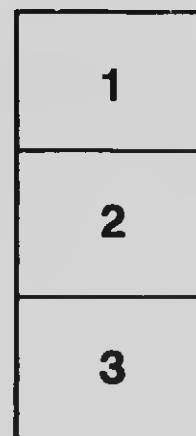
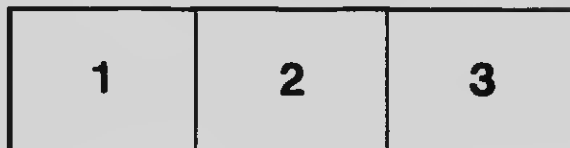
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol $\rightarrow$ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

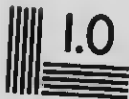
Les exemplaires originaux dont le couvercle en papier est imprimé sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole $\rightarrow$ signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., pouvant être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

4.5
3.0

2.8

2.5

3.6

3.2

2.2

2.5

3.6

2.2

4.0

2.0

1.8

1.6

1.4

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

H

H

Михайло Грушевський

професор української історії у Львівському університеті.

HUKRDUP

ІЛЮСТРОВАНА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

**UKR RES
DUPLICATE**

ПРАВДИВИЙ ПЕРЕДРУК КРАСОВОГО ВИДАНЯ.

Накладом „Канадійського Фармера“, 852 Мейн Стр.
Вінніпег, Канада.

DK 508

.7

H. 12

1.8

1950

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

З огляду на те, що староруський наклад отсєї книги зі-
став вже вичерпаний, і з огляду на те, що попит за сєю пре-
ціозною книгою збільшає ся з кождим днем, часомсь „**Ка-
надийський Фармер**” рішили прийти в поміч нашому укра-
їнському громадянству, і видати сю книгу своїм власним
коштом. **Канадийський Фармер**” видаючи її мав лише одно
на цілі, а се, щоб наші українські поселенці були свідомі
себе, щоб знали свою історію від найдавнійших часів, щоб
знали, що вони є діти Неньки України без рікниці на се де-б
вони не жили; щоб через виданє отсєї книги, написаної на-
шим найбільшим письменником і істориком, М. Грушев-
ським, поширити, піднести і скріпити національну свідомі-
мість серед Українців на іміграції...

За видавництво
„**Канадийський Фармер.**”

В
Т
Л
И
И
И
К
И
Ж
Р
И
В
З
Г
С
С
О

Вс

Ця книга була задумана тоді, як тільки настала якась свобода українському слову в Росії (1915), першою моєю гадкою було — що тепер можна здійснити свій давній замір — видати приступно нашчаду ілюстровану історію України. Перше одначе я задумав видати коротку популярну історію, котра й вийшла весною 1907 р. під назвою „Про старі часи на Україні,” в закінченню цієї книжки я тоді побачив своє видане більшої ілюстрованої історії (се закінчене чомусь в більшості примірників було видавцями пропущене, а тільки в деяких зіставлене). Ріжні одначе пригоди знеохотили мене потім до цього діла, і тільки минулого року, бажаючи дати по силам своїм якусь подяку українському громадянству, що привітало мене з двадцятипятиліттем моєї письменської діяльності, вернув ся до отього діла і випускаю тепер отсю книгу.

Не знаю, чи треба голкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тимущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу — нашчадо легко і приступно, оскільки образками минулого життя, уривками нашої старої творчости, нашої словесности і змисками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікопомних подій. Не легка се річ — змістити в таку хоч би й величеньку книгу все багатство українського життя, від найдавнішої доби, куди не сягає ще писана історія, і до наших часів свідомого українського життя: коли хочеть ся не обмежити ся самою тільки зверхньою історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народови, в яким нашчямі розвивало ся його життя громадське і культурне. Не загнунав я через те викладу свого імечами і роками — кому треба того, знайде дещо в ресстрах і таблицях при кінці тому*). Історію нашого національного відродження в ХІХ в. виложив я коротко тільки, бо схотівши розповідати докладно, збільшив би книгу ще більше, і му сьла-б вона бути звично дорога, а мені хотіло ся, щоб ціна її не була висока. З тих же причин приходило ся обмежати і чиело ма-

*) А хто хоче про щось довідати ся більше, для тих на кінці книги поданий перегляд гадної історії України, по томах і главах, де що треба шукати.

любкин — могло-б їх бути значно більше і числом і розміром, але тоді-б прийшло си або книжку побільшати, або на саму історію, на оповідання лишати менше місця.

Ілюстрації давав я тільки змії „автентичні“ — знімки з старих портретів, малюнків, гравюр, будишків, а не скомапоновані сучасними малярами. Що найбільше дозволив собі подати кілька рисунків лікі на підставі старих монет, печаток то що пробують відтворити портрет чи образ дітча. Но за тим я старав си обминати великої фантастичности, виходячи з того переконання, що дійсний старовинний предмет вводить сучасного чоловіка в старе житє далеко брзше і живійше, ніж довгі описи і великі повійні фантазії; стари гравюра, малюнок, незалежно від того, що вони представляють, дають нам ще вірчець тодішньої техніки, артистичної творчости, художнього зрозуміння. Невно, не заведе ми знаходимо в них саме те, чого-б нам більше хотіло ся. Портрети наприклад маємо тільки декотрих дітців, і то не заведе тих, що найбільше нам цікаві. Які-б радї ми були мали портрети Івана Вишневецького, Гуни, Орлика, Гордієнка замість яких небудь малючканних портретів архієрейських. Дарма, не маємо, і муємо вдоволити ся замість окремих людей тим, що дає нам загальний образ часу, епохи. Та й тут на переходї етає те що в нас побутові памитки українського житя ще мало на себе звертали уваги, на декотрі чаєн і сторони житя тільки тепер починають давати воєр і помалу збирати матеріял. Але і айбранє вже дає і тут досить живе й яєкрає поштє про богацтво і ріжносторонність старого українського житя.

Технічні переходи не дали можливости випробувати всі відбитки малюнків і декотрі з них вийшли не дуже добре; єного вже не можна було поправити, також і деяких помилок, но догвинених при друку та при виготовленю кліше; деєщо єспраєлене при кінці книги.

Уважаю своїм обовязком ще висловити подяку всім, котрі були мнї помічні в збираню і зниманю ілюстрацій і великій технічній роботї при сїй книжцї, особливо-ж впов. нашому артистови Василью Кричевському і завідателеви книгарнї Літ. Наук. Вієтника Павлу Лаврову, що богає при тїм потрудили ся.

У Київі, дня 25 лютого.

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.

17.
18.
19.
20.
21.
22.
23.
24.
25.
26.
27.
28.
29.
30.
31.

43.
44.
45.
46.
47.

З М І С Т

Перша частина. Да виснаження київської держави.

	стр.		стр.
1. Про історію і передісторичне життя	9	9. Слов'янські селища	29
2. Минувшина нашого краю	12	10. Розселення українське	31
3. Перші сліди чоловіка	15	11. Українські племена	34
4. Новіша кам'яна культура	17	12. Побут українських племен	36
5. Мідь, бронза і залізо	20	13. Вдача, звичай й віра	39
6. Грецькі кольонії	22	14. Сіми, рід і громада	42
7. Степові народи	25	15. Торговля	45
8. Звичаї степовиків	26	16. Князі й дружина	47

Частина друга. Життя держави.

17. Київські перекази про старовину	49	32. Відокремлення земель і земський устрій	101
18. Оповідання київського літописця	51	33. Землі-князівства	105
19. Русь	52	34. Боротьба за Київ і його околиці	108
20. Походи руських дружин	54	35. Галицько-волинська держава. Ки.	111
21. Найдавніші князі і князь Олег	57	Роман	114
22. Ігор і Ольга	62	36. Романовичі	117
23. Святослав і його сини	67	37. Татарський погром	121
24. Володимир	72	38. Татарщина	123
25. Християнство	76	39. Король Данило	126
26. Нова культура	79	40. Галицько-волинська держава при Даниловичах	131
27. Боротьба з ордою	82	41. Погляд на українсько-життя київської і галицької доби	133
28. Володимировичі	84	42. Культурне життя України і ага його	133
29. Ярослав	87		
30. Ярославичі	92		
31. Половецька біда	98		

Частина третя. Доба литансько-зав'язана.

43. Перехід українських земель під литанських князів	139	48. Проби повстань за поміччю московської	157
44. Боротьба за галицько-волинські землі й розривання їх	142	49. Проби повстань в Галичині й початки національної роботи	164
45. Увійв Галичці з Литвою	146	50. Початки козацчини	170
46. Нови політика и великі князівстві Литовськім	149	51. Козаччина і козацькі походи в першій половині XVI в.	175
47. Боротьба за рівноправність. (Святир-пий війни)	152	52. Початок Січи	179
		53. Організація козацької нерети	182

54. Прилучення східних українських земель до Польщі	стр. 188	59. Війна 1596 р.	стр. 210
55. Переміни в життю і устрою громадським 192		60. Упадок національного українського життя і заходи коло його піднесення	213
56. Зміни в господарстві і заселення східної України	197	61. Освітний рух	220
57. Зріст козащини з кінцем XVI в.	201	62. Брацтва	223
58. Козацькі війни 1590-х рр.	206	63. Унія	229
		64. Боротьба з унією	233

Чистина четверта. Доба незацїня.

65. Козаччина по лубонським погроми	239	80. Заграничні союзи	307
66. Устрій козацький	244	81. Московська зверхність	312
67. Морські походи	249	82. Між Московією і Швецією	316
68. Польські переговори з козаками і гетьман Сагайдачний	254	83. Гетьманщина	320
69. Кнів стає центром культурного українського життя	259	84. Гадацька унія	326
70. Нова ерархія	263	85. Боротьба з Московією	331
71. Хотинська війна і кінець Сагайдачного	267	86. Роздвоєння України	335
72. Незгода з правительством	271	87. Замисли Дорошенка	339
73. Українські пляни і війна 1625 р.	275	88. Упадок Дорошенка	345
74. Війна 1630-го року	278	89. Руїна	350
75. Везиороліве	282	90. Згін і нова козацьчина на Правобережжі	353
76. Сулима і Павлюк	287	91. В Гетьманщині	357
77. Остриянинова війна і притвєстєнє козацьчини	292	92. Старшина і послїльство	382
78. Повстачне Хмельницького	296	93. Мазєпнє правлінє	387
79. Боротьба за визволенє України	302	94. Перед розривом	373
		95. Шнєдчннє	377
		96. Погром Мазєпи	380
		97. Орликіві заходи	383

Чистина пята. Упадок козацьчини і українського життя.

98. Обмеження гетьманської управн	389	106. Національне життя східної України	428
99. Перше скасованє Гетьманства	393	107. Упадок українського життя в західній Україні	432
100. Відновленє гетьманства і гетьман Апостол	398	108. Угорська Україна	437
101. Друге скасованє гетьманства	404	109. Правобічна Україна	443
102. Гетьманство Розумовського	410	110. Гайдамацьчина	448
103. Устрій і суспільні відносини Гетьманщини	415	111. Колївщина	450
104. Слобідщина	419	112. Останнє скасованє гетьманства	454
105. Культурне життя Східної України—письменство і школа	421	113. Руїнуванє Стїчи	459
		114. Кінець Гетьманщини	467

Чистина шеста. Українське відродженє.

115. Прилучення Галичини і Буковини до Австрії	471	123. Новий рух на Україні російській	489
116. Кінець Польщі і прилучення правобічної України до Росії	474	124. Народовєтво і москвофїльство в Галичині	501
117. Початки відродження в західній Україні	477	125. Початки національного життя на Буковині	503
118. Початки відродження в східній Україні	482	126. Київська громада і указ 1876 р.	506
119. ідеї народности. Початки свідомішого демократизму	486	127. Українська робота на галицьким ґрунті	508
120. Українські гуртки російської України і Кирилло-мефодїївське брацтво	490	128. Полїтичний рух в Галичині в 1890-х рр.	510
121. Галицьке відродженє і 1848 рік	493	129. Культурний і національний зріст Австрійської України	514
122. 1848 рік на Буковині й Україні і загальна реакція 1850-х рр.	496	130. Російська Україна в останніх десятилїтїях	516

стр.
210
213
220
223
229
233

307
312
316
320
326
331
335
339
345
350

353
357
362
367
373
377
380
383

428

432
437
443
446
450
454
459
467

489
501
503
506
508
510
514
516

Додатки.

1. Порядок київських князів	стр. 546	4. Родовід українських князів литовської династії	стр. 549
2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів	547	5. Порядок українських гетьманів	549
3. Родовід українських князів київської династії	548	6. Пояснення до ілюстрацій	550

ПОЯСНЕННЯ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ.

Ілюстрації, подані в сій книжці, почасти звісні вже—їх тому нема потреби тут і висвітлювати. Для людей, яких можуть ближше інтересувати ті, що досі не були публіковані або появили ся в мало звисних публікаціях, дам кілька осьіо пояснення.

Ітак малюнок 4 зроблений з фотографії музею Осолінських.

Мал. 6—по рисунку з натури для сього видання.

Малюнки 13, 14, 18, 19—з музейних предметів, збірок Наук. тов. ім. Шевченка.

Мал. 11 і 12—з фотографій, поданих проф. Воаком, з його розкопок.

Мал. 17—з малюнка В. Гр. Кричевського для сього видання.

Мал. 39—з рисунка київського міського музею.

Малюнки 34, 35, 51, 52, 74—рисунок В. Гр. Кричевського, зроблені для сього видання з предметів київського музею.

Мал. 62, 87, 100, 101, 102, 103—зроблені В. Гр. Кричевським для сього видання.

Мал. 73 з фотографій київського міського музею.

Мал. 90 і 91—рисунок Фр. Аядрусевича, з предметів моєї збірки.

Мал. 79, 97, 104, 113, 114 і 115—рисунок В. Гр. Кричевського, зроблені для сього видання з фототипів.

Мал. 106, 159, 168—з *Polopogum icones*, вид. Смірнолим.

Мал. 112—з ориг. малюнка І. Селентіна.

Мал. 116, 117, 118, 144, 145, 146—з моєї публікації Молотівського скарбу.

Мал. 125—з фотографії музею львівської Станропії.

Мал. 135—з фотографії українського наук. товариства в Києві.

Мал. 140, 141, 175—з альбома польсько-української вистави у Львові 1885 р.

Мал. 167—з портрета київського церк.-археол. музею.

Мал. 171—з альбома Деляфліза, в київськ. церковно-археологіч. музеї.

Мал. 186—з *Elucidarium Sacraia*, репрод. Роансіного.

Мал. 190—з *Appales* Баронія.

Мал. 192—з примірника петербурської публичної бібліотени.

Мал. 193, 208, 222, 223—з фотографій.

Мал. 204, 205, 206—з примірянка петерб. публ. бібл. (репрод. Ровінського).

Мал. 220—рис. В. Гр. Кричевського (оригінал в Ягайдоискій бібл. в Кракові).

Мал. 227 з книги *Labirynth albo droga zawiklawa*, друкованої в Кракові 1623 р.

Мал. 234 і 239—з альбома Деляфліза.

Мал. 237, 248, 268, 271, 273, 305, 316—з збірки гравюр музею Чапських в Кракові.

Мал. 242, 256 і 265—рисунок В. Г. Крачевського.

Мал. 244, 252, 294, 295 з фотографій.

Мал. 249, 250, 263, 264, 269, 270, 272, 274, 275, 279, 282, 304—з фотографій зроблених для сього видання.

Мал. 257, 258, 259, 260, 261, 262—рисунок В. Гр. Кричевського з ориг. моєї збірки.

Мал. 286, 287, 288—з фотографій, з оригіналів московської Синодальної бібліотени.

- Мал. 297 — рестав. оригінала київського міського музею.
 Мал. 300 і 319 — рис В. Г. Кричевського, з оригіналів київського міського музею.
 Мал. 301, 321, 322 і 368 — з рисунків М. Касперовича, зроблених для цього видання.
 Мал. 307, 308, 325, 334, 336, 337, 338 — з репродукції Ровінського.
 Мал. 309 з альбома Деллфліза.
 Мал. 314 з малюнка Б. Милорадовича.
 Мал. 320 — з рисунка В. Г. Кричевського.
 Мал. 323 і 356 з фотографій київ. церк.-археол. музею.
 Мал. 324, 527, 331, 369, 370 — з фотографій приватних.
 Мал. 328 з ікони київського міського музею.
 Мал. 343 — з оригінала Наук. тов. ім. Шевченка.
 Мал. 348 з альбома Деллфліза.
 Мал. 361 з картини В. Г. Кричевського.
 Мал. 365 з брошури Гендльовіка Ausführliche und wahrhaftige Schilderung der Sa-
 poroger Kosacken.
 Мал. 377 з портрета перемиської кавітули.
 Мал. 382 з портрета власности Милорадовичів.
 Мал. 387, 391, 392, 397 з фотографій
 Мал. 401 з оригінального ескіза В. Г. Кричевського.

1. Срібна оковка рогу з Чорної могили.

ПЕРША ЧАСТИНА.

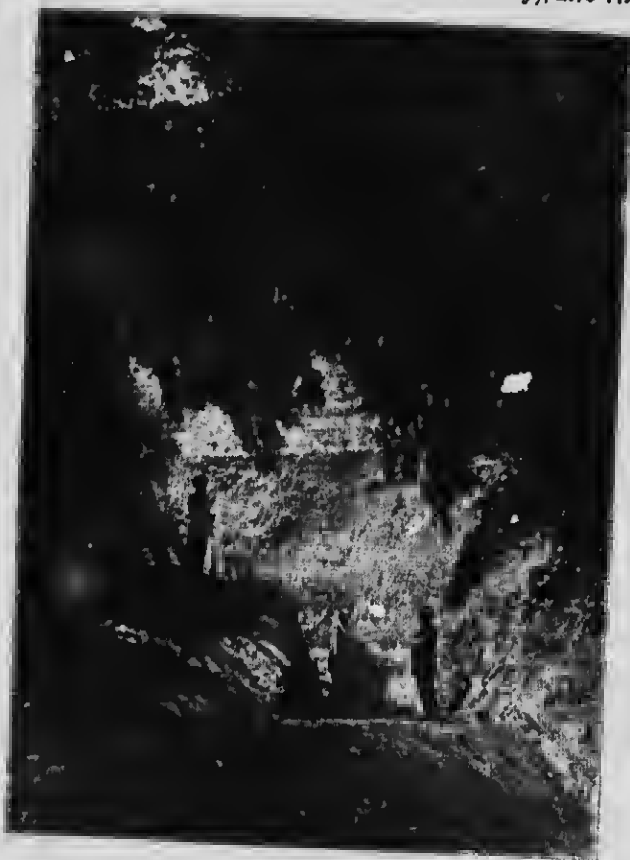
До заснування київської держави.

1. Про історію і передісторичне жите. Історія самим словом своїм означає розвідку, відомість, оповідання (від грецького корня *Γιδ, від*, як наше *відати, відомість*), а прикладало ся воно перед усім до оповідання про минувшину свого краю і народу. Такі оповідання з початку держали ся устною пам'ятю. Але пам'ять людська добре не держить подій довше як два—три покоління, а далі починає мішати, коли се оповідання навмисне не прибрано в якусь трівку форму, наприклад в пісню або в вірші призначені для запам'ятування. На певнійшій ґрунт стали сі оповідання, коли могли оперти ся на давнійші записки про колишні діла, особливо як сі записки робили ся сучасниками, тими що самі події ті переживали. За помічю таких давнійших записок і оповідань стало можливим передавати пам'ять про події через довгий ряд поколінь незмінною і чистою. Старші історичні праці служили підставою для пізнійших; нові історичні, переймаючи від старших, додавали до них оповідання про події пізнійші, і як би не було перерв та прогалин у такій роботі, то історія йшла і розвивала ся з неперервним ланцюгом, оповідаючи про всі часи повно і докладно. Одначе на ділі воно ніколи не обходило ся без прогалин і перервів. Часто пропадали й старі записки й старі історичні оповідання, та й у різних народів різно починало ся й письменство, й списування оповідань про події і через те не у всіх народів історія однаково давня і однако повна.

В наших сторонах письменство почало ширити ся перед 1000 роком по Хресті, як почало ширити ся християнство. З того часу могли вже бути різні записки, і потім з сих записок дещо і використано, як списувано оповідання про давніше жите в наших краях; одначе події з десятого в'ку (від 900—1000 р.) більше описувано з пам'яті. Для

райішого часу дещо знаємо з писань ииьших народів, у яких пись-
меиство й історія розвиули ся райіше, особливо від письмеииків
грецьких, а також і від римських, арабських, а иарешті й иімецьких.
Найдавнійші звістки про наші стороии йдуть з VII віку перед Христом,
докладнійші з V (2300—2400 років тому), але тільки про чориоморське по-

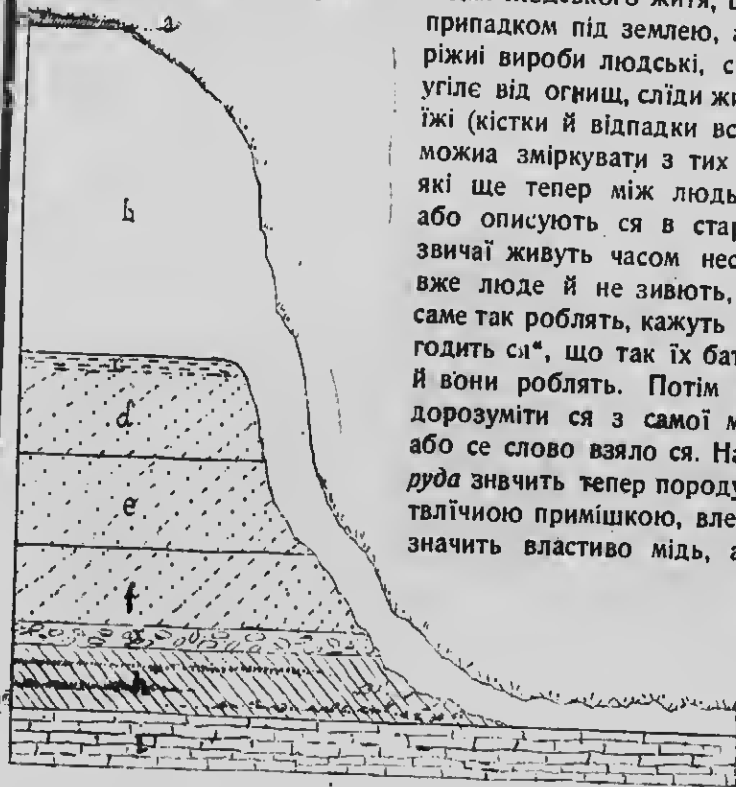

2 Круча в Київi на Кирилівській улці, де знайдені най-
давнійші сліди людського життя на Україні (розріз до
неї див. на с. 11).

береже, де ще тоді на-
шого народу не було,
а про наш иарід пись-
меиі звістки у чужих
народів иачинають ся
геть пізійше, тільки
коло 400 р. по Христі
(1500 літ тому). Се
зветь ся початок істо-
ричних часів — доки
сягають писані звістки
людські. Для нашого
народу се значить пів-
тори тисячі літ иазад,
або п'ятдесят люд-
ських поколіи, раху-
ючи коло 30 літ на
людське покоління; а
для декотрих, примор-
ських частин нашого
краю — дві з полови-
ною тисячі літ, або
трохи більше.

Півторн, або дві
з половиною тисячі
літ се як на жите одиої
людни — час дуже дов-
гий. Але як порівняти
з людським житем,
від коли воно почало

миувшина против давньої старовини: оді рахують людське жите на землі на 500 тисяч літ, иньші на міліои, бо таки, кажу, того на наш рахунок не можна добре перевести. І то все часи *перед-історичні*: з них не зістало ся ніяких писаних звісток, і про те як жило ся тоді людям, можна зміркувати по ріжних слідах людського життя, що знаходять ся

3. Розріз того місця, де знайдені найстаріші нахідки в Києві (Кирилівська уліця): *a*—чорна земля, *b*—льоc, *c*—пісок з глиною, *d, e, f*—шари пісків, *g*—пісок з жорствою і камінцями, *h*—сірий пісок з останками угля, кісток і людських виробів, *i*—синя гліна третична.

людське багатство було в худобі, і за худобу все міняли або куповали

От помічаючи та розбираючи те все, наука вийшла далеко за межі писаних звісток, по-за границю історичних часів в глибини *перед-історичні*. Вже вона може досить докладно, хоч і з-дебільшого тільки, сказати, як розвивало ся людське жите тому десять, двадцять, тридцять тисяч літ; як жили й господарили наші предки, як ще не знали ні заліза, ні иньших металів, як ще не вмiли сіяти хліба, як не мали до-

припадком під землею, або в печерах—ріжні вироби людські, струмент, посуда, угіле від огнищ, сліди житла людського, їжі (кістки й відпадки всякі). Про дещо можна зміркувати з тих давніх звичаїв, які ще тепер між людьми держать ся, або описують ся в старих книгах; такі звичаї живуть часом несказано довго: вже люде й не живють, для чого вони саме так роблять, кажуть тільки, що „так годить ся“, що так їх батьки робили, то й вони роблять. Потім можна неодидорозуміти ся з самої мови—звідки те або се слово взяло ся. Наприклад слово *руда* звичить тепер породу каміни з метвлічною примішкою, але саме се слово значить властиво мідь, а се через те,

що мідь люде знали з усіх металів найперше; або напр. в давніх часах у нас слово *скот*

значило гроші, масток, тому що за давніх часів

машинної худоби; яку біду терпіли воїни тоді і як поволі доходили кращого і легшого життя.

2. Минувшина нашого краю. Найстарші звістки про минувшину дає нам сама земля. Буває часом де ріка глибоко вріжесть ся в високий берг і відкриє стрімку кручу,—цікаві річи можна побачити на такім урвищу, і хто вміє розуміти їх, як по книзі прочитас по них історію землі і того життя, що на ній розвивало ся і минало ся.

4. Голова ділювіального носорога, ціла, з шкірою, викопана в селі Старуні на галицькій Підкарпатю.

На самім верху побачить він чорну землю від перегною трави і всякої рослини, часом... і якісь сліди людського життя, якісь загублені річи. Се найновіший шар, званий в геології алювієм¹⁾. Під ним шар жовтої глини, глею, або льосу, як її звать по ученому; буває часом і кілька шарів різної глини, розділені між собою верствами піску або каменія. Се так звані ділювіальні верстви. В таких верствах часом доведеть ся побачити великі кости, зуби й иньші останки давніх звірів, або угле, кременці та кістки оброблені рукою чоловіка²⁾. Під тим шаром вапнистого каменія, легкого, губковатого, з ріжними черепашками в

¹⁾ Геологія се наука, що розквивас історію землі по таким останкам.

²⁾ Див. наприклад розрізи нахідок на с. 11 і 15.

одили
шину
сокий
такім
орію

нім—так звані верстви третичні. Далі часом покажуться чиста крейда—останок давнього глибокого моря, рябі рухляки, а ще далі—верства камінного угля; на останку ж, на споді—мертвий твердий камінь, стоплений огнем ще з тих часів, як земля була горяча і застигала зверху, викриваючи ся твердою камінною корою.

По сих різних верствах каміння, глин, пісків, по різних останках рослин і звірят учений геолог скаже, чи було тоді на сїм місці море чи суша; покаже, які рослини росли і які звірі водили ся, як виглядали, чим живили ся. Великі зміни переходила кожна сторона. Де тепер сухий степ, там хвилювало колись глибоке море, водили ся різні морські живини; потім, як дно підіймало ся, вода спливала, а від остатків різних живин, що колись жили в морі, лишали ся купи кісток, черепашок, які збивали ся з часом у верству каміння-вапняка; їх заносив намул рік або порох вітрів, и наростав цілими шарами погній від усяких рослин та живин.

З тих останків можна знати, що тоді як починало ся людське життя на землі, море спливало з наших

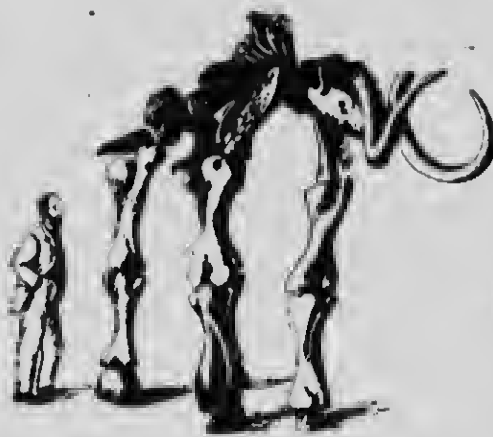

5. Наш край в середній третичній добі (так званого міоцену): штриховане глибоке море; перештриховане впоперек—м'яка вода, солонка; білі, незаштриховані місця—суша.

сторін. Давіише воно покривало майже цілу Україну, а під кінець третичної доби вже мало що виступало за теперішні береги моря Чорного, Азовського і Каспійського: сї три моря були одним морем, як ще й тепер знати по великих мляках (солончаках) між Азовським і Каспійським морем та інших слідах. Гори Карпатські, Кримські, Кавказькі підіймали ся поволі над рівниною, і так на початку діювальної доби вигляд нашого краю вже значно наблизив ся до теперішнього. Але мав він іще перебути одну перемину, яка сильно відбила ся на його житю і вигляді, а були то ледові часи.

В першій половині третичної доби в Європі було так горячо, як тепер в центральній Африці. Рослинисть була незвичайно буйна, рос-

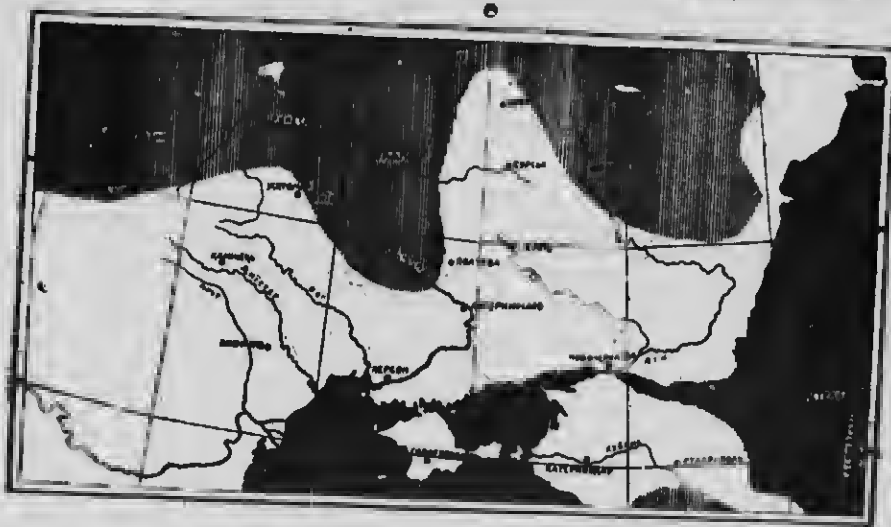
га-
ви і
неї
шар
м і
бо
сом
рів,
ри
в

6. Скелет мамута з с. Старуні; на костях місцями присохле м'ясо і шкіра; коло скелету намальована фігура чоловіка для порівняння висоти.

кішна — буйніша ніж а теперішніх горячих краях. Звіря всякого земноводного було страшенно богато, великого, чудацького; ті звірі позникли, тільки в землі полишалися їх кости: були то аеленьські ящірки, різні роди слонів, аеленчезні птці. Але повітря стало холодніше, і ті рослини та звірі, що не могли жити в холоднім краю, заникли, а зіставалися такі, що приспособилися до холоднішого повітря, як мохнаті слони-мамути, або аолохаті носороги. В ділюаіальній добі від аохкості та холоду почала земля замерзати на піаночи; аелнка сила

леду збирала ся в теперішній Швеції і Фінляндії й зайдти асе поширювала ся, поступаючи далі на полудне. На якийсь час сі вічні леди, що лежали цілі сотні й тисячі літ, захопили й північну частину нашого краю, а потім, як потепліло, стопилися і уступили ся на піаніч. Слідом від них зісталися аеликі шари глинні — того мамулу, що наносила

7. Наш край в ледові часи: ■ ледівці; заштриховане темнійше — море.

вода, як топили ся ті величезні леди, верстви піску і каміння, принесеного ледом,—і широкі та глибокі річні долини, що прoderли води з-під тих ледівців.

3. Перші сліди чоловіка. От з тих часів як леди уступали ся з наших сторін, маємо перші сліди людського життя в наших сторонах. У нас ті сліди досить рідко тривають ся, рідше ніж у Франції або й Німеччині, бо там люде жили в сухих камінних печерах, де могли ціло заховати ся і кости і різні останки їх життя; у нас тих камінних печер мало, а на вільнім місці рідко де могли долежати до наших часів ті останки. Цілі ж десятки тисяч літ минуло з того часу! Проте як на се стали пильнійше вважати, викриваєть ся тих слідів все більше і у нас.

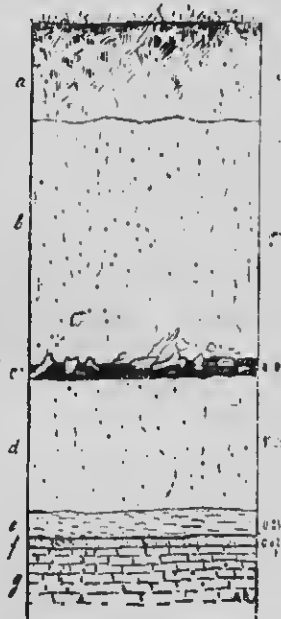
Найдавніші сліди людського життя на Україні, які маємо досі, викрито в Києві, на Кирилівській улиці; їх знайдено копаючи глину на цеглу (мал. 2 і 3). Лежать вони тут під сподом грубого шару жовтої глини, в верстві піску, 6—10 сажнів під землею, займаючи велику просторонь (коло десятини). На споді велика сила костей мамута—звйшло ся більше як сто самих тільки сікачів (кликів); вище кости інших звірів, що давно вже перевели ся: льва, гієнн, ведмедя печерного. Де-котрі кости обпалені, розбиті й інші сліди людської руки мають на собі; поміж кістками угле, кремінний струмент, яким тодішній чоловік орудував. Сім нахідкам рахують 30 тисяч літ і більше.

Трохи новіша оселя людська знайшла ся недавно над Десиою коло с. Мізиня (в Чернігівщині); туг вона лежить між двома шарами жовтої глини, в верстві каміння, занесеного ледами.

Ще молодша нахідка з-над Удаю, коло с. Гонців (в Полтавщині); вона лежить поверх шару жовтої глини, коли вже стекла вода від ледів.

Таким чином сі найзначнійші і добре обглянені вхідки дають сліди чоловіка з довгих часів, другої половини ділювіальної доби.

З отсих наших і далеко богатійших находок з Звхідньої Еврони знаємо, що тодішній

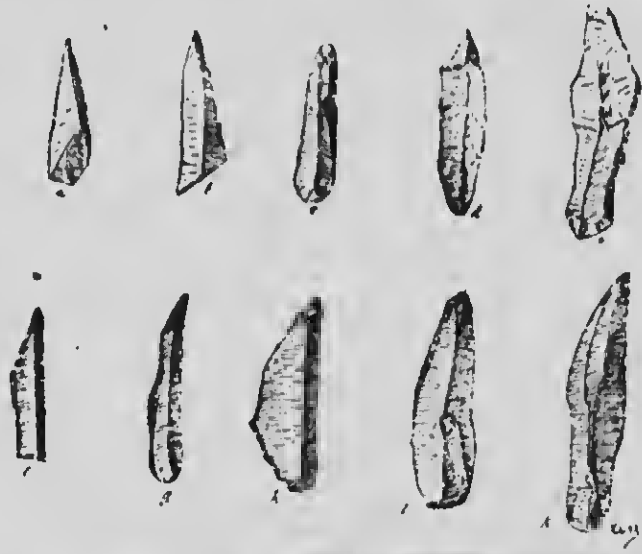

8. Розріз кручі в Мізині¹⁾

¹⁾ а—чорна земля, б—льос, с—червонувата глина з кістками та кремінним струментом, д—знову льос, е і ф—піски, г—крейда; з правого боку показано, які грубі шари (в метрах).

чоловік уже багато поступив у своїм життю і високо підняв ся над звірями. Він умів добувати огонь і уживав його собі до печення страви. Не вдоволяв ся вже ломакою або диким каменем, а навчив ся оброб-

9. Кремінні вістря з кийвської палеолітичної нахідки.

10. Мамутів зуб мережаний, з кийвської нахідки.

11 і 12. Фігурки вирізані з мамутячої кости, з мизинської нахідки (пташки?)

ляти кість і навіть камінь: зручними ударами він вмів відбити кремень такої форми, яку йому треба: чи гострокінчастий камінь, котрим можна було бити з руки, чи ріжні вістря, щоб насаджувати їх на деревину, як спис, чи скрібнички для виправлювання шкіри або обдирання м'яса. Навіть мережав кістки ріжними везерунками та рисунками: твікі мережві кістки знайшлися в київській і мізинській нахідці, а в івхідквх французьких иераз знаходилися такі гарно виізнлені фігурки на кости, що й тепершій пеучений чоловік не завсіі б утяв так.

Але в тих часах так званої палеолітичної себ то стврої квмяної культури чоловік не мав ще ніяких домашних звірят, не вмів сіяти збіжа, а живився тим, що зловив—ів звірину, рибу, черепашки; не вмів робити ніякої посуду, і багато ще в чім не дійшов нізнійшого знаття.

4. Новійша камяна культура. Камяна культура, коли чоловік ще не знав ніяких металів і свій найкращий струмент мусів робити з каменя, з тих давнійших так званих ділювіальних часів поволі переходить в новійші, коли вже перевелися ті давні звіри, коли стопилися леди і стекли води, і жите в наших сторонах стало зовсім близьке до теперішнього. Чоловік ще орудував головно камінем, але виробляти з нього всякий струмент навчився далеко краще против давнійшого. Він не вдоволявся уже тим, щоб відбити собі аби як камінюку, а ще вигострював свій струмент дрібонечкими ударами, шліфував на гладко, навчився вертіти діри, щоб насадити сокірку, молоток або

13. Кремінні стрілки з Овруччини (музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

будаву на дерево або кістку. Дивувати ся приходиться ся не раз, як твкитак чоловік не знаючи заліза, камінем або кісткою вмів висвердливати такі рівні, акуратні діри, так вишліфувати піском сокірку, клин, вбо долото з камяня, виробити таку тоненечку стрілку, ніжик, пилку, серп з кременя.

Та не тільки в сім видко великий поступ людського життя. Дав-

Щойший чоловік не держав домашньої худоби він звірят домашніх. В часі же новітньої кам'яної культури він уже мав домашню худобу і міг годувати ся мясом і молоком від свого стада. Ще скоріше одомашниа собаку, саого сторожа і вірного приятеля. Навчив ся робити посуду з глини і випалювати її на огні; робила її з руки, без гончарського круга, а проте з часом став випробляти гарні миски й горнята та мережати везерунками. Став робити кращі житла для себе, виконуючи влоговини в землі і надбудовуючи з боків та покриваючи зверху, і так поволі доробив ся досить можливої хатини з дерева чи хаоросту, вимашеної глиною. Почав господарити коло землі, сіяти зерно і розтираючи на жорнах пекти хліб або варити кашу.

14 Камінна сокіра з недокінченою дірою, з Овруччини (там же).

Ся новітша кам'яна культура не тягла ся так довго як старша, але слідами її повна майже ася земля наша. Видно, що намножило ся аже людей, тай сліди їх життя стали замітніші, легко їх пізнати, не то що якусь давнішу крем'яну, що й не зміркуеш, чи її рука людська обробила, чи вона сама так одкололась. З сих часів майже скрізь знаходять ся ріжний струмент, посудина, могили людські, а місцями сліди великих осель: хаги, робітні, де виробляв ся всякий струмент, аби городища, де ховали ся тодішні люди в небезпечну хвилю; такі городища бувають досить великі—значить і людей коло них жило багато. Покійників своїх ховали часом в камінних скринях зложених з плит, часом в ямах, насипаючи над ними високі могили, иноді закопували цілий труп, иноді палили його на огні і потім попіл і недогарки складали в глиняний горщик і закопували; при небіжчику клали часом дещо з його річей і ріжну страву в горнятках.

15. Так званій „точок“—останки глиняної хатини-мазанки з ріжною посудною (та, званої передмікенської доби), з околиць Трипілля.

16. Різна посуда мальована з глиняних мазанок (т. зв. передмікенських) з находок галицьких, подістрияських.

Ииоді покійника, ховаючи, посипали червоим' порошок (охрою), і той порошок осідав потім на костях, як тіло згнило; такі могили з червоими, пофарбованими кістками йдуть через усї степи наші, від Кубани до Бесарабії.

Особливо цікаве жите зчвляєть ся в нашім краю при самім кінці ісолітичної культури, коли в наші сторони починають заходити з полудневих країв перші металічні, мідяні вироби. Люде жили в хатках деревляних або плетених з хворосту і вимашених глиною (див. мал. 15), а дуже любували ся в глиняній посудині всяких дивних форм, розмальованій пишними везерунками, червоними, білими, рудими, ріжно-кольоровими. Аж дивно й неймовірно бачити таку гарну посудину в часах таких давніх, коли люде, як-то кажуть, ще тільки з дикого житя виходили. Але се жите вже далеко відійшло від дикого.

Крім всякої посудини в цих глиняних мазанках дуже часто трапляються глиняні, добре вишалені ляльки—фігурки чоловіків, жінок, різної худоби. Струмент в цих оселях ще кременний, але зрідка залетить часом і якийсь мідяний, або бронзовий.

Такі оселі йдуть від Дніпра, з під Київа через Київщину на Поділе, в Галиччину і далі на Волощину (Молдаву) і в Балканські сторони; їх звать в науці передмікенськими.

17. Черепок глиняної посудини з малюнком собаки, з галицьких пахідок (Більче Золоте) в музеї Наук. Тов. ім. Шевченка.

18. Глиняна фігурка людської подоби (звідти ж)

5. Мідь, бронза і залізо. Я вже згадав, що першим металем, яким стали користувати ся люде була мідь, бо її найлекше з руди витопити. Але чиста мідь дуже м'яка і мало здатна на роботу. Люде помітили, що як до неї додати цини (приблизно одну частину цини на дев'ять частей міді), то виходить далеко твердша штука, з якої можна зробити всякий струмент. Така мішанина міді з циною зветь ся бронза¹⁾. В де-котрих сторонах її уживали на всяке знаряде, зброю, струмент дуже довго, з яких тисячу літ, доки не знали заліза

В Европі мідь, а потім бронзу стали уживати більше менше за дві тисячі літ до Христа. Тисячу літ пізнійше стало входити в уживание залізо. Золото стало звісне значно ранійше від заліза, сребро пізнійше.

В наші сторони мідь і бронза приїшли з-поза Дунаю, з дунайських країв і з чорноморського побережя; в наших краях не видно, щоб до-

¹⁾ Циною на нашому зветь ся те що, по російськи олово, а оловом у всіх славянських народів зветь ся те, що по російськи зветь ся свинець.

бували мідь на місці, і тому бронза поширювала ся тільки на морським побережжю, та по більших торговельних дорогах, по Дніпру, а в глухійші краї мало заходила, тим більше що була дорога. Перше ніж бронза поширила ся у нас на добре, стали приходити вже залізни вироби, далеко міцнійші, а головню що дешевші.

Залізна руда у нас єсть на різних місцях, витоплювати з неї залізо досить легко, тому залізо з часом пішло в народній ужиток, хоч і не скоро. В сторонах близших до Середземного моря, куди раніше стало заходити знанне металів і їх обробленне з полудневих країв, з Вавилону, в Сирії, з

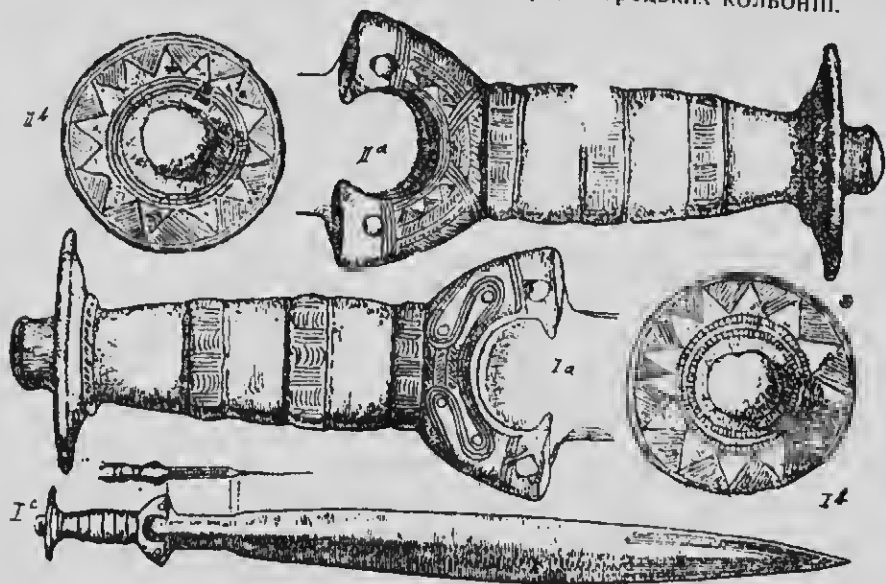
Єгипту, давно вже встигли розвинути ся всякі вироби бронзові, а потім залізни, а в наших краях все ще головню орудували деревом та каменем. Тільки в сусідстві великих торгових шляхів знали метали, а далі відти були вони рідкі, зіставали ся предметом розкішним, знаним тільки людям богатим, а на рід дуже довго жив іще в камяній культурі, коли в иньших сторонах камінь уже давно вийшов з життя.

19. Бронзовий серп з галицького Підкарпатя (музей Наук. Тов. ім. Шевченка).

Міркуючи з стилю, себто з форм і фасонів виробів, і з иньших обставин, можна догадувати ся, що в тих часах ранньої металічної культури, другого і першого тисячоліття перед Христом, всякі культурні впливи, всякі новини і відомости, нові вироби і нові фасони приходили в наші сторони кількома дорогами. Ішли з полудня, з чорноморського побережжя, куди йшли всякі новини з Азії і з Середземного моря, також з передньої Азії, з Туркестану і теперішньої Персії, через чорноморські степи; йшли з дунайських країв—теперішньої Угорщини, та з альпійських країв, де розвинуло ся всяке мистецтво під впливами середземними. Нарешті переймали наші предки дуже багато з заходу, від Німців: на се добре показують різні назви в старій мові нашій, преїняті з мови німецької; а Німці переймали то від Римлян і

Кельтів—знов такн з впливів середземних. З тих сторін, ріжними до-
рогамн (особливо по ріках), ширшли с' нові виробн і знання в наших
сторонах, заходячи помалу в глухіші сторони. А найкраще нам відомо
те, що йшло в наші сторони з Чорноморя, з грецьких кольоній.

20 Бронзові мечі з Галичини (Комарники, пов. Турка, в Карпатах)—цілий меч,
ручки і головки мечів.

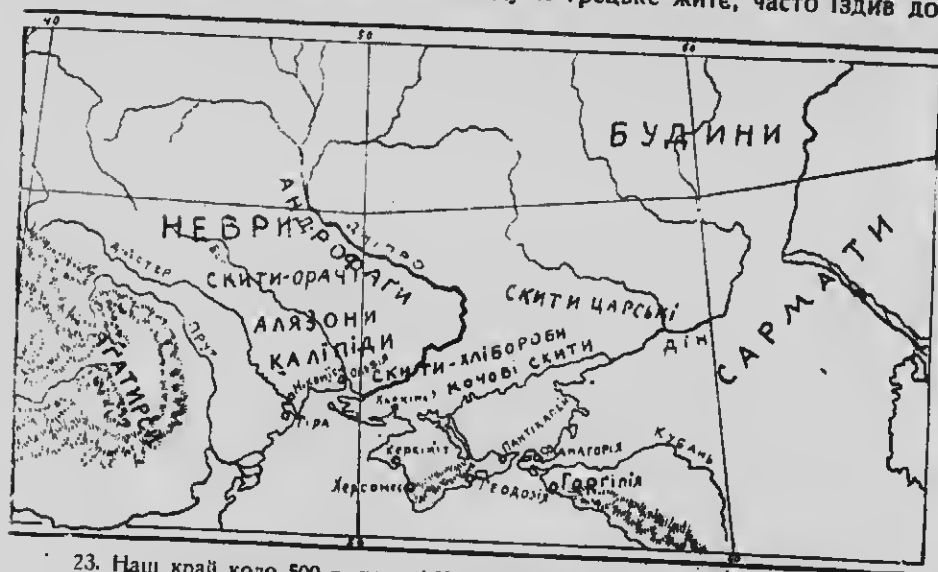
6. Грецькі кольонії. Почннаючи з VII, а може ще й VIII віку
перед Хрнстом на чорноморськiм побережу стали осідати Греки, що
виходили сюди з ріжних своїх городів, тікаючи від ріжних усобиць і
війн, шукаючи спокою та прожитку в цих сторонах. Сюди вже дав-
нійше приїздили торгувати їх земляки, привозячи ріжний крам з своїх
країв та вимінуючи на всяку всячину в наших сторонах, а з часом
осідали тут і на мешканне. Так зявили ся грецькі городи-кольонії на
нашiм побережу: Тіра на лимані Дністра, Ольбія на лимані Дніпра,
Херсонес коло теперішнього Севастополя, Теодосія—де й тепер стоїть,
Пантікапей—тепер Керч, Фанагорія напротнв Керчи, Танаїс коло тепе-
рішнього Ростова, і багато ще інших, менше важних городів. Осі-
даючи на нашiм побережу, заводили вони всяке господарство, сіяли
збіжжє, садили виноградн, ловили рибу, а разом вели й торгівлю з
сусідніми народами, які тут мешкали. Продавали їм грецьке вино і
оливу, грецькі матерії й ріжні убори, чудові виробн з золота і срібла,

21—2. Золота корона і застіжка з скарбу знайденого в ріці Збручі, на Поділю; стиль виробу—альпейських сторін (т. зв. гальштатський), з першої половини останнього тисячоліття перед Христом.

прегарну грецьку посуду розписану різними малюнками. А за се діставали від них збіже і шкури, міхи ріжні й інші товари їх краю, а особливо людей, невільників, і відвозили се на продаж в свої грецькі сторони. Вони їздили з своїми товарами далеко в глибину краю, і ріжні грецькі вироби заходили далеко на північ: в Київщині, Полтавщині, в Харківщині можна побачити в старих могилах гроші сих чорноморських городів, грецьку глиняну посуду від вина й оливи, грецькі вази і ріжні вироби з золота й срібла роботи грецьких май-

стрів. З тими товарами йшло в наші сторони й ріжне майстерство грецьке. Народи, що жили тут, набирали ся разом з товарями і ріжних відомостей та умілоостей від Греків, великих майстрів тодішнього світа, а навіть переймали грецькі звичаї та обичаї. Геродот, грецький письменник, що побував сам в Ольбії в половині V віку перед Христом, оповідає таку історію одного царя скитського Скіла на ім'я. Скілева мати була родом з грецького міста, навчила сина грецької мови й письма, і ставши царем, він любив дуже грецьке жите, часто їздив до

23. Наш край коло 500 р. перед Христом: грецькі оселі на Чорномор'ї і племена степові.

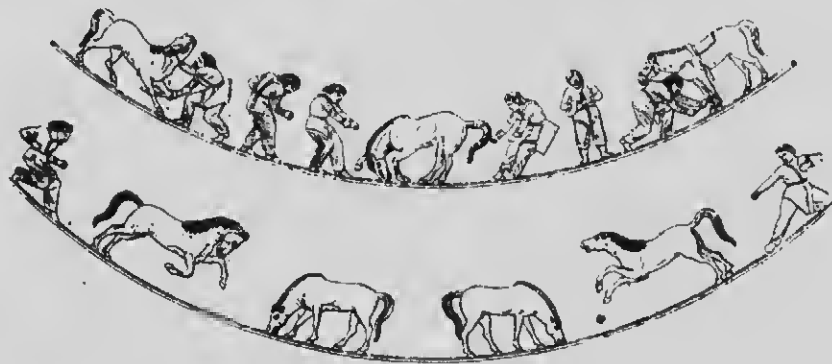
Ольбії, і там лишивши своїх людей на передмістю, сам з Греками жив як Грек, брав участь в їх усяких ділах, а потім вертав ся знову до Скитів. Поставив навіть собі в Ольбії хату і мав там жінку, все потвіки від своїх людей. Та вони кінець кінцем довідали ся про се, підглянули, як він святкував з Греками разом, збуитовали ся, настаювили собі царем Скілевого брата, а його самого добувши, вбили за те, що відчурав ся своїх звичаїв.

Але інші племена такі цілі переходили на грецькі обичаї, мішали ся з Греками, переймали їх віру і звичаї. Так ширили ся через Греків ріжні новини, умілости, ріжні знаання по наших сторонах, довгі століття, поки стояли сі грецькі городи. А коли вони, шукаючи захисту від ріжних диких народів, піддали ся під владу великого Риму, що

тоді пвнував над усім побережем Середземного моря, тоді стали через грецькі города чорноморські поширювати ся також впливи і вироби римські, аж доки не впали ці чорноморські города від походів ріжних воевничих народів, що посунули сюди, в III—IV віках по Христі.

7. Степові народи. Греки нам прислужили ся ще й тим, що від них маємо звістки про народи, які жили тоді в наших чорноморських степах. Давнійших жителів нашого Чорноморя звали воии Кімеріями, але в тих часах дуже мало знали і про наші сторони, і про їх людність, і Гомерова Одісея описує наші сторони як країну вічного морозу і туману:

там Кімерійці живуть, і їх місто і ціле їх царство
хмарами вкутане вічно й туманом, бо яснее сонце
не поглядає на той край гарячим проміннем ніколи.

24. Степовики приборкують коней (чортмлицька ваза).

В Гомеровій Іліяді є згадка про кочовників наших степів—
славних кобилодоїльців

молокоїдів убогих, найсправедливіших між людьми.

Потім у пізнійших письменників маємо вже докладніші звістки про тих степовиків.

Були то ріжні племена іраиського роду, як теперішні Перси; частина їх зістала ся в чорноморських і кавказських степах, а з Азії прибували ще нові, бо звідти почали тиснути ся до Туркестану турецькі народи з північної Азії. Одні з тих степових племен були більш хазяйновиті, сіяли збіжжє і з того живили ся. Інші були чисті кочовники, що ходили з своїми стадами худоби, їли мясо, молоко кобиляче і сир; жили в кибитках, як теперешні Калмики або Ногайці. В VII, VI і потім в V віці, саме тоді як Геродот побував в Ольбії й описав тутешні

сторони, старшувала над сими племенами орда Скитів, і від неї всі ці степові племена звалися теж Скитями. Потім вона ослабла і гору взяв орда Сввроматів, або Сарматів, і по її імені степові племена звалися Сарматами. Це було в IV і III віках перед Христом. Ще пізніше, в часах коло Різдва Христового, взяла гору орда Алянська, і в I та II віці по Христі: степові кочові племена звалися Алянами. Так змінялися ймення через перемену старших орд, що слабили й розбивалися через вічні війни, які вели між собою, і від натиску все нових орд, що сушили сюди з Азії, з Туркестану; уступаючи під натисками турецьких орд. Під тим натиском степові орди і племена все посувалися на захід, з каспійських степів на Дні, з Дону на Дніпро, з Дніпра на Дунай. Де-котрі мандрували в степи теперішньої Угорщини, на середній Дунай, інші уступали далі на північ, на Подніпрове; далеко в ліси однак не могли заходити, бо привикли до життя степового, кочовного, переходячи з місця на місце з своїми стадами.

Так ці степові племена іранські товклися в наших степах яких тисячу літ, від приходу Скитів до того часу як розгромили їх інші народи—Готи з заходу, а Гуни від сходу, і потім зісталися тільки останки їх на Дону, на Кавказі і в Криму. На Кавказі й досі єсть наріч осетинський—се потомки тих степових народів, загнані в гори іншими народами.

8. Звичаї степовиків. Ті степові племена називалися різними іменами, але вони були одного роду і мали у себе багато подібного. Головні орди, котрі старшували в степах, звичайно були дикі і вояничі, тим і підбивали собі інших; підвласні були більш хазяйновиті, покірні, тому піддавалися тим дикунам. Про воєнні звичаї Скитської орди, що панувала в степах в V віці перед Христом, багато оповідає Геродот, наслухавшися про неї оповідань від чорноморських Греків. Скит, убивши першого ворога на війні, пив кров з нього, а голови всіх убитих ворогів вони приносили до свого царя, і хто приніс голову, мав пайку здобичи, а хто не приніс, нічого не діставав. Хто вбив найбільше ворогів, тому показували всяку честь і на всенародних пирах йому давали подвійну порцію вина. З голови убитого ворога здирали з волоссям шкіру (скальпували), і вичинивши такі шкірки, потім чіпляли на узду коня або робили собі з них різні причандали, нишаючи їх лими. В кождім окрузі було святище бога війни, на нім стояв старий залізний меч, як знак того бога; в честь його Скити що року справляли свято, різали на жертву всяку худобу, а з невольників узятих на війні теж з кожної сотні одного жертвували: різали його над чашею, збирали кров у чашу і виливали ту кров на меч.

Такі дикі і нелюдські Скити були не тільки до чужих, - а й до своїх. Коли посварять ся між собою два Скити, особливо родичі, то йдуть перед царя і перед ним роблять поєдинок: хто кого перемає, той того вбиває, з голови його собі робить чашу на памятку, обковуючи золотом і сріблом, і при всякій okazji пишаєть ся перед гостями такими чашами, оповідаючи, як він тих усіх своїх свояків повбивав. Коли буває захорує цар Скитів, то скликають ворожбитів і кажуть їм угадати, через кого стала ся та хвороба. Коли вони покажуть на когось, того зараз ловлять і питають, чи не покляв ся неправедно богом царського огнища (домовиком, що стереже царське житло). Як той не признаєть ся, то кличуть ще інших ворожбитів: як вони покажуть на того ж, то його вбивають; як оправдують, то вбивають тих ворожбитів, що на нього показали. Накладають на віз дерева, запрягають волів, на віз саджають тих ворожбитів, підпалюють і так пускають.

25. Грецька ваза з могили Чортюмицької (на Запорозжю), з образками життя степовників.

Силу народу свого побивали також на похоронах царських. Тіло помершого царя потрошили і начиняли різними пахучими гровами, аби тіло не гнило, і так обвозили по всіх підвладних сторонах, і куди його привезуть, піддані на знак свого жалю мають собі утяти волосє, урізати ухо, порізати чи подряпати руки, чоло, ніс, і проткнути стріли крізь ліву руку. По тій параді ховали царя над Дніпром, коло порогів. Вбивали одну з жінок його, по одному з ріжного роду слуг і дворян, і ховали разом з царем у могилі; убивали коней його і клали з ним, а також ріжну посуду золоту і срібну. А на поминках, що справ-

26. Степовики (Скити) на вазі з Кульобської могили (в Криму коло Керчи).

ляли ся, як мине рік, убивали 50 найкращих слуг і 50 коней, потрошили й начиняли половою, і так розставляли наоколо могили царської тих слуг ив коняк, щоб її стерігли.

Се не видумки, бо й справді над Дніпром знаходять ся могили царські, де поховно цврів подібно, як оповідає отсе Геродот. Але поруч із такими дикими та не людськими поведінками тих степовників були у них, розуміть ся, і гарні звичві. Так слвилло ся скитське побратимство, вірність скитських приятелів. В таких воєвничих і диких часах велике діло було мвти вірного приятеля, і кождий степовик довв про те, щоб мати такого приятеля. Знайшовши чоловіка вірного і відвжнього, справляв з ним обряд побратимства: в чашу з вином квпали вони трохи крови з своїх рук, окуивли в то свою зброю і потім пили з тої чаші, взявши ся разом; по сім вважалн ся вже рідійшимн як брати.

Грецький письменник Лукіан збирав ріжні історії про таких скитських побратимів. Оповідає, як оден бідний Скит сватав доньку боспорського царя, і коли всі женихи вихваляли свої богвцтвв, він похвалив ся, що не має ствд і кибиток, але має з вте двох дуже вірних побратимів; ті посміяли ся з нього і віддали царівну за иньшого жениха, що мвв золоті чаші, богвто возів і великі стада -- „поставили вище, каже, худобу і непотрібні чвші та тяжкі вози як добрих людей“. Але сі доказали, що хороші побратими дорогші від того всього, бо викрали своему побратимови царівну, а її женихв і батька вбили. Оповідає ще Луківи про одиого побратима, як той дав внбрати собі око, щоб визволити з неволї свого приятеля, і про иньшого, що бувши рвзом з своєю сімєю і з рвненням побратимом в одій хатї, як та загоріла ся, лишив жінку й дітєй.

а став ратувати товариша; жінка ледво вискочила, а одна дитина згоріла, та Скит тим не журився: дітей, каже, ще можу мати, та й не знати ще, що з них буде; а такого другого побратима, як сей товариш, що стільки разів показував мені свою любов, не знати чи знайшов би я.

9. Слов'янські селища. Отак у степах наших цілі століття товклися різні орди і племена скитсько-сарматсько-ал'янського роду. В горах Карпатських сиділи різні дрібні народи, мабуть з того ж кореня, так званого тракійського, з якого вийшли теперішні Волохи (Румуни): такі були Беси, Костобоки, Карпи (від них мабуть і назва Карпатів). На підгір'ю галицьким бачимо німецькі народи, Бастарнів, що посувалися сюди з своїх північних осідків. Племена ж слов'янські, як можна міркувати з усього, жили тоді далі на схід і на північ—по Дніпру в Київській околиці і вище, мабуть і на Волині, і далі на північ, в Полісся, та й за Дніпром мабуть теж. Можна так міркувати, що названі Геродотом племена Неврів і Аидрофагів, як він їх називає, се племена слов'янські на їх старих селищах, бо він каже, що се племена не скитські й живуть на північ далі від Скитів. У інших письменників племя, що живе на середньому Дніпрі (в теперішній Київщині) зветься Амадоками. (див. карту 28). Взагалі ж з тих глухих країв не доходило майже ніяких звісток до письменних народів, Греків та Римлян.

Від римських письменників I і II в. по Христі знаємо, що слов'янські селища на півночі сягали тоді аж до Балтійського моря, в сусідстві з Литовцями і Німцями. Називали їх тоді Венетами, так як прозвали їх Німці. Німці Готи були їх сусідами на заході: займали лівий берег Висли. На сході сусідили з Слов'янами на балтійському побережжю племена литовські, а далі різні народи фінські, що займали тоді майже всі землі по Волзі (а пізніше помішалися з слов'янськими, великоруськими переселенцями, прийняли їх мову і нарешті зовсім злилися з ними до купи, в один народ великоруський). В київській околиці і далі на захід маємо від тих часів так звані похоронні поля—цілі поля-цвинтаріща, де поховані небіжчики, одні закопані, інші спалені (мал. 29 і 30); при небіжчиках буває посуда і всяка всячина: трапляються і гроші римські з I—II віку перед Христом і пізійші.

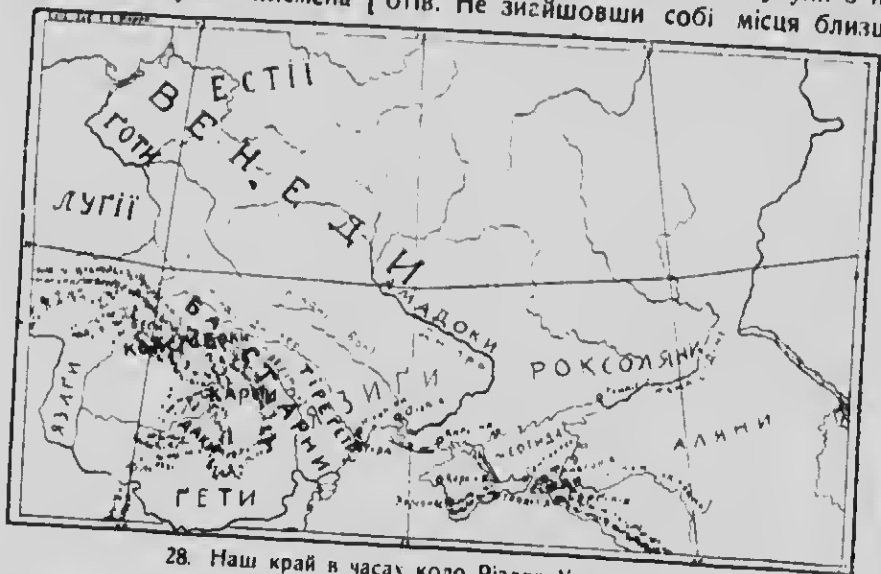
На тих своїх старих осадах слов'янські племена сиділи дуже довго, бо знаємо від яких часів. Не без того, щоб при тім як рухалися їх су-

27. Скитські побратими (Золота бляшка з Кульбоської могили)

сїди, не посували ся на захід або полудне і якісь племена словянські. Але велике словянське розселення наступило пізнійше, головнио з IV віку по Христі, як на заходї рушили ся німецькі племена, а на полудині в степах і на степовім пограничу Слов'янам зробили місце Гуни.

Німецькі племена, що мешкали над Вислою, Одрою і Лабою (Ельбою), звідси з давна поширювали ся на полудне. Так ото десь в III в. перед Хр. рушили відти в Карпатські сторони і потім далі над Дунай німецькі племена Бастарнів. В II в. по Христі посунули з над Висли на полудне племена Готів. Не зайшовши собі місця близше,

28. Наш край в часах коло Різдва Христового.

вони замандрували аж над Чорне море. Розігнали алянські племена й осїли по побережю від Дунаю аж над Азовське море. Були люди воєвничі і часто ходили звідси грабувати римські землі й грецькі міста. Побережні тож і нарobiliли тим великого шуму. Але і на них прийшла біда, коли з кінцем IV в., коло р. 370, продерла ся в Европу перша турецька орда, звана Гунами. Вона розгромила і зинщила алянські орди, що сидїли коло Каспійського і Азовського моря, і вдарила на Готів. Старий готський король Германарих налякав ся сеї грози так, що вбив сам себе, аби не бачити розгрому свого народу. Справді, Гуни нагиали великого страху, перелякани сучасники описують їх як незвичайно дику і нелюдську орду, мало навіть подібну до людей. Готи пробували боронити ся, але по перших неудачах стратили відвагу й кинули ся тікати від Гунів за Дунай, иньші піддали ся Гунам. Але

Гуни й самі сунули далі на захід, в степи сучасної Угорщини, а з ними й решта Готів; мало що зісталося їх коло Азовського моря, в Криму та на кавказьким побережжю.

Так відкрилися великі простори Слов'янам разом і на захід і на південь і вони в тім часі починають широко розселитися. Західні племена, з яких вийшли Поляки, Чехи, Словаки і тепер майже винищені племена полабські й поморські (на балтійським помор'ю), посунули на давніші німецькі ґрунти, по Вислі, Одрі й Лабі. Племена південні, з котрих вийшли теперішні Болгари, Сербії й Словинці, рушили за

29. Останки похорону через заковання, з похоронного поля (Київщина)

Карпати, на Дунай і за Дунай, в землі Балканські. Племена східно-південні, з котрих вийшов наш український народ, посунули з своїх старих селищ в сусідні простори, полишені західними й південними племенами, та на південь, в степові й пограничні з степами краї, спустошені по тій гунській бурі. Тут у перше й стрічаємо тоді звістки про наші племена, про наш нарід окремо, а не про все Слов'янство, як давніше.

10. Розселення українське. Анти. Живучи на своїх старих селищах, в тіснішій сусідстві, Слов'яне говорили й мовою більш однотайною, і звичаї та побут мали більш однакові, ніж потім, як розселилися так широко. Про те й тоді, зовсім певно, була вже різниця між племенами та громадами тих племен, тільки виразніше виступила по розселенню. Письменники грецькі, що писали про Слов'ян, коли вони ще тільки розселялися, розрізняють на півдні, в сусідстві Візантії Словен і Анти. Слов'янами звать вони ті племена, що сиділи над Дунаєм і в балканських землях, Антими тих що сиділи над Дністром і далше на схід, над Дніпром і далі до Азов-

ського побережжя. Отсе й були наші, українські племена, що зайняли тоді вже побережжя чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під тою назвою Антів.

Найдавнійша звістка, яку про сих Антів переказують нам візантійські письменники, належить до кінця IV в., зараз по гунській бурі, і се те ще зветь ся *початком історичного життя* для наших племен. Історик Йордан, що описував історію Готів, заховав для нас цікаву звістку, що готський король Вінітер, оден з наступників Германвіха, воював з Аитами (саме отсе імя Вінітара мабуть призвиде — пере-

30 Останки похорону через спалення, з похоронного поля

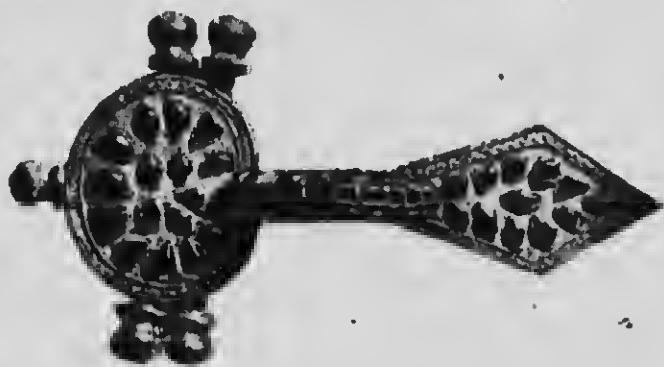
можець Вінітів, себто Словяни). В першій битві, каже Йордан, Анти побити Готів, але Вінітар не злякав ся, воював з ними далі, погромив, взяв в полон князя Антів Божа і старшин їх у неволю і щоб налякати Антів, казав їх страшною смертю убити — распяти на хрестах. Але Гуни взяли потім Антів під свою оборону і приборкали Вінітара

Мабуть отсе тоді Анти з Готами сріли ся, рушивши в чорноморські степи, і ся війна була знаком власне того антського, себто українського розселення в степах. Війна з Готами не спинила їх, як не спиняли й інші стрічі та війни з тутешніми народами. Живучи серед воєничих народів в степах, сі степові України, Анти, й собі привикали до воєничого життя, ходили на розбої разом з Гунами і їх земляками Болгарами (турецькою ордою, що потім осівши ся на Балкаї між Словянами, змішала ся з ними й передала їм своє імя). Від звичаювали ся від хозяйства, а привикали більш до війни, як потім козаки. Закинули хліборобство, жили в лихих хижках, бідно і в недоводках, не мали залізої брорії, як Греки, і зброєю якою-небудь ли-

хенькою орудовали—парою списів то що; не були звичні виступати збитою лавою, а так десь несподівано запопсти, ударити й знов розбігти ся, заманюючи ворога; були проаорні, на всяку біду терпелиаі, чудесно вмiли десь засісти ся, притаїти ся, навіть у воді, і тим дуже дивували Грекіа. Ходили за здобичею на візантійські землі, а часами Візантія платила їм, щоб воювали з иньшими її ворогами. Так в 530-х роках чийшла айна у Антів з їх сусідами Словенями задністрияськими, може таки з намови візантійського правительства, що дуже багато мало клопоту від нападiа Словен, і пізнійше оповідають грецькі історики, що Візантія напускала Антіа на Словен (в 580 роках).

З нагоди тої війни Антіа з Словенами в 530 рр. візантійський історик Прокопій оповідає ріжні цікаві звістки про жите Антів і

Словен і між иньшим таку пригоду розказує. У Греків був воевода Хилаудій, що дуже добре боролив візантійські землі від нападів словенських і антських; але в однім поході на Словен иаложив головою, і ті знову почали грабувати візантійські крві. Та по якiмсь часі оден грецький невільник, що був між Антами, розказаа свому го-

31. Золота, саджена гранатами застіжка—так званого готського стилю (часів гунського руху): він визначається отсим уподобаннем до садженого кольорового каменя

сподаревн, що той Хилвудій не вмер, а живе між Словенами, як невільник, і Словенн не знають сього. Ант вкупив зараз того Хилвудія і привів до себе, тв роспитував його, чи він справді той славний воевода Хилвудій. Вкуплений казав, що він зовсім не Грек, а Ант зроду, тільки зветь ся Хилвудій, а попав до Словен у неволю підчас попередньої війни. Але господар йому не повірив і оповів землякам. Антн дуже зраділи, що мають між собою такого славного воеводу. Зібрали ся на велике віче, як мали звичай робити у всяких важних справах—бо не мали над собою одного князя, а у всім радили ся громадою, каже Прокопій. На вічу наказали тому Хилвудієви, аби не смів казати, що він не той славний воевода Хилвудій, а самі оповістили візантійського цісаря. Той цісар, Юстиніан на імя, тоді иамовляв Антів, щоб перейшли у візантійські землі й тут мешкаючи, боронили від ворогів, і за

се обіцяв їм платити гроші. Анти годилися тільки з тим, щоб з ними мешкав і той Хилвудій. Хилвудій в тій справі поїхав до Царгороду, але на дорозі вхопив його візантійський воевода Нарзес і казав забити в кайдвни, як обманця, і на тім розбилися ті переговори цісаря з Антами.

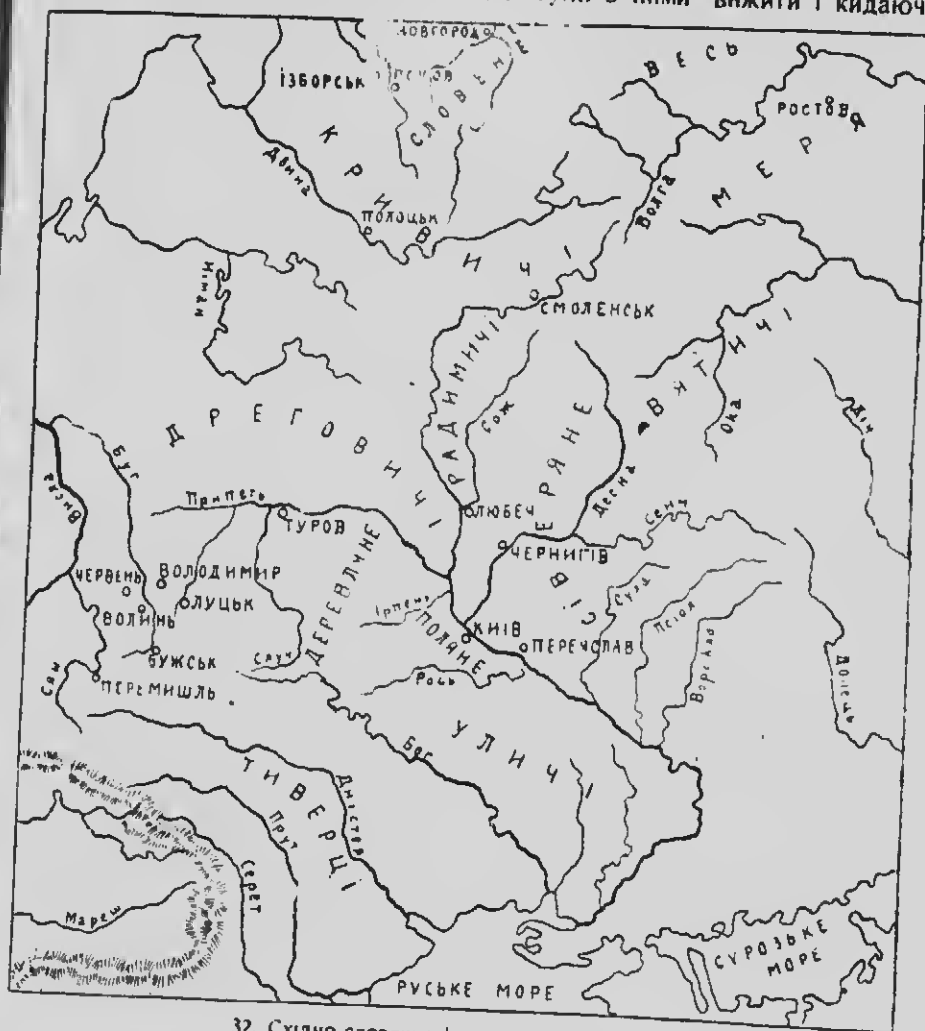
Отак припадко́м щось довідаємося про наших предків тодішніх — якось отака пригода кине промі́шчик світла й освітить перед нами те давнє жите, як жили, з ким воювали, який устрій мали ті наші козаки з VI віку по Христі.

У иньшого грецького письменника з того часу, Менандра, заховалася звістка про боротьбу Антів з ордою Аварів, що посунула нашими степами в середині VI в. Битви з ними випали нещасливо для Антів, чимало їх попало в неволю, і Авари стали пустошити землі Антів. Виручати невільників і мирити ся з Аварами Анти послали одного важного чоловіка на імя Мезамира. Але той був чоловік гордий і смілий, не стерпів каганови (старшому) аварському, відповів на його хвалькуваті слова сміло й різко. Тоді оден Болгарин, що був у кагана в ласках, став намовляти, аби того Мезамира вбити, бо він серед Антів має велику вагу і може їх підняти на Аварів і каган послухав, убив Мезамира, а Авари почали пустошити землі Антів ще гірше.

Про сю біду Аварів пам'ять держалася довго між українським народом. Київський літописець записав оповідання про те, як Обри (Авари) мучили Дулібів, українське плем'я, що жило на Волині, каже, що Обри запрягали в вози дулібських жінок і ними їздили. „Були сі Обри тілом великі, а умом горді, і погубив їх Бог: померли всі, і не зісталось ні одного, так що сталося прислів'є: „погинули як Обри“, каже той літописець. Але Обри не погинули так скоро, а тільки перейшли далі, на Угорщину.

II. Українські племена Отакі степові бурі, як отсей аварський погром, не могли налякати привичних до всякої біди степових Українців, і вони далі держалися в степах і посувалися все далі, на схід до Азовського моря, на захід до Дунаю. Їх розселенню багато допомогло се, що в каспійських степах з кінцем VII віку запанувала нова орда, Хозарська, не така хижа, як иньші: побираючи ріжні доходи з торговельних городів на каспійським та азовським побережжю, вона навпаки дбала про спокій та безпечність в тих краях, не перепускала зза Каспійського моря нових турецьких орд, що тиснулися в чорноморські степи, і так стало тут спокійніше та безпечніше. Українці на своїх нових оселях почали господарити, кохалися в хліборобстві, в торговлі, а відзвичаювалися від війни. Було се добре, та не зовсім. Бо відзвичаїлися від того воєнного, тривожного життя, яким давнійше жили, і як

Хозарська орда ослабла, і пішли знову різні турецькі завадіяки нашіми степами, наші люде чотодні були з ними вжити і кидаючи

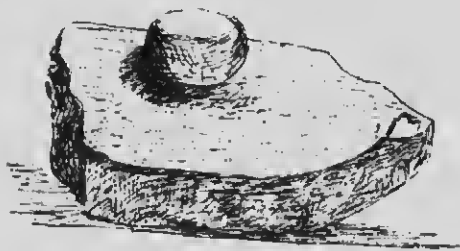
32. Східно-слов'янські племена IX—X віків.

стеги, стали тікати в безпечніші місця, в ліси на північ, в гори на захід, хоч і не так там було дозвільно, як у тих розкішних, родючих степах.

Звісток з сих часів маємо дуже мало. Перед тим що знали ми, знали від грецьких письменників; але з початком VII в. Греки махнули рукою на свою північну границю, не можучи далі боронити її від Сло-

вян і Аварів, а з тим нічого не пишуть і про наші краї. Цілих три століття майже нічого не чувати у них. Про Антів остання згадка з 602 р. і за той час, за VII - VIII вв. імя се зникло. Звістки зібрані царем Константином Порфирородним в середині X віку (коло р. 950) про степове жите, вже згадують на полудні окремі племена українські: Ульшів, Деревлян, Лучан і Русь київську. А докладніші відомости про сі племена подають київські літописці, що писали сто літ пізнійше, в XI віці. Від них знаємо, що за Дніпром, на лівім березі, по Десні, Сейму й Сулі, в теперішній Чернигівській та Полтавській губернії жило велике племя Сівера або Сіверяне, мало значнійші городи Чернигів, Новгород-Сіверський, Любеч і Переяслав. На правім боці Дніпра коло Київса сиділи Поляне, инакше зваїи Русю. За Полянами далі над схід, в густих лісах тодішніх по Тетереву, Ушу, Горини жили Деревляне, лісові люде себто, а за Припетю Дреговичі, ніби болотяні (бо дрегва значигь болото). На Волини, за Случею жили Дуліби. На побережу чорноморським коло Дніпра мешкали Уличі, а далі на захід, над Дні-стром Тиверці. Яке племя мешкало над Доном та на азовським побе-режу, а яке знов на підгіррю карпатським, в Галиччині, літописці не ка-жуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще казати - східно-полуднєві племена словянські, з котрих вийшов ниніш-ній український нарид; тільки не знаємо їх племінних імен.

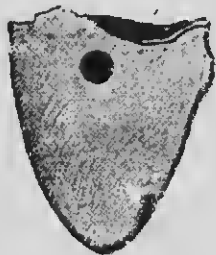
12 Побут українських племен. Про наші племена літописець каже, що вони ріжнили ся між собою своїми звичаями і побутом — „мали кожде свої обичаї, закони і науку батьків своїх і свої нориви кожде“. Але сі ріжницї не були великі, і далеко більше в житю і по-буті всіх сих племен було одинакового або подібного. З оповідань літописців та иньших київських писань, з переказів чужосторонців, які описували наші сторони, з находок у старих могилах і скарбах, нарешті і з самої мови, можна знати досить докладно, як жило ся на-шим людям тоді, по їх розселенню на нових ґрунтах, в теперішній землі українській. Розуміть ся, не одна-ково жили по великих, богатих, тор-говельних містах і по глухих хуто-рах в глибоких лісах, далеко від світу — як і тепер є велика ріжниця між городянами й хуторянами. Проте ті ріжницї, які літописець показує,

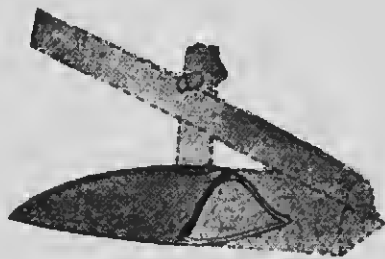
33 Зернотерка з передмікенських маза-нок — памятка годішнього хліборобства (меньшим, закругленим камінем розти-рали зерно на великім, рівнім камені).

не мають великого значіння, великі вони тільки в його очах, як і тепер часто можнв бачити, що люде з одної околиці дражнять ся другим, бо вони якесь відмінне слово уживають, або инакше вимовляють, або трохи инакше вбирають ся, а воно тим часом дрібиниця.

В сім часі, як бачимо, люде наші скрізь кохали ся в хліборобстві і найбільше з нього живили ся. Се видно і в мові: слово *жито*, котрим звали збіже, означає те, чим живуть люде: ще як люде не знали ніякої металічної снасти, орудували камієм, почало ся на Україні хліборобство; тепер же навіть в глухих сторонах, як от у Деревлян, про котрих київський літописець оповідав, що вони живуть „по звірячому, як худоба“,— і там люде орали і сіяли, і з того жили. В могилах Деревлян і Сіверян знайшли ся серпи і зерна ріжного збіжа (жита, овса, ячмею або пшениці). В ріжних писаннях згадують ся майже всі теперішні роди збіжа (тільки гречки нема), з знаряду хліборобського— рало, плуг, бєрона, мотика, заступ (рискаль), ціп; говорить ся, як люде орали, сіяли, жали, молотили, віяли. Господарство значить було подібне до теперішнього; тільки що млинів не мали, а мололи на малих ручних жорнах. Водили худобу всяку, але птиці ще мало; за те

34. Наральник з Київщини, часів Київської держави.

35. Рало—як мусіло виглядати.

богато займали ся бжільництвом: самі багато меду споживали, і продавали мед та віск, і податки князям теж медом та воском платили. По лісових сторонах держали пчіл у бортях: в деревах видовблювали дупла, досить високо, щоб не дістати з землі, і в ті дупла пускали рої; де не було лісів, держали рої в улїях. Звіроловство, з котрого колись головно жили, тепер стратило давне значінне, як розвинуло ся хліборобство: ловили звіря більше для шкури ніж на поживу собі, або забавляли ся ловами богаті люде, бояри та князі. Звіря всякого по наших сторонах тоді ще багато водило ся. Князь київський Володимир Моїмомах в своїй иауці сином оповідає про свої лови: в Чернигові, каже, взяв я на узду 120 диких коней в тамошїх пушах; по Роси теж

ловив я коней власними руками; різні мав пригоди: два тури (дикі бики) взяли мене на роги з конем разом, олень мене бив рогами, оден лось топтав, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч від пояса, ведмідь віддер мені кусник сідла з-під самого коліна, барс скочив на мене й перевернув мене з конем...

Тому що дикого звіря й птиці водилося ще багато, та й на свою худобу було лекше, бо пастівнів та сіножатей було більше, їли люде мабуть більше мяса ніж тепер. Про те й тоді їли найбільше вже рогатинну їжу—хліб, кашу, варену городину. Хліб замішували на дріжджах і пекли в печі, подібно як і тепер; мясо по найбільше їли варене. Пили найбільше мед, і дуже багато, всі, від бідних людей до князів. Про князя Володимира оповідає літописець, що він казав розвозити бідним людем хліб, мясо, ріжну городину, мед в бочках, а в інших квас. А як їли багатші люде, видно з розпорядження князя Ярослава, що мають давати княжим людем, які їздили збирати податки: для княжо го вирника і його слуги що дня хліб, по мірі пшона й гороху на кашу, двоє курей, грудку соли, відро солоду на пиво, раз на тиждень бичка або полоть, в скоромний день сир, в піст замість мяса рибу.

Убирали ся просто. Носили сорочки полотняні і штани, поверху свити, а часом ще й кереї („корзю“ звало ся), на ногах якісь плетені панчохи і чоботи або постолы, на голові шапку з якоїсь шкури, або плетену.

36—7. Ножик і огниво з волинських могил.

В старих могилах з тих часів можна бачити останки вовняних і полотняних матерій, полотна льняного і конопляного, грубшого і тоншого ткання, ремінні пояси і коло пояса ножик, гребінець, шкуряна торбинка з різним припасом—огливом, маленьким бруском до гострення; на ногах невисокі гостроносі чобітки зшиті на подошві з тонкої вичиноної шкури (як сафян). У жінок намисто, нашійники (гривни) зплетені з дроту, на голові шапочки або паголовники ушиті різними прикрасами (див. рис. 38). На висках висіли кільця, нашиті на ремінець; в коси вплітали ся також кільця—вони, так і лежать рядом на кістках, від висків на чоло, або від висків на груди, як лежали коси (рис. 39). Богаті пишали ся шовковими убраннями, з гренької або арабської ма-

терії, золототканою парчею та дорогими міхами (футрами), золотими уборами, ланцюхами, дукачами (медальйонами), золотими гудзиками, кованими поясами. Коли князі наші починають заходити в ближчі зносини з візантійським двором, переймають відти й різні убори й моди, а за ними переймали се також бояре й багаті люде.

13. **Вдача, звичаї й віра.** Чужоземці хвалять тодішніх людей наших за щирість і привітність. Особливо цікаво описує візантійський письменник Прокопій Антів і Словен, себто Українців і їх сусідів кінця VI віку, часів розселення. Каже, що вони ласкаві до чужоземців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не стало ся їм якоїсь шкоди. Жінки їх незвичайно вірні своїм чоловікам і часто убивають себе, коли вмирає чоловік. Дуже люблять свободу, не хочуть нікому служити ані бути під чиею властю. Але не згідливі, не вміють слухати ся чужої гадки, кождий тягне на своє, і через те бувають між ними суперечки й криваві бійки. Подібно кажуть і пізнійші письменники про Українців та й інших тодішніх Словян. Кажуть, що се люде відважні й воевничі

38. Кільця—кісники, з волинських могил.

і ніхто б не міг їм противити ся, як би вони тримали ся одностайно.

Любили повеселити ся і забавити ся, поспівати й попирувати. Без пісні, танців, гри не обходила ся ніяка okazія. Літописець сердито оповідає про тодішні ігрища між селами, а на них „плясання і всякі бісовські пісні“—тому що вони були звязані з старою, поганською (язичеською) вірою. „З плясанням, гудінням (музикою) і плесканням“ справляли ся весілля. Про київське військо оповідає візантійський історик, що воно цілими ночами забавляло ся музикою й танцями, та піячило. „Руси в тім веселіє щоб пити, не можем без того бути“, каже князь Володимир в оповіданню про його хрещенне: київський літописець вложив тут йому в уста сучасне прислів'є. І всякі свята поганські, а потім і християнські, уродини чи похорони—все звичайно справляло ся великою випивкою.

Ся вдача привітна й ясна відбила ся і в звичаях та постановах. В старім праві нашім не було смертної кари на провинників, ані калічили за провину, відрубавши руки, ріжучи уха, носи, як то робили по законам візантійським або старинним німецьким. Духовні потім,

39 Жіночий убір з могол сло янських (з Полтавщини), часів по розселенню.

перейнявши разом з церковними книжками також і книги звикливі візантійських, пробували на грецький взірць і у нас завести такі кари на смерть квалічне, але не приймали того люде. Кввали грошима, сажляли до вязниці, в найгіршім разі оддавали в неволю, щоб відробив працею свою провину, але крови проливати, на жите чоловіка наставати не любили. Що иньшого на війні, там уже як прийшло ся—то вже, казалн. суд божий. Але калічити чоловіка й життя позбавляти—не любили того.

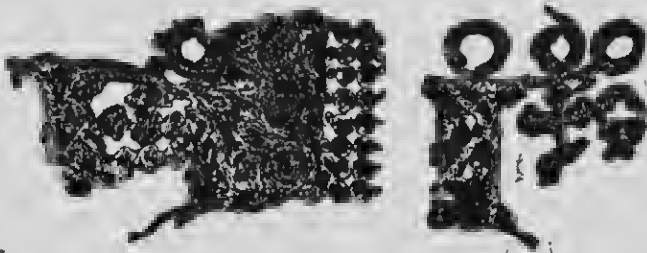
Ясними і веселими очима дивили ся на світ божий. Не знали темних, суворих богів, що напосідають ся на щасте

чоловік. Вище всього славили й шанували світло і тепло світове, що дає себе знати в сонці, в теплі, в буйній ростиности, в усім житю природи. Прокопій оповідає про Антів і Словен своїх часів, що вони шанують єдиного бога, себто бога неба, що посилає світло і блискавицю. Здаєть ся, його називали Сварогом. Пізнійшими часами ріжні прояви сили того свого світлого бога називали ріжними йменнями. Іменем Хорса і Даждь бога, себто подателя всього добра, називали сонце. Іменем Перуна грізну силу громовинну, що гремить і бушує в бурю. Огонь називали Сварожичем, сином великого Сварога, небесиного світла й огня соняшого або блискавичного. До старших богів належзв також Велес або Волос „скотій бог“, оборонець худоби. Всі вони звали ся богами—се слово означає добро, благо (звідти такі слова як богатий, збоже, і убогий—такий що не має добра), а далі значило подателя всього доброго. Ті боги й по заведенню христіянства зістали ся в віруваннях нашого люду, тільки покрили ся йменнями святих христіянських: так ріжні вірування з Перуна перейшли на Іллю, з Велеса на св. Власія, і таке иньше.

Але окрім таких головних богів давній Українець бвчив наокодо себе силу всяких живих істот; мабуть їх звали бісами, і се імя тоді не звичило чогось доконче злого, і тільки потім христіянські духовні

зробили з тих бісів пекельних злих духів. Предки наші думали, що сі сотворіиия живуть в болотах, лісвах, полях, джерелах, і їх швиуввли, давли їм жертви, щоб не шкодили. Про се згадують духові в перших віках християнств, що люде дають жертви бісам, болотам і криицям, молять ся в лісвах і коло води. Богато з того заховало ся і до нвших часів—переквзи про водяників, русалок, лісовиків (або полісуив); і тепер в деяких місцях ставлять ріжу їжу на криицях. Але в теперішійм помішали ся вже віруванія про тих старих бісів з духами померших, дідьків (себто духами дідів), що живуть по хатах і дворах; топельниці мавки змішали ся з давіми русалками, і таке нише.

Осібиих храмів, осібиих жерців, щоб тим богам служили, не було. Кожний сам справляв жертву або молитву богам за себе й за свою сімю. Арабський письменник IX віку переказує нам молитву предків наших під час жив:

40. Останки ковніра, обшитого парчею, з старої могили (київських часів).

беруть, каже просо в кірші, підіймають до неба й молять ся: „Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер подостатку“. Молили ся десь в тихім місці, над водою, де чоловік найживіше відчуває пожих тої таємничої сили, що оживляє природу. Ідоли богів були рідкі, мабуть по більших тільки містах.

Про жите людське вірили, що воно не кінчить ся з смертю. померші живуть далі, можуть зявляти ся між людьми, тому треба добрим, сутим похороном заслужити собі ласку покійника, щоб не докучав і не шкодив по смерті. Ховаючи покійника, разом з ним клали різні річи домашії, убивали худобу домашню, а-часто тряпляло ся давнійшими часами, що й жічка-вдова убивала себе на могилі. Арабський подорожник описав, як бачив похорои приїзжого купця з наших країв в 922 р. Його богато убрали в найкраще убранне, посадили в його човні, розіпнявши над ним шатро, положили коло нього його зброю, ріжу їжу й пите. Спитали його невільниць (мабуть їх привіз на продаж, як то бувало), чи котра не схоче з ним умерти, щоб жити з ним разом і з душами родичів у гарнім зеленім саді, себто раю. Одна згодилася і її вбили в день похороиу та положили з мерцем. Киинули туди ж в човен двоє коней, дві корови, собаку, півня й курку, пору

бавши то все на части. І потім все те спалили, а на тім місці насипали могилу.

Се оповідає про те, що справді знаходять в старих українських могилах IX—X вв. В одних сторонах у нас ховали небіж-

41. Чорна могила (в Чериніві), що близько підходить до оповідання Араба⁴⁾.

чика, закопуючи в могилі, в інших палили і засипали землю, або спаливши на іншому місці, складали потім недогарки в горнець і насипали над ним могилу. Разом з небіжчиком засипали чи палили різне добро його. На могилі справляли поминки, пили, гуляли, часом (особливо у багатших) різні гри справляли (се звало ся „тризна“), при тім досипали могилу. Небіжчикам ставили їжу на могилі, або й при щоденнім обіді кидали страву (як се ще й досі ведеть ся на Поліссю). Життя чоловіка за гробом представляло ся як точнісеньке продовження його життя на землі.

14. Сімя, рід і громада. Київський літописець, описуючи старі українські племена, хвалить ся, що тільки його земляки Поляне мали добрий обичаї, жили тихо і соромливо, і шлюб був у них правильний: молоду приводили до молодого, а другого дня приносили її посаг. Інші ж племена каже він, жили, як звірі: у Деревлян, у Сіверян і інших не було „браченья“, правильного шлюбу, а хапали собі жінок коло води, або на ігрищах, що справляли ся між селами: хапали собі жінку, хто з котрою умовив ся, і мали по дві й по три жінки. Але по правді кажучи у всім тім не було великої різниці між Полянами й іншими племенами.

⁴⁾ На розрізі означено черними плямами: зверху сліди якогось пам'ятника, в середині—може останки тризни: різна зброя і два роги для пиття, оковані сріблом (з них оковка одного подана вище на рис. 1). На spodі точок, де спалено небіжчика з усяким добром його: на купі лежать останки зброї; наоколо останки господарського знаряддя: залізні обручі й дужки відерь, сокіра, долото, ножі, серпи, зерно різне, кістки до грання, то що.

Не тільки тоді, а й довго потім як заведено вже християнство, вело ся так, що багатші й значнійші люде мали по дві жінки й більше (дучовенство стврало ся завести бодай, щоб одна жінка, вінчана, вважала ся головною). Сво-бідно й легко розводили ся, відправляючи жінку, а натемість брали иньшу. Жінкам же годило ся бути вірними своїм чоловікам, і вірність українських та й взагалі словянських жінок славилася по світу.

Жінку брали або в формі купна, піби чоловік купував собі жінку, або викрадав, хапав її. Колись дійсно тим способом собі добували жінку, але в сім часі се був обряд тільки—так от і літописець каже, що хапали собі жінку на ігрищу, хто з котрою змовляв ся наперед. Се так як і досі ще в весільнім обряді нашим рід молодого стереже дівчини, а бояре молодого її силоміць добувають і з нею тікають:

Припадъ, припадъ Марисуню, до столу,
Обступили боярчики довкола,
Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають, Марисуні шукають.

В старих грищах ся форма хапанья „умички“ була виразнійша. А купно жінки і в теперішнім весілля ще дуже добре памятаеть ся.

Татарин, братик, Татарин, продав сестру за талар,
Русу косу за пятак біле личко пішло й так...

Куплена або вхоплена жінка була колись власністю чоловіка, як кожда штука його господарства; память того зістала ся в тім ото звичай, що жінку колись вбивали на могилі чоловіка, як коня або собаку. Потім як погляди етали людянійші, жінці полишали до волі, коли сама схоче, убити себе, на доказ своєї вірности чоловікови, але й сей звичай, видно, вивів ся в X—XI вв., бо вже наші літописці тодішні не згадують про се. Значніше і вага жінки в сімі теж вирости високо, за голову жінки чоловік, коли вбив її без вини, платив таку ж кару, як

1) а—земля насипна, б—грунт нерушений, в—кільця при ухах небіжчика, ж—блід труни і залізни двяхи від неї.

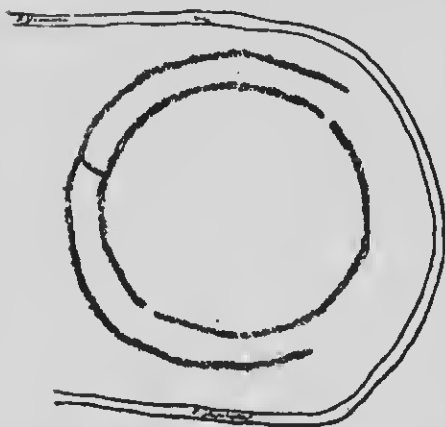
42—3 Похорон в труні: могила в розрізі і кістяк у могилі 1).

зв кожного чоловіка. З смертю чоловіка жінка займалв перше місце в сім'ї і самв велв хозяйство; тільки як вдовв виходилв вдруге замуж, додавалл дітям оп'унв.

Сімї буввлл тоді більші як тепер. Ще сто літ тому (в в деяких місцях і до недавнього чвсу) буввлл твкі сімї у нас, що в них було двадцять—тридцять душ; сини не відділялл ся, брати не ділнлл ся по смертл бат'кв, в далї велл господарство спільно, під проводом або старшого, або нвйздатнїйшого „завідці“. Твкв сім'я та мабуть і всякв сім'я взагалї звала ся в X—XI в. „родом“. „Жилл кожде своїм родом“, повїдає кнївський на своїх місцях, заг'навляючи кождий своїм родом“, повїдає кнївський літописець про давне українське життє. Давнїйше ті роди булл ще більші, до роду рахувалл ся родинл собі рїдні, хоч бн й далекї, як то співаєть ся в весільних піснях, де взагалї заховало ся багато пм'яти про створину:

Ой роде, роде богатий—подаруй нам товариць рогатий:
Ви дайте, твточку, волики, а ви мамонько, корову.
А ви дайте, братчики, бараниї, а ви дайте, сестрички, ягнички,
Ви, далекий родочку, червоїї...

Але ті широкї роди розбнлл ся, ослаблл старї звязки, і на місце кровного спорїдненн'я все більше значінн'я стало здобувати сусїдство, близькїсть нє походженн'я, а мешканн'я Сімї, які мешкалл разом, хоч бн булл й не одного роду, не одного походженн'я, порїшувалл і велл всякї справи, що займалл всю околицю, за спільною радою „віча“ „старцїв“. себ то старшн'я з усїх сімей. Стврї села не сидїлн так купою як теперїшнї: „роди“ жнлл окремо, „о собі“, як каже літописець—як нашї ху-

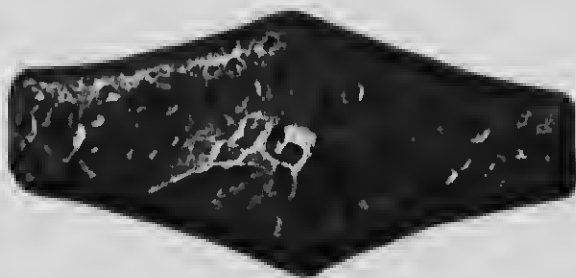

44. Городище з найстарших; стоїть на виступї, облитїм рікою, від приступнїйшої сторони обведене ще другим валом.

тори заднїпрянські або гїрські карпатські села. Люде сходилл ся на певнї місця—на ті грища святочнї межн села, нв судн „коповища“, де правилл суд над провинниквми, вншувувалл злодїїв спільними силами для охорони від ворогїв, щоб було де сховати ся в небезпечнху хвилю, ставнлл собі „город“, себ то місце огорожене, обведене ровами і валами, кудн можна було звести своїх старнх і малнх, жїнок і дїтей і всяке добро. Вся земля наша покритв такимн городищвми—старшнми, що служилл ще сховищами за часїв кам'яної культури, і новїйшими,

що будувалися за часів розселення і потім, за княжих часів. Є між ними й малі, що могли придатися хіба для одного роду-сімі, й великі, такі де могли сховатися люде з цілої більшої околиці. Більшість їх стояли пусті, тільки про небезпеку. Але декотрі притягали до себе люде, що осідалися тут, виростав околo „города“ так званій „острог“—оселі обгороджені укріпленнями від ворога; оселялися тут купці, заводили торги, осідалася різна старшина, багатші й заможніші люде; город ставав головою більшої околиці: як він рішав, так робили сусідні села, й ім'я його приймала сусідня людність. Так на місці старих Дулібів виступають пізнійше Бужане і Волиняне, звані так від городів Бужська і Волиня; Черингівці й Переяславці на старій землі Сіверській; Турівці й Пиняне в землі Дреговичів.

15. Торговля. Між тими причинами, що підіймали декотрі міста над иньші, над цілі великі округи, велико важила торгoвля і торговельні дороги. На українській землі, як то ми вже знаємо, здавна йшла торгoвля з чорноморськими бережними містами, і з каспійськими та туркестанськими сторонами. І коли Українці розселилися на своїх нових займанщинах, перейшлася торгoвля в їх руки. Торгували з городами грецькими, які зі-

45. Гривна кївська (злитки півфунта ваги, що ходили як гроші).

сталися в Криму і понад Дунаєм, а далі, не вдоволяючися тим, завели торгoвлю з самою столицею Візантії, з Царгородом. З наших сторін везли туди михи (шкірки), віск, мед і иевільииків на продаж, у Греків купували різні дорогі матерії та всякі вироби з золота і срібла, вию, бакалію всяку. Коли степи залягли орди турецькі—Печеніги, що пробрилися в наші степи з кінцем IX віку, через степи стала трудна й небезпечна дорога, і в Царгород ходили купці великою валкою, щоб відбитися від ворогів, як нападуть.

Грецький цїсар Константин Порфирородний розповідає дуже докладно про те, як ходили ці ватаги купецькі до Царгороду. Зимом, каже він, в великих лісах подніпрянських люде рубають дерево і з нього роблять човни; на весну з водою пускають їх до різних торговельних міст, а иайбільше до Кїва; там до них човнів приладжують керми і всяку снасть з давнійших човнів і так ладять їх в дорогу.

Тим часом зїздять ся купці з своїми товарами. В місяці червні рушають човни з Київа. Ще три дні стоять під Витичевом, дожидаючи візталих, і потім плывуть Дніпром у низ, тільки стережуть ся Печенігів, що по ріжних місцях робили засїдки на купців і нападали. Особливо небезпечно було на порогвх Дніпрових; човнами тут плисти було небезпечно, бо розбили ся б; приходило ся брати на плечі товари, а човен волокли берегом, або несли на плечах. Невільників, котрих везли на продаж, вели берегом скованих, щоб не втікли; вони ж несли на собі всяку поклажу з човнів. Купцям треба було стерігти невільників, щоб не втікли, і пильнувати ся Печенігів, що б не погромили. Так от висїдали перед кожним порогом. Проминувши пороги одпочивали на острові, де була потім Січ—Константин зве його островом св. Юрія, а за козацьких часів звав ся сей острів Хортицею; тут під великим дубом сирвляли жертви богам, на щасливу дорогу: клали хліби, мясо, жертвували курей, кидаючи жеребок, чи ту курку

40. Візантійські гроші на Україні: срібняк цїс. Василя II Константина, сучасників Володимира Великого.

вбити чи живою пустити. Вдруге почували на острові, що тепер зветь ся Березань, на морі коло Дніпрового лиману. Відси повз берег Чорного моря їхали до Царгороду.

Там для наших купців було призначене передмісте над морем, на пристани, коло церкви св. Мамаита, а збирало ся їх там не одна сотня. Правительство візантійське дуже бояло ся сих купців. В ті часи торгувати приходило ся так, щоб при okazji і зброєю себе та свій товар вміти оборонити. Купці були воєнні люде, що продавали зібрану здобич, а при кожній нагодї самі були готові пустити ся на здобич, ударити і пограбити, наловити невільника на продаж, або иньшого добра добути. Боячи ся київських князїв, цїсарі грецькі не важили ся боронити у себе торгу їх купцям, вони навіть мусїли їм давати всякого припасу на прожиток, але від усіх, хто приходив під Царгород, домагали ся посвідчення княжого, що він справді купець, а не вояка який, і стерігли ся їх яко мога: позволяли їм ходити до міста тільки одною брамою, без зброї, не великими ватагами, не більше як 50 чоловіка на раз, і то під доглядом урядників візантійських.

В другий бік, по товари арабські й персидські їздили в стару столицю хозарську Ітиль над устем Волги, там де тепер Астрахань. Хозарські володарі кагани здавна дбали про те, щоб розвинути у

себе торгівлю, і їх столиця стала великим торговельним містом: тут жило багато купців з арабських і персидських країв, багато Жидів¹⁾, що займалися перевозом та перепродуванням товарів, багато Греків і Слов'ян. Тут можна було подостатком купити того, чого найбільше питали багаті, заможні люде в інших сторонах: знов таки гарних, роскішних матерії, уборів, всяких виробів шкляних, металічних, ріжого коріння; їх привозили сюди караванами на верблюдах з далеких сторін і кораблями Каспійським морем. Не вдоволяючися торгом в Ітилї і в другім таким великим торговельнім місті вище по Волзі, Болгарі (коло теперішньої Казани), наші купці пусквалися Каспійським морем в персидські городи, а з них далі, в славі торговниці Арабського каліфату (державн). Продавали більше менше те саме що й Грекам, взамін добували арабські товари і розвозили їх по своїх городах, і далі, в городи західньої Слов'янщини і в німецькі. Багато приходило й арабських грошей в наші краї.

16. Князі й дружина. Коли пригадаємо, як тоді велася торгівля, і які були купці тоді—що то були воєнні люде, які мусіли своєю зброєю обороняти свою торгівлю, то зрозуміємо, чому ті городи у нас, де особливо розвивалася торгівля й осідали торгові люде, разом з тим ставали центрами воєнними і політичними. Для охорони торгівлі в тих трівожних, небезпечних часах доконче треба було воєнної сили, і там де розвивалася торгівля, мусіла розвиватися й воєнна сила. Без неї не можна було пускатися в дорогу і дома без її охорони не можна було бути безпечним. На найбільший торговельний центр у нас на Україні в часах по розселенню підіймається Київ. Він стояв так добре, що в нїм збиралися всі товари, які йшли по Дніпру і головним притокам його Припети і Десні, що впадають до Днипра вище Києва. Тоді ж ріки були найважнішими торговельними дорогами. З оповідань Константина бачимо, як у Києві збирався весь тодішній торговельний рух Східньої Європи. Отже разом з тим він став столицею воєнних сил і княжої влади, яка на тих снах опиралася.

Як се сталося, про се не дійшло до нас відомостей. До Греків не доходило вісти про те, що діялося в глибокій Східньої Європи, що наростало десь там у середній української жнті; в наших же сторонах письменство стало розвиватися геть пізнійше, коли зникла вже пам'ять про ті давні перемиріння.

¹⁾ Жидів називаємо Жидами не на глум (як тепер часом звуть), тільки тому що у нас така назва завжди була, а иньшої не бувало. Так їх у нас називали, і так вони самі себе називали, і в самій назві сій нема нічого образливого.

Грецькі письменники VI віку кажуть про наших Антів, що вони не правлять ся одним чоловіком, а загальною радою народньою, вічем. Ті старшини, які вступають між Антами, не мали війська і не мали трівкої й сильної власти. Воєнна наука візантійська, що надписується іменем цесаря Мавркія (писана в другій половині VI в.) каже, що Словени і Анти мають багато начальників (вона їх називає ріксамн, словом що в старій мові значило начальника, пана, одного кореня з латинським словом рекс—король). Сі начальники, каже вона—не живуть в згоді між собою і тільки тільки небезпечність, спільна війна може звести їх до купи та дати власть котромусь з них, бодай на якийсь час. В старих оповіданнях, зібраних кнївським літописцем, ми бачимо пам'ять про дрібних князів, які були у різних племен, але не мали великої ваги, бо не мали війська і оглядали ся у всім на громаду, на „старців“—старшин визначніших родів (таке каже оповідання про Мала князя деревського, як він воював ся з кнївськими князями). Тим не могли вони ї протнвстати кнївським князям, коли ті завели своє військо, дружину. Чи зашли ся у нас ще де в котрімсь племені такі сильніші князі, як у Кнїві, того не знаємо. Арабський письменник Масуді, що писав за кн. Ігоря, в першій половині X в., згадує про якусь велику й сильну між Слов'янами державу, що звала ся Валіана; думають, що то мова про Воліннян, що у них були сильні князі перед тим, але побороли їх кнївські; але того не можна сказати напевне, бо й сама ся назва Валіана в різних копіях ріжно називається. Знаємо в наших сторонах напевно таких сильних, воєнних князів тільки в Кнїві, та й тут можемо тільки здогадувати ся, як і коли вони там завели ся. Бо найдавніша кнївська літопись писала ся тоді, як добре забулася вже пам'ять про тих перших кнївських князів, і самі найстарші кнївські літописці оповідали наздогад про те, як настали князі в Кнїві.

47. Арабські гроші на Україні, дирхем (срібняк) 708 року

48. Золоте намисто з київської нахідки.

ЧАСТИНА ДРУГА

Жите державне.

17 Київські перекази про старовину Про те як почало ся ио-
ве жите у Києві—як зявило ся туге військо (дружина) і київські князі
взяли велику силу та стали підбивати собі сусідні округи і землі, про
се ріжио говорили в старій київській громаді, як літописці почали спи-
сувати початки Київської, або Руської держави, як її називали. Одні
казали, що там де стоїть Київ був колись перевіз через Діпро і пе-
ревозив на нїм чоловік на імя Кий, через те звав ся Київ перевіз, в
з того потім став город Київ. Князів у Полях тоді не було, вні дру-
жини і вои багато терпіли від своїх сусідів, Деревляни і ииьших; Хоза-
ри, що обложили даниною задіпріаєські племена, казали й Полянам,
щоб платили їм данину. Кияне дали по мечу від кожного „диму“ (від
хати). Але хозарська старшина була не рада такій дані, бо вічувала з
того, що Поляне візьмуть гору над ииьшими племенами, і над самими
Хозарами, бо Хозари, мовляв, воюють шаблею гострою з одиого бо-
ку, а поляський меч гострий на обидві сторони

Ииьші історію про Кия, осадника Києва, оповідали инакше Вои
казали, що Кий з братами Шеком і Хоривом поставили перший горо-
док, перше укріпленіє на місці Києва і назвали його іменем старшого
брата: Кий жив на Старім городі (де Десятинна церква), а Шек над
Кирилівською улицею (де були иаїстарші оселі людські) і ся гора зва-
ла ся Шекавица (тепер гора Скавика); третій брат жив на третій горі
що звала ся Хоревницею (не знати свме де), а річка Либедь під Киї-
вом мовляв прозвала ся від сестри їх Либеди Для охороиі брати по-
ставили собі спільними силвами городок на горі де сидів Кий і, назва-

ли його Київом. І від них пішли полянські князі— „рід їх держав кня-
женне у Полях“.

З того оповідання видно, що про початок київських князів нічо-
го не знали, бо ймення Кия і його роду взято з імен київських осель.
Так звичайно оповідають про початок якоїсь осад, як не знають її
початку: Харків—ну то осадив його Харько, Чернігів—осадив його
якийсь Чернига, і т. и. Се не тільки у нас, а й скрізь. З старих київ-
ських князів чи ватажків пам'ятали в Києві Аскольда, Дира, Олега—бо

були їх могилі: тільки про
Ігоря знали, що він був бать-
ком Святослава, а дідом Во-
лодимира, а жінка його була
Ольга знали пізніших кня-
зів, а про старших не вмили
нічого певного сказати, коли
вони жили і чи належали до
пізнішого княжого роду
чи ні. Про деяких були якісь
перекази, про інших і того
не було—нічого крім імені,
чи могили. Розказували отже
так, що першим князем був
Кий, пізніше були Аскольд
і Дир, потім Ігор, а Олег
був його воевода. З тих опе-
відань потім літописці по-

49. Київ і його околиця в часах Київської держави.

чали складати історію київ-
ських князів, Київської дер-
жави. Але й та найдавніша київська літопись не заховала ся так як
була написана, а вже перероблена, особливо там, де оповідало ся про
перших князів—де найбільше було невідомого і неясного. Кождий
наново переробляв се оповідання і з тих перерібок бачимо, як наздогад
зліпляли ся до купи київські перекази та доповняли ся власними здо-
гадами літописця.

Здаєть ся, київські перекази вводили пізніший княжий рід таки
від того Кия, що Київ осадив. Але в X віці київський княжий двір
був так густо осаджений ріжними вояками з скандинавських сторін—
Варягами, як їх у нас звали, що се навело на гадку про варязький
початок і самого княжого роду. Власне так оден з літописців пере-
робив ту найстаршу київську літопись. Він вивів від Варяжського княжого

рід київський, і назву Руси, або Руської землі, як називано землю Полянську і околицю київську. Написав, що Русю звали ся ті Варяги, які походили до Кніва з князями, і від них імя Руси перейшло на Кнів і на Полянську землю.

18. Оповідання київського літописця В київській літописи, як тепер її маємо, початок Русн і князів руських оповідасть ся так:

Рід Кня княжив над Полянами, але погім вмер. Кнів зістан ся без князів, і його захопили два брати, варязькі ватажки Аскольд і Дір, прийшовши з Новгороду, з північних країв. В Новгороді тоді запанували Варяги, вони брали дань з північних словянських і фінських племен: новгородських Словян, Кривичів, Мері, сі племена забунтували ся й прогнали Варягів, та через те не стало у них більше порядку і нарешті, вони постановили взяти собі князя від Варягів: самі з своєї волі покликали до себе Варягів з-за моря, щоє над ними княжили. Три брати варязькі Рюрик, Синеус і Трувор, послухавши їх, прийшли з своєю дружиною і стали княжити в городах новгородських і декотрих сусідніх, а по ньших посадили своїх людей. Між ними були Аскольд і Дир; вони пішли по Дніпру далі вниз, і надбавши Київ без князів, засіли тут. Та не довго панували, бо син Рюрика Ігор з своєю воеводою Олегом став підбивати під свою руку городи по Дніпру і так підійшов під Кнів. Довідавши ся, що тут княжать Аскольд і Дир, Ігор з Олегом поховали своє військо в засідці над пристанею Дніпровою, а до Аскольда і Дири післали сказати, що се прийшли купці варязькі й хочуть з ними побачити ся. Коли Аскольд і Дир приїхали, вискочили Ігореві вояки з засідки, а Ігор каже Аскольдови й Дирови: „ви не князі, ані княжого роду; я князь і мені належить княжити“. І тут його вояки кинули ся на Аскольда і Диру і вбили. Аскольда поховали там же над Дніпром, на Угорським, і на його дворі поставлена була церква св. Миколи, а Диру занесли на старий город і поховали там. А Ігор став княжити в Києві і від тих варязьких князів і їх дружини пішло руське імя з початку в Новгороді, а потім і в Києві.

Так оповідає один з літописців, що переробляв найстаршу київську літопись, і се оповідання пішло в історію. Але не можна на нього так дуже покладатись. Літописець оповідав наздогад, багато чого не знаючи: не знав навіть що Олег був князь київський, а не воевода Ігорів. Як же можна вірити йому на слово, коли він оповідає, що Аскольд і Дир були варязькі ватажки, або що Ігор був син якогось новгородського князя з варязького роду, покликаного Новгородцями? Трудно вірити і тому, що імя руське до Києва було принесене варязькими дружинами з Новгороду: дивно, чому не пристало се

імя до Новгороду, а тільки до Київа, саме до київської околиці, Полянської землі. Не легко повірити також і тому, що київські князі прийшли з Новгороду, і то аж два рази, оден по другім: оден раз прийшли Аскольд і Дир, а кілька літ потім Ігор з Олегом і засіли місце Аскольда і Дири

Не беручи на віру всього того, що оповідає київський літописець, як давнійше вірили, ми де чого не можемо і з інших джерел довідати ся, і воно зостаєть ся для нас неясним. Та краще признати ся собі, що не знаємо чогось напевно, як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки.

50. Київський князь і дружина (кн. Святополк — з життя Бориса і Гліба)

Тим більше, що початків держави і у інших народів звичайно не знаємо докладно. Аж тоді, як розвинеть ся вона добре, та заведеть ся своє письмо на місці та пишуть ся літописи, — тоді вони про свої часи і недавно минули починають розказувати докладно, по правді. Так у нас знаємо з наших літописей досить добре, що діяло ся за часів Володимира, по части за його батька, а про попереднє — от так

дещо тільки, що з чужих джерел знаємо, або з пізніших переказів можемо виміркувати

19. Русь В звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наших князі й їх військо, все зветь ся Русю, руськими. У нас же Русю звала ся Київщина. Здогад лашого старого літописця, що імя Руси було принесене з Швеції, варяжською дружиною, не справджуєть ся, в Швеції такого народа не знати, і Шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се імя взяло ся в Київщині, ми не знаємо й не будемо вгадувати. Але нам важно, що се імя так тісно звязане з Київом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX і X вв., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ

Арабський письменник IX віку так описує сі руські дружини: Русь

не має ні земель, ні сел, ні поля, вона промишляє тільки продажем соболених і нивших шкурок. Вона нападає на землі Словян і забирає там людей в неволю, а потім продає їх в Італі або в Болгарі. Коли у Русина родить ся син, батько дитини кладе перед нею голий меч і каже: „я не лишу тобі ніякого маєтку, мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“

Сусіди знали сю Русь—кнївську дружну, як вояків і купців: вона нападала на сусідні землі, забираючи здобич і людей, і торгувала сим товаром. Ми бачили вше, як нерозривно звязані були в тім часі війна і торгівля; купець мусів бути воякою, вояка був заразом купцем і свої здобутки пускав на сусідній торг, щоб обміняти на гроші, зброю і всякі окраски, якими пишались тодішні люде. І Київ, столиця руського купецтва, був заразом столицею сеї военной Руси. Коистантин Порфирородний сто літ пізнійше від того арабського письменника так описує її жите: „Як настає місяць ноєврий (падолист) зраз князі руські з усею Русю виходять із Кнїва і йдуть на „полюдь“ (збиранне дани), в волости Словян, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сїверян й иньших Словян, підвластних Руси. Там перегадують ся вони цілу зиму, а в місяці апрілі, як росте лід із рі ріці, вертають ся до Кнїва. Тут вони споряжають своєю човном і йдуть до Візантії, як уже було розказано“

Сї кнївські дружини в IX і X в складали ся з місцевих людей і з захожих Варягів. В першій половині X в серед висшого кнївського боярства: намісників кнївського князя і начальників дружини бачимо таку масу Варягів, що за ними зовсім на другий плян відійшли місцеві люде. Маємо імена послів кнївського князя і його намісників в трактатах з Візантією 907, 911 і 944 рр., і серед них більше скандинавських імен, як словянських. І серед дружинного війська було багато Варягів. Се був час усобиць в скандинавських землях: в Швеції й Норвегії, і чимало ватажків „конунгів“ (те саме слово, що наше князь), різних значних людей, а з ними — багато рядових вояків пускало ся в світ, здобувати собі нові оселі або вступати в службу різних володарів. До першої половини XI в. (до смерти Ярослава) раз у раз стічаємо у наших князів в службі варязькі дружини. Було се дуже добре для них військо: добрі вояки, сміливі, охочі, а при тім не звязані нічим з краєм, з людиністю—хоч на чужих їх посилати, хоч на своїх людей. Тому

51. Варязький меч, з кнївської околиці.

що так багато було тих скадинавських вояків між київською „руською“ дружиною, часто і саму Русь називаю скадинавським, або інакше „норманським“ народом (Норманми, або північними людьми звали тоді скадинавських вояків в західних сторонах, куди вони теж з часта навідували ся по здобич, — так як у нас звали Варягами). А київський літописець виміркував собі, як ми бачили, що й саме імя руське прийшло мабуть з Варягами з Швеції.

52. Ручка тогож варязького меча.

20. Походи руських дружин. В IX століттю починаємо вже з часта чути про походи руських дружин на сусідні землі. Так з початком IX віку „погибельний іменем своїм і ділами народ Русь“ (так називає його житие св. Георгія Амастрідського) спустошив полудневе побереже Чорного моря, береги Малої Азії від Константинополя до Синопа; припадком довідуємо ся про се з приводу того, що ся руська дружина зайшла в город Амастру, і в житії св. Георгія Амастрідського записано чудо, яке мовляв стало ся з сими нападниками. В житії иншого святого Стефана Сурожського оповідаєть ся про те як „руська рать“ з своїм князем Бравлином спустошил в тих же часах полудневе побереже Крима.

Таких нападів на візантійські городи на Чорноморю було мабуть в тім часі багато, і щоб забезпечити ся від них, правительство візантійське в 830-х роках завело переговори з князями руськими. Припадком довідуємо ся про се з того, що в 839 році імператор візантій-

ський з своїми послами післав до імператора німецького послів руського князя, щоб німецький імператор їх від себе переслав до дому, бо з Візантії заступили їм дорогу якісь вороги (мабуть орда угорська). Одначе незадовго почали ся знову походи Руси на візантійські землі. Найбільший похід став ся в 860 році. Русь великим військом напала на сам Царгород. Було їх 200 великих човнів, на них могло бути коло 10 тисяч війська. Візантійський імператор саме вибрав ся з військом своїм на війну в Малу Азію і столиця його зістала ся без війська. Русь обпала її й нищила околицю: люде поховали ся за мури головного міста і в великім переляку чекали нападу, питаючи ся оден одного.

чи вже вороги перелізли через мур? чи не опанували міста? Тоді патріарх, щоб прогнати той страх, звелів обнести по мурах ризу Богородиці, що переховувала ся під однією з церков; духовенство з святошами і з цілим містом ходило по мурах і правило молебні, і се вважало ся чудом божим, що після сього руське військо кинуло місто і поплило геть. Потім оповідали, що велика буря підняла ся, як у море умочили ту ризу Богородиці: воиа розбила човни Руси та змусила їх тікати; але се вже пізнійше додаю: сучасні нічого про се не кажуть, а Русь покинула Царгород мабуть прочувши, що імператор вертаєть ся з військом.

Сей сміливий напад на саму столицю примусив візантійське правительство знову заходити ся коло Руси. Були вислані послы до русь-

52. Грецький єпископ на Русі: князь велить покласти в огонь євангеліє (малюнок у грецькій хроніці).

ких князів з богатими даруками, дорогоцінними грецькими матеріями і убраннями, шовковими, золотими і сріботканими. Вони уложили згоду, трактат з князями, а єпископ, висланий з посольством, намовив богатых охрестити ся. Греки оповідають, що й тут не обійшло ся без чуда. Русь, слухаючи єпископа, захотіла, аби їй якесь чудо показав, як стільки їх оповідає: сказали йому, аби положив в огонь євангеліє, що держав у руках, і коли воно зістанеть ся ціле, як ті отроки в паші огнией, про яких оповідав,—тоді вои охрестять ся. Єпископ вложив євангеліє в огонь, і воно справді зістало ся ціле, і тоді богато Руси охрестило ся. Але такі чуда з євангелієм оповідають ся при різних окаянях.

Окрім походів на грецькі городи Русь ходила і на каспійське побереже. Припадком згадує оден пізнійший арабський письменник, що описував історію Табарістана, себто полудневого побережа Каспій-

ського моря (див. рис. 58), про похід Руси на сі береги — десь коло р. 870. Потім такий похід став ся в 910, і пізнійше воми нам звістні. Як то була Русь, звідки, і як звали ся її ватажки чи князі, ті грецькі та арабські письменники не кажуть. Арабське джерело IX в., що оповідає про руське жите, і німецький літописець, що згадує про послів руських у імператора (839), називають того князя руського „каганом“; так справді й пізнійше називано київських і иньших українських князів (Володимира й иньших); так титулував себе хозарський володар, і від Хозар се могло піти й між українськими князями. Літописець київський, над бавши у грецьких джерелах похід на Царгород 860 року, припулював його до тих київських ватажків Аскольда і Дири: міркував, що то мусіли бути київські князі. І справді так мусіло бути.

54. Чудо з євангелієм (звід ти ж): євангеліє не згорас в огні.

що сі далекі походи „руські“ чи всі з Київа виходили чи ні, але показують, що вже в тім часі в Київі виросла велика сила воєнна, звана руською: підбила вже собі сусідні землі, шукала здобичи в далеких походах, і від неї виходили ті далекі походи на полудне. Патріарх Фотий в своїх проповідях в Константинополі під час походу 860 р. таки так і каже, що Русь осмілила ся напасти на Царгород після того, як підбила сусідні землі і з того дуже загордила ся. В договорі князя Ігоря з Греками 944 р. окрім київського князя посилають до імператора послів ще з двадцять „світлих і великих князів і великих бояр“, як називає їх трактат, і стільки ж їх приблизно прислало своїх послів кільканадцять літ пізнійше з княгиною Ольгою. Таке велике число князів і намісників, що були „під рукою київського князя“ (як говорить ся в трактаті Олеговім), само вже показує на великі простори держави, на великі землі, що підлягали київському князеві. Знаємо, що в 940-х роках Ігор сидів сам у Київі, а син його, малий Святослав посаджений був у Новгороді, на північнім кінці Дніпрової дороги. Походи ж Руси на

чорноморські городи, їх заходи в Криму, і руське князівство в Тмутарокани, на Керченській протоці, показують, що і полудневий кінець сеї дороги Русь тримала в своїх руках, поки турецькі орди не знищили чорноморської степової людности. Сухопутні і річні дороги на схід через землі Сіверян і Вятичів були також в руках київських князів уже в IX в. З початком X в. в головних містах Сіверщини сидять уже підручники київського князя, і Русь заберає в свої руки потрохи її саме Подоне, щоб відкрити собі дорогу на каспійське побереже. Східно-словянські племена вже всі—і українські і північні, на початках X в. стояли під властю київського князя, в більшій або меншій покорі йому, а також і деякі сусідні фінські землі на Поволжю, та мабуть і литовські на заході. Вся та територія, що пізнійше належала до

55. Аскольдова могила в Києві (тепершня церква побудована в минулім столітті).

Київської держави, була вже під властю київських князів на початках X в., за часів кн Олега, тільки що ся власть не була ще така сильна, не проходила глубше у домашне жите тих ріжних племен так як пізнійше.

21. Найдавніші князі і князь Олег. З перших часів Київської держави долетіли до нас тільки голі ймення якогось Бравлина, потім Аскольда і Дира. Про сих двох чули й наші літописці, але не вміли нічого розвідати, і те що вони оповідають — що се були два брати, прийшли з Новгороду, ходили на Царгород і згинули з руки Олега чи Ігоря—все мабуть їх власні здогади. Певне Аскольд і Дир не були братами, ані княжили разом. Тому що на Аскольдовій могилі поставлено церкву, можна справді думати, що то він

був київським князем тоді, як грецький владикв їздив з послами на Русь і „хрестив богатьох“. Дида згдує пізнійшій арабський письменник Масуді, а жнв він мабуть по Аскольдї, та про нього нічого не памятали за часів Ярослава, як писала ся літопись. Тількн князь Олег, що княжив у Кнїві на початках X віку, запав глибоко в память народню. Вона оповила імя його дивними оповідаваннями, казками й піснями, черепїши на нього всяку всячину, що памятала з давнійших часів. Кінець кінцем зробила з нього не тільки неликого і вдатного войовника, а й „віщого“ чудодія, що вмів творити діла надлюдські, міг обернути ся звірем і птахом і малою комахою, і так за тим казковим чудотворцем парентї майже новсім зник дійсний, правднвий князь Олег, що княжив у Кнїві

Старшина пісня, „билїна“, що описує Олега під іменем Вольги Всеславича, збираючи разом память про Олега і Ольгу і про пізнійшого чудодія князя Всеслава, так описує того віщого князя:

Закотило ся червоєє сонечко
За лісочки темні, за моря широкїї,
Розсажали ся зорї частї по небу испому
Парождав ся Вольга Всеславонич
На святїй Русї.
І ріс Вольга Всеславонич до пяти років,
Пїшов Вольга Всеславонич по сирїї

А ловїть ви куниця та лисця,
Дикїх звірів—чорнїх соболїв,
Поскакує бїлїх зайчиків,
Бїлїх зайчиків, горностайчиків,
Ловїть ви їх по три днї, по три ночї...
Послухал брата старшого, отамана,
Робїли діло їм повелене,
Зывали мотузочки шовковїї,
Ставили мотузочки в темнїм лїсї по [сирїї землї]

Матір сира зем— захитала ся,
Звіри в лїсах розїтали ся,
Птахи по під хмарами розїдали ся,
Рибї по морю синьому розїдали ся.
Таї пішов Вольга Всеславонич
Вїстїєсь всякїх хитрїх мудрїцїв—
Мов усякїх, языків рїжнїх.
Переїшов Вольга на семїї рік—
А прожнв немов дванадцять лїт
Понаичав ся хитрїх мудрїцїв,
Мов усякїх, языків рїжнїх.
Прибирав собі дружнїю добрую,
Добрую дружнїю, хоробрую:
Тридцять юнакїв без одного—
Сам він стаяв за тридцятого
Гей же ви, дружнїю моя добра та [хоробрая,

І ловїли по три днї по три ночї,
Не могли вловити й одного звірка!
Обериун ся тут Вольга львом звірем,
Поскочив він по сирїї землї—темнїм лїсї
Завертав він куниця, лисця,
Дикїх звірів—чорнїх соболїв,
Поскакує бїлїх зайчиків,
І маленькїх горностайчиків.
Бун він в городї у Кнїї,
Зї своєю дружнїю хоробрую,
Таї говорить її Вольга Всеславонич:
„Гей дружнїюнько ти добра та хоробрая!
Слухай брата старшого отамана,
Робїть діло нам повелене,
Крутїть—вїйте силця шовковї,
Ставте ви силця на темнїм лїсї—
Гей на темнїм лїсї, на самїї верх,
Ловїть гусей, лебедїв, яснїх соколів,
І малу теж птїцю-пташнїцю,
Ловїть ви їх по три днї, три ночї...“

Слухайте мене брата старшого, отамана,
Робїть діло вам повелене—
Робїть ви мотузочки шовковїї,
Вїйте ви мотузочки по темнїм лїсї,
Ставте ви мотузочки по сирїї землї,
Ставте ви мотузочки по сирїї землї,

Послухали брата старшого отамана,
Зробили діло їм повелене,
Вили сильця вони шовкови,
Ставили сильця ті в ліс на самий верх
І ловили по три дні по три ночі—
Не могли вловити і пташиночки!
Обернув ся тоді птахом сам Вольга,
Полетів він попід хмарами,
Заганяв гусей, лебедів, ясних соколів
І малу теж пташиночку
Знов були вони у городі у Києві
Зі своєю дружиною хороброю—
Тай говорить їй Вольга Всеславович:
„Гей же ви, дружино моя добра та

Слухай брата старшого, отамана,
Робить діло вам понелене—
Берить ви топори дроворубній.

Ви будуйте суденце дубовес,
Вяжіть ви на нім снасть шовкову,
Виїздить ви на нім на синє море,
Та ловить рибу шуку та плотиченьку,
Дорогеньку рибку осетринку,
А ловить її по три дні, три ночі“
Послухали брата старшого отамана,
Робили діло їм повелене,
Брали топори дроворубній,
Будували суденце дубовес,
Снасть нязали на нім шовкову,
Виїздили в нім на синє море,
І ловили по три дні по три ночі—
Не могли вловити ані рибини,
Обернувся тоді Вольга сам шукою,
Гей побіг він по синім морю,
Заганяв він рибу шуку та плотиченьку,
Дорогеньку рибку осетринку.

[хоробрая,

В літописних звістках про Олега зістали ся також сліди ріжних оповідань та вигадок про нього як про вішого князя, знавця всяких хитрих мудрощів.

На щасте маємо одначе й документ з його князювання, зовсім певний, дорогий цінний, який посвідчує нам, що маємо діло не з казками, а з справжнім таки, дійсним киявським князем,

56 Олег на колесах їде від Царгород (малюнок з літописи)

що княжив на початку X віку. Се умова Олега з Візантисю, списана в р. 911. Маємо в літописи ще иньшу його умову, надписану 907 роком, але та тільки в уривках, а умова 911 року записана в літописи ціла, і з неї можно знати напевно, що Олег тоді справді був князем у Києві. Літописець каже, що ці умови були списані після вдатного походу Олега на Царгород: що він 907 р. ходив з усім війском, з полками всіх підвластних племен на Константинополь; Греки, щоб не допустити його до міста, ланцюхами замкнули Босфорську протоку, але Олег їх перехитрив: сказав своїм воякам поставити човни, в котрих приїхали, на колеса, і коли подув вітер у вітрила, човни поїхали

на колесах під сам город. Греки так налякалися, що стали просити ся у Олега, аби дав якусь дань, аби тільки міста не чіпав, і Олег сказав їм дати по 12 гривень, себто по 6 фунтів срібла на чоловіка, на дружину і князів що по городах лишили ся: в Київі, Чернигові, Переяславі й по інших городах. Нелів пошити вітрила на свої човни з тих славних на цілий світ грецьких паволок, а на знак побіди над Греками поїхав з своїми боярами свої щиги на брамі царгородській.

Се все, розуміть ся, такі оповідання, в яких нема чого шукати великої правди. Але судячи з того, що в тих трактатах 907 і 911 рр.

57. Греки несуть дарунки Олегови (звідти ж).

Візантія поробила великі пільги нашим князям та їх торговлі, треба гадати, що справді були перед тим якісь удатні, а для Греків дошкульні походи Руси на грецькі краї (може тільки не на сам Царгород, бо в

грецьких джерелах нема про се згадки), і сї походи змусили грецьке правительство до переговорів з Олегом і до всяких пільг руським купцям: дозволило їм торгувати в Візантії, не платячи мита, а ще й візантійське правительство мало їм давати все потрібне на прожиток і на дорогу. За те Олег обіцяв, що не зборонятиме своїм воякам вступати в службу цїсареві.

Від арабського письменника Масуді знаємо, що замиривши ся з Візантією, Русь пустила ся потім шукати здобичи на схід. При кінці 913 р. став ся великий похід її на Каспійське море. На 500 човнах, по сто чоловіка на кождім, пішли вои Доном, перетягли ся з Дону на Волгу, і вийшовши на море Каспійське, почали грабувати полудневе побереже моря, так званий Табарістан, де було чимало торговельних, богатих міст (див. карту 58). Війська на місці не було, не було кому боронити, і кілька місяців руські напастники господарили тут і грабували, як хотіли; тільки на повороті стріла їх біда, бо зробило на них засідку хозарське військо і погромило. Літопись не згадує про

се, але пам'ять про сей і інші такі походи на схід зістали ся в піснях про похід Вольги на Індійське царство

А Вольга тоді був догадливий—
З усією дружиною хороброю
На те славне царство на Індійське
Зараз з нею у похід пішов.
От дружина спить, а Вольга не спить—
Обернеть ся він та сірим вовком,
Гіга, скаче в темнім лісі по гущавинах,
А бе він звіря сохатого (лося),
Вовка, медвідя не пускає теж,
Барси, соболю найлюблений шмат,
Але й зайцем, лисом не гербує теж
Паунає та годує він дружину ту хо-

(робруно,

Обува, одяга добрих молодців—
Поесть шуби вони соболевий,
В переміну ж шуби барсоні
Ну дружина спить, та Вольга не спить,
Він обернеть ся ясним соколом,
Гей далеко літа на синє море,
Бе гусей він, білих лебедів,
А сірих, малих качок не пускає теж—
Паува та годує він дружиночку хо-

(робруно,

А все їжа була з перемшани
Зинша Вольга тут воробжти:
„Гей ви удачі добрі молодці,
Не багато і не мало вас—сім тисячін,
Чи єсть серед вас такий чоловік—
Обернув ся щоб він та гідим туром,
Побіг би в те царство Індійське,
Пронідає би про царство Індійське?“
Тут мов лист із травою простерає ся,
Вся дружина його приклоняє ся,
Кажуть йому його удачі добрі молодці:
„Ні нема у нас такого молодця—
Окрім тебе лий Вольги Всеславенча“
Ну тут той Вольга Всеславевич
Обернеть ся туром гідим золоті роги
Та й побіг він до царства Індійського:
Першим скоком скочив він цілу верству,
Скоку другого не могли знайти—
Обернув ся він ясним соколом,
Полетів він до царства Індійського,
Сів на палату білокамню,
На віконечко царя індійського—

Цар з царницею розмову ведуть
Говорить царця Азбиківна
„Гей же, славний індійський цар!
Хочеш ти звертатись на Русь поковати,
А не знаєш того і не відаєш,
Як на небі місяць засяв, засягив,
А в Києві могутній родивсь богатыр,
І тобі то, царев, супротивничю!“
Ну Вольга тоді—він догадливий,
Він розмову ту собі вислухав,
Обернувся тепер горностайчиком
І побіг до кофори оружної—
У тугих луків він тетиву надкусив,
У гартовних стрілок він зельзак витя-

гував,

Все то в землю він позакопував
Обернув ся тепер він сірим новком,
Поскочив знов тепер він на кіський

двір,

Добрих коней усіх він там перебрав,
Горла їм він усім перервав
Обернувся назад ясним соколом,
Геть підняв ся високо по-над небеса,
Полетів далеко у чисті поля,
До своєї дружини хороброї
Розбудив він удалих добрих молодців:
„Гей же ви, дружиночко хоробра!
Не час нам спати, час тепер уставати,
Та ходімо до царства Індійського“
Так прийшли до стіни білокамня—
Гей мішна та стіна білокамня
Ворота у тім городі залізні,
Гак, засови всі мідян,
Нідноротня—дорогий рибій зуб,
Хитрив вирілами вирізана,
Тільки в ті вирізи мурахови пройти
Тут усі молодці засмутили ся,
„Стратимо ми голови даремнісенько—
Як тут нам оті мури пройти!“
Молодий Вольга—він догадливий,
Обернув себе він мурашиком,
Всіх своїх молодців і мурашками:
Стали вже молодці на другій стороні,
В славнім царстві Індійському—
Обернув усіх молодцями знов,

Стали знову з зброєю своєю воєнною
Тут молодцям він наказ віддає—
„Гей же ви, дружино хоробря!
Ви ходіть по царству Індійському
Та рубайте старого й малого,
Не лишайте насіння ні трощечки,
Полишайте ви тільки лиш вибором
Не багато не мало, а сім тисячів

Самі гари душ-дівчи
Тут Вольга там царем зоставсь.
Взяв за себе царицю Азбяківиу.
А дружина його хоробря
Із дівицями тими пожевила ся—
Він їм золота, сребра що там викотив!
Коней їм та корів табуи д'їлив—
А на кожного брата сто тисячів.

22 Ігор і Ольга По Олегу став кияжити Ігор. І знов як за часів Олега маємо його трактат з Візантією та ріжні звістки чужоземні з останніх років його панування — про похід на Царгород і похід на каспійські краї. Видко, що так було звичайно: перші роки киязювання йшли на те, щоб скріпити своє становище, приборкати непокірних киязів і намісників, неслухняні волости і племена, а приборкавши і маючи в руках великі воєнні сили, київські киязі робили походи в далекі, багаті краї, шукаючи добичи і слави.

З Візантією по Олегових трактатах довго стояла згода. Київське військо ходило не раз в поміч візантійському цїсареві, як тому трапляли ся війни або повстання. В записках візантійського цїсаря Константина Порфирородного заховали ся рахунки з грошей, які були заплачені руському полкови з 700 вояків, що був в морськїм поході візантійськїм на Арабів 910 р. заплачено йому за сей похід золота 100 літр (фунтів). Се ті походи руських вояків у Візантію, що памятає наша колядка

Ой під вербою під зеленою
Стояла рада—хлопців громада;
Радили ж вони добрую раду:
Не купуймо, браття, золоті перстні—
Купуймо, браття, шовкові шнури,
Шовкові шнури, мідяні човни;
Спустимо ся вниз по Дунаю,

Гей по Дунаю під Царгород,
Ой чуємо там доброго пана
Ми йому будем вірно служити,
А він нам буде добре платити:
По воронім коню по золотім сїдлі,
По калниовій стрілії, по хорощій дівні.

Але під сорокові роки згода з Візантією розбила ся і 941 р. Ігор вибрав ся великим походом, морем на сам Царгород. Греки кажуть, що було тої Руси 10 тис. човнів, але тут певно порахували за багато. Час для походу вибрано добре, бо грецькі кораблі тоді вислано на Арабів, і так Ігор з своїм військом без перешкоди зблизив ся під Царгород. Але протоку тутешню Греки заставили кораблями, які встигли зібрати, і нападши на Ігореві човни, почали кидати на їх бомби з так званим „блискучим“, або „грецьким огнем“ як з рецепту видко, був се теперішній порох. Тоді руські човни завернулись і пустили ся грабувати малоазійські береги. Тут пустошили міста, мучили людей, забирали здобичу. Але кінець кінцем не пощастило їм і тут надтягнуло грецьке військо і кораблі, обступили Русь і погромили. По-

хід був значить нещасливий, але в Києві потім оповідали про нього на-
паки: що Греки перелякалися Руси і відкупилися дорогою ціною. Новий
трактат з Візантією уложено в 944 р. і сим разом Візантія, користаючи
з своєї побіди, покоротила права руських купців, заборонла їм купо-
вати найдорогші паво-
локи, а Ігор обіцяв, що
не буде нападати на гре-
цькі володіння в Криму.

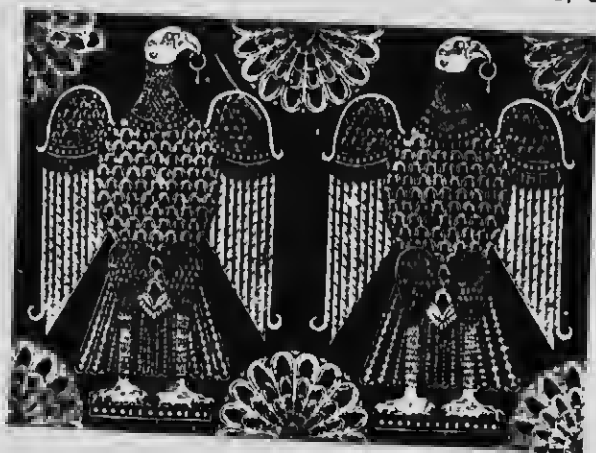
Щасливійший був
похід Руси на каспій-
ське побереже в 944 р.
Про нього багато оло-
відають тамошні пись-
менники, а славний пер-
ський поет Нізамі піз-
нійше (в XII віці) напи-
сав фантастичну (каз-
кову) поему про се: по
одній стороні виступає
руський король з 900
тисячним військом, що
іде на слонах, против
нього іде сам Олександр
Великий, щоб покарати
за пороблені спусто-
шення, і по семи бит-
вах нарешті проганяє.
На правду руське вій-
сько не було таке ве-
лике, але йому удало
ся обловити ся здоби-
чею і піти зовсім без-
карно. Сим разом, па-

мятаючи попередню засідку, воно перейшло суходолом під Дербент,
через північний Кавказ, відти пустило ся морем на усте Кури і потім
Курою пішло в гору в край, що звав ся Агованією (тепер Карабаг).
Тоді він належав до Арабів. Русь опанувала сей край, засіла в його
стелищі Бердаї на р. Курі і грабувала сусідні краї довго, кілька міся-
ців, покн в руськім війську не почали ся хвороби з непривички, тому
що їли багато тутешніх овочів; тоді пішло собі назад.

58 Побереже каспійське в X віці

Цікавійше, ніж сі заморські походи, було б нам знати, що діяло ся тоді дома, на самій Україні, та про се не маємо докладніших звісток. З трактату Ігоря і з звісток Константина Порфирородного бачили ми, що київські князі в тім часі панували над великими просторами вж до Новгороду, до городів над Волгою, мали під собою багато князів і намісників (дивись с. 56). В нашій літописи заховали ся деякі перекази з тих часів про війни київських князів з племенами, що вони підбввали собі, „примучували“, аби слухали ся їх і давали дань, про підвластних князів і намісників, що при нагоді підіймали й

59 Візантійські паволоки, про котрі стільки мови в наших звістках IX—X вв.: шматок з ризниці міста Оксер (Франція)

соби голову против київського князя. Дещо заховало ся і в старих піснях, наших і чужих, про тодішне жите дружинне. Наші колядки пам'ятають про такі дружинні походи на городи українські та збиранне з них окупу: іде військо на Чернігів, бе до города, аж нарешті вивнесли йому відти „мису червінців“ на поклін, потім так само на Переяслав, на Київ. Дружина ділиться здобичю, трап-

ляється ся, що князь забирає собі що краще, а дружина жаліється, що лишає їй самі перебірки, і через те його кидає

Пан Хомуненько — перебериченько,
Сам молоденький, кинь вороненький,
Перебирає між кониками —
Котрі лішії то собі бере,
А котрі гіршіі — служенькам дає
Перебирає між сіделками —
Котрі лішії то собі бере,
А котрі гіршіі, служенькам дає
Перебирає між уздечками —
Котрі лішії то собі бере,
А котрі гіршіі, служенькам дає
Пан Хомуненько — перебериченько
Перебирає між сукенками —

Котрі лішії то собі бере,
А котрі гіршіі служенькам дає
Пан Хомуненько перебериченько
Перебирає чоботоньками —
Котрі лішії то собі бере,
А котрі гіршіі служенькам дає
Пан Хомуненько перебериченько
Перебирає між дівоньками —
Котрі ладнійші то собі бере,
А що погани — служенькам дає.
Бувай же здоров, пан Хомуненьку,
Сам молоденький, кинь вороненький...

В одній з пісень про Вольгу він іде по дань з своїх городів, як оден з меньших князів, племенник київського князя:

Став Вольга рости – виростати	Дарував йому три городи найкращі –
І збирав собі дружиноньку хоробрую	Молодші Вольга от Всеславича
Тридцять мблодців було без одного,	Вибрав ся до них за получкою
Сам Вольга за тридцятого.	Із своєю дружиною хороброю.

Рідний дядько Володимир стольно-київський

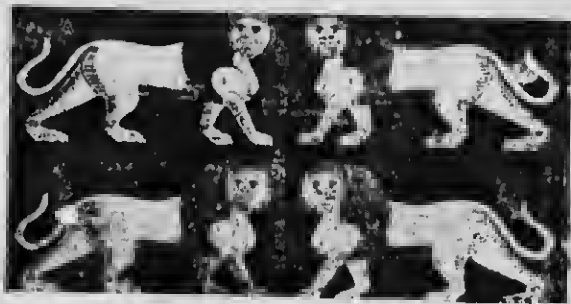
По дорозі зустрічає він Микуду Селяниновича і той його остерігає що „получку“ дає не так легко буде зібрати:

Ой гей же Вольга ти Всеславичу!	Пошдрубують мести калинови.
Там живуть мужики все розбійники	Потоплять тебе у ріці у Смородиш!

І Вольга просить їхати з ним „в товарищах“ за гою даєю „получкою“

Се неясні, глухі спомини, що долетіли до наших часів уже злиняті, покручені. В старій київській літописі, записані яких сто літ по

подіях, воли далеко свіжійші, хоч і тут треба їх приймати не за чисту правду, а скорше як поетичні образи минулого. Бачили ми, як у тих преказах невдатий похід Ігоря на Візантію стає добичним і щасливим, так само і пізнійший похід його сина Святослава, так само, без сумніву, зміняли ся

60. Візантійська паволока, з вітканим написом: „за Василя і Константина христолюбивих володарів“

в сих оповіданнях і події внутрішнього життя Київської держави. Перед нами не факти, а поетичні образи минувшини, але воли дають добре розуміти сю минувшину.

Літопись оповідає, що Ігор воював з Уличами і Деревлянами. Уличі довго бороили ся: їх город Пересічеи тримав ся три роки і не піддавав ся Ігорю, але той таки вистояв під ним ті три роки і здобув його: „примучив“ Уличів і дав своєму воеводі Свеиельду дає з них. Потім йому ж дав дань з Деревляни, що давали по чорній куї з диму (з господарства). Дружина Ігорева почала маркати, що ви заиадто богато дав доходів одиому Свеиельдови: „тепер, казали, Свеиельдові вояки посправляли собі зброю й одєжу гарю, а ми ходимо голі“. Тай вочали намовляти Ігоря, щоб він пішов з ними у Деревлянську землю – ще й собі дань з неї взяти: „ходім, кажуть, княже, добудеш і ти і ми“. Ігор послухав, пішов з ними і вимучив від них дань ще й

для себе, крім того що взяв Свеиельд для себе. Потім розохотився на ту деревлянську дань, що так послушно йому дали, та й каже дружині: „ви собі з данню ідїть до дому, а я верну ся і ще похожу“. І нішов не дань збирати, з малою дружиною, щоб не ділити ся з усею дружиною і більше на свій пай дістати. (Так оповідали потім Свеиельдові дружинники про Ігорову жадність). Деревляне, почувши, що Ігор знов іде з них дань брати, стратили терпець і порішили, йому кінешь зробити. Зібрали раду з своїм князем Малом і кажуть: „як вовк внадить ся між вівці, то і все стадо випосить, як його не вбити,—так і з сям Ігорем, як не пбемо його, знищить нас до решти“. Пислали до його, щоб спам'ятав ся і дав їм спокій: „чого знов ідеш до нас? адже взяв уже всю дань!“ Та він не послухав і почав збирати дань. Голі Деревляне з міста Іскоростена напали на його дружину і побили її—бо було її мало, а самого Ігоря вхопили і замучили люто: пахиливши верхи дерева, привязали до них Ігоря, і потім пустили—так ті дерева й роздерли Ігоря.

Зістала ся в Києві по Ігорі його вдова Ольга з малим сином Святославом, і першим ділом вважала за свій обов'язок пімстити ся за чоловіка та приборкати непокірних Деревлян. Пімста була святим ділом в тих часах—хто не відомстить, за того Бог не відомстить, каже старе словянське прислів'є, і чим тяжша була пімста, тим більше чести було мстити. В народі ходило багато оповідань про те, якими хитрими способами і як люто мстила ся Ольга Деревлянам за смерть чоловіка. Ольга в наших переказах стала тином, взірцем хитрої княгині, як Олег—взірцем хитрого князя, Олег і Ольга—се пара: хитрий чудодій князь і хитро-мудра княгиня; навіть через подібність імен всякі оповідання перенесли ся з одного на одну. Про Олега оповідали, як він ходив походом на Царгород і хитрощами своїми на смерть перелякав Греків, про Ольгу як вона їздила до грецького цісаря в гостину, як він її сватав, побачивши її красу і премудрість, а вона хитро-мудро від того сватання निकрутила ся, попросивши цісаря щоб був її хрещеним батьком, а як став хрещеним батьком, не міг уже оженити ся з хрещеницею—виходить, що Ольга краще знала християнські порядки, як сам цісар візантійський.

З оповідань про її пімсту над Деревлянами маємо в літописи кілька. в однім вона закопує в землю деревських послів, що прийшли її сватати за деревського князя, в другім каже їх спалити, післявши вимптити ся до лазні. В третім Ольга справляє тризну—поминки на могилі свого чоловіка, і коли Деревляне поупивали ся медом, сказала своїм воїкам їх побити. В иньшій вона просто йде походом на Де-

ревську землю й спустошить та нищить її, людей каже бити, інших бере в неволю, і так примучивши, накладає данину ще тяжшу, ніж було за Ігоря: дві частини каже платити до київського скарбу, а одну до свого, вдовиного. З цього походу інше оповідання знову розказує, як хитро Ольга здобула деревське місто Іскоростінь (теп. Іскорость): ніяк воно не піддавалося їй, і Ольга сказала, що не хоче вже від них нічого, тільки аби дали з двору по три голуби та по три горобці, і як її прививши дали, вона тих птахів роздала своїм воякам і казала привязувати їм заналений трут до ніжок і птахи з трутом полетіли під свої стріхи й заналили місто, люде почали тікати, а Ольга казала своїм воякам їх бити. Але такі оповідання про підпалювання міста звірятами або птахами є у різних народів.

Так, по тоднішнім поняттям, Ольга свято сповнила свій святний вдовицький обов'язок, і в пам'яті народній зістала ся, як взрешь шановної жінки, що свято сповняє що до неї належить, шанує пам'ять свого чоловіка, виховує дітей, пильнує їх спадщини, мудро править державою, об'їздячи її, роблячи порядки, і не лакомить ся виати в друге хочби й за самого цїсаря грецького.

Лїтонись згадує, що по різних місцях зістали ся її становища і ловища, погости і міста, звали її йменнем. Але то могли бути так само й „знаменія“ Олегові.

В церковних кругах шанували Ольгу за те, що вона прийняла християнство, тримала при собі священика і казала поховати себе по християнському звичаю, без тризни. За се її потім признали святою.

23. Святослав і його сини. Син Ігоря і Ольги Святослав так само густо приодягнений легендою (байкою) в пізнійших переказах народних, як Олег або Ольга. Але се не хитрий чудодій, що все робить штукою, а смілий і чесний лицар-войовник, що у всім поступає одкрито і сміло, не шукає здобичи ні багатства, цїниль тільки славу воєнну і для неї одиої живе. Се герой княжої дружини, її найвищий ідеал „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком“— каже оповідання записане в лїтониси. „він почав збирати багато хоробрих вояків, бо

61 Ольга в гостях у цїсаря—стоїть в середній аркаді перед цїсарем (малюнок з грецької хроніки Скілиці).

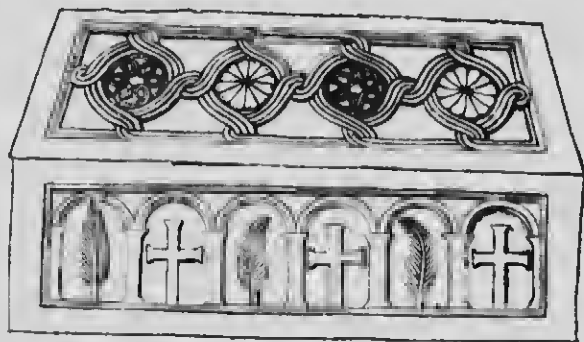
й сам був хоробрий і легкий, ходив як лев (леопард) і багато воював. Не возив з собою возів, ні казана, ані варив мяса, тільки порізавши голенько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстелював на спанні: підклад (що під сідлом був), а в голви сідло. Такі ж були і вояки його. А як ішов на котрій край, сновів на перед: „Іду на вас!“

І так описує літописець, насамперед його похід на схід: на Хозар, на Касогів, Черкесів і на Ясов, теперішніх Осетин, що жили тоді не тільки на Кавказі, а й далі на північ, аж у Подонні, також війну з В'ятчанами, котрі перед тим давали данину Хозарам, а тепер мусли давати дань до Києва. Від арабських письменників знаємо, що тоді Русь попищала краї й торговельні городи болгарські й хозарські, Ітиль, Болгар і інші, порозгоняла людей, понустила їх оселі. Тоді стала вона ще сильнішою порою на усю Дону і на Азовськім морю, разом відкрили дорогу своїм походам на Каспійське море. Можли було сподівати ся нових походів Руся туди, на персько-арабські городи. Але натомість доля перекинула Святослава в балканські краї, в Болгарію: візантійський імператор Никифор задумав знищити Болгарію і для того замислив понусти на неї Святослава. Намовив до того Святослава через одного Херсонесця Калокіра: той підбив Святослава поставивши діло так, що Святослав для себе має здобути Болгарію, а Калокір буде собі старати корону візантійську. Святославу ся думка дуже сподобала ся: захопивши в свої руки Болгарію, та маючи в руках Київську державу, він міг опанувати цілий Балкан та й сягнути по сам Царгород, як славний цар болгарський Симеон півстолітя перед тим (в початках X віку). Але й без того Болгарія була смачним куском. „Не хочеть ся мені в Києві жити“, каже Святослав в літописи потім, засівши в Болгарії, як його київські бояре намовляли, щоб лишив далекі краї та пильнував батьківщину, — „хочу, каже, жить в Переяславці на Дунаю (столиці болгарській) — то середина землі моєї, там всяке добро сходить ся: від Греків паволоки, золото, вино, овочі різні, від Чехів і Угрів сребро і коні, з Руси шкіра (міхи), віск, мед і челядь“, Муслив Святослав наперед знати про те болгарське добро і тому з утіхою прийняв заклик Калокіра, не здогадуючи ся грецьких хитрощів.

Зібравши велике військо, кинув ся він 968 р. на Болгарію, побив болгарське військо під Доростолом на Дунаю (тепер Силістрія) і зайнявши західню Болгарію, осів ся в Переяславці (тепер село Преслав коло Тульчі).

Та слідом прийшли з Києва вісти, щоб Святослав на гвалт прибував, бо Печеніги обступили Київ і не дають дихати. Київські бояре

докоряли Святославу, що не пильнує своєї держави: „ти, княже, чужої землі шукаєш тв пильнуєш, а свою покинув: трохи ивс не забрали Печеніги,—і матір твою, і дітей твоїх“. Намовляли його, аби лишився в Київі, але Святослав не схотів. Прогнав Печенігів в степи і знов почав збирати ся до Болгарії. Але стара Ольгв, що досі правил за сина в Київі, чула, що недовго їй ходити по світу, й затримала Святослава, щоб був при її смерті. Дійсно вмерла скоро, і тепер Святослав посадив свого старшого сина Ярополка в Київі, другого сина Олега в Деревлянській землі, в Овручу; Новгородці, у котрих сидів за батькових часів сам Святослав, теж добивали ся, щоб і у них він посадив котрогось з своїх синів. Але ні Ярополк, ні Олег не хотіли йти у Новгород; тоді оден з київських бояр, Добриня, брат Святославової улюблениці Малуші, що мала від Святослава сина Володимира, намовив Новгородців, аби просили дати їм Володимира, і так стало ся: поїхав у Новгород Володимир з Добриною, що мав правити його іменем, так само як иньші бояре мали правити в Київі і Овручі іменем малого Ярополка та Олега.

62. Камінна труна викопана на цвинтарі Десятинної церкви (дехто вважає її труною Ольги).

Так упорядкувавши, Святослав рушив знову в Болгарію. Літопись оповідає про сей другий похід так як оповідає в Київі: Болгари без Святослава засіли в Переяславці й не хотіли його приймати. В битві вони почали перемогати, але Святослав підбодрив свою дружину: „Мабуть прийдець ся нам тут полягти! потягій же відважию, браття і дружино!“ Вояки схаменили ся, били ся відважию, прогнали Болгар і здобули місто. Потім Святослав післав до Греків сказати: хочу іти на вас і взати город ваш, як сей узав“. Греки схотіли його перехитрувати: „ми“, кажуть, „не годні против вас стати, візьміть з нас даиь на себе і на дружину свою, скажіть тільки, скільки вас єсть, то ми дамо по тому числу на кожного чоловіка“. Се ж Греки робили по лукавству своему, каже літописець, а Святослав не догадав ся, сказав, що має війська двадцять тисяч — і то ще причинив, аби більше дани взяти, бо мав тільки десять. Греки ж зібрали сто тисяч війська і пішли на Святосла-

ва. Побачивши таку силу, військо Святославоє злякало ся, але він онамятав їх: „Уже, каже, нема куди діти ся нам, хоч не хоч мусимо стати против них, отже не зробім сорому землі Руській, а ляжмо тут кістьми своїми! мертвому нема сорому, а як побіжимо, то буде нам сором! не тікаймо ж, а стачьмо кріпко! я піду перед вами — як поляже моя голова, тоді промишляйте самі про себе!“ Тоді воики крикнули: „де, княже, твоя голова поляже, там і свої зложимо!“ І вдарили ся війська, і обступили Греки Русь, і стала ся битва велика. Подолів Святослав і побігли Греки, а Святослав пішов під Царгород, розбиваючи по дорозі городи, що їй досі стоять пусті. Тоді цісар візантійський дуже злякав ся, зібрав своїх бояр радить ся з ними, що робити. Радять бояре післати Святославоє дарунки, спробувати, на що він охочий. Посилають золото і паволоки з чоловіком розумним, аби приглядав ся, як то Святослав прийме. Прийшли Греки, положили перед Святославоє золото і паволоки — той аж подивив ся, каже слугам „возьміть то собі“, і забрали. Приходять Греки до царя, кажуть: „аж подивив ся на нас, казав тільки слугам забрати“ Радить оден: „царю, спробуй іще, пішли йому зброю!“ Поісе то посол Святославоє — як же той не втішить ся, бере до рук, люблюєть ся, каже цісареві дякувати. Оповідли то цісареві — „е, кажуть бояре, лютий се чоловік мусить бути — про богатства не дбає, а за зброю ханаєть ся, нема що робити, давай йому дань“ І післав цісар до Святославоє: „не йди вже на столицю, возьми дань, яку хочеш“ Дали йому дань — а він ще їй на убитих сказав давати: „се візьме його рід“ каже. Так забравши дань і дари великі, пішов до Переяславця з славою великою

Се оповідає літопись, так як оповідали в Києві. Але в дійсности ся друга війна болгарська не так шасливо випала для Святославоє. Болгарії може йому їй не треба було здебувати на ново, бо там попустив своїх людей і військо. Вернувши ся, почав собі підбивати землі полудневі, забалканські, а щоб держати Болгарів в покорі, страшенно люгував, побивав людей без милосердя. Та принаймні Греки оповідають, бо тепер, задумуючи висадити Святославоє з Болгарії та захопити її в свої руки, вони удавали себе приятелями та опікунами Болгарів. Новий цісар візантійський Іван Цимісіхій післав до Святославоє, аби взяв собі те, що обцяв йому за поміч Никифор, та забирав ся з Болгарії. Святослав був дуже тим ображений, загрозив походом на сам Царгород і справді рушив до Тракії, в близші околиці Царгороду. Греки боронили ся: поки Цимісіхій, упоравши ся з иньшими справами, міг рушити з усіма силами на Святославоє. На усте Дунаю вислав кораблі з „грецьким огнем“, щоб не пускати помочи з Русь

сам через балканські проходи, необережно покинені Святославом без оборони, пройшов в Болгарію. Заставши наприготованим Святославове військо, обступив Преслав і взяв по недовгій облозі, а захопивши в неволю болгарського царевича Бориса, проголосив його царем болгарським, і після сього болгарські міста стали піддавати ся йому, як оборонцєви й опікунови Болгар. Тоді не гаючи часу Цимісхій рушив на самого Святослава, що стояв в Доростолі. В кріпкїм бою, що тут став ся, гору взяли Греки. Святослав замкнув ся в місті і так почала ся облога Доростола, що потягла ся три місяці й докладно описана грецькими істориками.

Русь боронила ся сильно; нераз виходила з міста і пробувала знищити машини і ріжний припас грецький. Греки мали великі страти в своїм війську, але й Руси ставало все тяжше в облозі бо не могла доставати нових запасів. Нарешті Святослав рішив зробити ще одну пробу, дав

63. Святослав жене Болгар (з грецької хроніки Манасії).

велику битву, і як вона не вдала ся—постановив мирити ся з Греками. Обіцяв віддати невольників і уступити ся з Болгарії, аби тільки свободио пустили. На тім стала згода, списано трактат, заховааний в літописи. Святослав зрікав ся Болгарії, обіцяв не чіпати грецьких городів в Криму, обіцяв бути союзником Греків. За те Греки пустили його свободио і видали всякий припас на дорогу; грецький історик каже, що видано було Святославовому війську збіже ще на 22 тисяч чоловіка, а що згинуло в війні, те рахує він на 38 тисяч

По сій умові Святослав захотів побачити ся з цїсарем Той приїхав на Дунай з великим полком кінним, в богатій, золоченій зброї; Святослав же приплив з другого берегу на човні, гребучи разом з товаришами; був убраний зовсім просто і нічим не визначав ся з поміж інших, тільки чистїйша була на нїм полотняна одежа, а єдиною окрасою був золотий ковток в усї. Вигляд його описує очевидець так: був він середнього зросту, кремезний і сильний, ніс мав короткий, синї

очі, густі брови; бороду мав голену, довгі вуси і на голові чуб; виглядав суворо. Поговорив трохи з цїсарем, сидячи в човні, й поїхав.

Зрікши ся Болгарії Святослав міг потїшати себе багатою здобичю, що йому лишила ся, а може думав на Русь зібрати нове військо та вернути ся ще раз. Але на дорозі з Болгарії чекала його біда: в порогах Дніпрових, де робили ся засїдки на руських кунців, засїли ся на Святослава Печенїги, прочувши про багату здобич, що він везе з собою (може то й Греки таки дали їм знати, щоб небезпечною ворога збути ся). Не можучи пройти з великими тягарями своїми під печенїзкою грозою, Святослав вернув ся назад на Дніпрове усте і там лишив ся зимувати, щоб вичекати якоїсь зміни на краше. Але тут не стало

61. Святослав здобуває болгарське місто (звідти ж)

трипасу, настав голод і ранню весною пішов Святослав знову — пап або пропав, шукати дороги через пороги. Не пощасило — наложив головою в битві з Печенґами; відрубали йому голову і з черепа зробили чашу на пам'ятку побіди над славним воївником, що „чужої землі шукав, а свою втеряв“¹⁾.

24. Володимир. Поділені Святославом землі Київської держави не раз уже певно й перед тим ділили ся й знову збирали ся в руках найбільш проворного чи щасливого „няжича, і тепер як не стало Святослава, скоро почала ся війна між його силами, чи тими боярами-правителями, що правили їх іменем. Кождий хотїв собі загорнути усю спадщину Ярополк київський пішов війною на Олега деревлянського, казали, що се стало через намови його боярина Свенельда, бо Свенельдового сина забив Олег, придибавши на ловах у своїх лісах. Стала ся битва під Овручом, Олегове військо побито, і тікаючи до міста, зробило воно такий стиск на мості, що сила людей попадала в рїв. Між ними зкинута й князя Олега, і він задушив ся там під

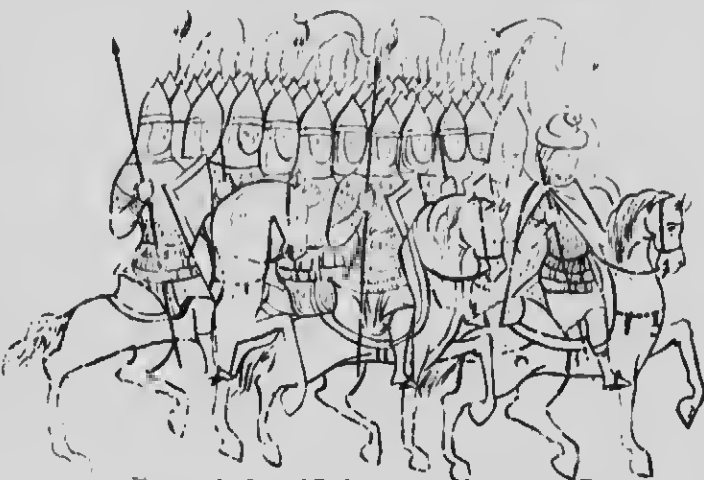
¹⁾ В пізнійших переказах про Святослава так і оповідаєть ся, що на чаші з його черепа зроблено напись: „чужого шукаючи своє згубив“ Се провідна гадка цілої літописної повісти про Святослава

вигля-
ав.
здоби-
військо
іда: в
їти ся
лезе з
орога
енізь.
ишив
стало
олод
ю пі-
зно-
онав,
через
аспи-
оло-
чен-
ому
зро-
тку
ним
чу-
в, а
ави
ках
то-
ра-
ско
го,
ве-
их
до
ла
ід
го

кіньми й людьми, що попадали на нього. Могили його під Овручем і генер ще показують. Так Деревлянська земля дістала ся Ярополкові.

Почувши про се, Володимир утік з Новгороду за море, збирати Варягів, бо побоювався, що знищивши Олега, Ярополк і до нього візьметь ся. Ярополк тоді взяв собі і Новгород, посадив там своїх бояр, та й інші землі став під свою руку збирати, тих князів і намісників, що по них сиділи під свою владу нагинати. Але незадовго Володимир пернув ся з моря з варязькими полками, вигнав Ярополкових воєвод з Новгороду й став готувати ся до боротьби з братом. Насамперед звів він війну з

сусіднім князем по-
лоцьким, що держав
руку Ярополка. Се
була сумна історія,
оспівана потім в пі-
снях про те, звідки
пішла ворожнеча між
князями половецькими
і князями київськими.
В сих піснях і пові-
стях оповідало ся, що
у того половецького
князя, Рогволода на
імя, була донька Рог-
нідь. Її сватав і Яро-
полк і Володимир, і
Рогнідь не схотіла

65. Київське військо (кн. Борис — з життя Бориса і Гліба).

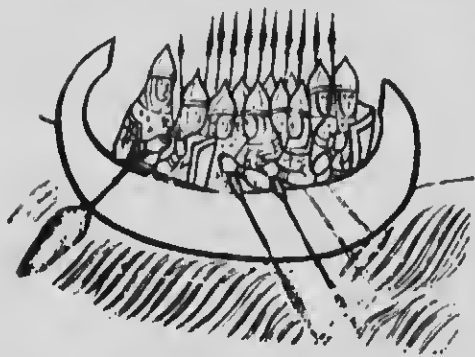
йти за Володимира: „не хочу, каже, розувати робичича“ (свив невільниці)—бо такий був звичай, що жінка на весіллі розувала чоловіка. Сі слова переказали Добрині й він дуже загиївав ся та завзяв ся пімстити ся за таку образу свого роду. Підбив Володимира до походу—

Прийшли і город обступили	Убив старого Рогволода,
Кругом, і город запалили,	„Потя“ народ, княжиу „поя“,
Владимир князь перед народом	„Отіде в волости своя“.

як переказував Шевченко сю сумну історію. Рогнідь мусіла стати жінкою Володимира. За всі нещастя, що так рясно впали на її бідну голову, прозвано її Гориславою. Від Володимира мала вона сина Ізяславв; але маючи інших жінок, почав він нею нехтувати: прискучила йому. Тоді ще й зависть прилучила ся до всяких гірких почувань, які Рогнідь мала на Володимира, і бажання пімсти стало опановувати її. Якось вночі Володимир спав у неї і вона порішила його вбити—під-

няла вже ніж на нього, але н ту мить Володимир прокинувся і вхопив її за руку. Признала ся Рогнідь, що хотіла німстити ся за батька, коли Володимир перестав її любити з її дитиною, і Володимир порішив смертю покарати її за сей замисел. Звелів їй прибратися „у неі убори цісарські“, як була вбрана при шлюбі, сісти на ліжку й чекати його. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і як Володимир ввійшов до покою, малий виступин і сказав так як мати його навчила: „батьку, чи думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши сього малого свід

66. Похід водою (звідти ж).

ка, що мав би бути оборонцем і местником за матір - Володимир кинув меч, наготований на Рогнідь, і відказав: „А хтож би тебе тут сподівав ся?“ Спитав поради у своїх бояр, і ті порадили йому задля сина помилувати матір та дати їм їх батьківщину, Полоцьку землю. Володимир так і зробив, і від того Ізяслава пішов рід полоцьких князів, що пераз потім завзято воювали ся з київськими князями, що пішли від иньшого Володимирового сина Ярославля. — „З того часу здіймають меч Рогволожі внуки на Ярославо-

вих внуків“, кінчить ся повість про Рогнідь.

Се вже одначе пізнійша історія, а тепер Володимир, знищивши Рогволода, а може й іще декого з сусідніх князів, що держали руку Ярополка, рушає походом на Київ Ярополк не був готов до війни й замкнув ся в Києві. Але Володимир знайшов зрадника між Ярополковими боярами. Блуда на імя. Обіцяв йому всяку честь—буду, каже, мати тебе за батька, аби поміг мені кінець братови зробити, і Блуд здав ся на те. Щоб лекше віддати Ярополка в руки Володимира, намовив його утікти з Києва до маленького городка Родчї, що стояв коло теперішнього Канева—мовляв тзм буде йому безпечнійше. Ярополк послухав, але через се впав іще в гіршу біду, бо в Родні скоро не стало припасу, почав ся великий голод, так що прислівє таке зложило ся: „біда як в Родні“. Блуд почав тепер намовляти Ярополка піддати ся братови: однаково, каже, не можеш його перебороти—бачиш, скільки має війська? Ярополк послухав; даремно иньший боярин, вірний йому, радив утікти до Печенігів та від них взяти поміч—Ярополк постановив іти до Володимира й покорити ся, та просити якоїсь волости з його руки. Блуд же зараз післав повідомити Володимира: „чиню твою

волю, приведу до тебе Ярополка, приладь усе, щоб його убити". Володимир приготував: як Ярополк ішов до нього, при дверях стояли два Варяги, Блуд зачинив за Ярополком двері, щоб його люде не могли прибїгти на поміч, а ті Варяги вняли Ярополка на мечі й закололи його.

Так Володимир опанував волости братів, а потім заходився збирати під своєю властю й інші землі. Кілька разів пішло на се збирання Руської держави: в литонських літалися тільки про деякі походи його: на Вятичів, на Радимичів, в теперішню Карелію, котру він тісніше зв'язав з Київською державою, на Східній сусідній землі. Тільки з лісток про волости, роддані Володимиром, ми знаємо тільки, яке велике діло в тім часі довершив Володимир і що збирав землі й волости, що були залежні від Києва, по князівських літках і великих князів", що сиділи тут і не конче мали свої власні дооди князів київських, та на місце їх посадив своїх синів і владив непослушні племена, повідбирав землі, що за останній час були в руках сусідів, і тих сусідів присмирив. А щоб землі Руської держави тісніше зв'язати, власне ото розсадив по них своїх синів. Мав їх багато, бо був великий жеволубець. За молодю розсаджував тих синів, під опікою довірених боярів, як сам за молодого піку правив в Новгороді. Посадив, кажуть наші джерела, в Новгороді Ярослава, потім Вишеслава, у Пскові Судислава, у Полоцьку Ізяслава, у Смоленську Станислава, у Турові Святополка, у Володимирі на Волині (мабуть разом з Галичиною і пограничем польським) Всеволода, в Тмуторокані (над землями подонськими, кримськими і кавказьким пограничем) Мстислава, у Ростові (в землях горішньої Волги) Ярослава, а потім Бориса, у Муромі (в землях по ріці Оці) Гліба. В управі самого Володимира листався центр українських земель, середнє Поділлярове, та може ще деякі новоприборкані землі.

Мусіла ся робота коло збирання Руської землі коштувати багато вини, багато крови: бачили ми, яким суворим, навіть лютим малюють Володимира оповідання про молоді його роки і перші літа його політичної діяльності: роблять вони се потроху й умисно, аби тим виразнійше виступила зміна, коли Володимир перейшов на християнську віру, став лагідний і ласкавий. Але безперечно таки перша половина княлювання Володимира була дуже кривава. Та скріпивши державну бутю силою і страхом, убійствами і війнами, він не вдоволився тим, а подбав зв'язати землі своєї держави зв'язками внутрішніми, добровільними, а не насильними. Вже отсе саме, що він на місце чужих намісників і князів, або далеких свояків, котрих зв'язь з київським кня-

жим родом ослабла і призабула ся, розсадив своїх рідних синів, мало велику вагу в дальших відносинах. З сього часу починаєть ся *династична ідея* в землях Київської держави: князі потомки Володимира з свого боку (в своїм інтересі), а дружина й громадянство—з свого (також з певних своїх інтересів) ширять, розвивають і скріпляють гадку, що землі Руської держави—се спільне добро роду Володимирового, він його мусить пильнувати, але тільки Володимирові потомки мають ним володіти: не має тут бути ніяких інших князів, тільки Володимирове потомство, і кожний з князів його потомків мусить мати для себе якусь волость в сих землях. Ся „династична ідея“ мала велике значінне і справді звязувала певним внутрішнім звязком, почутем одности і спільности (солідарности) сі землі протягом цілих віків. Але

67. Золота монета Володимира, з фігурою його та образом Христа (на візантійській взір).

68. Срібна монета Володимира, тогож фасону (напись: „Володимир а се его серебро“).

крім неї-увів Володимир в жите своєї держави ще інші могутні внутрішні звязки релігійні й культурні, а то через розповсюдженне нової віри християнства, що стало релігією державною, правительственною в землях Київської держави.

25. Християнство. В чорноморських грецьких містах, так само на Подунавю християнство почало поширювати ся вже в перших віках, і звідти заносило ся в наші сторони, через купців і всякий мандрівний люд. Нема сумніву, що вже в IX віці християнська віра стала ширити ся в головніших містах України, де було багато такого мандрівного люду, й захоплювала вищі верстви громадянства. Знаємо, що в 860-х роках вислани на Русь грецькі духовні охрестили багато людей, так що на Русь вислано потім осібного владика для сих руських християн. В першій половині X в. згадуєть ся церква святого Ілі в Києві на Подолі в трактаті Ігоря з Греками, і серед Ігоревої дружини в тім же трактаті згадуєть ся Русь християнська і Русь поганська. На княжім дворі і в кругах боярських було чимало християн, і не дивниця була, що й жінка Ігорева, княгиня Ольга охрестила ся теж. В Києві оповідали потім, що вона їздила хрестити ся до Царгороду, і сам це

сар візантійський був їй за хрещеного батька: однак в записках константинопольського цісарського двору описується докладно, як приймали її, але про хрестини нема згадки, і видно з того, що хрестила ся вона таки в Києві. Намовляла її сина свого Святослава хрестити ся, але тому се не підходило. За те сини його, що виростили в Києві при старій бабці, з дитячих літ могли вже набрати ся дещо християнства, між ними й Володимир. Але минуло багато літ, поки він, упорядкувавши справи своєї держави, взяв ся до поширення християнства.

Літописна повість представляє справу так, що до Володимира приходили з різних країв місіонери й намовляли його на свою віру: Болгари на магометанську, Хозари на жидівську, Німці на католицьку, Греки на православну. Володимир порішив сам випробувати, котра

197) Срібні монети з зображенням Володимира, з його портретом і гербовим зображенням на звороті боці. Найпис: „Володимиръ на ствѣ, а се єго сребро“

віра краща, і послав своїх послів в різні краї—оглянути ті різні віри. Посли вертають ся і оповідають, що найбільше їм сподобала ся грецька віра; бояре теж кажуть, що мабуть таки грецька віра найкраща, коли на сю віру перейшла Ольга „що була наймудріїша з усіх людей“. Володимир постановляє охрестити ся, але не хоче просити Греків, щоб прислали йому для цього духовних, а зачинає їх иньшим способом, їде на Корсунь, здобуває і носилася до візантійського цісаря Василя її його брата Константина, що правили в двох, аби видали за нього сестру, бо інакше їде й на Царгород. Цісарі відповідають, що не можуть видати сестри за поганина—хита як вихрестить ся. Володимир відписує їм, що радо охрестить ся, бо знає вже християнську віру и сподобав її собі. Тоді цісарі носилають сестру свою Ганну до Володимира в Корсунь. Володимир однак їде не похочучи хреститись; але захорував на очі, і цісарівна Ганна намовила його, аби скорше хрестив ся, щоб вроджати. Охрестивши ся, виздоровів справді, повинчав ся з цісарівною і забравши грецьких духовних з Корсуня, поїхав до Києва—хрестити Киян і всю землю.

В сім оповіданні задержало ся тільки дещо з дійсних подій.

Під той час, коли розючали ся переговори про шлюб Володи-мира з цїсарівною, він саме кінчив роботу свою коло відбудоваиия держави. Задумуючи ся над тим, як би скріпити сю державиу будову і свою власть над нею, та й взагалї власть київського великого князя, він рішив пошукати на се способу у Візантїї. Візантїя й її столиця Константинополь, або Новий Рим, як його називали, в очах тодішнього світу були віщем блеску, культури, слави, могутюости, так само як перед тим Старий Рим цїсарів римських. Рїжні творцї нових держав, які повставали в тодішніх часах, шукали стособу приодягнути себе і свою власть блеском і славою сього світового огнища, і для того заходились порїднити ся з візантїйським цїсарським двором, дістати відти клейноди—знаки своєї власти, якусь короиу, убрання цїсарські. Запису: цїсаря Константина, сучасника Ігоревого, згадують, що володарї хозарські, угорські та *руські* й иньших народів часто звертають ся до візантїйських цїсарів, випрошуючи собі за яку-небудь прислугу візантїйської корони, чи убєрів цїсарських, або просять видати за них царівну візантїйську, або ожеити якогось царевича у них. Так було і з Володимиром.

Притоку дали до того самї цїсарї. Притисла їх біда, збуитував ся їх воевода, Варда Скїр, і приступив з військом до самого Константинополя. Цїсарї, не маючи помочи, звернули ся до Володимира, просячи помічного війська від нього. Володимир згодив ся, але захотїв, щоб цїсарї видали за нього свою сестру, та й ще мабуть прислали йому корону і убрання цїсарські. Є пізїйший переказ про цїсарський вінець присланий з Царгорода до князя Володимира, кстрим його короновано; сей переказ звязуєть ся з короиою московських царїв, званою Мономаховою шапкою, і розуміють тут Володимирового правнука Мономаха, також Володимира на ймениє. Сама та Мономахова шапка мабуть пізїйша, про те переказ про присланне грецької корони з Царгорода їде мабуть від того Великого Володимира і тільки потім перейшов на його одноїменного правнука, як близшого предка московських князїв.

Володимир післав цїсарям шість тисяч війська і воно помогло погромити бунтївників, та й потім зістало ся там на службі. Але як минула ся біда, цїсарї почали відтягати ся від того, що пообїцяли Володимирови. Для візантїйського цїсаря вважало ся дуже великою ганьбою видати свою сестру за варварського володаря, за якого Греки вважали київського князя - дарма, що він хрестив ся. Тодї Володимир ударив в болюче місце Візантїї—на її кримські володїния. Туди з давиа вже руські князї простягали руки, і в попередїх трактатах Греки раз-у-раз убезпечали ся, щоб Русь не воювала їх кримських городів.

Тепер Володимир пішов і обложив столицю кримських володінь Візантії—Херсонес, або як у нас його звали—Корсунь. Місто було кріпке, обгороджене сильними мурами і трудно було його взяти. Але зрадив оден Корсунянин, сказавши Володимирови, як перейняти воду—без води Корсуняне мусіли піддати ся. Цісар не міг їм дати помочи, бо в Візантії знову підняло ся повстанне й иньші війни. Володимир опанував Корсунь і з тим цілий Крим. Щоб вернути собі сі краї, цісарі мусіли сповнити дані Володимирови обіцянки: вислали царівну Ганну до Корсуня, там відбуло сь весілле її з Володимиром, і той віддав по сім Корсунь Грекам „за віно, за царівну“

71 Руїни Херсонеса: головна вулиця, як тепер виглядає (відкопана)

Серед сих події непомітно проминуло саме охрещенне Володимира; не знати, де се стало ся, в Корсуні, чи в Києві, а иньші казали, що в Василеві, теперішнім Василькові коло Києва. Одна звістка каже, що похід Володимира на Корсунь став ся на третій рік по його охрещенню, і се дуже правдоподібно, що він охрестив ся ще перед походом. При хресті прийняв імя Василя—по імени свого цвагра цісаря Василя.

26. Нова культура. Охрестивши ся сам, Володимир приложив усіх старань, щоб поширити християнство яко мога в своїх землях. Задумавши зблизити свою державу з Візантією, приодягнути її блеском візантійської культури і слави, він натурально мусів бажати придобити яко мога свої землі до візантійського житя. З другого боку, як добрий політик міг він розуміти, як звяже його землі поширенне в них нової віри з її блискучим обрядом, виробленими формами, міцно організованим духовенством, і звязана тісно з церквою книжність, освіта і артистична творчість. Міг міркувати, як скріпить політичні звязки таке розширенне сеї нової церкви й духовенства з княжої руки, під її охороною і опікою. Така державна церква як по иньших землях так і тут мусіла стати союзником і помічником політичної власти, княжої держави, скріпляти своїми впливами її вагу і значінне—так як то й стало ся.

Літопись оповідає, що Володимир, вернувши ся з кримського походу до Києва, казав понищити ідоли-статуї богів поганських, що стояли на горі, коло княжого двору: одні порубати, иньші спалити, а ідол Перуна казав привязати коневи до хвоста й так тягнути з гори на ріку, а люде мали йти й бити його палицями „на поруганне“, потім вкинути в Дніпро й не давати йому ніде пристати до берега. Понизивши ідолів, казав усім людем прийти другого дня на ріку, аби ніхто

72 Так звана Монамахова ідола

не важив ся не послухати ся. Люде посходили ся, сказали їм розібрати ся, вийти до води, а вони стояли на березі й читали хрещальні молитви, і так охрещено ціле місто гуртом. Так оповідає літописець, і по-дбно справді мусіло стати ся в Києві та по иньших більших містах; мабуть тільки не так нагло і несподівано певно, наперед толковано все таки людем дещо про нову віру, тим більше що й перед тим були вже по більших містах священики й могли поучувати людей. Ріжні письменники, що самі

мусли ще памягати ті часи, оповідають, що тоді за Володимира охрещено „всю землю“, і де не ставало доброї волі, помогав страх „як не з любови, то з страху хрестили ся“. За тим пішло будованне церков, наставлявано священиків і віддавано їм дітей в науку— „почав Володимир брати дітей у значнійших людей і віддавати на науку книжню“, каже літопись. Для будови й прикрашування церков закликувано з грецьких країв всяких майстрів і мистців, архітектів, малярів, золотників— від них переймали їх штуки місцеві люде, і так поширювала ся візантійська штука, особливо церковна.

Розуміть ся, все се діяло ся тільки по значнійших містах: далі, по-за ними, а особливо на села нова віра йшла тільки згодом і поволі. Але „земля“ стала християнською, і так поруч із звязками політичними зявили ся звязки культурні. Ріжні землі й племена звязала разом не тільки династична звязь— спільний рід княжий, і спільна дружинна верства, що розтікала ся з Києва по всіх тих землях, а з нею спільне кийське право й порядок, що розносили її заводи по всіх землях.

княжі намісники, урядники й суді. Зв'язала їх також і спільна віра і церков, і спільна єрархія (духовенство), підвласна київському митрополитови, книжність і освіта, сильно закрашені церковною закрускою і також штука (мистецтво). Перед тим були сильні впливи штука східної, персько-арабської, тепер над ними бере гору культура і штука візантійська, зв'язана з новою державною вірою. Нова „русько-візантійська“ культура опановує на довгі віки наші і всі взагалі східно-європейські землі, що належали до нашої Київської держави.

Взагалі отсі всі нові зв'язки, принесені Київською державою і особливо добою Володимира, зв'язали тісніше між собою не тільки самі українські землі й племена, але поширювалися також і в землях теперішніх білоруських та великоруських і затирали, ослабляли племінну, народню ріжницю, що не відчувала ся довго й потім за спільною вірою, єрархією, книжністю, правом і спільним іменем руським. Духовенство і княжа династія навіть умисно стварали ся приглушувати все, що ділало ся народности, а підогрівали в них почуте одности.

З тих причин, як отсе вияснив я вище, Володимирове панованне стало незвичайно важною добою в життю нашого народу, *епохю* як то кажуть, тим більше що розпочате ним діло було продовжене й скріплене потім його сином Ярославом, що пішов вірною слідами батька, далі ведучи розпочате ним діло.

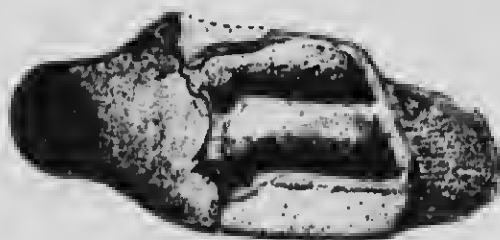
Літописці й нинішні письменники підносять переміну, яка стала ся в Володимирі з охрещенням: зовсім його вдача змінилася, не той чоловік став. Та зміна його вдачі нам менше важна—але важно, що закладаючи нові підвалини під свою державну будову, більш культурні, духовні, добровільні, Володимир zarazом пильнує зробити відносини влади і громадянства більш лагідними, дбає про зближення з громадянством, про кращі порядки. Літописець оповідає, що в другій половині свого князювання Володимир мало воював, жив в згоді з сусідами, більше дбав про внутрішній порядок, часто роздумував з дружиною, з духовенством і з „старцями“—поважнішими громадянами про кращі закони і установи, „про устрій земський і устав земський“. Що дня в його дворі княжим, чи при князю чи без нього, був пир і на ті пирні приходили бояри і люди з дружини, урядники всякі і „на

73. Цеглина з руїн Десятинної церкви, з гербовим знаком як на монетах Володимира.

рочиті мужи" (поважні громадяне), на свята ж робили ся великі всенародії пири. варили ся сотії казанів меду, йшла забава по кілька день, убогим роздавали ся гроші, а для хорих і калік по домах розвозили всяку страву. Взагалі показував велику ласку людям, особливо убогим: казав їм приходити на княжі двори, а для немощних і калік, що не можуть приходити, велів по городах возити на возах всяку страву — хліб, м'ясо, рибу, всякі овочі, мед в бочках і квас, і питати, де є такі убогі каліки, що не можуть ходити, й їм роздавати. Літописець то все кладе на впливи християнської науки на Володимира по його окре-

74. Ріжок до роблення орнаменту на поливі двома фарбами (з руй Десятинної церкви).

шеинню Але в сім лежала також глибока політична думка, новий напрям державного життя, і найкращий доказ впливу й ваги його дає та пам'ять, яка заховала ся в народі про сі Володимирові пири, про його ласку до людей. Забули ся його війни й криваві діла, і в піснях про Володимирові часи, які заховали ся досі на далекій пів-

ночи московській, памятають про нього як про „ласкового князя, красне сонечко“, що пирус цілими дьями в київській столиці серед своїх людей, а всякі справи поручає „могутним богатилям“ От звичайні „запіви“ таких пісень:

У стольнім було городі у Києві,
У ласкавого князя Володимира,
Було пированнячко, почесний пир
На багачько князів та на ббярів
Та на всіх тих гостей—званиз-нибраних
Званиз—вибраних, на прихожих теж.
Всі на тім пирі наїдали ся
Всі на почеснім напивали ся,
Всі на тім пирі розсваляли ся—

Одеи хвалить ся та добрим конем,
Иньшій убраннем своїм шовковим
Иньшій селами та присілками,
Городами—пригородками.
Був так день в половині дня,
Був той пир десь на півпирі—
Володимир князь розпотішив ся,
По тій грядні ясій він похожусь
Та такі слова він промовлює...

27. Боротьба з ордою. Часи Володимира Великого, або Святого, як його проголосила церква за охрещення Руси,—в народній пам'яті зістали ся як ясна, радісна доба в життю народнім. Але в дійсності вони були охмарені тяжко—не вважаючи на всі шасливі походи і війни, на перевагу над сусідами, на посвоячення з візантійським двором, на засновання руської церкви і поширення візантійської культури. Тяжкий ворог наліг на Україну і не вважаючи на всю свою силу

її удачність Володимир не дав собі з ним ради, не захистив своїх земель від його руйнної сили.

Була се орда Печенізька. Через наші чорноморські степи, по короткім затишю, з IX віку почавши почали знову сунути дикі орди турецького племені і з всякого иншого роду. В IX віці посунула сюдою дика і хижа орда Угорська й господарила в наших степах досить довго, нападаючи на українські осаді, забираючи людей в полон та продаючи їх потім в неволю грецьким купцям. Потім, десь в роках 860—880 прорвали ся Печеніги зза Волги, через державу Хозарську, що далі не здужала їх стримати. Се була орда ще більш хижа і воевиича від Угрів. Вони витиснула Угрів з наших степів, змусила перейти на рівиши середнього Дунаю, теперішньої Угорщини, а зайнявши чорноморські степи від Дону до Дунаю, дала себе знати нашим оселям ще гірше ніж Угри. В наших літописях не заховало ся докладніших звісток про се печенізьке спустошення, але слідно, що вже в початках X віку, за часи Олега та Ігоря, наші люде уступали ся з чорноморського степового дозвілля на захід та на північ, шукаючи захисту та спокійнішого життя. Київські князі не знали, чи замало вважали на сей печенізький натиск (тому що він потиснув зпочатку землі далші, від Києва менше залежні), а може не давали собі ради. Але за часів Святослава Печеніги, порозгаїявши чорноморську Русь, починають уже забирати ся далі на північ, в околиці самого Києва. Підчас першого болгарського походу Святослава, як жалували ся бояре київські—трохи їх Печеніги не забрали в самім Києві. Дніпрову дорогу вони так заложили, що й торговельним караванам дороги не стало, а навіть і оружію рукою не можна було пробити ся, як бачимо з Святославом.

Святослав, ходячи по чужих сторонах, не подбав присмирити Печенігів, а й за Володимирових часів не краще бачимо. „Була війна з ними безустаику“, згадує літописець, та оповідає ріжні перекази народні, які заховали ся з часів тої печенізької біди: як Печеніги були приступили під Київ, і Володимир стрів їх на Трубежі, де тепер Переяслав, і замість битви зробили поєдинок: випустили борця печенізького, а з нашої сторони виступив хлопець молодий, кожумяка, і поборов Печеніжана, і назвав через те Володимир те місце Переяславом, що наші хлопець „перевя славу“ у Печенігів. Або що Печеніги раз були обступили Білгород (коло Києва) і тільки здуривши білгородські люде їх спекали ся: показали Печенігам, що вони собі в Білгороді з землі кисіль беруть і тому не боять ся голоду: нехай Печеніги хоч і десять літ стоять, нічого не буде, бо люде беруть їжу з землі й голодні не будуть. Одиого разу сам Володимир, виступивши з

малою дружиною против Печенігів, де тепер Васильків, не устояв і мусів тікати, сам сховав ся від них під мостом, і потім поставив церкву в Василькові, за се що тоді Бог Печенігів проїс: не вхопили його.

Сі оповідання показують, як тоді вже й коло самого Київа ставало небезпечно від сього тяжкого ворога. Люде розходили ся звідси в

75. Печеніги на грецькій малюнку (печенізьке військо з правого боку).

безпечніші місця, в ліси. Щоб захистити свою столицю, Володимир синав високі вали на около Київа, на оборону від Печенігів (такі вали зістали ся і по сей день понад Стугною, аж у три ряди, і коло Переяслава). Сучасний чеський місіонер, що їхав через Київ до Пе-

чегів, оповідає про вали, що їх насинав Володимир: в валах сих були пророблені ворота й застави стояли. Ставлено також міцні кріпости понад Стугною, Сеймом, Трубежом, Сулою і сюди зводили люде з північних країв, аби стерегли тих кріпостей. Видно, вже маліло люде тут, пустіло українське Подіпрове і се дуже мало доброго віщувало Руській державі, що саме опирала ся на се Подіпрове.

І вмер Володимир серед сеї грози печенізької: лежав хорий, коли дали знати, що йдуть Печеніги з-за Сули, післяв на них військо з сном Борисом, і вмер не дїждавши вісти з війська.

28. Володимировичі Роздавши землі своїм синам, Володимир хотів їх тісніше звязати з Київом, і се до певної міри йому вдало ся. Але так само як свого часу між Святославовими, так і поміж Володимировими синами не оден задумував зробити те саме, що вдало ся зробити самому Володимирови землі від братів повідбирати і міцніше в своїх руках їх зеднати.

Вже за батькового життя декотрі Володимирові сини не хотіли його слухати ся, підіймали ся на нього — знаємо се про Святополка, що сидів в Турові, в землі Дреговичів, і Ярослава, що сидів у Новгороді. Вони ж і по смерті батька звели зараз війну: кождий хотів собі його місце зайняти, стати паном над усею Руською державою.

Святополк, що під час смерти батька був у Вишгороді, почав побивати своїх братів, посилаючи на них убійників. Так вбили його люде Бориса, котрого Володимир держав при собі і думали, що то йому він хотів передати по собі київський стіл: захопивши Київ, Святополк вислав своїх людей у військо, що з Борисом пішло на Печенігів, і військо відступило від Бориса, а його самого Святополкові люде вбили. Потім убили вони брата Борисового від одної матери — Гліба, і Святослава князя деревлянського, що кинув ся тікати на Угорщину, але догнали його в Карпатах — могилу його показують тепер під Гребеновим, на верхівях р. Опора. Та против Святополка підняв ся Яро-

76-7. Монети Святополка з його портретом і гербовим знаком.

слав, проголосивши себе местником за побитих братів, і пішов на Київ, на Святополка, з варязькими полками, як його батько. Святополк шукав помочи в Польщі, у свого тестя князя польського Болеслава Хороброго, привів його був і до Києва — вигоняти звідти Ярослава; приводив і Печенігів в поміч. Війна потягла ся півчетверта року; Київ переходив з рук в руки і багато герпів від сеї колотичі: і горів, і грабували його нераз.

Нарешті в рішучій битві під Переяславом, над тою ж Альтою, де вбито Бориса, в остаине погромив Ярослав Святополкове військо і його Печенігів. Святополк утік кудись на захід „між Чяхи і Ляхи“, і вже не вертав ся на Русь, а паном у Києві зістав ся Ярослав. Святополк програвши свою справу був тепер проголошений проклятим братоубійником (певно як би виграв був, то з часом забули б те все і йому, як його батькови). Борис і Гліб були признані святими мучениками, списано життя про їх смерть. Про побіду Ярослава над Святополком побожні люде оповідали, що бачили ангелів, як вони помагали Ярославу, а на Святополка напав страх як на Каїна: він тряс ся і ніде не знаходив собі місця.

Було, видко, зложено багато пісень про сі події. На далекій півночі, на Ісландських островах заховала ся скандинавська пісня про сю війну Ярослава з братами. Вона оповідає про Варяга Еймунда, що

пустив ся на Русь, заробляти собі долю мечем, як то робило тоді багато його земляків, і розкаже, як він служив то одному то другому князеві—хто більше дасть. Є деякі сліди пісень і в наших літописях, напр. в оповіданню про битву над Альтою:

Пішли против себе і вкрили поле Летське множеством війн.
 Був п'яток, сходило сонце, і в ту хвилину настів Святополк
 І зступили ся оба, і була січа зла, якої не було на Русі
 За руки взявши ся рубали ся, долінками кров текла.
 Три рази зіступали ся і смерком іше били ся...

Але з битвою на Альті ще не був кінець боротьби за пановання над Руською державою. Против Ярослава підняв ся иньший супрогивник, иньший Володимирів син Мстислав князь тмутороканський. Се був

князь відважний, воєничий, лицар-вояка, що нагадував свого діда Святослава. В літописи заховало ся оповіданне про нього, може з якоїсь пісні дружинної—може й самого Бояна, що складав пісні про сього Мстислава:

„Був він кріпкий тілом, з лица червоий, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий в обходженню, і дуже любив дружину, а майна на жалував, не забороняв нікому їсти й пити“.

Літопись оповідає про нього—може з пісень Боянових—як він, воювавши з Касогами, поєдинкував ся з князем касожським, Редедою, велетнем і сила-

78. Борис і Гліб, київська гравюра 1638 р. з старих візріців.

чем—вдарив ним о землю і зарізав його ножем перед полками касожськими. Не стерпів він, бачучи, що Ярослав загортає батьківщину, і скориставши з нагоди, що Ярослав поїхав з Києва в свої новгородські

тоді
гому
снях.

волости, прийшов під Київ з полками своїми і помічними ватагами Хозарів та Ясів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу, і Мстислав не став його здобувати, а загорнув задніприські землі й осів ся в Чернигові. Прочувши про се, Ярослав прийшов уже з варязькими полками і пішов на Мстислава. Під Листвином коло Чернигова стала ся сильна битва, оспівана в старинній пісні і за нею описана в літописи:

З вечера Мстислав урядив своє військо; по середині поставив сіверянські, чернігівські полки, а дружину свою приховав у безпечніших місцях, з боків. Настала ніч грозова, гром, блискавиця і дощ, і сказав Мстислав дружині: рушаймо, се нам на користь. І стала ся січа лиха і страшна. Як блискала блискавиця, світила ся зброя, і тільки як освітлювала блискавиця, бачили мечі і рубали при тім свіглі одні одних. Вся сила варязька впала на Сіверян, і потомили ся Варяги, рубаючи їх. Тоді Мстислав ударив на них з своєю дружиною і почав рубати Варягів. І побачив Ярослав, що програв, і побіг з Якуном (Гаконом), князем варязьким (котрого привів з собою), і відбіг Якун своєю золототканою луди (шати). Вдосвіта оглянув поле Мстислав і побачивши побитих Сіверян і Варягів, сказав: хто б не радів такому—от лежить Сіверянин, а от Варяг, а дружина моя ціла!

Оповідалось отсе певно в похвалу Мстиславови, за таку його прихильність до дружини—і добре тут малюють ся ті давні князі-дружинники, що ні трохи не жалували вірних своїх підданих, тільки дружину берегли як власного ока.

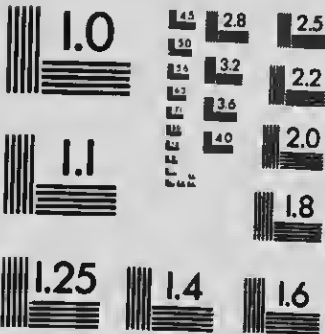
По сій битві Мстислав післав до Ярослава, заохочучи поділити ся батьківщиною: Київ і землі на захід від Дніпра нехай візьме Ярослав, а Мстислав задніприські. Ярослав пристав на се, і так поділили ся, і потім жили в згоді і разом в походи ходили. Мстислав мав свою столицю в Чернигові, де звчав будувати собор св. Спаса—найстаршу церкву, яка лишила ся на Україні. Та вмер несподівано, а ще перед ним його син-одинак. І так несподівано зібрали ся батьківські землі, майже всі, в руках Ярослава. Тільки в Полоцьку зістало ся потомство Ізяслава і княжило в північно-західніх частих Володимирових земель. Всіми иньшими землями заволодів Ярослав і передав потім своєму потомству.

29. **Ярослав.** Коло того ж саме часу як смерть Мстислава передавала в руки Ярослава цілу половину його батьківщини, стали ся ще иньші події, які дуже скріпили його державу. На полудні зломилася сила печенізька, на заході польська. На Печенігів натисли зі сходу орди турецькі: Торки, а за ними Половці, і під їх натиском Печеніги не могли удержати ся. 1036 року, в рік смерти Мстислава, напали вони на Київ, великою силою. Мабуть була се ціла орда Печенізька, що сунула

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street 14609 USA
Rochester, New York
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 286 - 5989 - Fax

на захід. Велика битва під Києвом скінчила ся погромом Печенігів, на тім місці де потім Ярослав заложив новий Київ (де тепер Золоті ворота, св. Софія й ин.). Потім Печеніги рушили на Дунай і за Дунай і зникли з наших степів, а на їх місце розложили ся Торки, а потім Половці. Маючи більше спокою з полудня, Ярослав міг подбати про західні границі. Там в другій половині X віку зложила ся була сильна держава Польська і не вдоволяючи ся зібраннем самих польських земель, силкувала ся захопити пограничні українські й мішані польсько-україн-

79. Ярослав з дітьми, малюнок Софійського собора (тепер знищений).

ські землі. Вже Володимир воював ся за се з князем польським Болеславом Хоробрим, а за тої усобиці, що підняла ся по смерти Володимира, Болеслав, помагаючи Святополкови, захопив західне українське пограниччя („Червенські городи“, як се називає літопись). Поборовши Святополка, Ярослав зараз заходив ся вернути собі ці землі, але тільки аж помиривши ся з Мстиславом міг до сього взяти ся з більшими силами. Обставини тим часом перемінили ся: Болеслав умер (1025), і в Польщі підняла ся усобиця, як на Русі по Володимирі, тільки ще більш тяжка й затяжна. Ярослав з Мстиславом мали змогу не тільки вернути собі те що забрав був Болеслав, але й опустошили Польщу й обложили ся здобичю й невільниками. В Польщі в 1030-х роках зчинило ся велике замішанне, народ вигоняв князів і духовенство, нищив християнство. Десь аж коло р. 1039 внук Болеслав Казимир званий Одновителем вернув ся до Польщі й почав поволі заводити лад. Він при тім звернув ся до помочи Німеччини й Ярослава. Ярослав справді

взяв його в свою опіку, видав за нього доньку, кілька разів помагав йому військом на різних ватажків польських, що не хотіли корити ся Казимирови. Польща тоді здавала ся такою розбитою, що Ярославу не вдогад було, що се він сам ставить на ноги небезпечного ворога

80. Монета Ярослава з образом св. Георгія

Ярослав чув тоді себе надто сильним і могутним і мабуть не думав, що обставини можуть з часом знов обернутись. Зібравши майже всі землі батьківські (крім Полоцької землі), а може де що й причинивши до них по границях, він став одним з найсильніших володарів тодішньої Європи і стояв в близьких і союзних зносинах з ріжними сучасними володарями. Насамперед тісні звязки вязали його з скандинавським світом, з варязькими краями, до котрих раз-у-раз звертав ся він по поміч в трудних хвилях і приводив на Русь варязькі полки. Сам він був жонатий з донькою шведського короля Оляфа, Інгігердою на ім'я (а по християнському вона звала ся Ірипою). Норвезький король-внучко Гаральд Смільвий, звісний вояка, що потім був королем норвезьким, довго пробував на Русі і оженив ся з донькою Ярослава Елісаветою. Скандинавська повість (сага) про нього повідає, нібито Ярослав на сватанні Гаральдове сказав, що такий королевич як він, без земель і без скарбів, мусить чимсь прославити себе, аби сей шлюб не здавався нерівним. Гаральд пустив ся в світ, шукаючи слави, і в сих подорожах зложив пісню про Ярославну: вона складала ся з 16 строф, в кожній Гаральд описував свої подвиги, славу, всякі прикмети і на закінченні повторяв:

а про те руська дівчина в золотому намисті мене не хоче.

Таких варязьких вояк багато було тоді на Русі, се був останній їх приплив, і під впливом його та памяти про давніші приходи Варягів зложило ся те оповідання про варязький початок Русі і руських князів, що маємо в літописи.

Іньша донька Ярослава, Ганна, видана була у Францію, за французького короля Генриха:

вона пережила свого чоловіка (се б. друга його жінка), жил. лютім при сині

АНАРЪЗНА

81. Підпись Ганни Ярославни, королеви французької

своїм, королі Филипі, брала участь в державних справах, і на однім документі зістала ся її підпись власноручна, кириличними буквами, яку тут подаємо—Ана рѣина, себто Anna regina.

Споріднений був київський княжий рід також з багатьма німецькими княжими домами, з угорським і з візантійським. З Візантією були весь час дуже живі зносини. В 1040-х роках вийшла сварка. Грецький письменник сучасний, каже, що якогось руського купця вбито в Царгороді. Мабуть Ярослав задумав з тої нагоди пострашити Греків і добути для руської торговлі різні пільги, як за давніх часів. Після сина свого Володимира з великим військом варязьким і домашнім, морем на Царгород. Але похід не вдав ся, Греки своїм огнем спалили багато Володимирових кораблів, і він завернув ся, а згодом відновлено знову приятні зносини з Царгородом. Се був останній похід Руси на Царгород.

82. Цісар посилас свої кораблі на Володимира (з правого боку); Греки побивають Володимирові кораблі (з лівого боку).

Важніше одначе значінне ніж в тих заграничних відносинах мало пануванне Ярослава у внутрішнім житю України. Я вже згадав, що тут його пануванне було продовженнем того напрямку, який зазначив Володимир в другій половині своєї діяльності, і те чому Володимир клав лише початки, в часах Ярослава розвинуло ся вже повним цвітом і дало йому славу і память у пізнійших поколїнь. Він дбав далі про поширенне християнської віри, про організацію церкви, росповсюдненне освіти і культури візантійської, будував багаті церкви й иньші будови. Зараз по смерті Мстислава, зіставши ся „самодержцем“ Руської держави, він на місці славної побіди над Печенїгами заложив нове місто київське (див. плян 49); обгородив його валами й укріпленнями і поставив тут муровану браму, з церквою Благовіщення зверху, побитою золоченою бляхою—тому й звали ся „Золоті ворота“. В сїм повім городі поставив він, по тодішньому звичаю, монастирі в ім'я св. Георгія і Ірини (хрещене ім'я Георгія мав Ярослав, а його жінка—Ірина). Розпочав величну будову нової катедральної церкви св. Софії, що лишила ся величавою пам'яткою його часів. Будували її й прикрашали грецькі

майстри. Олгар і голова баня були прикрашені мозаїчними образами, „мусією“, як її називали; інші часті церкви розписані фарбами; багато того зісталося й до наших часів, хоч і не вдало поправлено при останнім одновленню собору в середині XIX в. Сей собор служить найбільшою пам'яткою чисто-візантійської штуки на Україні. Пізніші церкви, які маємо в Києві й по інших містах, будувалися й прикрашалися переважно вже нашими місцевими майстрами, учениками грецькими. Вони для нас через се навіть цікавіші, бо се робота наших майстрів; тільки, на жаль, ці церкви не заховалися так добре як Софійський собор, що зістався цілий і зверху і здебільшого в середині.

Про заходи Ярослава коло поширення віри київський літописець так пише: „При нім віра християнська почала на Русі плодити ся й розширяти ся, почали множити ся чернці й монастирі стали з'являти ся. Ярослав кохав ся в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо чернців, і до книг прикладав ся, часто читав в день і в ночі: зібрав багато писарів і перекладав книги з грецької на слов'янську мову і так списав багато книг і зібрав вірим на науку. Отак як оден чоловік землю пооре, а другий посіє, а інші жнуть і споживають в достатку—так було і з Ярославом: батько його Володимир зорав землю і зробив її легкою—хрещеним просвітив; Ярослав засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“.

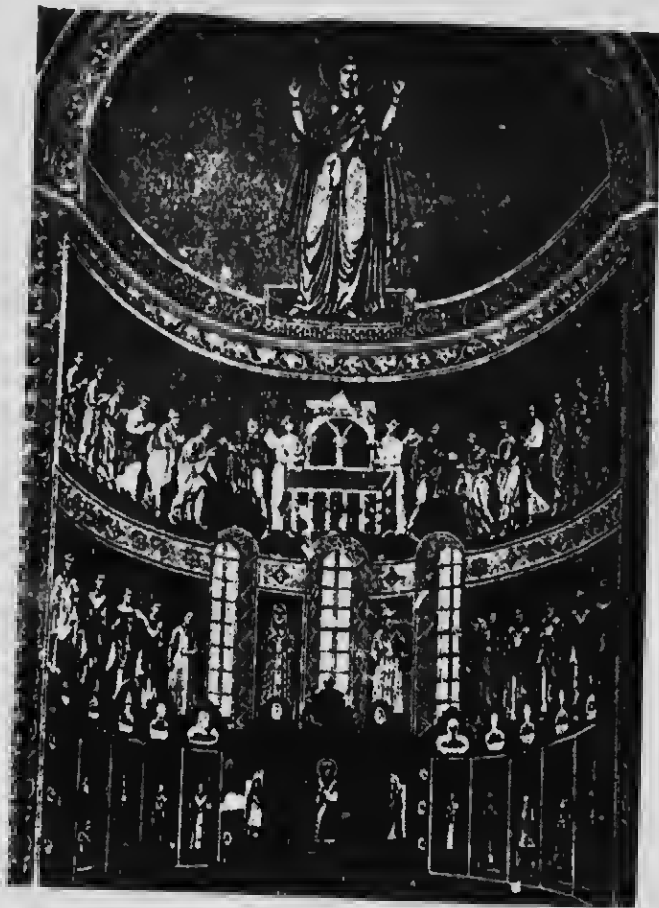
Інша літопись оповідає, що Ярослав, приїхавши до Новгороду, зібрав зпоміж дітей старост і священиків триста душ і звелів їх „учити книгам“. Подібне діяло ся мабуть по всіх більших тодішніх містах.

В життю громадянським з Ярославом зв'язувано пам'ять про порядкування управи і суду, законів і права. З іменем Ярослава заховала ся дуже цікава такса: що саме мають право жадати для себе від людности княжі урядники, виїзжаючи кудись на волость. Такса ся, очевидно, мала на меті оборонити людність від злиств княжих урядників; є ще й інші подібні розпорядження його. Іменем же Ярослава надписується й ціла так звана „Руська Правда“, збірка наших давніх законів. Однак до його часів може належати на правду тільки перша частина сей збірки, де обмежується право пімсти і уставляються грошові кари

83. Софійський собор—як він мусів виглядати (тепер багато добудовано до нього).

за убиство або скалічення. І навіть ця збірка зроблена не самим Ярославом, а списав її як-ись чоловік на основі тодішніх судових порядків. Але втім, що ця збірка привязувано до Ярослава, бачимо пам'ять про його законодавчу діяльність та заходи коло кращого порядку в

81. Олтар Софійського собору — мозаїчні образи.

управі й суді. Мусіли вони бути справді значні — а до того ще й становище Ярослава як предка пізнішої княжої династії мусіло багато заважити на те, що його часи, його закони, його порядки зісталися на цілі століття потім взірцем, правилом, основою для всяких розпоряджень, а все його князювання — світлою і щасливою добою супроти пізніших бід, які впади на Україну потім.

30. Ярославичі

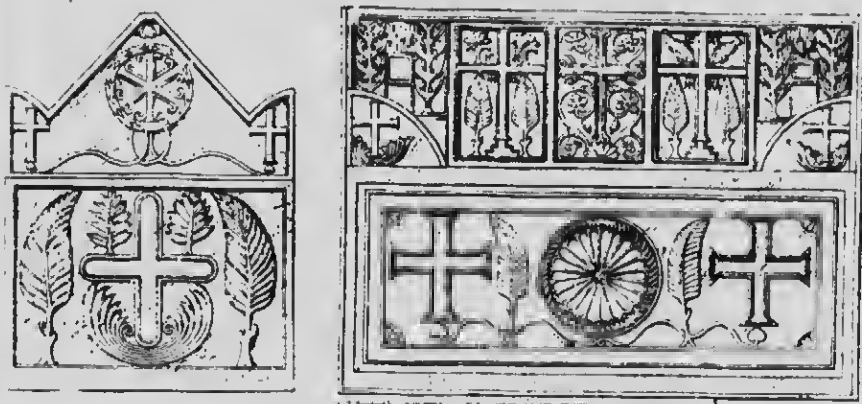
Так як його батько, Ярослав, позбиравши землі Руської держави, потім роздав їх своїм синам. Смерть не застала його несподівано, мав змогу розпорядити все перед смер-

тю, але нічого більше не умів зробити, як віддати Київ відразу старшому синові, Ізяславу, а улюбленцеві своєму, Всеволоду, побажав, аби й йому довелося бути київським князем, але законною дорогою, а не насильством. Поділив землі між синами і наказував їм жити згідливо, як годиться синам одного батька й матери, та слухатися старшого брата, київського

Яро-
оряд-
амять
дку в
Мусі-
прав
того
вище
едка
ажої
о бо-
а те,
іого
ряд-
на
отім
пом.
ких
все
е—
ою
піз-
па-
тім.

князя. Так принаймні оповідає се літописець, і незнати чого в тих оповідаваннях більше: чи дійсних розпоряджень Ярославових, чи бажань громадянства, аби князі жили в згоді, як годить ся близькій ріді, помагали оден одному і спільно боронили свою батьківщину від ворогів, не хапали оден у одного земель самовільно, а переймали столи оден по однім, законною дорогою, від старшого до молодшого, а не силоміць.

В житю пішло як раз навпаки. Ніхто не вдоволяв ся своєю часткою, а кождей хоч трохи здібнійший, проворнійший князь думав

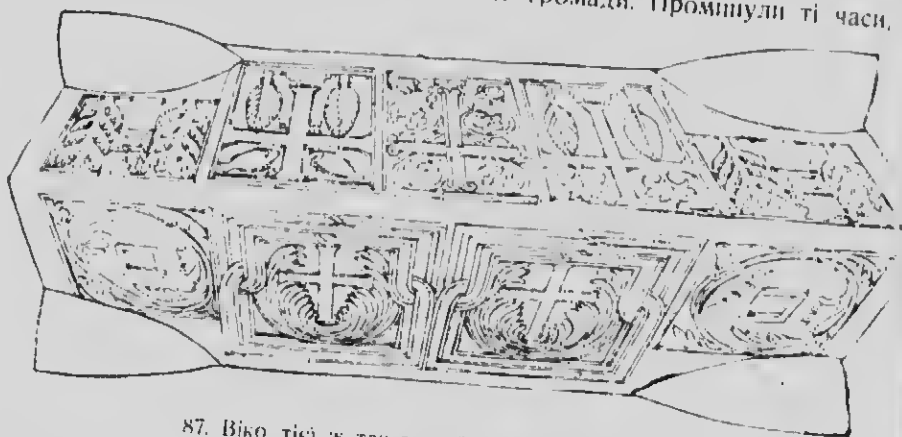

85-6. Домовина з білого мрамору в Софійськнм соборі (з переду і з боку)
її вважають звичайно домовиною Ярослава

про те, чи не удало ся б йому се, що удало ся батькови й дідови зібрати наново до купи землі Руської держави, загорнувши в свої руки. Ніхто не хотів чекати своєї черги на київський стіл— тим більше, що їй не встигло виробити ся певного, трівкого порядку, як має переходити від князя до князя київський, найстарший престіл княжий— чи має він іти від батька до сина, чи від старшого брата до молодшого, а по молодших братах уже до старших братаиичів. Раз у раз підіймали ся за се війни, криваві, руїнні, що дуже смутили громадянство. і воно нарікало на князів, що вони не пильнують Руської землі, самі наводять на неї ворогів в своїх усобицях— особливо орду половецьку. Пробувало громадянство князів опам'ятати, та вони не слухали, бороли ся далі завзято. Але те що удавало ся їх дідам: „зібрати землю Руську“, де далі то слабше удавало ся навіть найбільш рухливим і здатним споміж них. Ярославу не вдало ся вже зібрати цілої батьківщини, бо в Полоцьку остояла ся династія Ізяслава. Від Ярослава пішло вже цілих п'ять ро-

дів княжих і навіть найбільш удатливим його синам удавалося зібрати разом мало що більше як половину батьківщини. А внукам його — того менше.

Де далі тим більше ставало князів: число їх зростало на десятки тисяч, і все більше дробилися княжі волости. Теперішні князі вже стидалися так різати свою братию, як Володимир або Святополк поширенням християнських поглядів се здавалося вже не гарним і безбожним, дозволеною вважалася тільки війна, смерть в бою. Трудніше ставало викоринювати князів також тому, що вони знаходили собі захист і поміч в своїй землі, у своїй громаді. Проминули ті часи, як

87. Віко тієї ж так званої Ярославової домовини.

громада жила зовсім своїм жителю, сама собі правила і судила ся, відкупаючи ся від князів тільки даниною. Княжа власть, суд і управа їх мужів і намісників входила все глибше в жите громадянства, і не було від того спасення; отже й громадянство все більше мусило цікавитися княжими справами, переставало бути простим глядачем княжих війн та перемін князів на своїм княжій престолі, хотіло взагалі якнайменше мати таких перемін, бажало мати свою окрему княжу сімю, яка б пильнувала землі, дбала про громаду і про її бажання. Через се уступалося за князів з такої сімі, яку вже вважало за свою освоєну, боронило їх скільки сил ставало, не давало иньшим князям їх вигонити, щоб не було нових усобиць і зміни порядків. А слідом за тим давня держава Руська рішучо і безповоротно мусила ділитися на окремі землі, під управою своїх княжих родів, династій, що тільки по імені своїм старшим признавали київського князя, а властиво жили й правили зовсім самостійно і незалежно від нього.

Ярославові сини і внуки ще не розуміли ясно, куди воно йде, і з цілої сили силкувалися позабирати землі від братів і иньшої рідни та зеднати у одно. Старший Ярославович Ізяслав, що дістав Київ по багьку, не був на стільки проворний та вмільий, щоб взяти се діло на себе; тому спочатку три старші брати: київський Ізяслав, як найстарший, чернигівський Святослав, мабуть найбільш енергічний і здібний між ними, та переяславський Всеволод, хитрий і витривалий, — сильніми силами заходилися загарбувати волости, відбираючи від молодших та слабших братів та братаничів. Та як позабирали від иньших, тоді і між ними самими почалася боротьба. Пригода виявила, як не сильно сидить Ізяслав у власній своїй волости, і розбудила у Святослава та Всеволода охоту висадити його та поділити собі його землями.

Пригода вийшла з степу. На місце Печенігів, як я вже сказав, в наші степи прийшла орда Торків. Але се була орда слабка і на неї натискала ззаду иньша, Половецька, що скоро розгромила Торків і в 1060-х роках присунула до українських осель. Вже 1062 р. вона напала на Переяславщину і погромила Всеволода, а в 1068 р. прийшла знов, Всеволод, по шкоді мудрий, сим разом закликав братів в поміч; пішли всі разом на Половців, але ті таки їх побили і почали грабити українські землі по обох боках Дніпра. Київські люде, що ходили Всеволодови в поміч, прибігши з нещасливої битви, скликали на торговищі віче і постановили йти знову на Половців, що почали грабувати їх землю. Післали до князя свого Ізяслава, аби дав їм коней і зброї — підуть на Половців. Але Ізяслав не згодився: мабуть боявся, що люде збунтують на нього, бо й так мабуть були на нього сердиті і чимало їх сиділо тоді поарештованих у княжій „порубі“ (в'язниці). Коли на вічу сказали, що князь зброї не дає, піднялося велике невдоволення на нього і на його помічника, тисяцького Коснячка (тисяцький був начальником міста, найстаршим по князеві). Одні пішли сварити ся з Коснячком, иньші побігли розбивати княжі в'язниці та виручати своїх громадян, иньші знов на княжий двір та тут почали переговорювати ся з князем і боярами. В Києві сидів тоді в неволі волоцький князь Всеслав, внук Ізяслава, сина Рогніди, звівний як характерник і чудодій. Розгнівані на свого князя, Кияне почали вже переговорювати, що краще б їм поставити собі князем Всеслава. Почувши се бояре Ізяславові почали йому радити, аби післав кого забити Всеслава, щоб справді не поставили його князем. Та Ізяслав побоявся гріха. А люде, не добивши ся нічого від князя, справді кинули ся поруб розбивати та Всеслава визволяти. Побачивши се, Ізяслав кинувся тікати, а люде, визволивши Всеслава, поставили його посеред кня-

жого двора й окликали своїм князем. Всеслав став князем у Кнві—але не на довго. Ізяслав пошукав помочи у свого швагра князя польського Болеслава і з ним прийшов на весиу. Княие з Всеславом пішли їм на зустріч оружно. Та несподівано Всеслав в ночі втік з кнвського табору в свої полоцькі краї—не схотів ризикувати за для ки-

88-9. Корони княгині. XI—XII вв. з Київщини.

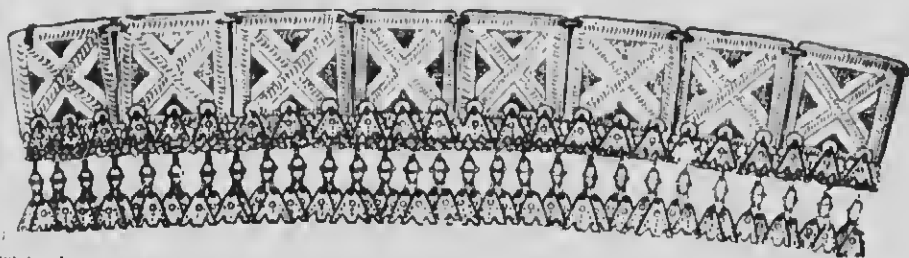
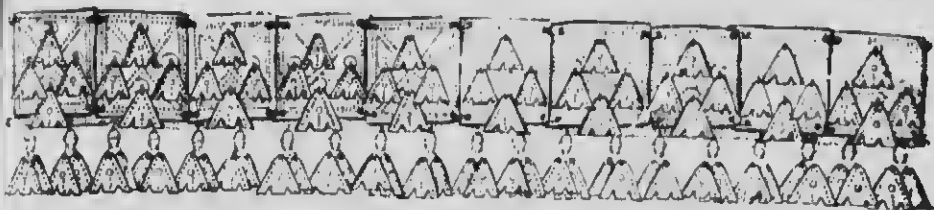
вського стола, і так зіставив Кияи. В нашім славіім Слові о полку Ігоревім зістала ся пісія про сю пригуду:

Всеслав князь людям суди судив,
Князям городи радив,
А сам в ночі вовком ходив,
З Кнвіа до півнів до Тмуроканя забіган,
Великому Хорсови (сн чю) вовком путь перебіган.
В Полоцьку йому заутрению у святої Софії звонили —
Він у Кнвіі зачув ті дзвони.
Клюками спер ся він о коиі, скочив він ік Кнвіу
І діткиув ся ратищем золотого стола—Кнвіа.
Скочив звідти лютим звірем з під Білгорода
І повіяв ся у синій млі...

Княне, зіставши ся без князя, кликали до себе Святослава і Всеволода, але ті теж не насмілили ся наставити свої голови. Княне мусли назад прийняти Ізяслава, і той криваво пімстив ся на учасниках повстання. Але зміркувавши з снх, подій, як слабс сидить Ізяслав на

своїм київським столі, Святослав потім домовився з Всеволодом і пішов на Ізяслава з військом, вигнав його з Києва і поділився його землями з Всеволодом (1073)

Недовго й Святослав панував у Києві та володів братніми землями, бо вмер уже 1076 р. Чого слідами пішов Всеволод, силкуючи ся дагор-

90-1 Для порівняння: теперішні „чильця“ гуцульських молодичок з мосяжу (жовтого металу)

нути як найбільше земель собі, а як найменше зоставити иньшим князям—потомкам братів, котрих він усіх пережив. Ті не давали ся, при всякій нагоді старали ся доїхати Всеволодові, наводили Половців, силкували ся видерти назад свою батьківщину, користаючи з помочи людности, що теж краще хотіла мати князями своїх „отчиків“, синів свого князя, ніж далі перекидати ся з рук в руки, від одного князя до другого. Пятнадцятилітнє князювання Всеволода в Києві пройшло в неустанній боротьбі з отими обділеними князями „ізгоями“, як їх звуть. Вони сунули його з усіх боків, а перед між ними вів Святославич Олег, прозваний Гориславичем за те горе, як терпіли люде від нього і від його Половецьких орд, що він наводив на Україну, докучаючи Всеволодови, добиваючи ся від нього баті ківщини, що він йому і всьому потомству Святославовому відібрав

Були вки Троянові, минули літа Ярославові.

Були полки (війни) Олегові—Олега Святославича

Той бо Олег мечем ковав коромолу, сіяв стрели по землі.

Встунав в золоте стремени в Тмуторокані—

А вже як дзвонив великий Ярославів син Всеволод.

Володимир же вуха собі затикав у Чернигов.)
Тоді при Ользі Гориславичі сіяли ся, росли веселіні,
Гинуло жите вчука Даж-божого,
В княжих сварках віки людські скоротили ся!
Тоді в Руській землі рідко роти покрикували
За те часто, труни ддячи, вироши крикали,
Та галки мою мовили, на жир хотючи летіти.

31. Половецька біда. Всеволод держав ся до смерти, хогін лагарбаного добра як найбільше утримати в своїх руках; та скоро по смерти його син Володимир Мономах і київський князь Святополк, Ізяславів син, що на місце Всеволода прийшов до Києва, побачили, що так далше не можна: треба вдоволити ізгоїв, треба віддати їм батьківщину і утихомирити Україну, поки вони не пронала зовсім Бо користаючи з усобиць княжих, Половці то як союзники ізгоїв, то на власну руку набігали раз у раз на подільнянські землі, грабили, пустошили і в нівець обертали. Дійшло до того, що полуднева Київщина і Переяславщина та подуднева Чернигівщина не мали ані хвили спокійної, не можна було господарити, а навіть далі вже й по городах не можна було сховати ся, бо Половці обступали міста й тримали в облозі, поки не піддавали ся. Стара біда, яку терпіла Україна від Печенігів, по недовгім спокою вертала ся тепер з новою силою від сих половецьких нападів.

В сам рік смерти Всеволода поздоровили Половці нового київського князя своїм приходом. Погромили коло Трипілья війська приведені Святополком, Володимиром і його братом Ростиславом. Сам Ростислав потонув тоді в Стугні, тікаючи від Половців—як се в Слові о полку Ігоревім оспівано жалісно:

Чи не так, рече, ріка Стугна

Худу струю маючи—

Принімаючи потоки, човни розбила в кущі?

Юному князеві Ростиславу

Зашлиши дно при темнім березі.

Плачеть ся мати Ростиславова

По юному князіві Ростиславі.

Засмутили ся клітки жалем,

Дерева з тугою к землі похилили ся

(В Києві оповідали, що то Бог Ростислава покарав, бо велів воюкам своїм утопити черниця печерського, що йому ту смерть напрозорочив).

Половці спустошили всю околицю Київську, обступили город Торческ і не уступали ся кілька місяців, поки люде торчеські не піддали ся їм. З великою здобичею пішли Половці в свої кочовища.

Олег, не маючи де подіти ся, пересиджував у Такуторокан¹⁾, що став тоді пристановищем для тих неприкаяних князів-ізгоїв. Поет каже, що Олег тільки в стремени вступив, щоб походом іти на Всеволодові землі, а вже Всеволодові ли страху в умах дзвонило, а Володимир, що сидів в Ольговій батьківщині, в Чернигові, по той з шквареними ухами і сидів—щоб не чути дзвону Олегового.

ведучи з собою невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жагою, схудлі з беди на лиці, почорнілі на тілі. Йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі і босі, з погами поколеними на тернях і з слізами говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“—так розпитувались і з слізами оповідали про свою родину“—жалеюсно оповідає літописець про сю беду.

Осмілений сим, Олег потім з Половцями прийшов під Чернігів і став добувати. Мономах вийшов і перейшов до Переяслава, але її тут не було спокою; він і Святополк просто замучились від половецьких нападів, що надали то на сей то на другий бік Дніпра. Край пустів. Люде цілими містами, вибравши хвилю, тікали далі на північ, в безпечійші місця. Нарешті Мономах і Святополк порішили помирити ся з ізгоями. Скликали всіх князів на зїзд під Київ на Любче озеро (1097) і постановили, щоб кождий княжий рід держав свою батьківщину, аби кождий спокійно володів своєю волостю і не було війни між князями. Правда, ся постанова не завела згоди між князями, бо зараз по тім аїзді Святополк і Давид вхопили

92 Святославова сім'я (сучасний малюнок): Святослав, його жінка і сини: Глеб, Роман, Давид, Олег, Ярослав

князя Василька теребовельського, послухавши наговорів, пібн він з Мономахом змовляєть ся на них; немилосердно осліпили його, витяли очі й так пустили до дому. З того підняла ся нова війна, що потягнула ся кілька літ. Але нарешті князі утихомирили ся й порішили спільними силами зайняти ся приборканнем Половців. Почавши від р. 1103, протягом кількох років (1103—1111) майже що року вислалі війська й ходили самі князі в похід в степи, на половецькі кочовища, і тим справді прискромчили Половецьку орду, відігнали її далі в степи і відстрашили від походів на Україну. Люде на Україні дуже тішили ся з того, що князі нарешті пзяли ся боронити землі спільними силами. Особливо славили Мономаха, що найбільше клопотав ся тими походами на Половців й інших князів до них заохочував, і по смерти

Святополка закликали його на київській стілі, против княжої постанови, щоб кождий держав свою багьківщину. В літописях заховала ся гарна пісня про тодішній погром Половців, як вони мусіли тікати куди видко від Мономаха:

Гей Володимир Мономах пив Дій золотим шоломом,
Здобувши землю їх всю і загнавши окаянних Агарян (Половців)
Вигнавши Отрока у Обези за Залізні ворота ¹⁾.
А Сирчан зіставсь на Дону, рибою живив ся ²⁾.
По смерті ж Володимировій у Сирчана зістав
Лини оден гудець (музик) Орев—
Післав його у Обези і сказав:
Гей Володимир умер уже,
Вертай, брате, и землю свою!
Скажи йому, рече, слова мої,
Співай йому половецькі пісні,
А не схоче, дай йому зілля свина понюхати.
Той ні вернути ся ні слухати не хотів—
Сей йому зілля понюхати дав
І понюхавши, сплакав, рече:
Та вже краще в своїй землі кістьми лягти,
Як у чужій славимь бути

Та про те той тяжкий час половецький не проминув без сліду. Уже й перед тим печенізька біда підорвала сильно середне Подніпров'я, се головне опише тодішнього українського політичного й культурного життя, тепер половецька доправила. Богато народу розбігло ся, богато зруйнувало ся до останнього. Особливо се відбило ся тяжко на селянстві, на котрім стояло все жите—на так званих смердах. Потратили хозяйство, задовжили ся, попали в неволю. Тоді з позики лихвобрала ся дуже висока, і хто

¹⁾ Печатка „Теофана з Музалонія, княгини руської“ (як думаютъ—жінка Олега Святославовича).

задовжив ся раз, дуже тяжко йому було возволити ся. Мусів відробляти за лихву, або за позикку, праця ж цінилася дешепо, а з кождої притоки чи провини господар користав, щоб довгу ще причинити, або її зовсім на пичного раба обернути такого довжнника. На місцедавнійшого свобідного народу стали множити ся люде невільні, „холопи“, раби, так звані „закупи“—такі що довг відробляли. На місц

¹⁾ Обези—Грузія; Залізні ворота—Дербент; Отрок і Сирчан—хань половецькі

²⁾ Для Полтвня, що привик живити ся мясом і молоком стіл своїх—се вєвєрка пожива!

дрібного селянського господарства розвивалося княже та боярське велике хазяйство, що орудувало працею, холопів і закупів, в великім числі. Напр. оповідаєся, як князі розграбили двір княжий в Путивлі й забрали там сімсот душ „челяди“ (невільників)! „Руська Правда“ новішої редакції, зібрана десь коло 1120 р., дуже добре відбиває у собі такі тодішні господарські і громадські порядки: на кождім місці в ній стрічаємо постанови про невольників, про законні і незаконні способи поневолення, про законну і незаконну лихву, про закупів і відробітку довгу, про утечу невольників і способи їх відшукування. Видко, що довг і поневолення стали прикметою цього часу.

Се викликало велике незадоволення між людьми. По смерті Святополка в Києві сталося повстання: люди кинули ся бити Жидів, з котрими вів різні діла покійний Святополк, громади також урядників і взагалі богатих людей. Напугані бояре покликали на київській престолі Мономаха, як найбільш любленого в народі князя, щоб завів спокій. Мономах прийшов до Києва і першим ділом зробив постанову про менший процент від позичок. Се показує, звідки йшло те невдоволення народа на богатих. Правда, що і по сім Мономаховім зменшено процент зіставав ся дуже високій (вираховують його на двадцять процентів по теперішньому, але се не рівно, бо монетна система тодішня не зовсім для нас ясна).

Все се дуже підірвало економічну силу Подніпров'я й приготувало культурний і політичний упадок тодішніх українських центрів.

32. Відокремлення земель і земської устрії Любецькі постанови 1097 р., хоч не дуже сповняли ся, являють ся важним показником політичних обставин: виявляють упадок, банкруцтво тих старих змагань до збирання Руської землі. Признаючи, що кождий князь повинен мати і тримати свою батьківщину, старші князі тим самим признавали, що нема чого думати новиганяти молодших князів з їх волостей та зібрати всі до купи так як колись збирав Володимир або Ярослав. Правда, проворніші князі не залишали і далі нагоди, причепившись до якої небудь приклучки, відібрати волость у слабшого свояка і зовсім полишити його з нічим. Та проте все таки входить все глубше в жите правило, що кождий князь повинен мати якийсь уділ в спільній дідищині княжого роду, а перед усім має право на свою батьківщину. Се було на руку поодиноким землям, що добивали ся свого відокремлення під управою місцевого княжого роду. Земля, держачи ся якогось княжого роду і пильнуючи щоб не дати нікому вигнати його з батьківщини, здобувала тим собі окремішність. Вона в такім пазі могла бути певна, що иньчі князі не будуть мішати ся в

її справи, не будуть нападати бояре з чужих земель, місцеві князі й бояре, вважаючи на бажання людности й землі, будуть приладжувати ся, приміняти ся до них, щоб земля не стратила до них охоти й не почала шукати собі иншого князя, — бо се в тодішніх обставинах було зовсім не трудно.

Власне разом із розмноженням князів і осіданням їх в певних землях, розвивається ся отся важна зміна в відносинах князя і землі, громадянства. Князь не може опирати ся на свою воєнну силу, на-

91. Київське князівство в XI—XII в.

брану з ріжних чужениць Варягів і всяких зайд. готових виробляти людськи що хоч, як бувало давнійше. Дружини тепер були малі, бо ні з чого було утримати великої, і дружина ся з осіданням князів осідає теж в землі. З заволок вояків-купців вона пере-

творюється в господарів-поміщиків, бо торгівля взагалі упадає в сім часі, через утрату степових, полудневих доріг, а економічна руїна давала багато невільних або напівневільних, кріпацьких рук, з якими можна було вести велике господарство. Дружина переміщується з місцевим боярством, разом з ним стає вищою верствою місцевого громадянства. Князь чуючи силу сеї верстви і шильнус пограблювати її.

Громада забирає велику владу над князем і коли не вдоволенна його управою, без церемонії жадає від нього, аби перемінив те чи се, бо инакше не хочуть його. В одних землях сю силу забирає ширше громадянство — то значить боярство і міщанство більших міст, в інших —

всім порядкує саме боярство, відтиснувши оядове мінцанство на задній план. Органом громадської контролі над князем і його управою стає віче, то значить збір народній: в ній можуть бути всі свободні люде, з міста і з цілої землі, хто прийде; одначе той задавало звичайно місцеве боярство. Таке віче, зібравши ся з якої небудь нагоди, обсуджувало всякі справи, ставило свої жадання князю, а часом скидало його й закликало иньшого князя. Се не тяжко було при розмноженню князів, що завидушими очами тільки й дивили ся на всі боки, чи не лежить де пусто яка волость, чи не сидить слабо котрийсь князєць в своїй волости, щоб його звідти висадити й самому сісти. Я оповів вище про таке київське повстанне против Ізяслава—першній такій бурхливий виступ народнього віча. Вони стали потім явищем досить звичайним.

В деяких землях громадянство умисно, міняє як найчастійше князів, не лаючи їм закорінити ся, і всі діла переймає на віче та його виборних урядників, а князя зіставляє при самім начальстві над військом—так було в Новгороді. У нас на Україні до того не приходило: суд, управа, всі справи лишали ся за князем та його урядниками, але віче держало їх під своїм наглядом, ставило князєви свої жадання, і князь звичайно вважав на них, щоб не дражнити громади. З наших земель особливо часті звістки маємо про віча київські, але без сумніву і по иньших землях віче давало себе знати,—хіба де занадто розвинуло ся боярство та взявши князя в свої руки, відсадило назад иньщу громаду: так було в Галичині.

Взагалі з відокремленнем земель кожда жила своїм, відмінним житем і инакше воно розвивало ся по ріжних землях, хоч заразєм розвивались і все глибоже закорінювались і спільні прикмети устрою та житя. Право київське було рознесене князями й дружиною по всіх землях і приложене до місцевих судів і управи. Коли порівнюємо київське право, таке як ми його бачимо в Руській Правді старшої редакції (зробленої в другій половині XI в.) і молодшої (з часів Мономаха) з пізнійшим правом ріжних земель, як воно відбиваєть ся в тутешніх записях права, ми бачимо велику подібність, а се показує, що основи київського права були прийняті с.рїзь (особливо вражають подібности між Руською Правдою й пізнійшим Литовським Статутом, що виріс на праві найбільш відокремленої частини Київської держави—земель Полоцьких). Устрій і управа були теж в головнім досить однастайні. Одна була книжність, культура і штука візантійсько-русська, що розпливали ся з Києва протягом двох століть, аж до його упадку. Одна була віра і церква і своєю одністю церковною, єрархічною, вона скріпляла внутрішні звязки земель, бо всі вони підвластні були київ-

ському митрополитови, і владика та вище духовенство н значній части виходили з Києва. З одного Печерського монастиря (заснованого в другій половині XI в і розвиненого особливо при ігумені Феодосії, що зробив з нього найбільше опнище чернецтва на цілу Руську державу),

95 Оправа евангелія, справленого Мстиславом князем київським (сином Мономаха)

рахували кілька-десять єпископів, що вийшли відси на різні єпархії. Все се, неважаючи на відокремлення земель і ріжні відміни в їх життю, далі звязувало певною внутрішньою звязою та одностайністю землі Руської держави, особливо українські, зближені племінними звязками, географічною близькістю і всякими мньшими звязами. За сі два століття—від другої половини XI і до середини XIII ніку власне росте й виростає ся внутрішня звязь, не вважаючи на розклад політичний, на відокремлення на відокремлення

земель та ослаблення тої власти, що мав над ними давнійше київський князь

Ярославові сини і внуки, які засідали на київській столі в другій половині XI і в першій половині XII в., силкували ся яко могла за-тримати отсей розклад Київської держави, запобігти отому відокремленню земель. Сі їх силкування трохи припиняли, трохи запізняли те відокремлення, та кнєць кнєцем воно все таки поступало все більше наперед.

33. Землі-князівства. Першою відділила ся, і то найбільш різко — Галичина, під властю Ростиславичів, внуків Володимира, Ярославового сина, що то ходив останнім походом на Царгород. Мабуть Ростислав по смерті батька одержав Галицьку волость, але потім його висадили відти дядьки і він умер у далекім Тмуторокані Галичини і Волинь разом дістали ся Ярополкови, сину Ізяслава київського.

Але сини Ростислава Рюрик, Володар і Василько, впроси стали доходити батьківщини і кінець кіцем докучили так Всеволодови, що він відобрав їх батьківські волости від Ярополка Ізяславича і віддав Ростиславичам (коло р. 1085). По сім Ростиславичі міцно осіли ся на батьківщині, поділивши її між собою західню частину з Перемишлем узяв Рюрик, середню (з столицею в Звенигороді) Володар, полудневу (столиця в Терембурді) — Василько Ярополк пробував борюкати ся з ними, та наложив головою казали, що котрийсь з Ростиславичів наслав на нього убійника.

Бувши енергічними, відважними, здатними політиками Ростиславичі потрапили оборонити сю українську закраїну від усіх ласих сусідських рук — від Поляків і Угрів, і від своїх же свояків, волиньських та київських князів, що хотіли Галичину прилучити назад до Волини та до Київщини. Син Володаря Володимирко, князь проворний і хитрий, ще більше скріпив сю землю, повигоиавши братаничів і всю зібравши в своїх руках Галичина і без того була велика, добре за-господарена країна, бо сюди не сягали половецькі напади ані княжі усобиці, і через те багато людей переходило туди з інших українських земель. Тепер же зібрана в одних руках, стала найсильнішою

96 Христос коронує Ярополка, князя київського і галицького, з його жінкою (сестрою Володимиромовникою його матери)

з українських земель. Князі її держали ся осторонь, пильнували, щоб інші князі до них не встрянали і сами ніякі землі не мішали ся. Але за те забрали: в Галиччині велику силу бояре, даючи ся в знаки і людям і князеві. Сии Володимирка Ярослав був славлений і поважаній між усіма українськими князями; йому присвятив снівець Слова о полку Ігоревім похвальні слова, представивши, як він „сидить високо на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські своїми зелізними полками заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота“. Але у себе дома мусів Ярослав корити ся перед боярами, що мішали ся навіть в його домашні, родинні справи.

97. Оловяна печатка з Чернігорода Галичського, з образом св. Василя і написом: „Господи, помози рабу своему Василию.“ (можже Василья ки. теребовельського).

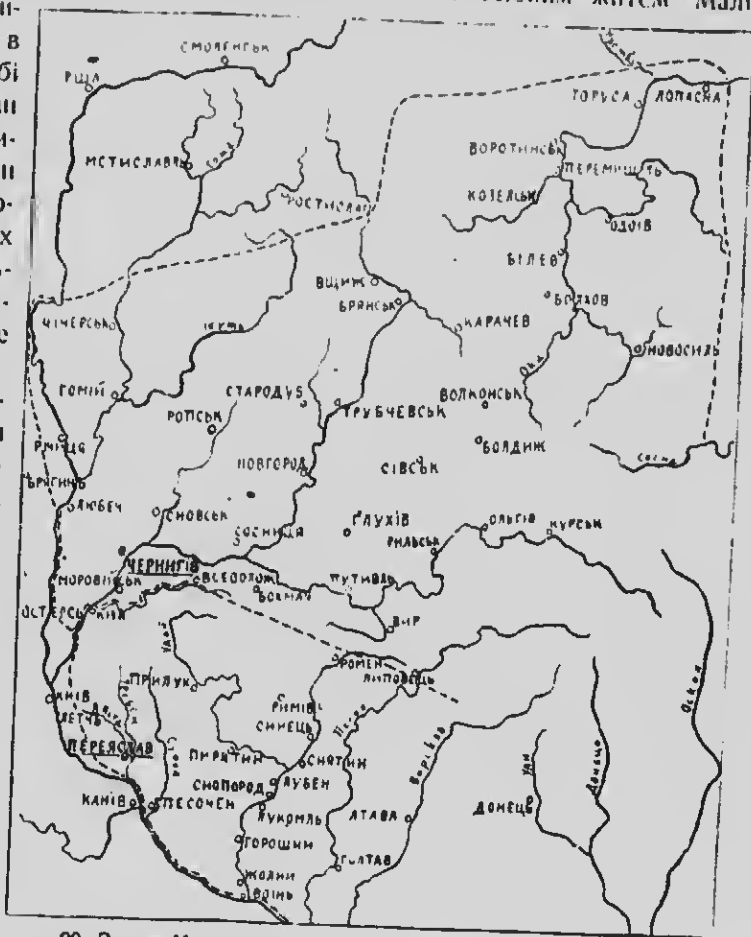
За Галицькою землею відокремилася Чернігівська; уже за Мстислава, і потім за Святослава Ярославовича вона відділилася від Київської, як велике і сильне князівство; але Всеволод захопив її в свої руки і не хотів давати Святославичам. Вони одначе відбили собі свою

батьківщину і від любецького з'їзду засіли тут сильно і міцно. Головно панувало тут потомство славного Олега Святославича-Гориславича. Були се князі здібні, енергічні, і земля їх тримала ся нірною. Тільки шкодила їх велика амбіція: вони не вдоволялися своїми чернігівськими землями, хотіли панувати і в Києві, і в Переяславі, пізнійше і в Галиччині, і з того виходили війни, від яких терпіла часами Чернігівщина дуже сильно. Тісно Олеговичам було в Чернігівщині, бо рід їх мижив ся, земля ділилася на все менші уділи, і через те не мала такої сили і значіння. — хоч між собою, у себе дома жили Олеговичі досить згідливо, передаючи волости від старшого до меньшого. Старший стіл був Чернігів, другий Новгород-Сіверський; звичайно добувши Київ, чернігівський князь переходив до Києва, а Чернігів передавав найстаршому по ній, що сидів в Новгороді, а Новгород діставав ся ще молодшому, і т. д., хоч не обходило ся без війни і сварки.

Потім в середині XII віку, серед боротьби за Київ відокремили ся ще дві землі, що служили перед тим за придатки до київського стола, але докінче хотіли жити своїм окремим житєм; се земля Переяславська і Турово-пінська (Прип'єтське Полісся). Маленька і знищена половецькими нападами Переяславська земля своєю силою не могла відборонити ся, маючи з одного боку київських князів, що хотіли нею розпорядити ся, а з другого чернігівських, що теж до неї простягали руки (бо Переяславщина се південна Сіверщина, одно плем'я з Чер-

нигівщиною). Тому Переяславі надумали брати собі князів з суздальської династії (молодшої лінії Мономаховичів). Суздальські сторони були далеко, прилучити до них Переяславщину не було можна, і Переяславі під управою суздальських князів жили своїм особним життям. Мали тепер ту невигоду, що в своїй боротьбі з степовиками і в інших пригодах не могли рахувати на поміч сусідніх князів київських або чернігівських; але Переяславі готові були навіть зносити половецьку бідлу (хоч їм воина давала ся найбільш узянки), але за те жити своїм самостійним життям.

Лекше було глухий, в поліських лісах та болотах захищавий Турово-пінській землі: край хоч бідний і неродючий, був за-

98. Земля Чернігівська і Переяславська в XI—XIII вв.

тишій від ворогів своїх і чужих, і лекше міг від них оборонити ся. Наскучивши, що київські князі ними перекидають ся, послаючи то того то сього їм у князі, Турівці в 1150-х роках винайшли свого „отчича“, потомка Святополкового: бо Святополк був турівським князем колись. Сей „отчич“ засів в Турові, і хоч як київські князі його заходили ся відти вибити (двічі великим походом ходили), таки не здужали

Його висадити. Турівці міцно тримали ся, і так себе оборонили, що вже потім мали спокій від посторонніх князів. Тільки Литва згодом стала їм докучати своїми нападами.

Коло тогож часу відокремила ся й Волинь. Просторий, багатий, сильний і досить захищений сей край тримав ся старших Мономаховичів. Та вони хотіли держати і Київ, і сидючи на Волини, все силкували ся захопити Київщину, а переходячи на київський стіл, передавали кот-

99. Собор св. Спаса в Чернігові, найстарша з нинішніх українських церков (башти з боків пізнійші)

ромусь молодшому братови волинські землі. Але з другою половиною XII в., як Київ починає упдати, вони все менше лакомлять ся на нього, все більше держать ся своєї волинської землі та боронять її від ворогів (від Поляків особливо, а далі почала нападати на Волинь і Литва). Земля поділила ся на дві головні часті: Володимирське й Луцьке князівство, а далі на дрібніші ще (Белзьке, Пересопницьке, Берестейське, Дорогичинське й ин.). Але з кінцем сто-

ліття князь володимирський Роман звязав Володимирське князівство з Галичиною, а його потомки обєднали Волинську землю цілу й тісно звязали її з Галичиною в одну сильну державу.

34. Боротьба за Київ і його упадок. Київ і Київщина також хотіли відокремити ся під управою старшої лінії Мономаха, котрого покликали на київський стіл в 1113 році Мономах був князь сильний і політик добрий, умів держати Київ міцно в своїх руках, і так само його син Мстислав. Але по смерти Мстислава вийшло замішанне серед самих Мономаховичів, тому що не було виробленого порядку в переході княжих столів: лінія Мстислава хотіла задержати Київ у своїх руках, а молодші Мономаховичі на се не приставали, пішла між ними війна і користаючи з того захопив Київ чернигівський князь Всеволод Ольгович. Де далі тим більш заплутаною ставала ся боротьба, все

більше було охочих до Києва, тому що з ним звязувала ся стара слава головного княжого стола, і київський князь вважав ся старшим між князями. Так тепер боком виходила Києву його слава! Князе з початку підтримували Мстиславичів цілою силою, поголовно в похід ходили, сподіваючи ся, що допоможуть його сином Ізяславу, а потім Ростиславу укріпити ся і зробити Київщину своєю волостю. Але побачивши, що нічого з того не виходить, стали відтягати ся, як найменше мішати ся до княжих війн і сварок — нехай спаряга ся між собою і не мішають в то землю. Та се теж мало помагало. Часами бодай на кілька літ наставав спокій, як на київській стил попадав князі досить сильний і впливовий, так що супроти нього притихали інші і відкладали свої претенсії до кращої нагоди. Але часами підіймало ся таке замішанне, що князі міняли ся не то що року, а і по кілька місяців і тижнів. І все се находило з військом, товкло ся по землі, нищило хозяйство, грабувало мешканців, купців, робило розстрії в торгівлі. Ще гірше як князі нав дили в поміч Половців: ті вже нікому не давали переходу, грабили й забирали в неволю що тільки сили. А осмілені княжми усобицям далі почали й самі набігати на українські землі, особливо на Київщину та Переяславщину: залізли були по тих Мономахових походах, а тепер знов почали, з початку не сміливо, а дедалі то гірше. В 1170—1180 рр. просто життя від них не стало. Приходило ся цілим військом виходити в степи, щоб охороняти від половецьких нападів купецькі каравани та стерегти границь від нападів. Молодші, сміливіші князі пробували так як за Мономахових часів приборкати Половців походами в степи. Так ото 1185 р. ходив на Половців Ігор князь новгородсьверський на Половців з братами: се той нещасливий похід, оспіваний у Слові о полку Ігоревім, що скінчив ся вогромом Ігорового війська і неволею для нього самого. Кілька разів ходили походом київські князі Святослав і Рюрик; часто пускав ся в наїзди на Половців Рюрик син Ростислав. Але не ті були князі, як за часів Мономаха, коли він з Святополком київським трясли цілою Україною; тепер князі поділились, поріжнились, ослабли, та й Україна ослабла: упала торгівля, промисел, люде, особливо богатші, кидали неспокійні краї, мандрували в північні сторони, або на захід, на Волинь та в Галичину. Не удало ся приборкати Половців і сумні слова Слова, о полку Ігоревім лунали як похоронний спів над політичним життям тодішньої України:

На ріці на Каялі шітьма світ покрила.

Розбігли ся Половці по Руській землі як диже гніздо.

Вже підняла ся хула на хвалу.

Вже ударила нужда на волю...

До тогож суздальські князі, потомки молодшого, Мономаховича Юрія (предки пізнійшої московської династії), осівши ся на Поволжу, умисно старали ся ще більше підірвати Київ, щоб його князі не мали значіння, а їм щоб бути найпершими князями. Си Юрія Андрій, користаючи з того, що князі на Україні пересварили ся, вмшав ся в їх сварки і в 1169 р. післав умисно своє військо на Київ, щоб його притій нагоді яко мога знищити, і військо се, здобувши Київ, справді немилосердно знищило його: кілька днів грабували місто, церкви, монастирі, не жалуючи нічого: забирали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе, в північні краї; людей убивали і забирали в неволю. І потім в Києві Андрій умисно садовив князів незвичних, аби його тим понизити. Пізнійше, як на Україні трохи було утишило ся (в 1180-х роках) і головні претенденти на Київ — Святослав чернігівський і Рюрик Ростиславич (з Мстиславичів), поділивши між собою Київщину, стали жити в згоді, тоді знов брат Андріїв Всеволод умисно розсварив українських князів, напустив на Рюрика його зятя Романа і чернігівських князів і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосердно (1203 р.), і коло нього звела ся тьва борня, що справді трудно було всидіти кому небудь в Київщині.

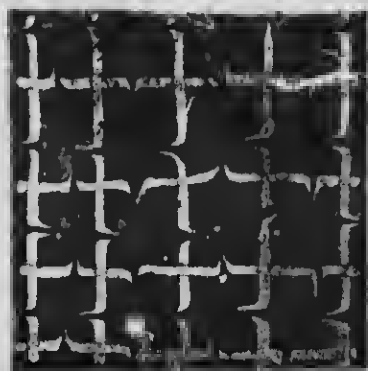
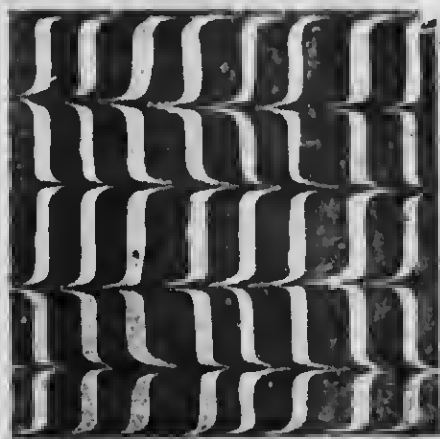
Після сього Київ упадає вже зовсім і пізнійший татарський погром не багато доправив по тих домашніх погромах.

Упвдало українське жите на Подііпровію:

Гей застогнав, брата, Київ тугою, а Чернігін напастьми,
Розлила ся туга по Руській землі,
Печаль сильна тече через землі Руські—
А князі самі між собою коромолу ковали,
А погані з побідою набігали на Руську землю—
співав співець Слова о полку ігоревім, бачучи той упадок.
Уже, брата, невесела година повстада.
Уже пустиня силу покрила!
Встала обида в силах Дажбожого внука ¹⁾
Нема князям на поганих сили:
Сказав брат братови: се моє і те моє теж,
І почали князі про мале—„се велике“ казати,
Самі на себе коромолу ковати,
А погані з усіх сторін з побідою на Руську землю прихаждали.
Ой стогнати Руській землі,
Спомянувши першу годину та перших князів—
Ой старого Володимира
Не мож було пригвоздити до гір київських... ²⁾
А тепер одні стяги стали Рюрикові,
А другії Давидові... ³⁾

¹⁾ Дажбожий внук — покоління бога сонця, значить тут народ руський, український. ²⁾ Зарадив би кождому лихови. ³⁾ Нема згоди між князями.

35. Галицько-волинська держава. Ки. Роман. Хоч як суздальські князі підкопували силу і значіння київських князів і Києва самого, однак їх пляни сповнилися тільки по частині, бо саме тоді як задавали вони останні болючі удари Києву, в українських землях зложилася нова політична сила на заході. Вона хоч не об'єднала цілої України, як Київ, але все таки бодай для західної України, тоді сильнішою і багатше залюдненою, продовжила самостійне державне життя

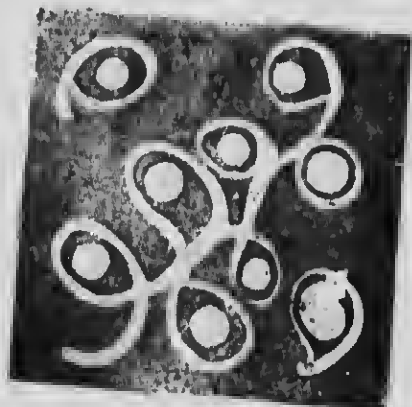
100-1. Подвійні плиткі з останніх розкопок в Білгороді (зменшені у двос)

ще більш як нв столітє. А сотворив ту державу князь Ромаи Мстиславович, виук звісного вже нам Ізаслава Мстиславича, київського улюбленця, князь володимирський (на Волини).

Він виступив на політичну сцену в тім часі, коли Київ уже сильно підупав, тому не старався здобути собі київського стола, як його батько Мстислав і дід Ізяслав, а звернув очі свої на сусідню Галичину, де псевладие боярство вело боротьбу з синами Ярослава, чіпаючи ся їх родинних справ, непорядного семейного життя, то що Ромаи зайшов у зносини з боярами, і вони підияли повстання, вигнали свого князя Володимира, а на його місце покликали Ромаи (1189). Ромаи, покльдаючи ся на Галичину, вже думав, що й не потребує володимирського князівства, і віддач брату. Однак сим разом справа не пішла так легко, бо Володимир галицький звернув ся до угорського короля, просячи помочи, а Угорщина здавна вже простяггла руки до Галичини, і теперішню оказією задумала покористувати ся для себе: угорський король пішов з Володимиром, ніби ведучи його на князівство, але зайнявши Галичину, всадив Володимира у вязницю а в Гвдичі посадив свого

сина Родимиру потім одначе udało ся втікти з нежі; парілан сего
 з полотна полог та скрутив з них шнур; за помічю Німців і Поляків
 вернув ся піи до в Галичини і тут люде, покуштувавши угорського
 пановання прийняли його радо. Він княжив спокійно до смерти, але
 як умер, Роман таки вернув ся до своєї гадки заволодати Галичиною
 Боже сим разом його вже не кликали м. Буть, спробувавши його
 правління попереднього разу, не мали охоти кликати в друге, бо не
 хотів їм іти в лад. Але Роман узяв помічне військо від своїх свояків
 польських князів, і з ними року 1199 війшов у Галичину. Сим разом
 він був уже обережійший, не пускав з рук Володимира, і з часом,

102-3. Подвійні шнурки віден * см. буть з будівель ки. Рюрика).

як інші князі повмирили то що, ціла Волинь разом з Галичиною
 в 1230-х роках зєднала ся в руках Романових синів в одну велику,
 сильну, багату, об'єднану державу, яка могла б притягнути й дальші
 українські землі, як би не різні перешкоди.

Для самого Романа була добра нагода взяти Київ в свої руки -
 під час тих усобиць, які заварили ся на Україні з Всеволодової ін-
 триги. На Україні тоді, після того як Роман засів у Галичі, покладали
 на його великі надії, як на князя смілого, енергійного, удатного. Він
 прославив ся своїми побідними походами на Литву, що дуже докучала
 тоді північним українським землям, і на Половців. Про приборкання
 Литви довго ходили різні оповідання; пізнійший литовський
 історик Стрийковський оповідає переказ, як то Роман, мстячи, ся
 Литві, уживав литовських полонянників до тяжких робіт, до оранки,
 так що котрийсь Литви, навчивши ся нашої мови, сказав приказку,
 яка потім задержала ся на довго: „О, Романе, Романе, лихим живеш,

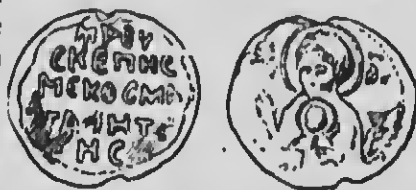
Литвою ореш"! Про походн Романа на Половців ходили пісні, але їх тільки відгомони дійшли до нас, в тім роді як уривок в Галицькій літописи:

Кинувсь він на поганих як лев,
Сердитий був він як рись
і губив їх—як крокодил,

Переходив їх землю—як орел,
А хоробрий був він як тур...

В Галицькій землі, засівши вдруге, Роман звів велику боротьбу з боярством; сучасний польський літописець Кадлубек дуже сильними словами описує, як Роман забирав маєтки боярські, самих бояр убивав, мучив, і таку приказку мав: „не побивши пчіл, не їсти меду“. Мабуть в тих оповідааннях Кадлубек про немилосердні вчинки Романа таки багато видуманого. Та між народом ся його сувора розправа з боярами в кождім разі збільшила тільки славу Романа і любов до нього. Галицьке боярство занадто велику силу взяло в землі і користаючи з своєї власти, тіснило й кріпостило простий народ, і не було на нього ні суда ні управи. Відказувано на пиху і жадність боярських верховодів, що держали великі дружини свої, забрали в свої руки всі уряди і не було на їх ні якого страху. Князями вони умисно хотіли перекидвти, аби в своїх руках держати всю управу. В Галицькій літописи, писаний з ставовища княжого, неприхильного боярам, повно жарікань на боярські інтриги, самолюбство, пиху. Цікаво прочитати такий образок, як галицький верховод Добросла їде через Галич до князя в одній сорочці, запишений такий, що й на землю не дивить ся, „Галичане ж бігли коло стремени його“. Тому вся прихильність і спочуте народу було по стороні Романа и його боротьбі з боярством.

Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не позволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах: так відзивають ся про нього сучасні письменники грецькі, польські. І ся слава будила на Україні надію, остатию надію, що от може таки в особі Романа виступає нарешті чоловік, який заведе лад на Україні, візьме в руки князів й зробить кінець їх сваркам, положить кінець мішанням в українські справи постороннім інтриганам, в тім роді як суздальський Всеволод, приборкає Половців і иньших ворогів, поладнає і направить розхитане до решти українське жите. Коли Роман пішов походом на свого тестя кнівського князя Рюрика на Київ, Кияне відступили від свого звичайного правління—не

104 Грецька печатка Кузьми владика галицького (другої пол. XII в.).

мішати ся в княжі усобиці; вони відчинили перед Романом ворота Києва, прийняли його до себе князем мабуть сподівали ся, що сей грізний і могутний князь, засівши на столі свого батька і діда, наново підійме розбиту силу київську, відновить його нищувщину. Одначе ся надія не сиравдила ся: Роман під тодішню хвилю не вважав для себе

105. Вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичі, пам'ятка галицького будівництва XII—XIII вв. (тепер костел св. Станіслава).

паручним самому сісти в Києві і посадив тут свого брата в перших Ярослава, потім Рюрикового сина Ростислава. Все таки Київ стояв в повній залежності від Романа, і правдоподібно з дальшим часом Роман не залишив би забрати Київщину в свої руки. Сучасники відчували се й називають Романа головою всіх Руських земель, „великим князем“ або „царем“, „самодержцем всеї Русі“, хочачи означити те сильне становище, яке він зайняв на Україні. Але пляни Романа не здійснили ся: 1205 р., зовсім несподівано наложив він головою в поході на польських князів. Пронала надія на відродження українського політичного життя, а її сама Галицько-волинська держава, як здавало ся, захитала ся до ренни

36. Романовичі. По Романі зістали ся маленькі синки: старшому Данилови було тільки три, молодшому Васильови оден рік; управу прийняла їх мати, молода княгиня Романова, її обдала ся під ошку її оборону угорського короля Андрія, приятеля її союзника Романового Угорщина, як ми знаємо, вже здавна бажала пройти за Карпати її прилучити до себе українські землі закарпатські, галицькі, як держала вже підкарпатську, угорську Україну. Тепер з прошення Романової родини й її прихильників угорський король скористав, щоб взяти на себе ролю зверхника Галичини і Волонії — *Galiciae Lodomeriacuae* гех титул „короля Галичини і Волонії“. Під його ошкою мала правити в Галичині Романова княгиня її її бояре іменем малих Романовичів.

Але придавлене Ромаиом галицьке боярство стало поволі підіймати голову, як не стало грізюого князя. Бояри розпочали зносиши з ріжними князями, що мали охоту на галицький стіл, та стали накликати їх до Галича. Між ними визначали ся особливо сини Ігоря Святославича, героя славиого „Слова о полку Ігоревім“. За помічю бояр вони засіли в Ромаиових землях, але також не помирили ся з боярським самовільством. Бояре почали інтригувати проти них, а Ігоревичі те побачивши, задумали їх порізати; при якійсь нагоді удало ся їм богато бояр побити—кілька сот, як каже літописець. Тоді недобитки боярські справили на Ігоревичів Угрів і захопивши в свої руки, повісили їх (1211 р.)—подія не бувала доти на Україні, бо звичайно навіть під час повстань шановано особу княжу. По сім боярство завзяло ся не дати ніякому князеві закорішити ся в Галичині й умисно почало перекидати ся князями: кликало одиого й помагало йому засісти на столі княжим, а потім кликало иньшого, переходило на його сторону й змушувало попереднього забирати ся. Граючи так князями, бояре хотіли держати землю в своїх руках і нею правити всевладию. Декотрі знов вважали, що се їде їм ще краще під угорською зверхністю—бо угорський король, взявши землю ніби під свою управу, лишить боярам правити його іменем. Були й такі, які надіяли ся самі засісти на галицькім столі, і хвилями се навіть їм удавало ся.

Бачучи таке замішаннє, що Ромаиовичі не можуть собі з ним дати ради, угорський король задумав пустити Ромаиовичів на ласку божу, а Галичину взяти собі. В тій справі уложив він 1214 р. умову з польським князем Лешком в Спішу: малого королевича Кольомаи, Андрієвого сина, оженено з малою доиькою Лешка і посаджено королем в Галичі, коронувавши короною, прислаиою папою. Лешко при тім взяв собі Перемишльську і Берестейську волость, а Ромаиовичам дав Володимир. Але ся згода простояла недовго: скоро король Андрій розсварив ся з Лешком, а загоди його коло заведення церковної унії підияли повсталие в Галичині. Андрій пообіцяв папі завести унію за те що коронував його сина на галицького короля, але люде унії не хотіли. Лешко напустив на Кольомана Рюрикового братанича Мстислава, славиого воївоика, і той вибив Угрів з Галичини. Та се коротке угорське пануваніе не минуло дурно: сто літ пізнійше відновлений подібний союз Угорщини й Польщі для захоплення галицько-володимирських земель привів до завоювання Галичини Поляками, а претенсії Угорщини на Галичину, що пішли від тих угорських окупацій за часів Ромаиовичів, стали кінець кінем „історичним правом“, на підставі якого прилучено Галичину до Австрії в 1772 р.

Серед тих неустанних війн, змов і інтриг, в вічній тривозі й небезпеці виростали тим часом Романовичі. Нераз приходило ся їм потайки тікати від ворогів з батьківщини, тиняти ся по чужих дворах, жити ся гірким хлібом вигнання. Але скрізь за молодими княжичами йшли вірні бояре їх батька, повні віри в велику будучність Романових дітей, і виховували їх в високім поважанню до свого імени й прав. І виростаючи Романовичі з незвичайною упертістю й витривалістю починають

106. Оден з волинських князів — малюнок поч. XVII в. з портрета, що був тоді в Володимирі

збирати свою „батьківщину, не падаючи духом ні перед якими невдачами та перешкодами, немов бачили того паука, що шість разів падав з стелі, не можучи зачепити там свого павутиння, аж у семій раз зачепив,— і від нього навчили ся того завзята.

Від польсько-угорської угоди володіли Романовичі Володимиром і насамперед тут стали міцною ногою: тутешнє боярство було їм прихильне, воно, як і людність, свято шанувало память Романа і міцно тримало ся його синів. Інші князі волинські то помиралі, то замішали ся в

галицьку завірюху і в боротьбі з Романовичами, потратили свої волости. Перед 1230-м роком Романові сини вже володіли майже цілою Волинею і се давало їм велику силу. Опираючи ся на неї, вони від смерті Мстислава Удатного розпочинають серіозну боротьбу за Галичину з угорським королем і з ворожим галицьким боярством. Спочуте народу і тут було по стороні Данила: боярських верховодів не любили за кривди народні, за самоволю, за непорядки в управі. Народ, мішане тут не мали тої сили, як по декотрих ниньших землях— віче було придавлене боярством; але при кожній нагоді люде, міста приставали до Данила і не раз перехилили на його бік воєнне щастє. Незадовго і в Галичині стала вага перехиляти ся в сторону Романовичів. Заразом, ідучи за прикладом свого батька, вони пильнували розширити свою власть і на схід в сторону Київщини. В 1240 році, під час татарського нападу в Києві бачимо намісника Данилового. Виби

раєть ся Данило на Київ і східню Україну і пізнійше, розпочинаючи боротьбу з Татарами. Можна було сподівати ся, що зібравши свою Галицько-волинську отчину, Данило з братом заходять ся збирати і східню Україну, тим більше що були вони тепер значно сильніші від батька, бо володіли всіми волинськими землями, а князі в Східній Україні за чверть століття ще більше поділили ся й ослабли.

На перешкодї одиаче стали Татари.

37. Татарський погром. Середно-азійські степи, що стільки вже нашкодили нашому життю і культурі, викидаючи в наші степи раз у раз все нові хижі орди кочові, на місце тих що вже ослабли в боротьбі з нашим народом і стратили свою дикість в пожиттю з ним, — викинули ще раз хижу й дику орду на ликоду і погибель українського життя. Були се Монголо-Татари, що в 1230-х рр. рушили на Україну.

Се новий рух звісний нам досить докладно в своїх початках, не так як попередніх, що їх початки звичайно зіставали ся незвісними. Знаємо, що причина до сього нового руху виїшла від монгольських орд південного басейну Амура. Племена сі довго не грали ніякої значнішої ролі, стоячи під властю своїх західних сусідів Турків. Прикінці XII в. їх об'єднав один з племінних вождів Темуджин і з ними зачав підбивати собі сусідні племена турецькі й татарські (Татарами як загальним іменем, звали ся у сусідів племена монгольські й сумежні, і під сим іменем виступають Монголи з своїми підвладними ордами в наших і взагалі в європейських джерелах). Темуджин проголошено „чингізханом“, самодержавним володарем. Він підбив дальші краї: Тангути, північний Китай, потім зачепив ся з ханом Туркестану, або Ховарезму, як його тоді називали, погромив його, а за сим виникла справа походу в каспійсько-чорноморські степи, що служили продовженням степів туркестанських; крім того с звістка, що Половці брали участь в боротьбі Туркестанців з військами Темуджина і тим накликали його на себе. Темуджин визначив з похід свого сина Джучі; сей одначе ухилив ся, і в похід післано воєводу Субутая. В 1220 р. Субутай знищив Закавказь, потім через Дербент пройшов на північний Кавказ; Половці стріли його з ріжними сусідніми племенами — Ясами, Черкесами й ин., але Субутай намовив Половців, аби відступили від них, погромив тих, а потім звернув ся на Половців і страшенно знищив їх на Подоню (1222 р.).

Половці тоді звернули ся до наших князів, просячи у них помочи. Останніми часами князі жили з Половцями в більшій згоді; Мстислав Удатний був женатий з донькою половецького хана Котяна і намовляв інших князів помогти Половцям: як їм не помогти, казав, то воєни піддадуть ся Татарам і ті ще з більшими силами упадуть потім

на Русь. Се було по трохи правда, тільки та була біда, що князі, рішивши помагати Половцям, занадто далеко пішли в своїй услужности. Вони зібрали військо з цілої України й пішли з ним в глибини степів, шукати Татар (1224). Битва стала ся на р. Калці (тече в Азовське море під Маріуполем). Українські полки били ся добре, але Половці не додержали полку, кинули ся тікати й наробили замішання в нашім війську. Наші кинули ся тж тікати і настав страшений погром. Сила людей згинула. Тільки Мстислав київський з своїм табором не втік, а боронив ся; але він піддав ся на слово бродникам (степовій Русі), що були в татарськім війську, а ті не додержали слова: видали його з иншими князями Татарам, і їх задушено, положивши під дошки, на котрі посідали нотім Татар обідати!

По сім татарське військо вернуло ся назад і спустошивши Поволже пройшло степами до Туркестану. На Україні забули про Татар і думати, а тим часом завойованне Чорноморя по сім поході у Татар стало рішеною справою і її тільки відкладали до слушного часу. В 1227 р. Темуджін вмер, державу його розділено між синами — вони мали нею володіти під зверхнею властю великого хана, котрого з поміж себе мали вибрати. Західні краї віддано Бату, Джучієвому сину, тому що так призначив батько. Бату (або Батий, як його звать наші літописці) мав зайняти ся завойованнем Чорноморя. 1236 р. він рушив сюди з старим Субутаєм. Самих Монголів в його війську не могло бути багато, головно були там Турки; в наших джерелах вони звать ся Татарами.

Похід почав ся від каспійсько-уральських степів. Татари спустошили волзьку Болгарію, землі московсько-суздальські й рязанські і пройшли аж на верхівя Волги, все нищачи й побиваючи. Відси подали ся в чорноморські степи — кінчати з Половцями. Тут пробули коло двох літ і розгромили Половців, що подали ся тікати на захід, головно на Угорщину. Потім Татари звоювали північний Кавказ, а з осени 1239 р. взяли ся до українських земель. Взяли приступом Переяслав, пограбили, людей побили, кого лиш запопали; навіть владуку вбили, хоч взагалі мали звичай не зачіпати духовництва. Друге військо татарське приступило під Чернігів; князь тутешій став до бою з усіма силами, але не устояв і з великими стратами мусів уступити ся. По сім місто здобуто і спалено. Стільки говорить наше одиноке джерело — Галицька літопись. Додає, що під час сього походу хан Менке приступив і під Київ: ставши над Дніпром оглядає його, дивував ся великості й красі й післяв намовляти Киян. Ті не піддали ся, але князь тутешій по попередніх подіях стратив відвагу й покинув Київ. Взагалі під час сього

другого татарського походу князі йдуть п ростіч, як горобиці, кождий сам про себе,—хоч при першім приході (1223) вміли стати одностайно.

Потім минув рік. З кінцем 1240 р. Татари, перепочивши в степах, рушили на захід, і першим ділом приступили під Київ та обложили його своїм величезним табором. Страшине вражінне робила ся хижа і дика орда. Від рипу возів, від реву верблюдів та іржання киських стад не чути було голосу в місті, оповідає літописець. Але не вважаючи на се страшенне пригнобление, Києве, побачивши по Переяславцях і Чернигівцях, що чекає їх, сміло взяли ся до оборони під проводом воеводи Дмитра, присланого сюди Данилом.

Бату приступив від Дніпра і поставив тут свої тарани до розбивання мурів.

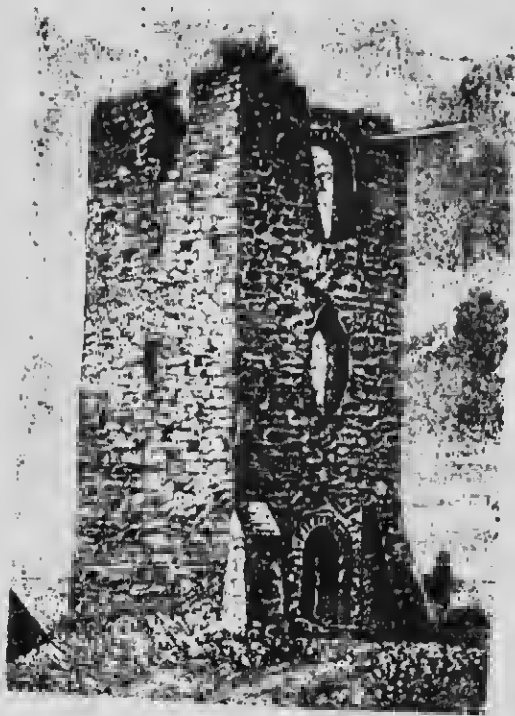
Татари взагалі були досить зручї в облозі городів. День і ніч неустайно били воєни в стїни; стїни почали валити ся, люде під проводом Дмитра кинули ся бороити пролому, і страшио було бачити, як ломили ся списи, як ро бивали ся щити і світ затьмив ся від стріл,—каже сучасник. Оборону відбито, Татари здобули мурї. Втомлені тяжкою битвою, відпочивали вони потім цілу добу. Користаючи з сеї перерви, Києве напружили всі свої сили, поставили укріплення наоколо перкви Богородиці Десятинної, старої Володимирової катедри, і сюди

107. Галицько-волинська держава XIII—XIV в

збрали ся боронити ся дали. Укріплення були слабкі, Тагари взяли їх другого дня в дразу. Тоді люде з відчаю кинули ся ховати ся на хорі Десятинної церкви. Величчя будова, не вигримавши гягару такої маси людеі, впала і покрила їх своєю руїною. Було се 6 грудня 1240 р. Скинула ся історія старого, княжого Київа. Що стало ся з педобит-

108 Руїни Данилової Блґици під Холмом коло с. Столя

ками київськими, джерела не кажуть; згадують тільки, що Дмитра Бату помилував „за дла хоробрости його“. В пізнійших часах звичайно всяку руїну в Київі прикладано до сього татарського погрому. Але в дійстности вже перед тим, за остатке століте, Київ пережило два лоти спустошення і чимало меньших, а не одно таке, що пережило татарський погром, згинуло пізнійше.

Стративши чимало часу під Київом, Бату епішним маршом пройшов через Київщину, Волинь, Галичину, спішачи ся на Угорщину, по слідам Половців. Ніхто не ставив ся против нього, вість, що Київ упав і Татари йдуть далі на замід, навела тут такого страху, що всі тікали куди видко: князі, бояре і прості люде Бату здобав або намовляв людеі піддаги ся, і як послухали, то побивав, котрі ж городи держали ся міцно, минав їх і йшов далі. Взято приступом Володимир, столицю Волини, й побито людеі; літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви були повні трупу. Галич взято теж, і иньших городів багато. Осіби полки татарські спустошили Польщу, Шлезк, Мораву, розбиввючи війська, які пробували їм противстати. Бату з головним військом пройшов на Угорщину через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Ляториці. Над річкою Соланою погромив він угорське військо, опанував Угорщину й показував охоту осісти ся тут. Але прийшла вість про смерть головного хана, і Бату, що сам хотів стати го-

ловним ханом на його місце, пустив ся назад, щоб взяти участь в виборі. Весною 1242 р. він спішно перейшов назад через Україну, не бавлячись піде, й подав ся далі на схід.

Головним ханом Бату не удало ся стати й він зівстав ся з своєю ордою кочувати в каспійсько-азовських степах. Ханський двір отаборив ся на нижній Волзі, де потім заявило ся ціле місто Сарай (коло теперішнього міста Царєва). Орди підвласні розложили ся в степах до самого Дніпра. Бату вислав до князів, аби приїздили до нього з поклоном, на знак своєї покори, й розіслав своїх людей збирати дань з „улусів“—тих країв, які вважав собі підвласними. Для східньої України, як і земель великоруських почала ся темна і гірка татарська доба.

38. Татарщина. Тим часом як на чутку про прихід Татар замикали ся міста, а князі, бояре і всякі иньші значії й багаті люде розтікали ся куди видко, в тойже час знаходили ся люде, оселі й цілі краї, які думали скористати з сього перелому, сього пополоху, з сеї руїни старого житя. Користаючи з того страху, якого нагнали Татари, хотіли вирвати ся вони з старого князівсько-дружинного устрою, пережитого, важкого, незносного, щоб не знати тяготи княжих урядників, не знати боярства з його правами на землю, кріпацтва, невиплатних довгів і тяжких одробітків, не терпіти від безконечних княжих усобиць, насильств і поборів княжих військ.

Сі люде цілими громадами піддавали ся Татарам, мабуть іше під час першого переходу Бату через Україну (зимою 1240/1 р.). Вони обіцяли давати Татарам данину збіжем, бути під їх непосреднею властю в покорі і послуху, і не хотіли більше знати иїяких князів: хотіли пра-

109. Мітра владича перемишльська, про яку переказують, що її нібито перероблено з Данилової корони.

виги ся народоправно своєю старшиною, старцями, чи як воии там звали ся.

Татарам на руку був сей рух, сі бажання спекати ся князів: се ослабляло княжу власть і взагалі відпорну силу людности, забезпечувало Татарам спокійне пануванне над сими краями, бо ті відокремлені громади без дружин, без князів не спроможні були дати ніякого одпору Татари, як каже літописець, накладали на них обовязок давати дань збіжем і лишали їх в спокою — „зіставили їх Татари, аби їм орали пшеницю й просо“

Не знаємо докладно, як широко прокинувся сей рух; маємо припадком згадку про сих „людей Татарських“, як їх називають, тільки при нагоді походу на них Данила, що хотів винищити сей небезпечний для княжого устрою рух. Бачимо їх на пограничу Волини й Київщини, де воював їх тоді Данило: по Случи, Горини, Тетереву, Богу. Але мабуть сей рух обхопив також і Подніпрове. Татари, поміркуювши, як він добре підтинає князівську силу і плать і старий устрій дружинний, самі дбали про те, щоб поширити його яко мога. Тільки не маємо з того часу докладніших відомостей з Подніпровя.

Сей рух громад против князів і бояр разом з татарською властю розвалив і без того вже розхитаний князівсько-дружинний уклад на Подніпровю. З початку князі випрошували собі від Бату і Київ у володінне. Ярослав суздальський, що перший кинув ся до Бату випросити потвердження в свої права, випросив собі також і Київ. Князі спішили ся взагалі з тим, щоб хто иньший не випросив собі котроїсь волости у Бату, а може бояли ся й того руху громадського — щоб Татари не покасували їх та не взяли городів і волостей під свій безпосередній нагляд. З наших князів Михайло чернигівський поїхав випрошувати собі Чернигів, але наложив головою в Оуді: вбили його Татари за те що не хотів очистити ся огнем і поклонити ся образам предків ханських по татарському звичаю. Про Київ князі скоро змиркували, що там їм нічого робить в таких обставинах, і довго князів не бачимо там ніяких. Заикають воии і в Переяславі. Зовсім підупадає й полуднева Чернигівщина, хоч і стрічаємо далі князів, які титулюють себе чернигівськими. Тутешії князі кочують далі на північ, дальше від Татар, в давню землю Вятчів. Тут в другій пол. XIII і в XIV віці розроджують ся вони незвичайно, але заразом тратять сливе всяке політичне значінне і сходять властиво на великих поміщиків. З Подніпровя ж українського князі, бояре, вище духовеиство де двяї то все сильнійше виселяють ся в иньші сторони. Простому народови під татарською зверхністю не багато гірше жило ся як під своїми князями та

боярами, особливо на початках, поки хани мали більшу владу в Орді, держали в порядку своїх людей і не дозволяли їм кривдити татарських людей". На податки, на господарство певно таки навіть легше їм було під Татарами як під своїми князями та боярами. Але боярам, великим духовним і всяким багатим людям, що привикли жити під особливою опікою й захистом князів і дружин, під татарською зверхністю ставало дуже непривітно, як упав князівсько-дружинний устрій. І воєни переходили звідси туди, де далі держався княжий устрій—на північ, або в західні українські землі. Виходили й несли з собою книги, святощі, образи, твори штуки, пам'ятки й здобутки тутешнього культур-

110. Печатка галицького князя, мабуть Льва Даниловича, уживана його внуком.

ного життя. І Подніпрове хоч не пустіло зовсім, хоч простий, робучий нарід тут лишався, але не ставало тут культурного життя: воно ледви маячило далі, знайшовши собі захист хіба в деяких монастирях. Людина ж не підіймалася в своїх інтересах вище справ щоденного прожитку; не було кому замовляти книг, ікон, риз і всяких дорогих окрас. Нікого не інтересувала історія тутешнього життя, і тому ми так мало про нього знаємо.

39. Король Данило. Старе жите політичне, громадське й культурне після упадку Подніпров'я мало у нас захист і прибіжище тільки в Україні західній, в державі Галицько-волинській. Саме тепер вийшла вона з внутрішніх замішань, стала міцною, сильною, одностайною. Скоро по Батиевім поході, 1245 р. Данило з Васильком погромили останнього претендента на галицький стіл, князя Ростислава, зятя угорського короля, котрого Угри підтримували против Романовичів, і по с'ім настав спокій. Данило взяв собі Галичину, Василько Волинь, але як перед тим так і потім брати жили в незвичайній згоді і тісній

порозумінню, так що того поділу між ними не було слідно й обидві землі були властиво одною сильною, одностайною державою. Татарський погром пролетів над нею, починив руїну по дорозі, але не захитав тутешнього устрою й тутешніх відносин. Навіть питання про татарську аверхність—чи має хан і орда Татарська власть також над західною Україною, якійсь час аїставала ся невиясненою. Але не довго. Десь в р. 1245 Татари прислали до Данила, аби віддав Галич якомусь иньшому князеви, що випросив собі під Татар грамоту на галицьке княженне. Данило побачив, що як він не поклонить ся ханови, не признає аверхньої власти його над собою, то Орда знайде на нього якогось претендента і не дасть йому спокою. З снгом і жалем мусів їхати в Орду й поклонити ся ханови. Хан прийняв його з честю, але дав йому почути свою власть. З гірким чужем оповідає вірний Даниловий літописець, як хан, частуючи Данила кумисом, казав йому:

Ти вже тепер наш, Татарин! пий же наше питє.

Данило дістав від хана подверженне своїх прав на свої землі, але за те мусів признати себе татарським холопом, підручником.

„І прийшов він у свою аемлю, і стрів його брат і сини, плакали ся з його обиди, але ще й більше тішили ся, що вернув ся цілий“.

Хоч гірко й соромно було Даниловий кланяти ся Татаринови, але за те ся подорож дуже зміцнила його становище. Ніхто з сусідів не важив ся тепер аачіпати ся з Данилом, щоб не накликати на себе Татар, перед котрим тоді трясла ся ціла Европа й боязко наслухувала, чи не абирають ся вони новим походом на захід.

Данило одначе не мрив ся з підданством Татарам і ждав тільки хвилі, щоб скинути його з себе та вирвати з татарських рук Кнївщину. Рух тамошніх громад против князівсько-дружинного устрою вважав він дуже небезпечним для себе, тим більше що Татари пробували поширити той рух також в галицько-волннських аемлях і знаходили до того охочих. Тому Данило вважав доконче потрібним аломити сей рух і татарську аверхність, що на тім руху опиралась. Під час своєї подорожн до Татар Данило стрів ся з послами від папи, що їхали до хана, і ті богато йому наговорили, як то папа абирає для боротьби з Татарамі всі християнські держави Европи. Вони радили удати ся під опіку папи і Данило в братом справді почали переговори з папою, щоб дістати від нього поміч. Але папа помочи не міг дати, натомість заохочував прийняти віру католицьку, себто амінити те в чім ріжнила ся від неї віра православна, а для ааохоти обіцяв Данила коронувати королем. Данило на корону не дуже лакомив ся, та й Татар бояв ся роздражнити, але

родина намовилв його, і 1253 р. папський легат (посол), що приїхав з короною, коронував Данила в Дорогичиці. Але побачивши, що помочи від пвни не дістане, Данило скоро залишив зносини з папою, тим більше що ті переговори про прилучення Українців до католицької церкви будили невдоволення серед громадянства. В докір Данилови і його зносинам з папою оповідали про його батька Романа, що йому теж папа давав корону й обіцявав поміч „меча святого Петра“, але Роман на те не звабився: він показав свій меч пвпському послови й сказав, що поки має власний, чужого меча не потребує¹⁾.

111. Зашита коло Каміння Литовського (в Берестейщині), поставлена Володимиром Васильковичом.

Відносини а Татарами у Данила тим часом на стільки вже поспувалися, що й стративши надію на своїх сусідів, Угрів і Поляків, Данило власними силами рішився почати війну з Татарами 1254 р. вислав він свої полки на „людей татарських“ на Побожі і Погоринну, другого року воював підвласні Татарам громади над Случею і Тетеревом. Громади не піддавалися, а й піддавшися на ново відпадали Данило боячи, що як не здввити сього руху, то він може зовсім зруїнувати політичне життя України, завзявсь знищити його. Не спинявсь перед суворими карами: палив непокірні міста, віддавав людей в неволю. За помічю союзного литовського князя Мендовга абиравсь йти далі, до Київа, підбити собі Київщину. Та Литовці не поспіли на час, і Данило похід відложив. Але тим часом, поки він знову до нього взявсь, обставини так змінилися, що не було чого й думати про боротьбу а Татврами.

За Данилови походи пограничний воевода татарський Куремса распочав був похід на Волинь; але його сили були для сього за слабкі.

¹⁾ Се оповідання маємо в пізнійших записях; про зносини папи з Романом не маємо сучасних звісток. Можливо, що такі зносини були, але чи папа справді обіцяв Романови корону, не можемо знати.

Тоді з Орд. прибув инший воевода Бурундай, з великим військом. Але не покладаючи ся на силу, він задумав зломити сили Ромвновичів хитрим підступом: поводив ся з ними по приятельськи, наливав „мирниками“, ординськими союзниками, не підданними. Так заспокоївши їх увагу, розголосив скрізь, що йде походом на Польщу через Волинь. І приступивши до волинської границі, післав до князів, щоб стріли його як свого старшого, инакше буде вважати їх за ворогів. Аж тепер зрозуміли Романовичі ту татарську хитрість. Були зовсім не приготопані, гвляли на весіллі, Василькової дочки. Мусіли їхати до Бурундая з по-

112. Печатка громади міста Володимир, на листі її 1324 р.

клоном. А той маючи їх в своїх руках, зажадав, щоб вони знищили укріплення своїх городів, зробили свою землю безборонною зід Татар. Не осмілили ся противити ся, бувши в руках Бурундая; мусіли післати своїх людей розкидати укріплення. Тільки Холм, улюблене місто Данила, котре він вибрав і прикрасив гарними будовами і сильними укріпленнями, зістало ся не зруйноване князі патякнули тутешньому змісанкови, аби не послухав їх людей—і той догадавсь і не піддавсь Татарам.

Сей удар добив Данила. Впали його сміливі пляни боротьби з Татарами. Даремно шукав помочи у сусідів, даремно силкував ся зміцнити свої сили прилученням сусідніх земель польських і литовських; хоч і захопив деякі важні городи (напр. Люблин, деякі волости литовські для своїх синів), але широкі його пляни й тут не здійснили ся, підрізани татарською напастью.

Не міг освоїти ся з гадкою про татарську власть над собою, як московські князі, що під татарською зверхністю скріпляли свою силу і власть. Розхорував ся й умер скоро після Бурундаєвого погрому (1264 р.).

40. Галицько-волинська держава при Даниловичах. Те що не вдало ся здійснити Данилу, не дало ся також і його наступникам. Галицько-волинська держава простояла ще довго. Чвсами доходила значної сили й значіння. Але не вдало ся їй захопити також східню Україну, а тим меньше—розширити ся скільки небудь трівко коштом

своїх західних сусідів, хоч до цього брали ся деякі князі дуже енергійно. На сході далі мабуть стояла на перешкоді Татарщина, а західні землі були занадто чужі, щоб їх прив'язати скільки небудь трірко. Світла зірниця блиснула була Даниловичам в землях литовських: один з них, Шварно, дівав навіть великокняжій стіл на Литві, але вмер скоро, і ця комбінація пропала; згодом галицькі князі тріють всякі виллини в землях литовських, а далі Литовське князівство стає небезпечним сусідом і починає простягати руки її по галицько-волинські землі. Татари теж часом давали ся в брак, особливо в часи розстрою в Орді як бороли ся різні татарські верховоди. Але взагалом зверхність татарська не була тут така тяжка як у землях московських і східних українських. Татари не мішали ся у внутрішні справи, вдоволяючи ся грошовими сумами, які побирали від часу до часу.

По смерті Данила якийсь час старшим лишив ся його брат Василько, але він не довго пережив брата і по смерті Василька не стало давнішої згоди серед братаничів. З поміж Даниловичів стійв виличав ся особливо князь Лев, енергійний, властолюбний, завидувний. Смікував ся заволодіти сусідніми польськими землями, навіть на краківським столі засісти, але се не удавало ся. Пробував заволодіти також карпатською угорською Україною, користаючи з замішань на Угорщині; дасть ся якийсь час полодіти нею, бо в однім документі Григорій паджупан бережської столиці називає себе його урядником.

На Волини правив Володимир Василькович, князь дуже добрий, приятель княжності і штуки—„ки-жник великий і философ, якого не було перед ним у цілій землі і по нім не буде“, так відзначає ся про нього літописець. Але він був тихої вдачі, до того зломаний хворобою, що не давала йому можности виявити енергійну діяльність. Згодом, з початком XIV в. помиралн Романовичі волинські, і всі землі галицько-волинські зібрали ся знову в одних руках—князя Юрія, сина Льва Даниловича. Був се князь могутний, правитель добрий, і земля тишилась під його панованнем спокоем і достатком; так говорить звістка польського літописця, і те саме кажуть деякі пізніші спомини (галицької або волинської літописи для свого часу вже не маємо і дуже мало що знаємо про життя цих країв). Для пізніших часів панованне Юрія зістало ся золотим добою світлості, багатства і слави Галицько-волинської держави. Цікава річ, що на печаті своїй Юрії титулуєть ся „королем Русь“, як і його дід. Самого Юрія ся печать представляє поважним, валичним старцем, з довгою бородою, на троні, в короні, з скиптром в руках.

На його часи (а може й ще ранішні—часи Львові) припадає важ-

на подія: церковний розділ України. Після того як Київ підупав, київські митрополити стали все частіше перебувати в північних, суздальсько-московських землях, а 1299 р. митрополит після одного татарського погрому таки її зовсім туди перебрався. Тоді галицькі князі вистаралися собі у патріарха і цесаря візантійського, щоб у них була особня митрополія (1303), і так ослабла ще одна зв'язь західної

України з східною (бо Поділля провів далі зісталося при давній митрополії)

113. Печатка Юрія Львовича, уживана Юриєм-Болеславом (напис: s. domini georgi regis rusie, „печатка володаря [Георгія короля Русі]“).

По Юрію зісталося два сини, Андрій і Лев, що правили до 1320-х років; з початком 1320-х років не стало їх обох і вони не зіставили мужеського потомства. Це було дуже небезпечно для Галицько-волинської держави, з усіх сторін окруженої завистливими, завидючими сусідами, що чекали тільки якогось заміщення, аби нею пожити ся. Внутрішні заміщення на Угорщині, в Польщі, в Литві, що манили галицько-волинських князів надіями щось урвати у тих земель, в сім часі утихли: ці держави упорядкувалися і тепер прийшла черга на Галицько-волинську державу ждати від них напасти при першій нагоді. Але сім разом, видко, ніяких значніших заміщань ні в Галичині ні на Волині не сталося, бояре покликали на князя до себе сестричича померших Юриївичів, сина Юриївни Марії і Тройдена князя мазовецького (в Польщі), Болеслава на ім'я. Хрещений

був католиком, а тепер прийняв православну віру й друге ім'я Юрія, на честь свого діда, і в 1325 р. засів на галицько-волинським престолі.

Становище його було одначе не легке. Він все таки був чужаницею, всі дивилися на нього підозріливо, а бояре вважали, що він з їх ласки дістав ся на сім'я. Хотіли всім правити його іменем. Се йому не подобалося, він обсяжував себе повірниками своїми, ріжними зайдами, Чехами й Німцями, а се дало привід до невдоволення: говорили про нього, що він спріяє католикам тільки, хоче завести католицьку віру, викоринити православну. Бояре, не вдоволені Юрием-Болеславом, що він не слухає їх, так, як хотіли вони, самі ширили такі поголоски на його й викликали недоволення в народі, що він наводить Німців, дає їм усякі права, а Українців собі легковажить.

114. Другий бік тої ж печатки (напис: s. domini georgi ducis ladimerie, „печатка володаря Георгія князя володимирського“).

Помітивши се невдоволення Польща й Угорщина

задумали скористати з сього, щоб захопити собі галицько-волинські землі. В 1339 р., при нагоді трактату, уложеного між польським королем Казимиром і угорським королем Каролом, вони мабуть умовили ся і що до Галичини і потім на підставі тої умови заходили ся спільно коло її завойовання. Було се повторення спішської умови 1214 року. Угорський король вважав, що Галичина має до нього належати, на тій підставі, що за Данила угорський король нібито володів нею. Але з Ка-

змиром він уложився в справі обопільного наслідування як що у одного не буде синів, скажім у польського короля, то його держава Польська переходила до угорського короля, і навпаки. Тож угорський король обіцяв Казимирови помощи здобути галицько-волинські землі, відступав їх йому в державу, тільки задержував для Угорщини право викупу. Така умова стояла між угорським і польським королем нізійше мабути, на тім же стало між ними вже в 1339 році.

115 Юрій король руський, на його печаті.

Бояре тим часом, незадоволені Юриєм-Болеславом, завели зносини з княжичем литовським Любартом, женатим з галицько-волинської княжною—змовляли ся посадити його у себе князем. Уложивши з ним угоду, зробили змову на Юрія Болеслава і дня 7 квітня 1340 р. отруїли його в Володимирі. По краю скрізь пішло зараз повстанне, повбивали тих нелюбих католиків чужинців, наведених Юриєм-Болеславом. Любарта закликано й посаджено на столі в Володимирі; Галичиною стало правити боярське правління, що своїм князем признавало

Любарта, а стояло під началом Дмитра Дедька, „пзставчика або начальника Руської землі“ (provisor seu capitaneus terre Russie)—тзк звив себе в одній своїй грамоті (див. мал. 126).

Тоді зараз же, на першу вість про смерть Юрня-Бодеслава, из основі попередньої угоди рушило в Галичину угорське військо під началом палатина Вілерма і польське під проводом самого короля. Дедько, зачувши про польський і угорський похід, покликав на поміч Тзтар. Угри, здаєть ся, вернули ся з дороги. Казимир, довідавши ся про Татар, теж злякав ся, і покннувши ті пограничні ззмки, які встиг узяти, пішов чим скорше назад, з добичею, яку встиг захопити. Слідом прийшли вісти, що Татарн готовлять великий похід на Польшу за сей польський набіг на Галичину. Се дуже затривожило Казимира і він зачав переговори з Дедьком, щоб той не насилзв Татар. Так стала ся умова—Казимир присяг не зчіпати Галичини, а Дедько—не зачіпати Польщі. Здавало ся, що Галицько-волинська держава щасливо вийшла з небезпеки. Але Казимир, наваживши ся на Галичину, не ввязав ся своєю присягою. Як тільки проминула татарська гроза, він зараз же вернув ся до свого замислу й вніпросивши у папи розгрішення від присяги, став тільки чекати години, щоб ударити на Галичину. Минуло одначе кілька літ, доки йому удало ся захопити її. Десь коло р. 1345 він почав війну, але відірвав здаєть ся тільки Сянцьке пограниччє і мусів помирити ся з Любартом, що панував над Галичиною до р. 1349. Аж тоді Казимир, намовивши Татар, щоб не мішали ся в галицькі справи, несподіваним нападом захопив Галичину і частину Волини. І так розпочала ся боротьба між ним і Любартом, що зробила кінець Галицько-волинській державі і почала нову добу в життю українського изроду—литовсько-польську.

4. Погляд на українське жите київської і галицької доби. Таким чином в середній XIV віку скінчила ся самостійність українських земель: Галичнну здохпили Поляки, Волинь згодом стала провінцією литовською, а иньші князівства, які лишили ся в Київщині і Чернигівщині, теж перейшли під власть литовських князів. Державне жите українське урвало ся

Про те який був устрій політичний і громадський за часів державного українського життя, згадувано було вище. Ми бачили, що Україна складала ся з більшх і меньших князівств, старших і меньших, і вони з розмноженнем княжого роду все ділили ся й меньшалн переважно Київський князь вважав ся найстаршим між князями, „замість батька“ і його иньші князі мали слухати ся. Якийсь час так і було—особливо коли на київській столі трапляв ся князь енергічний, силь-

ний; але з другої половини XII в. старшими хочуть бути суздальські князі і умисно підривають київських, а далі з кінцем XII в. для всєї західньої України стають старшими галицькі князі. Київ ще якійсь час зіставав ся центром для Подніпров'я, а далі тратить і тут своє значіння.

В своїм внутрішнім правлінню всі князі вважали ся вповні самостійними, один князь другому не мав мішати ся в правління. Князь правив, опираючи ся на свою дружину, яку тримав з своїх грошей, з тих доходів і даних, які на нього йшли. З початку ся дружина була дуже рухома: вона, як і князі, переходила з землі до землі, з князями і без них; далі осідаєть ся, сказати б—вростає в землю й зливаєть ся з земським боярством. Вся управа, законодавство, політика, суд, накладання і збирання податків, лежали в руках князя і його дружини, що правила його іменем. Громадянство мішало ся часами, коли бачило непорядки, і в деяких землях такі „віча“ громадські, де розбирали ся и обговорювали ся всякі справи, були досить частим явищем, князі признавали се право за вічем—ставити жадання, а навіть змінити князів. Але як князь себе чув досить сильним, то він не дуже прислухав ся до сього всього і старав ся придавити таку діяльність віча. Віче одначе теж було виразом не так всього громадянства, як його вищих верств, особливо міського боярства.

Простий нарід взагалі не мав впливу; княжа управа стояла під впливами боярства, а селянство і просте міщанство через ті негодни, які переживала Україна, попадало все в більшу власть боярської верстви. На місце свободної людности зростало все більше число несвобідних (холопів, челяди) і півсвобідних—наймитів і закупів, що відробляли своєю працею свої довги і дуже часто кінець кінцем також попадали в вічну неволю. Княжа управа і право—як бачимо з усього, більше дбали про інтереси й вигоди маючих властителів, бояр, ніж про простий нарід, і коли заступали ся за нього, то хіба під страхом повстання або інших незвичайних прояв. Не підіймала різко свого голосу в обороні народу й церква, що виросла в невільницьких відносинах Візантії і більше радила слабшим і залежним, аби слухали ся й корили ся, аніж сильним і могутним, аби не зловживали своєї сили.

Придавлені такою економічною неволею, а не вмючи добити ся собі голосу в політичнім житю й змінити неприхильні громадські й політичні обставини, народні маси не цїнили свого державного життя. Тим пояснюють ся піддавання громад під безпосередню власть Татар, аби спекати ся князів і боярства, і їх зовсім спокійні, без протесту, переходили під власть литовських князів. Терлячи від суспільних і еко-

номічних негод, вони не оцінювали тої національної ваги, яку мало самостійне державне життя. Тим часом з національного становища багато значило, що ся держава самостійність боронила нані парід від поневолення його иньшими народами і від використання наших сил економічних і культурних для розвою і зміцнення культури якоїсь иньшої державної, пануючої народности. Поки державний устрій був свій, князі, боярство і церква, стоячи на тій самій народній підставі, що й маси народні, засобами й силами держави й народу приготувляли й розвивали національну культуру. Ся культура і тепер до певної міри служила інтересам народніх мас, а ще більше мала послужити йому з дальнішим розвитком народнім і сильнішим розвитком своїм. В сю добу, як ми вже знаємо, культурне життя: освіта, школа, письменство, артистична творчість, підпали дуже сильному впливу церковному, візантійському, і се в значній мірі відірвало їх від народнього життя, відчужило від народу. Але під чужою, церковною покривкою проривали ся й тепер сильні своєнародні течії, а з дальшим розвитком народнього життя ці народні течії повинні були брати гору над чужими елементами культури все більше і більше—колиб се народне життя не зазнало таких переворотів і потрясень, які приніс йому упадок державного життя.

42. Культурне життя України і вага його. Вище було згадано, що християнство на Україні і візантійські впливи зачали ся певно ще геть перед Володимиром, але потім як пластю його і його наступників (особливо Ярослава) воно було поширене по всіх землях Руської держави, візантійські впливи і візантійська культура взяли рішучу перевагу над иньшими—особливо східніми, персько-арабськими, і культурне життя на довго набрало сильної церковної закраски, що налягла і на освіту, на письменство і на артистичну творчість (мистецтво). Освіта й книжність вважали ся помічним засобом для християнської побожности—аби через читання побожних книг люде набирали ся християнського духу; письменство головню було в руках духовенства:

116. Типові предмети староукраїнського золотництва з галицького скарбу середини XIV в.—срібний наручник.

артистична творчість в значній мірі обернена була на потреби церкви, богослуження. Але так було не тільки у нас, а і в західній Європі в тих часах; світський, мирський елемент з часом скинув з себе церковну шкарлупу так само скинув би і у нас.

Освіта довго обмежала ся тісними, переважно духовними кругами. Поширення її в ширших масах перешкоджала слабка організація шкільної науки. Наше духовенство переймало ті форми науки, які практикували ся в Візантії. Там же зрідка тільки, при більших монастирях та катедральних церквах вела ся наука більш на шкільний спо-

сіб; звичайно ж батьки давали дитині в науку письменній, найчастійше духовній людині, і та вчила її одинцем, або що най-більше — в товаристві кількох таких учнів. І у

117-118. Срібні окраси для ух, звідти ж.

нас переважала така одиначна наука над шкільною, а через се освіта і книжність поширювала ся досить пияво.

Найчастійше наука кінчила ся читаннем, рідше писаннем та рахунками; псякі иньші відомости добували ся читаннем книг; але тих книг було мало, і то найбільше книги богослужебні. Тільки в більших центрах освіти можна було доступити вищої науки, навчити ся писати літературно, по тодішнім поняттям, і вивчити ся грецької мови, щоб читати грецькі книги без перекладу. Таких людей, що стали на верхах сучасної грецької освіти, ми стрічаємо вже від першого покоління по охрещенню такий наприклад був митрополит Іларіон, пізнійше напр. Кирило єпископ турівський (в XII в.) й автори деяких анонімних (безіменних) творів. Було їх одначе все таки не багато і більшість тодішніх письменників були самоуки, що писали як уміли.

Як у грецькій літературі та в тих перекладах, які робили ся у нас і приходили готові з країв болгарських і сербських, найбільше було творів церковних і релігійних, призначених для зрозуміння християнства та направлення на побожне християнське жите, — так і те письменство, що розвивало ся у нас, найбільше йшло сею ж дорогою. Писали ся проповіді, побожні полчення, житія святих місцевих. Таке писав в XI віці митрополит Іларіон, автор похвали Володимирі Вел. св.

Феодосій печерський—автор поучень, мніх Яков і св. Нестор—автори житій Володимира Великого, Бориса та Гліба, і св. Феодосія, Іумен Дашило—що описав свою подорож до Святої землі. В XII в. звісні: митрополит Клим, Кирило єпископ турівський, автор молитв і проповідей, Георгій Зарубський; в XIII в. Симон і Поликарп, автори печерських житій, Серафїон проповідник. Сих знаємо поіменно, данеко більше письменників зістало ся по іменам нам не звістимим, і самі писання їх пропали: зоховало ся головню те, що переїшло в північні, великоруські землі і там заціліло; тим часом в XII в., особливо в другій половині зносини Київ з тими землями слабнуть все більше; на Україні ж через пізнійші лихолітя мало що заціліло. Тому і не маємо справжнього поняття про наше старе письменство.

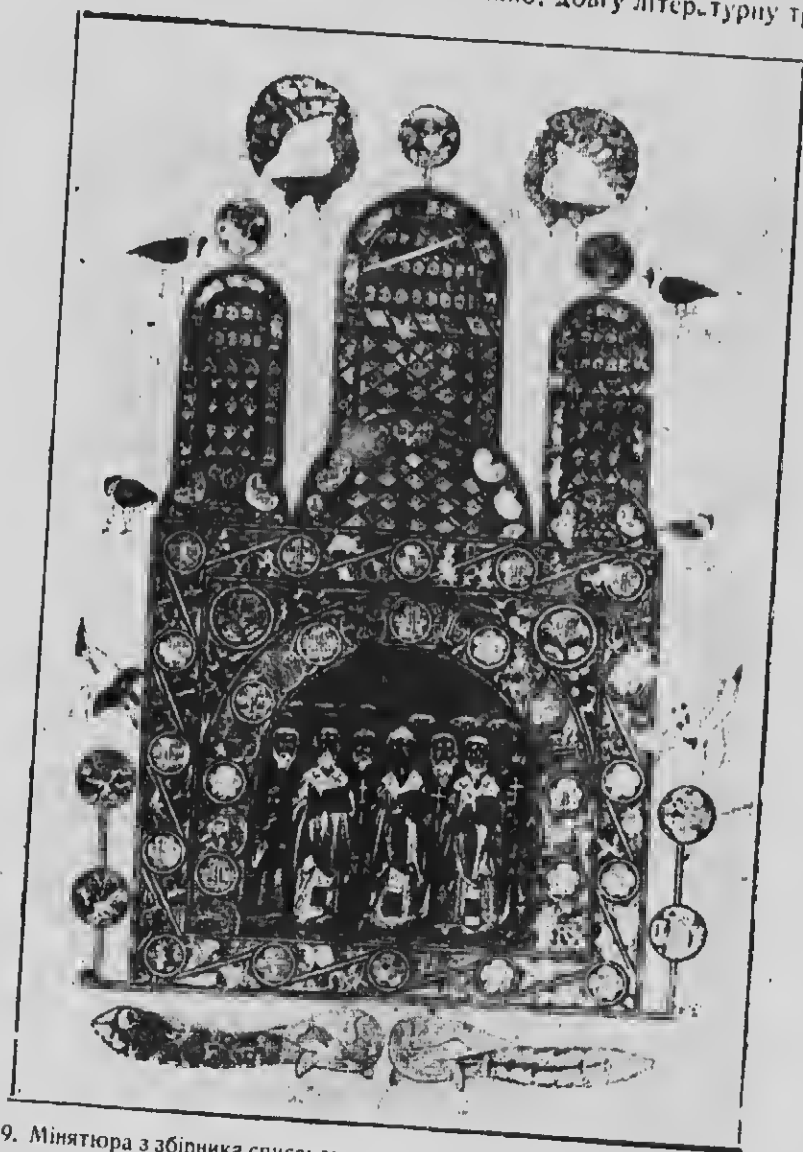
Поза релігійним письменством найбільш розвинуло ся літописання. Хоч воно ввійшло в переважній частині з рук людей духовних і багато займаєть ся церковними справами, але дає дуже багато для зрозуміння тодішнього життя. Що знаємо з життя культурного, економічного, громадського—головню знаємо з літописей. Там заціліли уривки народних оповідань, пісень, писання літературні, документи. Се справжній архив нашого культурного життя. Деякі частини літописей визначають ся незвичайною свіжістю, безпосередністю, сильним відданнем духа часу. Мало котрий парід може похвалити ся таким інтересним літописанням. А те ж що маємо—се тільки уломки, відривки того старого літописання, що попали в літописні збірники, які дійшли наших часів.

Одеи такий збірник був уложений в Києві в першій четвертні XII п. і сюди ввійшли пам'ятки київського літописання XI в.—се так звана Старша або Начальна літопись. В кінці XIII в. дець в північній Волини була уложена друга збірка, де до Начальної літописи додали київські записки XII в., потім галицька літопись часів Данила і волииські записки другої половини XIII в. (до 1280-х рр). Без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії.

З иньших нецерковних писань дуже цікава наука Мономаха своїм дітям, де він оповідає про своє життя. З творів поетичних зацілів оден дорогоцінне Слово о полку Ігоревім 1185 року. Воно визначаєть ся високими поетичними прикметами і заразом важне як пророчнeste свідочтво про довгий і широкий розвій світської дружинної поезії, що едиала до купи елементи народної пісенної творчості з киїжними грецькими впливами. Одиноке як поетичний твір, се Слово з другого боку має багато спільного з иньшими творами кінця XII і поч. XIII в., що представляють нам сучасну учену поезію і артистичну прозу, як слова Кирила турівського, слово на збудованіє стіни в Видубницькім

монастирі 1200 р. Моленне Данила, Галицька літопись. Сі твори вказують на вишколеніс, виробленіс стилю, довгу літературну традицію

119. Мініатюра з збірника списаного для князя Святослава київського 1073 р.

В області плястичної штуки багато маємо памяток будівництва церковного, трохи малярства, чимало мініатюр (кольорових рисунків

ска-
шю

в рукописах), багато виробів золотничих прикрашених рисунками в емалю. На цих сих полях з грецькими майстрами працювали наші місцеві мистці більш або менш зручно, а не раз дуже зручно переймаючи незвичайно високу техніку Візантії і вносячи свою власну оригінальність в мотив

манеру грецької орчости

Розмірно може найменше помітно це своєрідність в будівництві київської доби, хоч і тут місцеві майстри відбігли від грецьких взірців, далеко більше оригінальності виявляє будівництво галицьке, але на жаль воно заховалося в дуже мізерних останках. Високим артизмом визначають деякі київські пам'ятки малярства київського (мініатюрного). Але найбільше свободи й оригінальності все таки виявляють пам'ятки місцевого золотництва.

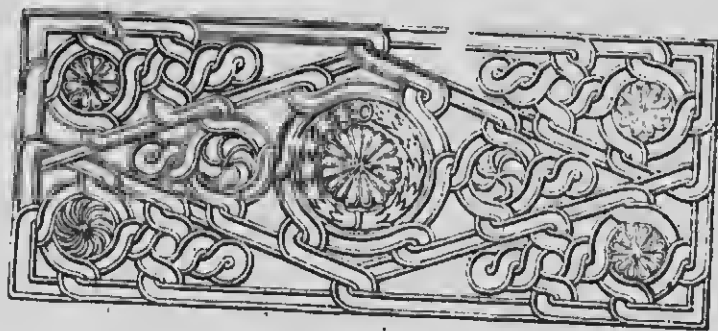

120 Ярополк волинський і галицький з жінкою і матір'ю, місцевий малюнок в латинській псалтири Ярополкової матері (шкідливий зразок того, як одналися у нас впливи західні з візантійськими)

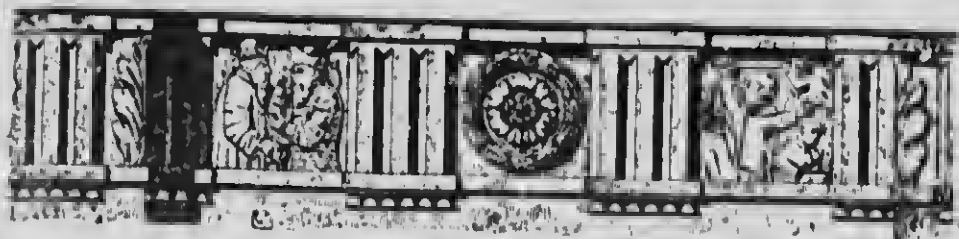
Тут місцевий майстер від початку задержав за собою найбільш свободи від візантійського впливу і далі свобідно сполучав мотиви східні з візантійськими, старі традиції з новими модами. Хоч і тут в найбільш тоиких роботах—як наприклад в емальових образках, місцеві майстри не могли зрівняти ся з візантійськими, але місцеве майстерство стояло незвичайно високо особливо коли порівняти його з сучасним майстерством західно-європейським. Взагалі Україна XI—XIII в стояла на рівні з Західньою Європою в культурнім житю—воно було тут відмінне, бо стояло під иньшими впливами, але не було низше від західніх земель.

З часом, через ослаблення зносин, впливи візантійські почали слабнути, а перенесення центрів політичного українського життя на захід, до Володимира і Галича, зближало його все більше з життям західнім. Від галицького життя XII—XIV в. взагалі дуже мало заціліло, але з того що маємо бачимо виразно сполуку українсько-візантійських основ життя з західними впливами. Тутешнє громадянство українське не цуралося їх, живучи в тісних зносинах з західними своїми сусідами. Через те не бачимо тут такого жаху перед католицизмом і католицькою вірою, який грецьке духовенство силкувалося прищипити в східній Україні. Князі заводять собі латинські канцелярії для зносин з західними землями, латинські печатки. По більших містах осідають колонії німецькі на німецькім праві, пересаджуючи західні впливи на Україну. В описах тутешніх церков раз у раз стрічаємо предмети західного виробу або фасону. Але мистецтво стоїть на основі русько-візантійській, людність міцно держить ся свого і в своїх латинських грамотах князі зазначають свою національну свідомість титулюючи ся „князями всеї Мзлої Руси“.

Взагалі національне культурне життя України XI—XIV пв. представляє ся дуже інтересно; воно повне життя, руху, енергії, обіцювало багато своїй народности, а навіть і культурному людському життю взагалі. Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинути ся й підрубав його в свім корені. Правда, простому народови не солодко жило ся під своїми князями та боярами, і мало його тішили ті культурні задатки. Але не стало легше йому, як на місцях своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економічні через те не покращали, а погіршали, становище народу—також. А національному й культурному життю нанесено удар, від котрого воно не могло поправити ся—і до нинішнього дня.

121. Різблена камінна плита з Софійського собору в Києві.

122 Фріз брацької церкви у Львові

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Доба литовсько-польська.

43. **Перехід українських земель під литовських князів.** Друга половина XIII і потім XIV вік були свідками незвичайно скорого і видатного розпросторення влади литовських князів над сусідніми землями білоруськими, а потім і дальшими, українськими. Найбільш запізнене в своїм розвою в своїх глухих лісах, найбільш відстале зпоміж усіх народів сеї сімі племя литовське було zagrożене під той час в самім своїм існуванню німецьким рухом в литовські краї. Напружуючи всі сили в боротьбі з ним, воно розвиває незвичайно живу організаційну діяльність і немов щоб скріпити себе силами культурними, починає поширювати свою зверхність над сусідніми словянськими, більш культурними країнами. Се виразно зазначило ся в середині XIII в., за князя литовського Мендовга, і затрівожило короля Данила, що сам думав про як найбільше поширення своєї влади над сусідніми землями. На спілку з польськими князими і Німцями Данило задумав зломити Мендовга й почав з ним війну. Мендовг, щоб відвести Данила, відступив його синові Рюмаюви деякі з своїх земель вдержаву, потім Мендовгів син Войшелк другому Даниловичу Шварнови передав усе князівство Литовське. Та Шварно скоро вмер, а Данилові сини не вміли використати нагоди. Мендовгову спадщину забрали інші литовські князі та знову почали поширювати свою владу над сусідніми землями.

В першій четвертині XIV н. більша половина білоруських земель стояла вже під властю литовських князів і вони почали простягати руки також до земель українських. При останніх Даниловичах галицьких, або зараз по їх смерті литовські князі захопили землю Берестейсько-Дорогичинську (Побуже). Ще перед тим мабуть забрали вони землі прип'ятські, Турово-пинські. Про якогось князя литовського Вида оповідають

відається, що він в тих часах захопив великий шмат Деревлянської землі, себто київського Полісся. При князї Гедимині в 1320-х рр. уже й Київ стояв під литовськими впливами, хоч тутешні князі були ніби під зверхністю татарською (згадується тут якийсь маленький князень Федір на ім'я). Таким чином вибір Любарта Гедиміновича галицькими та волииськими боярами на місце Юрія-Болеслава тільки йшов на зустріч сьому походowi литовських князів на українські землі. І вибір сей найкраще показує, на скільки сей похід був мало противний місцевому громадянству, коли воно само з своєї волі закликало до себе литовських княжат.

Се поясняється тим, що литовські княжата, заїхавши по українських та білоруських землях, старались у всім приноровити ся до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старали ся як найменше вносити змін в місцеві обставини: „ми старини не рушаємо, а новини не вводимо“, було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом—ставали українськими або білоруськими князями, тільки з нової литовської династії, й по зможі старали ся далі продовжувати давнїше заведені порядки місцевого життя. З другого ж боку громадянству не раз такі приємно було, приймаючи литовського князя, покінчити з пережитими, докучливими княжими відносинами старої династії, а навіть у громадах, що свого часу вистигли під татарською властю й піддавали ся під татарську зверхність, встигла наскучити й татарщина, особливо як настали неспорядки в татарській Ордї, з кінцем XIII віку. Литовське ж князівство було в повній силі; приймаючи литовського князя, люде могли сподівати ся, що у князів литовських знайдуть захист і оборону у всяких тяжких обставинах. Прикро було тільки князям зрікати ся свого панования; але й тут часто укладали ся так, що й ці князі зіставали ся на своїх володіннях, тільки мусїли признати над собою власть литовського князя, що засїдав у столиці їх землі.

Через те й бачимо, що українські землі одна по другій, без війн і боротьби, тихо і непомітно, переходять під власть литовських князів, і навіть в джерелах наших не завжди про се згадується (правда, що місцевих літописей з сього часу не маємо, а в чужі рідко звістки про се залїтали, саме тому що землі прилучали ся литовськими князями „без гвалту і крику“).

І так, як ми бачили вище, в 1340 р. князь Любарт Гедимінович засїв на столі галицько-волииським і вважав ся князем галицьким до р. 1349, до походу Казимира, а Волинею правив довго, до самої смерті своєї, більш як сорок лїт.

Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський, в 1350-х роках, вмишавши ся в смоленські справи, захопив сусіднє Брянське князівство в північній Чернигівщині, а далі позабирав і князівства полудієві. В головних городах — в Чернигові, Новгороді Сіверським, Стародубі поісаідали князі з литовської династії, на меньших волостях аістали ся князі з давньої династії, під властю князів литовських.

Деєь коло р. 1360 забрав Ольгерд під свою власть землю Київську, скинувши останнього київського князя, Федора на імя, та посадив на його місце свого сина Володимира. Земля була підупала, сильно спустила під татарською зверхністю, але величезна, бо до Києва рахувало ся й ціле Подіпнрове, що давнійше належало до Переяслава.

123-4. Монети Володимира Ольгертовича, князя київського

Татари, що нважали Подіпнрове своїми слусами, підвласною землею, ехотіли мабуть уступити ся за князем Федором, як своїм підвласником, але Орда годі була довісім розбита і безсилна. Ольгерд пішов з військом в полудієву Київщину, погромив татарське військо й забрав під свою власть не тільки Київщину, але Поділе, що теж стояло досі під властю Орди. Братанчі Ольгертові, сини Коріята Гедиміновича, позасідали в подільських городах, почали будувати кріпости від Татар й збирати людей. Ось як оповідає про се записка, писана в другій чверті XV в.:

Коли господарем Литовської землі був великий князь Ольгерд, він пішов з литовським військом в поле (стен) і побив на Сінній воді Татар, трох братів: князя Качинбея, Кутлубугу і Дмитра. А сі три брати, татарські князі, були отчичі й дічичі Подільської землі¹⁾, а від них звідували отамани, а баскаки збірщики доходів призваючи від тих отаманів брали дань з Подільської землі. А був брат у Ольгерда князь Коріят, що держав Новгород Литовський, і було у нього три сини: князь Юрій, князь Олександр, князь Костентин, князь Федор. І от ті княжата Коріятовичі, три брати: князь Юрій, князь Олександр і князь Костентин за призволенієм великого князя Ольгерда і з помічю Литовської землі пішли в Подільську землю. А в Подільській землі тоді не було ні одного города (кріпости) ні з дерева рубленого ні з каменя будованого²⁾. Тіж тоді княжата Коріятовичі, прийшовши в Поділь-

¹⁾ Себ то правили нею з батька і діда.

²⁾ Під татарською зверхністю може й справді не було ніякої кріпости на Поділю, бо Татари не любили кріпостей: хотіли, аби людність не мала ніякої опори, сія повстанія. Але бічні оселі, в роді міст, певно не переводили ся

ську землю, вийшли в приязнь з отаманами, почали подільську землю від Татар боронити і баскакам „вихід“ (данину) перестали давати. І найперше знайшли собі твердиню на ріці Смотричі і тут собі поставили город Смотрич. А на иньшій місці жили черці в горі, і в тій місці поставили город Бакоту. А ловлячи на ловах нагодило ся їм загнуати багато оленів на той острів де тепер Камінецьке місто стоить, і вирубавши ліс, вимуровали город Камінець. І так усі городи подільські помуровали і всю землю Подільську посіли”

Татарам часом давали дань, щоб відчепити ся від них, і ще якийсь час тутешні землі вважали ся підвластними Татарам, тому от на мочетях Володимира Ольгердовича, князя київського, бачимо татарські знаки і написи. Але в тутешній справі Татари вже не міщали ся, її правили всім нові князі з литовської династії, під зверхнею властю великого князя литовського

44. **Боротьба за галицько-волинські землі й розірвання їх.** Се було щастем литовських князів, що в своїх заходах коло прилучення східних українських земель вони не стрічали сильніших перепон. Бо вони могли забирати тільки те, що легко давало ся: вести сильнішу боротьбу за свої нові здобутки було їм не під силу. Князівство Литовське, неважаючи на свої величезні розміри, було дуже слабко організоване, а крім того тяжіла на ній люта боротьба з німецькими рицарями балтійськими, пруськими і ливонськими хрестоносцями, що підбивши її почеволівши собі литовські племена Прусів і Лотишів, хотіли підбивати її далі литовські племена, та хижо нищили набігали литовські землі. На східній границі мусли крім того литовські князі витримувати боротьбу з московськими князями, що хотіли собі загорнути пограничні землі й не дати їх князям литовським. Через те литовські князі не могли уділити більших сил на оборону українських земель, і коли за західню Україну Любартові довело ся звести сильну боротьбу з Польщею та Угорщиною, иньші литовські князі тільки коли не могли помогати йому. Галичина, полищена між двома огнями—Польщею і Угорщиною, а не маючи сильнішої оборони від Любарта, по перших пробах оборони скоро вже зложила руки, однаково не сподіваючи ся оборони ся від напастників, і неважаючи на проби Любарта вирвати її з польських рук таки зістала ся в польських руках

Ми вже бачили, що перші напади Казимира на Галичину були відбиті місцевим боярством під проводом славного Дедька, „начальника Руської землі“, і тільки західне пограниччя, Сяніччину удало ся Казимирові здобути. До 1349 р Галичина зіставала ся під властю

Любарта. Аж 1349 р. Казимир, відверчуєши Татар, несподівним випадком захопив цілу Галичину і сусіднє волинське пограииче. Та побачивши таку біду, литовські князі взяли ся ратувати Любарта, і їм удало ся звернути назад захоплені Казимиром волинські городи; з галицькими пішло труднійше: не удавало ся вибити залог, розставлених Казимиром по галицьких городах, і литовські князі тільки докучали Казимирови пустошенням Польщі. Казимир, щоб відборонити ся, відмовив свою умову з угорським королем, випросив грошей від папи, і силкував ся разом з угорським королем Людовиком підбити собі хоч би Белзько-холмські землі. Кілька походів робив він для сього, та мало звісток маємо про них. Найбільш визначила ся облога Белза 1352 р. героїчною обороною його. Казимир прийшов туди з дуже великим військом, і ще прибув до нього: поміч король угорський. Разом приступили під Белз і послали до тутешнього воеводи, щоб піддав ся їм; той не відмовив ся,— щоб тим часом зміцнити укріплення та діждати ся помочи від литовських князів. Цілий тиждень тягнув переговори, а тим часом на очах королів крипнув свій замок, між иньшим—

125. Дзвін в соборі св. Юра у Львові, пам'ятка панування Любарта-Дмитра над Галичиною¹⁾.

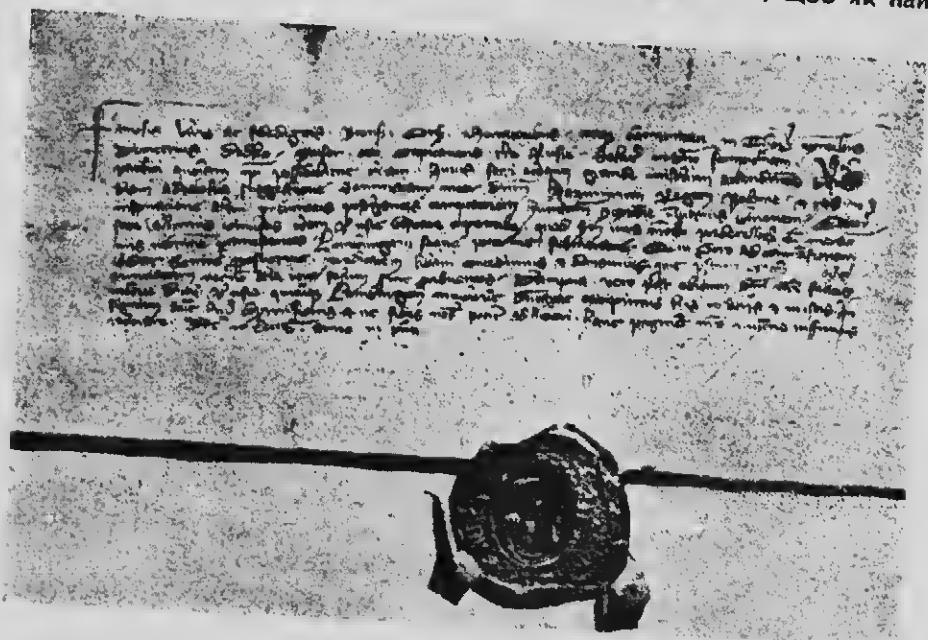
напустив в рови наоколо замку води, так що вона облила його наоколо. Нарешті заявив, що таки не піддасть ся. Королі пішли здобувати замок, але се було неможливе: з рана і до полудня польське і угорське військо силкувало ся добути замок, по горло стоячи в холодній текучій воді, що наповняла рови; богвто стратили своїх людей—убито племінника кор. Людовика, і свм Людовик дістав по голові гакний удар, що спав з коня і трохи не згинув. Мусіли відступити, і

¹⁾ Напись: „Въ лѣ(то) 6849 (1341) соляни бы(сть) колоколъ снѣ с(вя)т(о)му Юрю при князи Дмитрии игуменом Евѣфимьемъ. А писалъ Скора Яковъ“ (останні слова стоять низше, нависані навиворіть).

Людовик, стративши охоту до дальшої війни, покинув Казимира; той мусів також вертати ся з нічим.

По тих невдалих походах, коли ще й Татар литовські князі назад на свій бік перетягли, Казимир уложив з ними перемире: Галичину полишено за Польщею, Волинь за Любартом. Так ото й не удало ся вирвати Галичину з польських рук, і не вдавало ся вже й потім. Казимир, захопивши Галичину, всіми силами пильнував того, щоб як най-

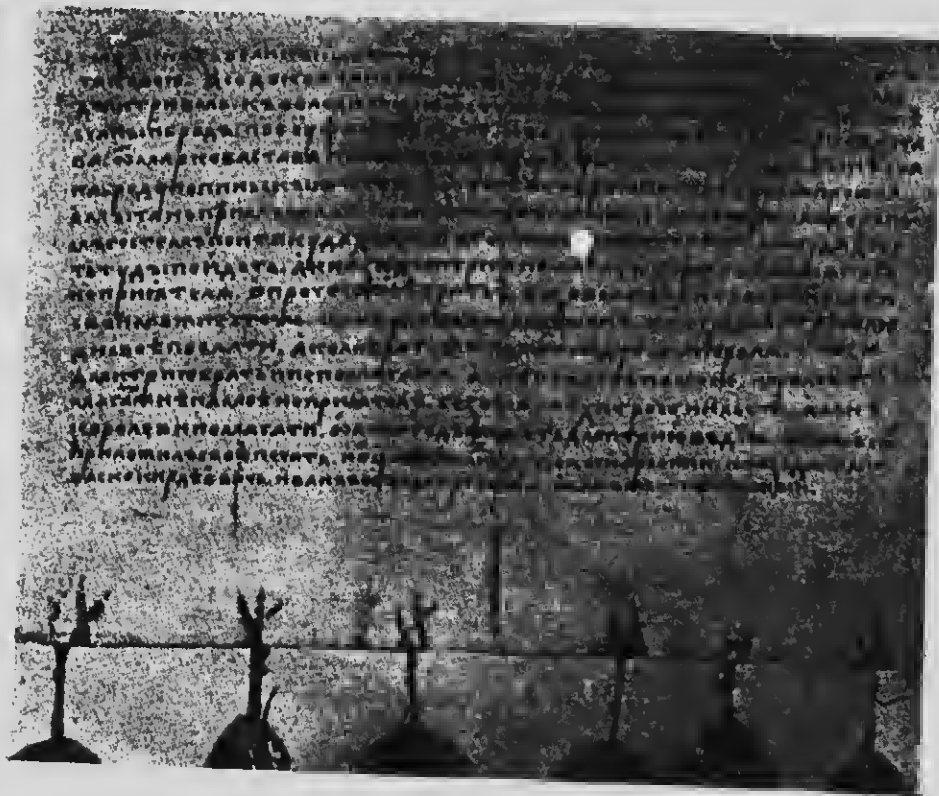

126. Лист Делька, „наставника і начальника Руської землі“, до громади Торна (Горуня), писаний латинською мовою.

більш ослабити все що стояло протнв Польщі, а напустити тудн як найбільше своїх людей. Він відбрав маєтки і уряди у бояр, які держали ся Любарта; роздавав землі Полякам і ріжним зайдам що приставали до Поляків; накликав до міст Німців і Поляків, даючн їм всякі права. Боронив здобутої землі всіми силами, мав до помочи Угрів, паву, часом і рицарів німецьких, і Любарт був супроти нього за слабнй, щоб вндерти від нього Галичину. Боротьба, правда, готягла ся ще цілнх тридцять літ—відновля ся зараз по перемирю знову. Литовські князі докучали Польщі, нападаючн й пустошачн польські землі, напускали й Татар.—але се ділу помогало мало. Кінець кінцем

той
на-
ичу
ося
зи-
ай-

Казимир знову перетягнув Татвр на свій бік, а за те, що литовські князі стали займати українські землі, котрі давійше стояли під зверхністю татарською, Орда й зовсім розсварила ся з Любартом. Тим часом Казимир умовив ся з пруськими та ливонськими рицарями й узяв Лигву и два огні: пішов 1366 р. на Волинь, тим часом як Німці вдарили на Литву. Йому вдало ся знову захопити Белз, Холм і Володимир: Белз і Холм, правда, знову відірвали ся від Польщі, але Воло-

127. Перемирна грамота Любарта і Казимиром 1366 р.

димир сим разом Казимир держав до смерти своєї (в 1370 р.). Аж як умер він, Любарт знову захопив Володимир і став знову пустошити пограничні землі. Через се Людовик, що став королем у Польщі по Казимірі, вибрав ся походом на Любарта і скінчилось на тім, що землю Белзьку і Холмську прилучено до Галичини, а всі інші волинські землі зістали ся за Любартом.

Людовик, ставши польським королем, не сподівав ся передати

польську корону своему потомству, тому хотів Галичину загнати при Угорщині. Для того передав від себе Галичину як угорську провінцію вірному чоловікові, Володиславу князю опольському (з княжат шлезьких). Сей Володислав правив Галичиною шість літ, як останній галицький князь під зверхністю угорського короля (1372—81). Потім Людовик перемістив його на інше місце, а Галичину обсадив угорськими намісниками

128. Печатка Володислава опольського, останнього галицького князя. Латинська надпись: «Володислав з бо-голюбів опольський, великопольський і Руської землі дідичний (наслідний) володар».

і угорським військом. Але замисел його не удався. По смерті Людовика (1382) польські пани вибрали собі королевою його меньшу доньку Ядвігу, відділилися тим способом від Угорщини і скориставшись, що в Угорщині почалися усобиці, вислали свою молоду королеву з військом відбирати назад Галичину від угорського війська. Се справді й удалося. Галичину назад приєднано до Польщі (в 1387 р.) і хоч угорське правителство протестувало проти цього, але воювати за Галичину не осмілилося, й зійшла вона так за Польщею.

45. Унія Польщі з Литвою. Хто придивлявся до тої кривавої, завзятої боротьби, що йшла між литовськими князями й Польщею за галицько-волинські землі, аж до 1380-х років, мабуть і в сні не бачив, чим ся боротьба мала скінчити ся. Такій несподіваній був той кінець: унія, себто зєднання Польщі й Литви під властю великого князя литовського, що засідаючи на польським троні, мав на віки прилучити всі землі литовські до Польщі, „інкорпорувати“, себто влучити їх до Польщі так, що вони переставали бутн осібною державою, а переходили на прості провінції Польщі. Видумали се польські пани. Вони вибрали собі королевою меньшу

доньку Людовика, аби відділити ся від Угорщини і спекати ся вилн-
 вів угорських панів, а потім стали розглядати ся для своєї королеви
 за женихом, щоб був їм на руку—міг би своїми силами і засобами
 стати в пригоді, а в справі Польської держави не мішав ся та не пе-
 решкаджав панам польським тут правити. Правда, Ядвіґа була вже
 висватана за австрійського княжича Вільгельма, але сей їм не підхо-
 див, бо не мав ніякої сили. І накинули оком молодого великого кня-
 зя литовського, Ольгердового сина Ягайла. Сподівали ся, що за честь
 стати королем польським він їм буде неказано вдячний, на всі умови
 їх пристає, а силами своїми може їм в кожній хвилі стати в при-
 годі. І не помилили ся, Ягайло пристав на все що пани польські хо-
 тіли: обіцяв хрестити ца католицтво всю нехрещену Литву і самому

129-130. Монети биті Казимиром і Людвигом для Галичини.

перейти на латинство (а перед тим був православний), обіцяв своїми
 коштами здобувати утрачені Польщею землі, а саме найважнійше: обі-
 цяв „на вічні часи прилучити свої землі, литовські і руські до корони
 Польської“. Таку умову списано між ними в Крєві, на Литві, 15 серпня
 1385 р. Се так звана „Крєвська унія“, умова незвичайно важна, що
 рішучо змінила напрям історії не тільки наших країв, а й усеї, можна
 сказати, Східньої Європи.

Добивши згоди з Ягайлом, польські пани заходили ся оженити
 його з своєю королевою. Трудности в тім були не малі, бо тим ча-
 сом мати Ядвіґи дала остатню згоду Вільгельмови, він приїхав до
 Кракова, обвіччав ся з Ядвіґою й мешкав з нею як з жінкою на зам-
 ку краківськїм. Пропустили якось се пани польські, але тепер, похо-
 нивши ся, порішили розірвати шлюб Ядвіґи з Вільгельмом, ні перед
 чьм не спиняючи ся. Силоміць вхопили Вільгельма й вигнали з Кра-
 кова, Ядвіґа хотіла догоняти й вертати його—її приборкали силоміць;
 шлюб її з Вільгельмом признано неважнім, а її саму духовні взяли
 ся переконувати, що для добра Польщі й віри вона повинна вийти за
 Ягайла. Умовили кінець кінцем і видали за Ягайла. А довершивши
 сього діла, насамперед, не боячи ся вже тепер Угорщини, за помічю
 литовських князів вернули собі назад Галичину, вигнавши звідти угор-
 ське військо, а далі почали чекати сповнення Ягайлової обіцянки—що

він їм на вічні часи прилучить до Польщі всі свої землі литовські і руські, себто білоруські й українські.

Значило се, що велике князівство Литовське як особна держана не мало на далі існувати, а всі землі, які були під литовськими князями, українські, білоруські й литовські, мали стати від сього часу землями королівства Польського. Так розуміли се і хотіли сього Поляки. Ягайло, сповняючи їх волю, звелів усім князям литовським, які сиділи в землях українських і білоруських, аби видали записи, що вони будуть вірні Ягайлу, його королеві і дітям та належатимуть до Польського королівства. Тому що князі однаково признавали Ягайла своїм старшим як великого князя литовського, сі обіцянки ніби й не мали

для них особливого значіння і вони такі грамоти видали. Та далі князі та бояре зміркували, до чого воно йде—до того, що ними будуть правити й розпоряжати ся краківські пани поль-

131-2. Галицькі монети Володислава опольського.

ські, і се вже їм не подобало ся зовсім. Тоді задумав скористати з такого їх невдоволення Витовт, син Кейстута, дядька Ягайлового, котрого Ягайло, ставши великим князем, казав звести з сього світу. Двічі вже Витовт підіймав війну на Ягайла, доходячи своєї батьківщини, і нарешті добив ся того, що Ягайло віддав йому в управу і власть все велике князівство Литовське, як свому намісникови. Тепер, користаючи з невдоволення князів і бояр на претенсії краківських панів, Витовт казав окликати себе королем литовським і став ладити ся до нової боротьби з Ягайлом. Так прийшов би мабуть і кінець унії, тільки стала ся несподівана пригода: Витовт був вибран ся тоді великим походом в степи, щоб посадити на ханськїм престолі свого присяжника, але необережно зарвавши ся, наскочив на сильне татарське військо й страшенно погромило воно його в битві на р. Ворсклі (1399). Ся катастрофа підрізала сили і пляни Витовта і замість повного розірвання з Польщею й Ягайлом стала ся угода (1400 р.): Витовт і Ягайло згодили ся на тім, щоб вел. ки. Литовське зіставало ся осібною державою, під управою свого великого князя, котрим тепер мав бути Витовт, але щоб був він під зверхністю Ягайла і його наступників на престолі польськїм. Унія, значить, не зникала зовсім, хоч і зовсім инакше виглядала тепер, ніж тоді як польські пани з Ягайлом укладали собі крєвську умову 1385 р. В кн. Литовське все таки зіставало ся в

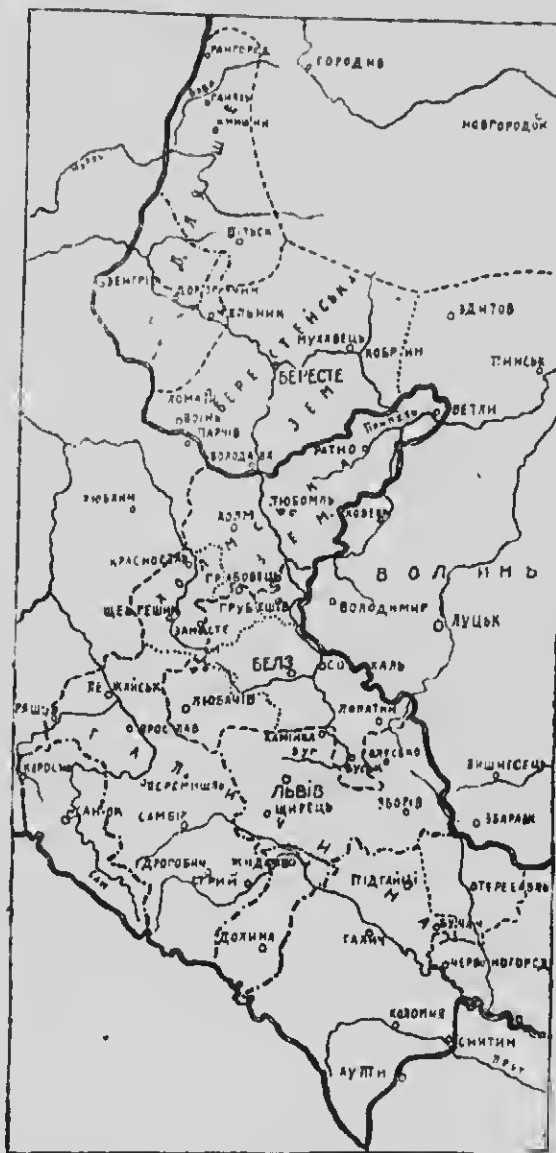
зв'язку з Польщею і се багато важило на внутрішнє жите в кн. Литовського і на українське жите з окрема.

46 Нова політика в великім князівстві Литовськім. Перед усім, маючи тепер за собою Польщу, Ягайло з Витовтом заходили ся касувати більші князівства, які були в землях в. ки. Литовського. Україна майже ціла складала ся з таких більших князівств, і тут ся переміна особливо сильно дала себе відчуту. При кінці 1380-х років, як завела ся уїя, — волиньські землі Володимирська і Луцька по смерті Любарта зіставали ся в руках його сина Федора, на котрого Волинь дивила ся як на свого прирощеного князя. На Поділю княжив останній з Коріятовичів Федір. Київщина з Задніпров'єм належала Володимирю Ольгердовичу. На Полісію припетськім було кілька менших князівств, як Ратейське кн. Федора Ольгердовича, Писське кн. Василя Михайловича, Ягайлового брата в перших, Чорторійське Василя Коистантиневича, Ягайлового братаиича. В Чернігівщині були просторі князівства: Чернігівське Дмитра-Корибута Ольгердовича, Брянське другого Дмитра Ольгердовича, Стародубське Патрикия Наримунтовича, Ольгердового братаиича. Такі просторі князівства жили своїм окремішим житєм, не дуже навіть відчуваючи, що вони належать до великого князівства Литовського. Знали свого князя, а сей князь хоч був з литовської династії, за тих кількадесять літ, що сидів в сій землі, а часом навіть і родив ся й виріс у ній, встиг зжити ся з своєю землею, приладити ся до її житя, до її громадянства. Землею правили під його рукою тутешні бояри по старим порядкам і правам, так що як людям не ставало дуже краще під новим правлінням, то в усякім разі і зміни великої не відчували, і жите національне не чуло ніякого гнету над собою — ніхто не тїснив на задній плян місцевих людей, не стїсняв їх мови і книжности. Нові князі що могли і вміли робили для української культури і церкви.

Тепер же в сїм заходить велика відміна: Витовт з Ягайлом скидають головійших князів з їх столів, переводять на менші князівства, де вони не могли вже мати такої сили, а їх давні волости або беруть відразу під свою безпосередню власть і управу, або пускають через кілька рук, не даючи новим князям закоріновати ся. Кінець кінцем роблять з сих земель звичайні свої провінції, роздаючи їх в управу своїм намісникам і урядникам.

Так насамперед, в осени 1393 р. забрано Чернігівське князівство від Дмитра-Корибута (другий Дмитро ще перед тим утеряв своє Брянське князівство, приставши до московського війська). Від Федора Любартовича відібрано зпочатку Луцьку землю, а далі й цілу Волинь, в

заміну давали йому чернігівські волості,

133. Західня Україна в XV—XVI вв.
 ————— границі держав (Польщі, Литви, Угорщини, Молдави); --- границі воєводств; --- границі земель;
 ... границі повітів.

але се Федорови була така гірка заміна, що він на ті чернігівські волості ані по дививсь. Потім Вітовт пішов походом на Федора Коріятовича, відбирати Поділля; але насамперед звернув на Київщину і вигнав з Києва Володимира, а потім уже пішов на Федора. Той пробував боронити ст за помічю Волохів і Угрів; але Вітовт напав на Поділля, коли його самого тут не було, позабирав городи й посадив своїх намісників (1394).

Таким чином протягом яких небудь двох років зігнано з волостей усіх значніших князів. Правда Київську землю віддано іншому князеві, Скиргайлу Ольгердовичу, але він слідом помер, чернігівські землі дано Свиригайлови, але й той тут довго не посидів. На початках XV в. на Україні зісталися тільки менші князівства як от Ратенське, Пинське, Чорторійське, Стародубівське, Острозьке. Се були вже не ті майже самостійні князівства-держави, а тільки великі маєтки. Як на маєтки, були вони незвичайно великі, на великі десятки верств, але не мали політичного значіння. І Україна стала провінцією великого князівства Литовського, в безпосеред-

ній властї її правительства відкрито всім роспорядженням правительства і впливам його нової політики.

А ся політика після унії змінила ся різко. Правительство, правда, й далі повторяло по давньому, що воно старини не рухас, а повин не заводить, але в дійсности почало перебудовувати свою державу на польській взірць. „Ніби не рухало старого, але заводило нове, яке гому старому зіставляло все меньше спромоги жити й дихати, не то що розвивати ся.

Вихрестивши нехрещену Литву на католициство, Ягайло видав грамоту, заявляючи, що на будуче всякі права матимуть тільки бояре католицької віри. Заходив ся сотворити привілеговану верству панську, а ріжними правами, але сі права признавав тільки католикам. Тільки католики могли засідати в радї княжій, займати вищі уряди в державі і бути допущені до важчийших справ державних (так постановляв горodelьскій привилей 1413 р.). Значить князі й бояре православні, навіть князі з литовської династії, що пообжидали ся в білоруських і українських землях і злилися з тутешньою суспільністю, не могли тепер брати участи в політичній житю—коли не хотіли кидати православної віри. По городах заводжувано самоуправу по німецькій взірць, як було в Польщі, по так званому німецькому або магдебурському праву, і се право теж признавало ся тільки для католиків, так що православні України або Білорусини не могли бути вибрані до міської управи, а часом навіть не могли бути повноправними горожанами, бо й тими могли бути самі тільки католики. По головійших містах не тільки на Литві, але й на Білоруси та на Україні засиовувано єпископії католицькі; обдаровувано їх маєтностями, а при тім уриваю не одио і від православних, тай взагалі православна церква, що привикла жити під опікою і ласкою правительства, тепер чула себе покинутою, що найбільше—тільки терпимою. Особливо багато прикрого пережити приходило ся православному духовеиству в тих українських землях, які були прилучені безпосередно до Польщі (в Галичині, Холмщині, Белзькій землі), але той же дух зачинав віяти тепер і в вел. кн Литовськїм. В Галичині Ягайло, переїзжаючи в 1412 році через Перемишль, щоб похвалити ся перед католицькими духовними своїм католицьким завязем, велів відібрати від православних катедральну церкву, викинути з гробів похованих тут давніх князів перемишльських, і посвятити церкву на костел; православні духови й нарід гірко плакали з такої наруги, але так зроблено, як сказав король. Дітей з мішаних шлюбів (православною з католиком) хрестити на православну віру Ягайло заборонив, а охрещених велів силоміць перехрещувати на ка-

толицтво, і т и Н в ки Лиговським так гостро ні він иї Витовт ще не виступали, але різні обмеження на православних ішли одно за другим і тут

47. Боротьба за рівноправність (Свитригайлові війни). Українці й Білорусини, невдоволені такою зміною політики, поклали свої надії на молодшого Ягайлового брата Свитригайла: сей хоч був теж охрещений на католициство, одначе все приязно тримав ся українських та білоруських князів та папів. А був він дуже невдоволений, що управу вел ки Литовського віддано Витовтові хотів, щоб йому віддано велике князівство, та раз у-раз через се підіймав повстання на Витовта Білоруське та українське панство—князі та бояре з усіх сил помогали йому, сподіваючи ся, що Свитригайло, ставши великим князем литовським, приверне рівні права православним з католиками. Та Свитригайло при великій рухливості й енергії антрохи не мав щастя на воєннім полі анї в політиці взагалі. Одначе князі й бояре українські й біло-

134 Свитригайло (з гравюри XVI в.)

руські, неважаючи на се, всюди йшли за ним, накладючи головами за нього в битвах, складаючи голови під катівський меч, коли викривали ся різні потаємні пляни Свитригайлові. В 1409 р. Свитригайло, сидячи на дворі Витовта, зачав потвїні зносини з його ворогами, німецькими рицарями, але сі зносини викрито і Свитригайла всаджено до вязниці, а двох князїв, через котрих він вів зносини з Німцями, стято. Князі зараз же заходили ся, щоб визволити Свитригайла з неволї; тяжко се було, бо Свитригайла тримано потайно й перевозено з місця на місце, щоб не довідали ся й не визволили. Але коли його тримали в Кремінці, українським князям Даникови Острозькому і Олександр-

дру Носови удвало ся про се розвідати ся, і вони через своїх людей, що пішли в службу до кременецької залоги, вийшли в зносини з Свигайлом, напали в умовлену годину на замок, побили залогу і вихопили Свигайла. Потім, зібравши з ним людей, напали на Луцьк і захопили місто, але як Витовт двигнув на них свої сили, мусіли уступити ся й подали ся на Волощину, в відти до короля угорського Жигимонта. Той одиаче не міг під ту хвилю помогти Свигайлови, тільки постарав ся помирити його з Ягайлом, в двлі і з Витовтом; дали йому чернигівські землі, й тут він сидів кілька літ, чекаючи нагоди, а з ним й білоруські князі і бояре.

І справді здавало ся, що прийшов їх час, як 1430 року вмер їх гнобитель Витовт. Ягайло з Поляками, правда, сподівали ся, що при тій okazji можна буде зробити кінець вел. кн. Литовському і ще міцніше взяти Литву та Русь в нійше взяти Литву та Русь в свої руки. Вони пустили таку чутку, що Витовт, умеравши, віддав свої землі Ягайлови. Але в Литві ніхто не хотів про се чути й там оголосили великим князем Свигайла: були за ним не тільки Українці та Білоруси, але й Литва, бо знали, що він міцно сточ-

135. Руїни Любартового замку в Луцьку.

тимо за свомостійність вел. кн. Литовського. Ягайло мусів згодити ся на вибір Свигайла. Але слідом відносини між ними так загострили ся, що здавало ся, унії прийде зовсім кінець.

Поляки хоч думали про те, щоб по смерті Витовта прилучити землі вел. кн. Литовського до Польщі, але не будши певні, що то їм удасть ся, хотіли забрати від Литви ті землі Галицько-волинської держави, які не вдало ся їм здобути за часів Казимира. На першім місці стояло Поділе, що Ягайло був уже навіть і забрав та прилучив до Галичини, але потім мусів віддати Витовтови. Було умовлено, що паии з Поляків, котрі там дістали маєтки, як тільки довідають ся про смерть Витовта, зараз захоплять камінецький замок та іншісі городи подільські й передадуть їх Ягайловим людям. Так справді її зробили: поль-

ські пани, що були з Ягайлом при Витовтовій смерті, дали зараз знати тим панам на Поділі, сі панамали почальника камінецької литовської залого, що ще не знав про смерть Витовта, вховили його, засели камінецький замок і інші городи подільські. Коли про се довідався Свирігайло, він страшенно розгнівався, докоряв Ягайлові й польським панам, що так підійшли його, і нарешті скалав Ягайлові, що не впустисть його, поки йому Поділя не звернуть. Ягайло сказав, що дасть наказ, аби Поділе вернули, і з тим поїхав, але польські пани не послухали й подільських городів не віддали. Тоді Свирігайлоні прихильники обложили Смотрич, панали й забрали пограничні городи, відірвані Поляками від Волини: Збараж, Кременець, Олесько і так почали ся війна між Литвою й Польщею.

Поляки, поставивши Поділе, задумали скористати з сеї війни, щоб обрати й Волинь. Літою 1431 р. Ягайло з великим військом польським перейшов Буг, взяв Володимир, потім приступив під Луцьк і відігнавши Свирігайла, обложив замок луцький. В замку одначе сиділа сильна залога, під началом Юри, одного з вишачивіших Свирігайлових посвод. Попробували Поляки здобути замок приступом — не повело ся, а Юри просив перемиря, поправив укріплення і далі, відбивав ся потім; се він робив і не раз, і так собі допомагав. Облога потягнула ся без кінця, а Свирігайло тим часом просив до помочи своїх союзників. Полякам нарешті наскучила облога й вони уложили перемирє з Свирігайлом на два роки й пішли назад ні з чим. Але Свирігайло зробив велику помилку, що замирив тоді, бо саме його союзники Німці панали на Польщу і він міг тоді добре докучити Полякам. Більше такої доброї нагоди вже йому не трапило ся.

Перемирє стало на тім, що захоплене Поляками західне Поділе (Камінець, Смотрич, Бакота, Скала, Червоногород) зістало ся за Польщею, а східне—по ріці Богу, де Браслав і Вишниця, зістало ся при Свирігайлі (се так звана півім Браславщина). Так воно й потім зістало ся—західне Поділе, так і зване Поділем, лишило ся при Польщі а Браславщина при н. ки, Литовським і Волинь зістала ся далі при Литві, більше як на сто літ.

Але Свирігайлу Поляки не дали спокою. Побачивши, що з ним не дойдуть до порозуміння, задумали позбути ся його иншим способом. Знали що литовські пани, привикши за Витовта держати Русь в чорнім тілі, невдоволені тепер на Свирігайла, бо приходять ся їм ділити ся урядами і впливами з українськими та білоруськими князями й панами. От і вислали своїх людей на Литву та зложили з литовських панів змову на Свирігайла, обіщуючи їм всяку поміч з Польщи.

Рішено було проголосити на місці Свирігайла великим князем Ви- товтового брата Жигимонта. Так і зроблено Жигимонт напав в почи на Свирігайла і мало не зловив Свирігайло ледве з душею утік до Подольська. Вся Литва пристала до Жигимонта, а білоруські й українські землі всталися і Свирігайлом. Так розколодо ся вел князів- ство Литовське.

Маючи за со- бою землі ук- раїнські й біло- руські, Свирі- гаїло пробував не дати ся Жиги- монтові. Укра- їнські й біло- руські князі та пани вірно по- магали йому. Даремно Жиги- монт обіював, що бояре руські (українські п білоруські) бу- дуть і у нього мати рівні права з католиками. се не було спра- вжню рівно- правністю, бо все таки держа- вні уряди зай-

136. Волинь і Поділе в XV-XVI вв

мати могли тільки католики, і православні покладали надії на Сви- рігайла. Але в війні з Жигимонтом Свирігайлови не щастило. Стягнув ся він нарешті з усіх сил і разом з Німцями напав на Литву

(1435), але ся битва, на р. Святій коло Вилькомира, скінчила ся повним погромом Свитригайлового війська: майже ціле військо пропало, самих князів в неволю попало 42 душі, а багато паложило головою. Свитригайло ледви втік. Жигимонт зараз після своє військо на Білорусь, і білоруські городи піддавали ся йому оден за другим. За Свитригайла стояла ще тільки Україна. Він осів на Волини і завів переговори з панями галицькими, що точили зуби тепер на Волини захопивши Поділе. Між ними стала умова, що як вони відтягнуть Ягайла від Жигимонта, так що він візьме сторону Свитригайла, то Свитригайло віддасть Полякам Волинь. Але Ягайлові дорадники не хотіли розривати з Жигимонтом і помагати Свитригайлу. Галицькі пани на свою руку помагали Свитригайлові, приєднали своє військо й своїх намісників у волинські городи, щоб відборонити їх від Жигимонта. Але тут волинські бояре, побачивши, що так Поляки й справді ще прилучать Волинь до Польщі, не схотіли йти далі сею дорогою: краще вже вважали піддати ся Жигимонтові й зістати ся при вел. кн. Литовськім. Післяли до Жигимонта, щоб прийняв Волинь під свою власть (в осени 1438 р.), і Свитригайло зістав ся без усього. Але надовго Прихильники Свитригайла зробили скоро кінець Жигимонтові: змовили ся на нього й убили в вербну неділю 1440 р. Про се багато оповідало ся в Литві, і пісні були зложені про те як

...Хоробри князи руські вбили Жигимонта князя литовського"

На жаль, знаємо тільки сей оден рядок з пісні. В літописях зістали ся різні оповідання. Справою керували Іван і Олександр Чорториські українські князі з литовської династії, але робили то, як каже літописець— „за волею всіх панів і князів“. В вину Жигимонтові ставили, що він „сильні окрутенства“ (нелюдські вчинки) чинив над підданими своїми, а особливо над панями, невинно їх карав і мордував, князів і панів і шляхту, як тільки вимислити міг, і хоч вони терпеливо го зносили, але він не вдоволяючи ся тим, хотів князів і панів винищити до всім, а піднести людей простих. Чимало тримав у вязниці, а ще умисно збирав на сойм всіх князів і панів, наміряючи ся їх порізати до ноги. Мовляв щоб тому запобігти, князі зробили змову на нього. Змовили ся з воеводою замку троцького, де мешкав Жигимонт, і привезли туди своїх вояків схованих у вози з сіном, що везли ніби то до княжої стайні. Підкупили довіреного слугу його Княнина Скобейка, і той пустив їх в замок, а прийшовши під двіри княжої спальні почали дряпати до дверей, бо Жигимонт держав при собі домашню, освоєну медведицю: вона просила ся до нього, дряпаючи двері кігтьми, і він пуускав її. Так пустив і тих князів до себе, думаючи, що го скребеть

м медведиця Вони кинули ся до нього і почав йому кн Чорторий-ськнй вичисляти його вни що иньшим наготовив, нехай сам пс; а Скобеїко вхопив вила зелїзні, котрими огонь перегортали в коминї, і ударив тими вилами Жигимонта по голові, так що кров бухнула і заляла стїну Вмер Жигимонт на місці, і довго потім показували сю кров на стїнї.

Гак оповідають літописці, переказуючи ті всякі оповідання, котрими оправдувано убите Жигимонта.

Річ очевидна, що зганяючи Жигимонта з світу, князі й пани хотїли на його місце висадити свого Свитригаїла Зараз же на вість про смерть Жигимонта він знову приїхав на Волинь, до Луцька, і там його прийняли з великою честю, як свого князя і володаря. В своїх грамотах він знову приймає титул великого князя і робить захоп в польських кругах, щоб там його признали Але пани литовські не хотїли Свитригаїла, щоб не ділити ся з українською та білоруською Русю своїми урядами і впливами: хотїли тримати все в своїх руках Через те на місце Жигимонта вибрали своїм великим князем молодшого сина Ягайлового Казимира, а старого Свитригаїла виставили доживати віку на Волині князем волинським.

137. Олександр Воюдимирович князь волинський

48. Проба повстань за помічю московською. Полишивши Волинь під властю Свитригаїла і його прихильників, українських князів і панів, литовські пани що під іменем малого Казимира взяли в свої руки керму вел кн Литовського, зробили тим важну уступку українським людям найбільша, найсильніша, і найбільш паиська, вся засаджена княжими і панськими маєтками, замками і резиденціями Волинь могла жити своїм житєм під управою „свого“ князя Але зробили ще й другу, віддали Київську землю її „отчичови“, синові прогнаного Витовтом князя Володимира Ольгердовича, на імя Олександрови, або Олександрови як його називали Князь сей був дуже похірний, тримав ся литовських панів, і його син Семен, що наступив по батьку на київ-

ським столі (десь коло р. 1454) був ожеиений з доньокою голови литовського правительства, воеводи Гаштовта, був своїм між литовськими панами, і коли заходила мова щоб постазити собі осібного великого князя по тім, як Казимир став королем польським, то Семен Оленькович уважав ся до сього першим кандидатом. Се й давало вигляд рівноправности, що більша частина українських земель стояла під управою своїх князів, рідних їм по національности, і навіть одень з них вважав ся кандидатом на великокняжий стіл.

138. Рисунок на плиті (барельєф) в Печерській лаврі з написом про одновлення її „на старом основанні“ князем Семеном Оленьковичом, „отчичом князьким“

Литовським правителям треба було Руси, бо відносини з Польщею були напружені, з початку за землю Дорогичинську, котру хотіли присвоїти польські мазовецькі князі, а литовські правителі не дали, — а потім вийшла сварка за Волинь. Поляки хоч не помогли Свигригайлови свого часу так як він собі бажав, проте важили на Волинь і сподівали ся, що по смерті його вона напевно до них перейде. Тим часом Свигригайло, будши завжди противником Польщі, ніяк не хотів передавати Волини Полякам, і перед смертю післав до литовського правительства, щоб перейняло від нього Волинь. Тоді кн. Юрий нинський, Юрша й інші пани з військом пішли на Волинь, ще за життя Свигригайла засіли її й перейняли на вел. кн. Литовське (1451). Дуже на те Поляки ремствували й відказували на Казимира, що того допустив; збирали ся навіть з Литвою воювати, та Казимир якось їх утишив.

З часом справа призабула ся, і взагалі відносини Литви з Польщею вирівняли ся. Казимир особного великого князя поставити не позволяв, але всю управу зіставив литовським панам, часом тільки наїзжав з Польщі до вел. князівства. Литовські пани були вдоволені такими відносинами, що самі правлять землею по всій своїй волі, а за разом про чорну годину мають поміч в Польщі. Не маючи над собою ніякої грози, вони тепер уже не вважали потрібним рахувати ся з українськими та білоруськими панами, хотіли всім правити самі, не полишаючи їм нічого. На Волинь давали намісниками часом Українців часом Литвинів, а як умер Семен Олелькович київський (1470 р.), не схотіли віддати Київського князівства його родині. Даремно Семен нагадував перед смертю свою вірну службу Казимирови—підслав йому в дарунок свій лук і свого коня, на котрім їздив на війну, та просив, щоб за сю службу був ласкав до його родини. Даремно її Кияне просили, щоб дали їм князем молодшого брата Семенового Михайла, що тоді був литовським намісником в Новгороді. Литовські пани завзяли ся не давати Києва Олельковичам, а повернути його на звичайну провінцію й підслати туди воеводою Литвина, Мартина Гаштовта. Казимир вчинив їх волю, дав Семеновій сімї князівство Случьке на Білоруси, а Київ дав Гаштовтови. Кияне, довідавши ся, підслали сказати, що Гаштовта не приймуть ніяк, бо він не княжого роду, та ще й католик. Зарікали ся хоч всім головами наложити, хоч иньшого князя добути, і двічі не пускали Гаштовта до себе, як він приїхав до них на воеводство. Благали Казимира, аби дав їм князя православної віри, а як не хоче—то хоч католика, але княжого роду,—найкраще в такім разі котрогось з своїх синів, шануючи давню славу Києва. Але литовські пани завзяли ся, підслали з Гаштовтом військо, і Кияне кінець кінцем піддали ся, прийняли Гаштовта, схилили голову перед Литвином.

Ся подія зробила сильне вражіння на Україні й на Білій Русі. З жалем згадували, як колись Литва київським князем давала дань ланком та віниками в своїй бідности, бо нічого путящого не мала, а тепер приходиться ся їй корити ся у всім. Михайло Олелькович, позбавлений київського стола, на котрий так рахував, що покинув Новгород і полетів у Київ на першу вість про смерть брата,—почав змовляти ся тепер з свояками й иньшими князями, та з воеводою молдавським Стефаном, своїм швагром, і з великим князем московським Іваном, своїм тіточним братом. Князі хотіли, очевидно, провести на великокняжий стіл свого чоловіка, може того ж таки Михайла Олельковича,—адже й брат його вважав ся кандидатом на великого князя. Головну надію мали на московського князя, але як саме уклали пляни повстання,

почали тягнути до Москви, се зараз же підняло дух московського правительства, і почули се литовські паии—хоч і не хотіли змінити своєї політики з своїх особистих інтересів.

Особливо се показало ся на пограничній між Литвою і Москвою Чернигівщині. Як ми вже знаємо, північна Чернигівщина була повна маленьких князівств, в тім роді як звичайні панські маєтки. Там сиділи князі з старої чернигівської династії. Вони свого часу добровільно піддали ся Литві, задержавши за собою право свобідного „відїзду“—переходу в підданство иньшій державі. Коли зазначила ся зміна внутрішньої політики вел. князівства

Литовського, в 1470, ще більше в 1480-х роках, сі князівства почали переходити під московську зверхність. Литовське правительство, затрівоживши ся тим, против умови почало їм тих переходів бороонити. Москва почала за се війну, вислала військо. Пограиичні землі йому піддавали ся, а вел. князь московський почав в листах до литовського правительства називати себе „государем всеї Русі“. Новий вел. князь литовський, Олександр, щоб якось сю небезпечну справу закінчити, посватав дощку вел. князя московського і завів з ним згоду, відступивши йому тих князів, що перейшли, з тим щоб на далі їх уже не приймати з волостями: хто хоче, може сам перейти, але земля його

Донської каплиці в Кракові (пам'ятка українсько-білоруської штуки на королівськ. дворі).
Она всемогущаго пописана бысть сия каплиця повеленєм великодержавного короля пресветлаго
оля польского і великого князя литовского и руського жомойтского і князяи прускаго пана і дедица
і его королевоє прѣдъисвищен пани елизаветы іс поколєния цѣсарьскаго внука прендъитижибішеи
писькоє і Чеськоє і Уго вскоє под лѣты нароженъя божьего а дѣто 1511 дѣтъ 1410 докончани
цню каплицю письмо мѣсяца октябрия въ...”.

лишасть ся за попередню державою (1494). Але женячка в. кн. Олександра з московською княжною діла не поправила, навпаки ще більшї сварки вийшли, з причини ріжниці віри: саме тоді в. кн. Олександр, вивівши на митрополію податливого чоловіка, владику Йосифа, заходив ся коло прилучення своїх православних до католицької церкви, і за сю справу чіпали ся тепер ріжні питання про Олек-

141. Мальованне з каплиці так званої Ягайлонської (рописана руськими майстрами).

свндрову княгиню—як їй бути з її православною вірою. І от серед цих поголосок про те, що православних зачинають в Литві неволити до латинства, з 1500 р. починають наново переходити пограничні князі під Москву. Причиною виставляють, що їх вірі приходить тіснота, неволять їх силоміць на латинство, і московське правительство заявило, що з огляду на таку святу причину не буде держати ся умови 1494 р., а буде приймати до себе всіх з землями. В Литві жалували ся, що московське правительство само до того тих князів призвело, і в кождім разі дуже правдоподібно, що се воно їм казало покликати ся на тісноту в вірі; як на таку причину, супроти якої мовляв всяка умова тратить силу. Так чи сяк, а як тільки Москва стала приймати князів з землями, повалило їх з Чернігівщини знову валом, і то не тільки дрібні, а й більші: князь Семен Можайський піддав Чернігів і Стародуб з иньшими волостями, князь Василь Шемячич Новгород Сіверський і Рильськ з волостями. Ціла Чернігівщина переходила під Москву! Великий князь московський тоді порішив кувати зелізо по горячому, заявив Литві, що вестиме з нею війну в обороні віри—буде, за християнство стояти, скільки Бог pomoже. Вислав військо своє, і воно докінчило прилученне Сіверщини до Московщини. А вел. кн. московський вже почав заговорювати про иньші „руські землі“, що були під Литвою. Литовське правительство залишило свої заходи коло при-

лучення православних та скорше уложило перемирє; зіставило за Москвою Сіверщину сподівало ся собі потім її вернути.—але не туди йшло!

За кілька літ вийшло нове повстаннє: серед українських княжат та панів. Зчинив його князь Михайло Глинський. Рід його мав маєтності в тодішній Київщині, а теперішній Полтавщині—від м. Глинська на Ворсклі пішло їх ім'я; не був він нічим визначний, доки отсей князь Михайло не здобув йому слави й значіння. Був то чоловік великих здібностей, смілий, відважний, що міг впливати на людей. За молодости виїхав в Европу, довго жив при дворі цїсаря Максиміліана, потім служив у саксонського князя Альбрехта і з його військом ходив нріжні краї, бував в Фризії (теперішній Голляндії), в Італії й Іспанії, і так придбавши собі славу знавця воєнної штуки і взагалі освіченого Європейця, приїхав в останніх дев'ятьдесятих роках на двір в кн. литовського Олександра. Подобав ся йому й скоро став найблизшим у нього чоловіком, а з своїх впливів користав, щоб своїм братам і своякам, українським княжатам та панам діставати визначні посади. Дуже на се кривили ся Литвини, але нічого не могли вдіяти, і тільки попадали в неласку у в. кн. Олександра, як виступали против Глинського. Один брат Глинського дістав київське воеводство, другий став намісником (старостою) Берестейщини, й інші свояки діставали уряди і частки все те від чого вже давно Українці та Білорусини поодвікали в в. кн. Литовськїм.

Та Олександр несподівано захорував і вмер в 1505 р., ще досить молодим. Литовські пани вибрали вел. князем його брата Жигимонта і першим ділом настроїли против Глинського—наговорювали на нього, що то він укоротив віку Олександрови, що він сам хоче бути великим князем і таку всячину. Було те все неправда, але в. кн. Жигимонт удавав, що тому вірить, потім відбєраги уряди Глинському і його своякам. Даремно Глинський хотїв дійти справедливости—переконав ся, що з Жигимонтом не дійде до правди і рішив підняти повстаннє. Виїхавши в свої турівські маєтності почав змовляти ся з боярами й князями, підіймати людей, лякаючи, що будуть їх силоміць хрестити на католиків, а як не схочуть—будуть карати на смерть. Війшов у переговори з в. кн. московським і з його союзником ханом Кримської орди, намовляючи їх, аби вдарили на Литву, а він підійме повстаннє в середині. Що він задумував, не знаємо докладно—не маємо його власних поєнень, а тільки поголоски, які ходили між його ворогами. Найправдоподібнійше, що він хотїв за помічю Москви й Кримської орди відірвати українські землі, принаймні східні, і утворити з них для себе кня

дівство під московською зверхністю. І справді, як би Москва і Крим підтримали Глинського добре, се дуже легко могло б йому удати ся але його союзники, хоч ворожі Литві, не оцінили сього моменту Ханши рушив ся Вел. кн. московський вислав військо в осени 1507 р. і Глинський покладаючи ся на се розпочав повстання; але московське військо скоро забрало ся назад, і потім прийшов в поміч тільки малий московський полк, а головні сили свої Москва вислала не на Україну, де підіймав повстання Глинський, а на далеку Білорусь. Побачивши се, місцеве боярство прислало й не відважило ся пристати до Глинського. Нарід же і не ворохнув ся: так як і за часи Свирігайловича повстання він дивив ся на се все як на панське діло, — до його душі навіть не вміли знайти дороги. Тільки сусідній Мозир піддав ся Глинському, а де стріли його з духовенством і святощами як свого володаря, але інші міста — Слущк, Овруч, Житомир не піддавали ся, Глинський міг тільки робити набіги, нищити маєтки своїх ворогів, спустошити землі в кн. Литовського. А як з Польщі рушив в. князь і король Жигмонт з польським військом, і литовське військо під начальством гетьмана литовського князя Константина Острозького теж пристало до нього. Тоді Глинський не рішив ся стати против, відступив за границю до війська московського, разом з своїми прихильниками, і пішов з ними у Московщину.

Повстання тим і скінчило ся. Вел. кн. Литовському Глинський не тим віддячив ся в новій війні — тоді Москва здобула Смоленськ від Литви. Але становища Українців се не поправило.

49. **Проби повстань в Галичині й початки національної роботи.** Тим часом як східне українське панство шукало опори в Московщині, західна Україна — Галичина особливо, шукає поправи своєї гіркої долі у сусідньої Молдави, близької вірою її словянською культурою. Молдавське князівство, організоване в середині XIV в., в тім часі доходить великої сили й значіння під властю господаря свого Стефана Великого (1457—1504), що потрапив не тільки розширити свої землі, але й поставив себе сильно і самостійно, відбивши напади турецькі, самого грізного султана Магомета. Румуни молдавські стояли під впливами болгарської культури, близької Українцям; книжність, освіта, мистецтва були спільні, і через те Поділе її Галичина, особливо східно-полуднева (земля Галицька), стояли в тісних зв'язках з Молдавою і в трудних хвилях шукали там помочи й опори. З кінцем XV в. і в початках XVI бачимо тут і політичні рухи, обраховані на поміч молдавську. Молдавські господарі, володіючи українськими землями по ріш Пруту (теперішня Буковина), мали око на сусіднє галицьке Поку-

те, пробували його відірвати від Польщі, і в зв'язку з тим бачимо в полудневій Галичині серед української людности нахил в молдавський бік, подібно як в східній Україні в бік московський. Не дурно співали потім довго у нас в Галичині і в сусідніх сторонах пісні про воєводу Стефана—як от у старій пісні (записаній і надрукованій одним Чехом 1571 р., так що вона зістала ся найстаршою друкованою українською піснею):

Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш?
Ой як мій, Дунаю, не смутно текти?
На верку Дунаю три роти стоять:

В турецькій ми роті шаблями ширмують,
В татарській ми роті стрілками стоїляють,
В волоській ми роті Стефан воєвода. ¹⁾

Найбільш голосий рух став ся в 1490 р., під проводом Мухи Видко, що рух справді був великий, тільки на жаль дуже мало звісний нам в подробицях. Сучасники оповідають, що „якийсь Муха з Во-

лощини“ збунтував Покутс, підняв тутешніх селян, так що мав з собою дев'ять тисяч збройного війська з тутешнього селянства, і з ними громив мастиости польської шляхти. Не тільки селяне поприставали до нього, але й місцева українська шляхта, як бачимо з одного докумен-

142 Руїни замку в Галичу

ту, де згадують ся мастики, поконфісковані правительством від українських шляхтичів за участь в повстанні Мухи. Підбив він собі землі аж під Галич, і пішов за Дністер на Рогатин. Польська шляхта була в великім переляку, король скликав всю шляхту в загальний похід, просив помочи від Прусаків. Але зовсім несподівано „більше божою помічю як людською“, як пише оден сучасний єпископ, місцевій шляхті польській удало ся несподівано ударити на військо Мухи, коли він переходив Дністер, в війську його настав великий пополох, почало тікати, топили одні одних в Дністрі, і так розполошились, що й Муха му-

¹⁾ Стефан разом з Турками і Татарами набігав на Галичину, сидючи ся захищати Покуту.

сив тікати. Один письменник пізнійший каже, що Муха потім збирався до нового повстання, але Поляки його вхопили: жінку, до котрої він приходив, підкупили, щоб їй видала його, і та так зробила.

Є також глуха звістка про якогось претендента на Україну, що вислав був воевода Стефан: сей претендент мав називати себе законним володарем Русі (України) і підіймав повстання в Галичині, щоб за помічю султана визволити її від Польщі, але вхопили його Поляки. Пізнійше, з перших років XVI в. принакдом довідуємося, що під час походу молдавського воеводи Богдана на Галичину в 1509 р. боротьба

143. Руїни Терешківлі.

української шляхти з Галичини пристало до нього, як перед тим до Мухи; волинішли потім з волинським військом на Молдаву, як похід не вдав ся, а маєтки їх конфісковано. Сей принакдомово віднайдений звістки показують виразно, що тут також була, по теперішньому кажучи українська іредента, що старала ся визволити ся з польського ярма за помічю близької їй вірою і духом Молдави. Але проби сі не удали ся, бо Молдавія була за слабка для сього, а український елемент у Галичині був придавлений ще далеко гірше, ніж в вел. князівстві Литовським. Се мусіли побачити тут дуже скоро, і тому слідом по тих невдалих пробах визволення за молдавською помічю помічаємо ми в Галичині перші виразніші прояви народньої організації для оборони своїх прав і для сотворення підстав для національного життя.

Обставини українського життя були тут справді незвичайно сумні. Не було навіть таких можних українських панів як на Волині або в Київщині, у котрих українське культурне життя могло знайти якийсь захист і поміч. Все можливіше боярство українське в Галичині пропало в XIV—XV в., або потративши свої маєтки серед польських конфіскацій, або помішавши ся з польською шляхтою і перейшовши на католицтво, а за тим і спольщивши ся (особливо мішані шлюби з католицькими часто служили причиною до того — не раз трапляло ся, що

жених мусів перейти на католицизм до шлюбу). Православному не було ніде ходу, навіть православної присяги в судах не хотіли приймати, тому й не диво, що не оден кінець кінцем махнув рукою та й покатоличився „для роскоши папської, для лакомотства нещасного“. Зістала ся тільки дрібна шляхта, бідна і темна, яка не мала ні впливу ні голосу, при тім не була організована. Церква православна, ся однію представителькою українського національного життя в тім часі, однію формою національної організації в тих обставинах, була зовсім придушена. З половини XV в. галицька митрополія зіставала ся порожньою, і король віддав її в завідування галицькому старості, а завідування духовними православними справами присвоїв собі львівській католицькій архієпископі і від себе визначав для їх порядкування своїх намісників. Супротивлення православних духовних зломано силоміць; десятки літ пізніше пам'ятали в Галичині, як крилошани православних „на поворозах“ водили з Кліроса (митрополичої резиденції) та казали їм в брід іти через Дністер—грозили ся їх потопити, як будуть далі противити ся

І саме від заходів коло відновлення православної єпархії зачинають ся змагання галицького громадянства до національного відродження, по тім як надії на заграничну поміч розвіяли ся. Вони стають слідні з початком 1520-х років, почали ся мабуть значно раніше, зайняли кільканадцять літ, поки удало ся добити ся від правительстві позволення, щоб митрополит київський поставив владика для галицької єпархії. Неймовірно читати навіть про те, якими дорогами мусіли ходити за сим дозволенням Галичане—шукати протекції у різних панів, що мали впливи на королівським дворі, оплачувати все щедрими дарунками, платити навіть самому королеві і королевій. За привилеї на владичтво мусіли Галичане обіцяти королевій Боні дати 200 волів, потім за те щоб скасовано права львівського архієпископа—роздали 110 волів королеві, королевій і різним панам; потім іще 140 волів, поки король дав владичі грамоту..

Головно заходили ся коло сього львівські міщане-Українці. Вони ж в тім часі добивають ся, аби скасовано різні несправедливі заборони, що тяжіли на них: їх не тільки не допускали до міських урядів, але й не приймали до ремісничих цехів, не дозволяли шинкувати, торгувати матеріями; не можна було їм мати домів в місті, окрім як тільки в малім руським кварталі (де теперішня уліця Руська з сусідніми переулками), не дозволяли їм по за тим же кварталом ходити з церковними процесіями, провозити мертвих з церковною церемонією. Навіть православної присяги не приймано в судових справах

Львівські Українці добивалися скасування цих заборон через різних впливових пнів—між иньшим і через звісного волинського магната Константина Івановича Острозького, гетьманів литовського (котрого дуже шанували на дворі королівським за його воєнні заслуги, і навіть „як виімок“ дали йому воеводство троцьке, оден з важнійших урядів). Не жалували й двунків та хабарів. Але таки мало що виграли і в старій столиці Галичини зісталися далі „инородцями“, що тільки в своїм кварталі мали сякі такі права.

Не тратили духу через се. Важно було се, що здобули таки собі, не вважаючи на всі перепони, православного владика і осадили його

144-6 Глишські печатки на срібних перетнях, з скарбу XIV в. („печат (И)ванова“, „печат Скочкова“).

у Львові (1539) Була се нова опорна точка для тодішнього національного життя. Заразом реформують церковні брацтва за для національної організації.

Такі брацтва були при церквах здавна—початки їх ішли ще від старих поганських часів, від поганських святощ і ігрищ, куди збиралися сусіди з доохрестних сіл. Пізійше сі села звязалися коло церкви, справляючи на храм всенародні пири, так звані братчини: варили на те мед і пиво, приймали на пир прихожих гостей за оплатою і збирали ті доходи на церкву. Память про се маємо в новгородських былинах:

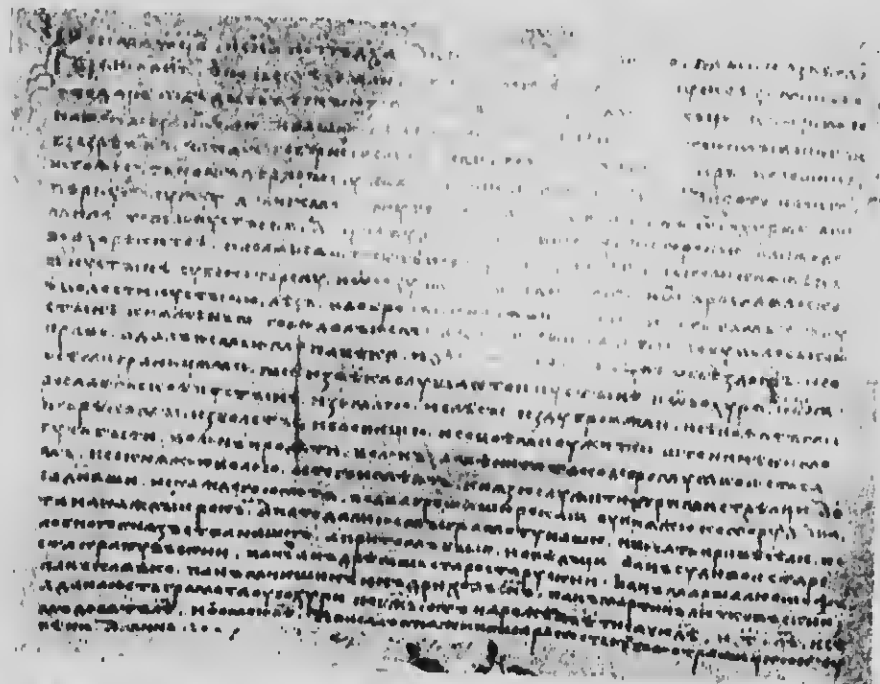
Почув то Васенька Буслаєвич—
У мужиків новгородських тих
Канун ¹⁾ варять, пива ячині,
Пішов Василій із дружиною,
Прийшов на братчину Никольщину ²⁾
„Не малую сип ³⁾ ми вам платимо—

За всякого брата по пяти рублів,
А за себе дас пяддесять рублів—
Отже староста церковний той
Прийма їх в братчину Никольщину—
Змалі пить той вони камун
І ті пива теж ячині...

Потім, коли правительство польсько-литовське почало поширювати разом з устроєм міст по німецькому праву, також цехові ремісничі брацтва на німецький взрєць, починають мішане українські і білоруські реформувати свої старі брацтва на подобу тих цехових брацтв,

¹⁾ Мед варений на храм ²⁾ На сп. Миколая ³⁾ Пайку

щоб мати законну форму для своєї організації. Найстарші статутні таких реформованих брацтва масмо з Білорусн з Вильна, а з України з Львова. Львівське брацтво при головній церкві Успенія, в руськім кварталі, було зреформоване мабуть разом з заведеннем владичтва. З 1540-х років масмо уставн кількох ннших брацтва, при ннших церквах львівських, спнсачі на взірць брацтва успеньського. В них постановляється, що до брацтва можуть приступати сторонні люде, шляхтичі, а ніхто

147 Памятки старого діловодства Галичини, перед заведеннем польського права: грамота Володислава опольського (зменьшена у двое)¹⁾.

своєвільно не може з брацтва вступати. Брацтва служили таким чином для організації людей української народности. Львівські міщане, найбільш освічені і сильні, призначені до громадської організації, а заразом найбільш вражені своєю безправністю, дають початок національній організації, розрушують останки прааслааної шляхти, українське духовенство (селяне були зосім безправні і майже не могли

¹⁾ Початок: „Во имя Отца и Сына и Святого Духа, аминь. Божьею милостью мы князь Володиславъ Опольской земли и Велунской земли и Руской земли господарь и дѣдичъ вѣчныхъ землямъ тѣмъ самодержцьъ“....

брати участі в якомсь навіть культурнім руху) Львівські брацтва, а особливо брацтво усепенське—стає центром такого нового руху. Ним інтересують ся й покровителі галицької України—воеводи молдавські: вони присилають різні дарунки до церкви і на братські пири різні припаси братчикам „своїм приятелям“, які їх називають: гроші на пиво і мед, баранів в натурі. Зі Львова такі брацтва поширюють ся по краю, служачи основою національної одности і гуртовання. Змісту для сих гуртів ще не вироблено докладно, але форма була вже готова, а пізніші часи принесли їй зміст.

50. Початки козащини. Тим часом як ото князі та магнати східньої України, програвши повстання, тихо сиділи, запобігаючи ласки литовського правительства, вдоволені тим, що їм ще лишало, а в західній Україні, по невдатних виступах молдавських, промодянство взяло ся до організації національної

Копія старинного рукопису, що містить опис діяльності брацтва усепенського в Львові. Текст написаний давньою українською мовою, з деякими вставками латинськими словами. Текст дуже пошкоджений і неможливо повністю прочитати. Видно деякі слова та фрази, такі як: „брацтво усепенське“, „пиво і мед“, „баранів в натурі“.

143. Прідажа списана 1371 р. перод воеводою львівським, старо-українською мовою (зменшена у двох):
 До и-н-а Огня и Святого Дуа, божьаго истордыча оу оком даниа. И стало ся подь державоу вєтн-аго короля краков-
 ского Казимира и господаря Русовь Земля, и староса при державь пани Огня староста Русовь аєтль, оже Кипиль пани, Выславъ Дмит-
 ривский дворише и съ дєтємоу...

роботи,—на крайнім пограничу тодішнього українського життя підіймала ся нова сила. Значіне її не можна було ще зміркувати по тих початках і певно її хто не вгадував, що се наростає національна сила, яка перейме на себе те чого не вміли досягти українські князі та пани, не здолавши потягнути за собою народніх, ані могло міщанство західньої України, що своїми слабими силами не подужало проломити собі путь серед польського шляхетського панування. Не можна було того збагнути з тодішнього несерйозного пограничного добичництва — козакування, або „козацтва“ як його тоді називали, котрим проявляла себе з початку та нова сила

Дали ґрунт і обставини сьому новому ніби, а в дійности старому, тільки в нових обставинах відроджеиому явищу українського життя події дуже сумні, а саме—нове татарське спустошення східньої України, що впало на неї з кінцем XV віку, від кримської Орди

Я вже згадував, що Татарська орда Бату дуже не довго держала ся міцно—вже з кінцем XIII в., а потім ще більше в XIV вона розлазить ся, і члени хаиського роду та різні начальники, беки, починають усобиці, підтримуючи сього чи того. І кінець кінцем серед сих усобиць головна татарська орда, так звана Золота, що кочувала над Волгою, ослабла в XV віці зовсім і західні орди, що кочували в Криму і на низах Дніпра та Дністра, відірвали ся від неї й утворили осібну орду, котрої хани мешкали в Криму. Перший хто так рішучо відокремив сю орду, був хан Хаджі-герай і довершив він сього почавши від 1430-х років При тім, відриваючи ся від Золотої орди, шукав він опори та помочи сусіднього вел. кн. Литовського, тільки литовське правительство, зайняте своїми справами, не вміло сеї справи відповідно оціинити і не підтримувало Кримської орди скільки небудь енергічно, а навіть не залишало союзу з ворогами її, ханами Золотої орди Тому син Хаджі-герая Менглі-герай пошукав собі інших союзників—піддав ся під зверхність султана турецького і ввійшов у приязнь і союз з Московою. Москва ж все підбизала його на вел. кн. Литовське та посилала йому на се дарунки, і слухаючи її Менглі-герай починає пустошити українські землі, що належвли до вел. кн. Литовського і Польщі. Вел. кн. Литовське через те що було зайняте війною з Московою, та й через своє внутрішнє поріженнє і упадок, не могло і не вміло досить енергічно поставити ся протів сих татарських нападів. Бороили ся, як могли, місцеві українські князі та пани, але не маючи від правительства майже ніякої помочи, великим татарським нападам не здужали противустати. Весною 1482 р. Менглі-герай, захочений дарунками і налохучаннями московського вел. князя Івана, аби йшов на Поділс.

або на Київ, вчинив похід на Київщину, здобув Київ, спалив київський замок, понищив київську околицю і з тріумфом післав Іванови золоту чашу і дискос з св. Софії київської. Після того, кілька літ спустошив Поділе, а польський король невдалим походом на Буковину роздрочив ще й Турок, Татарн, Турки, Волохи разом спустошили Поділе і Галичину. Татари ходили також на Задніпрове, але Москва, маючи на меті забрати Сіверщину, просила їх туди не ходити. Менглі-герай отже, спустошивши Київщину, береться до Волини, спустошить також землі Білоруські. Часом Татар при тім громилі—так славилися побіди над ними Мих. Глишського і ще більше Константина Острозького; але частійше орда спустошила землі й виводила здобич зовсім безборонно. Вся Україна, саме повітря її наповнило ся невідьничьким плачем, який нині ще брешуть і плаче в наших піснях, на протязі стількох віків:

Коли Турки воювали	Візник бичем роатріпує!
Білу челядь забирали,	Що ю взяли попри возі,
І в нашої попа доньки	Попри возі на мотузі,
Ваяли воли три дівоньки.	То та кричить: „Ой Боже ж мій,
Єдиу взяли попри коні,	Ніжки мої біленькі!
Попри коні при ремені	Не мати вас умиває,
Другу ваяли попри волі,	Пісок пальці розідає,
Попри воли на мотузі.	Кривця пучки заливає!“
Третю взяли в чорні мажі...	Що ю взяли в чорні мажі,
Що ю взяли попри коні,	То та кричить: „Ой Боже ж мій,
Попри коні на ремей—	Очка мої чорисенькі.
То та плаче: „Ой Боже ж мій!	Стільки країв проходили,
Косо моя жовтенькая!	А білий світ не виділи“ ..
Не мати тя розчісус,	

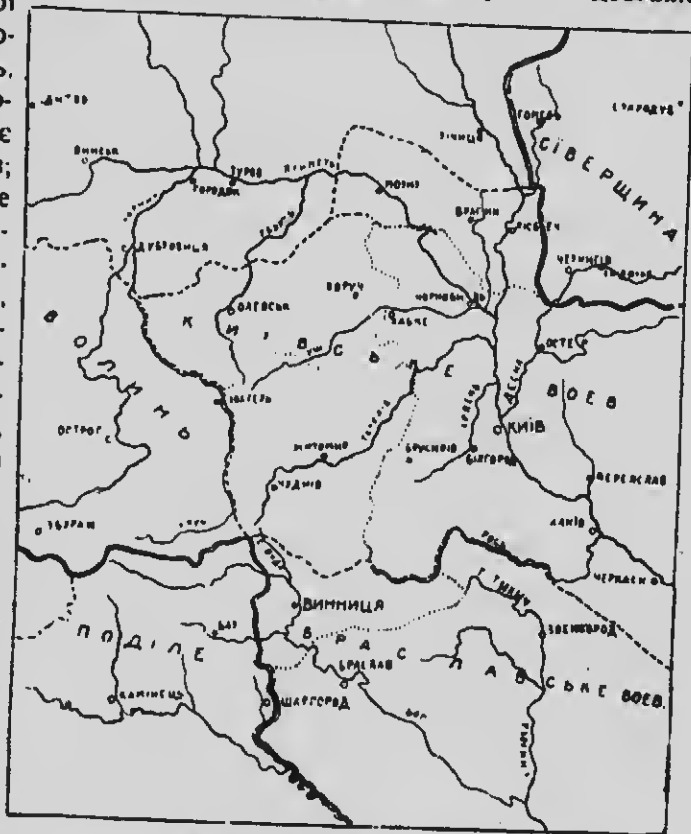
Люде почули себе безборонними. Литовське правительство, замість боронити ся, хотіло відкупити ся дарунками, згоджувало ся навіть від кожного чоловіка дань щорічну давати—чого й за татарської неволі не бувало; намовляло Татар спустошити Московщину і кінець кінцем осягнуло тільки те, що орда однаково стала спустошити і московські і литовські землі. Київщина по обох боках Дніпра від сих нападів спустіла майже зовсім. На Полісся, коло Овруча, Чорнобиля, сиділи ще села; але від Кніва почавши далі на полудне тільки де котрі замки тримали ся і люде, котрі не повтікали відси далі на північ та захід, в безпечнійші сторони, мешкали тільки при тих замках і відси ходили на лови та господарили. Спустошення було гірше від часів Бату. далекі гірше

Зажурилась Україна що ниде прожити—
Витоптала Орда кіньми маленькі діти
Ой маленьких витоптала, великих забрала
Назад руки постягала, під хана пігнала

Подніпрове стало просто пустою Здичило і вибуяло за кільквдесять літ, як якийсь дикий край.

Але власніє сі роскішні дикі пустині, сей край хрещеного світа, що й прозваний був через те україною, манив до себе людність, тому що не було тут ні господаря ні пана. В записках з XVI в. повно лишних, часто дуже перебільшених оповідань про тутешніє дозвілле й Согацтво дикої

запущеної природи. Земля, кажуть, дає там неймовірні урожаї, вертає посів до сто раз; сїяти що року не треба—одного року посїяти, уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третій урожай; лишити плуг на полі, го він за два—три дні так обросте, що тяжко його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледви видко в ній, як пасуться: часом навіть і рогів з грави не видко. Бжолі така сила, що не тільки в дуплах дерев, а навіть в ями на-

149. Подніпрове в XVI віці.
Границя Литви з Польщею і Москвою --- границі воєводств --- границі повітів.

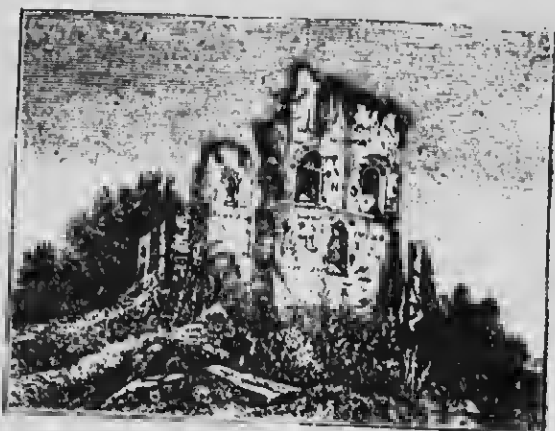
раз доведеться провалитися в таку медову криницю. Ріки повирибою, нечувана сила осетрів і иньшої риби йде з моря в ріки, так що під час того її руху списа можна встромити в воду—буде стертати як у землі у тій масі риби. Звіря в лісах і степах така сила, що диких биків, коней та оленей бють тільки задля шкіри, а мясо ки-

дають. Диких кіз стільки набігас а степів в ліси на зиму, що бити
можиа їх тисячами. Птахів сила неймовірна, так що весняною порою
хлопці цілі човни набирають яєць диких качок, гусей, журавлів, ле-
дів. І таке иньше...

В сих оповіданнях багато переборщено. Але вони дають нам по-
няте про се київське дозвілле. І воно притягало до себе людей сми-
лих і відважних, котрі не бояли ся йти в дикі степи, на зустріч Тата-
ринови—готові були бити ся з ним, аби тільки користати з багатства
й свободи тої безпанської землі. З Київського Поліся і з дальших зе-
мель--з Волини, з Білоруси, кожної весни суиула сила людей до Київ-
щини і розходила ся по тутешніх просторах, займаючи ся ловлею ри-
би, звіра, пасичинством. Збирали ся в ватаги, вибирали собі отамана,
запасали зброї й усякого припасу і з ранньої весни рушали в степові
„уходи“, щоб там господарити до пізньої осені, а потім з запасами
меду, риби, шкір, коней чи иньшої худоби вертали „на волость“. Але
на волости чекали їх урядники старостинські і за право користування
„уходів“ відбирали добру пайку на замок, і то найкращої здобичи.
Тому сміливіші не вертали ся на зиму до замків, а зимували в степу.
Иньші зіставали ся зимувати при подніпровських замках, иньші верта-
ли ся до дому. Для одних се був спосіб поправити своє господарство,
вибравши ся раз--другий в степи на здобич; иньші втягували ся в та-
ке уходицтво, воно ставало для них звичайним джерелом прожитку.
Й вони лишали ся поблизу, при котрімсь замку, або і в степах.

Звало ся се козацтвом, а гі що ним промишляли--козаками. Офі-
ціально се означало промисли в степових уходах, рибальство, ловец-
тво і бжильництво. Але з такої офіціальної стежки воно звичайно пе-
реходило на неофіціальну, що звала ся „лупленнем чабанів татарських“
або турецьких. Вистерігаючи ся Татар в степах, в кожній хвилі при-
готовані відборонити ся від їх нападу, наші промисловці не минали та-
кож нагоди пожити ся і собі від Татар, коли по своїй стороні чули
силу й перевагу: погромити невеличку ватагу татарську, застукавши її
де небудь в пригіднім місці, відогнати татарський табунець, або овець-
стадо, тай пограбити караван купців турецьких чи вірменських, якогось
післанця московського або її литовського, післаного „з подарунками“
або й городок турецький чи татарський погромити. Відси й назва ко-
зацька: слово козак широко розповсюджене у народів турецького ко-
рея; воно було уживане у Половців і досі вживаєть ся у турецько-
татарських народів, а значить волоцюгу, що промишляє війною й роз-
боям. Приклададо ся воно до степових волоцюг татарських, перейшло
й на наших українських.

Назва була новою в приложенню до українських степовиків, вони звуться козаками в наших джерелах тільки з кінцем XV віку; але саме явище — те степове добуцтво у нашого народу на степовім пограниччю давнє-давнє. Се ті колишні Анти, що з Болгарами та Аварами ходили в походи на землі візантійські. Се ті бродники, що волочилися по степах подонських та подніпрянських в часах подонецьких. Се берладники та „вигонці галицькі“, що товклися над Дністром та Дунаєм в XII—XIII в., займаючи ся рибальством, а при оказії — і війною. Се ті „хоробрі кметі“ пограничники, прославлені словом о полку Ігоревім, де Всеволод князь курський хвалить своїх вояків:

150. Київські руїни. Десятинна церква.

А мої Куряне — то воики славі,
 Під сурмами сповивані,
 Під шоломами випещені,
 З кінця спису годовані,
 Дороги їм відомі,
 Яруги їм знаємі —

Луки у них напружені,
 Сагайдаки відчепені,
 Шаблі їх вигострені —
 Скачуть наче воики срібні полі,
 Шукуючи собі чести, князю слави.

Явище старе, дістає тільки нову назву, і в нових обставинах — через те що такий величезний простір вийшов з звичайних порядків життя, громадських і політичних, з під нагляду правительства, з волюдіння боярського і панського, — могло воно тепер розвинути ся ширше й буйнійше ніж коли небудь давнійше.

51. Козаччина і козацькі походи в першій половині XVI в.
 Про козаків в чорноморських степах чуємо в XIV і XV вв., але се козаки татарські, або неясні що до своєї народности. Такі звістки, де говорить ся безсумнівно про наших українських козаків, маємо тільки з 1490-х рр. В 1492 р. хан кримський жалується, що Кияне й Черкасиці погромили татарський корабель під Тягинею, і в кн. литовський Олександр обіцяє пошукати того межі козаками на Україні. На другий рік кн. Богдан Глинський, староста черкаський, погромив турецьку кріпость Очаків, і хан сих людей називає козаками. В уставній грамоті Київу,

виданій 1499 р., згадують ся козаки, що з верхових городів ідуть в стени по рибу і потім відти вертають ся через Черкаси й Київ з рибою свіжою, вяленою й солоною. Бачимо отже козаків в ріжних ділах: як стенових промисловців, як самовільних добичників і як дружину пограничного старости, що з ним іде громити турецький город. В подібних обставинах виступають вони і в нийших звістках з початку XVI віку.

Але загалом згадують ся козаки з початку рідко. Се тому що козацтво тоді—тільки зайняте, а не якась осібна верства людей. Хо-

151 Київські „золоті ворота“, з малюнка 1651 року

тять в козацтво міщане, селяне, старостинські служебники, бояре і паничі. Але дуже мало ще людей, які б спеціально козацтву віддавали ся, які б були козаками, а не чимсь иньшим. Тай взагалі людности на Дніпровій дорозі від Києва на полудне, де осідала козаччина, в тім часі дуже мало.

В пізнійших переказах з козаччиною звязують ся спеціально імена деяких старост і намісників пограничних, особливо Остапа Дашковича, що був намісником канівським і черкаським десь від року 1510 і до смерти своєї (1535), і Предслава Лянцкороньського, що був старостою в Хмельнику на Поділю в тих же часах. Воии попали потім в

реєстр козацьких гетьманів, як найперші гетьмани, але на правду були тільки пограничними старостами, що місцевих козаків, то значить людей охочих до козакування, уживали в своїх походах в степи, на Татар, на турецькі городи: такі походи називалися „козацтвом“. Займалися тим майже всі пограничні старости, почавши від згаданого вище Богдана Глиського, а також різні пани пограничні з Українців і навіть з Поляків (з Поділля), під головним проводом найбільшого майстра сеї пограничної боротьби ки. Конст. Острозького. Дійсними ватажками козацькими воїни не були, і навіть давалися козаччини не раз дуже в знаки, обкладаючи її великими поборами за право ходити в степові уходи, захищаючи від неї злочини то що. Але про них в наших тодішніх джерелах більше чувати як про дійсних козацьких ватажків, що лише де не де припадком згадують се, як провідники сміливих козацьких походів на татарські улуси, на городи турецькі — напр. Карпо Масло з Черкас, Яцко Білоус з Переяслава, Андрушко з Браслава і Лесун, що виступають в звістках 1540 років. Їх ділами не

152. Князь Константин Иванович Острозкий, гетьман в кн. Литовського.

цікавилися сучасні літописці, і погром Очакова Карпом з товаришами навіть не згадані в них. Тим часом похід Лянцкорольського на Очаків, походи на Татар Дашковича гучно прославляли ся і тому пізніші історики козаччини взяли їх за перші виступи козацькі, хоч сучасники навіть не згадують при тім імени козацького (його прикладено вже пізніше).

Але козаччина правдива — се не були ті багаті панічі, що для слави та гонору вважали потрібним теж забавити ся „козацьким“ походом в степи, на татарські улуси (як тепер їздять стріляти звіря куди небудь в Африку або Азію) — був той бідний, неоселий, відважний люд пограничний український, що промیشляв козацтвом. Він старав ся яко мога

вирвати ся з під тяжкої руки пограничних старост та їх урядників, що всевластно правили в подніпрянських та побожських землях. Тут йому було несвобідно і тісно; повстання, які людноість підіймала не раз против сих старостів, кінчили ся переважно без успіху, тому що сеї

153. Нагробник кн. Константина Острозького в Печер-
скім монастирі в Києві.

воєної козацької людноости було ще тут мало. Немо- жучи свобідно ор- ганізувати ся в по- граничних городах, або як тоді назива- ли -- „на волости“, козакн де далі все міцнійше осідали ся н степах, освою- вали його, творили собі там свої гнізда козацькі. В 1550 х роках уже старости скаржили ся на зменьшеніе дохо- дів з уходів, тому що козакн осіда- ють в степах -- жи- вуть там завсідн, на м'ясі, на рибі, на меду з пасік, і си- тять там собі мід як дома" (не пла- тючи старостам ні- чого). Правда гірке й трудне було те степове житє; при-

ходило ся не раз терпіти голод і з холоду примирати, або з степів прибивати ся до поблизького замка, старостниським пахолкам в зуби. Не раз без сліду пропадали сі козакн в степах, захоплені несподівано татарським нападом, забрані в неволю, або побиті, як співається:

Ой три літа, три неділі,
Як козака в лісі вбили,
Під явором зеленим
Лежить козак молоденький --

На нім тіло почорніло,
А від вітру струпішіло.
Над ним коник зажурился,
По коліна в землю вбив ся...

Або звісив пісня про смерть безридного козака

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає, не гадає,
Що на його молодого,
Ще й на джуру малого
Біда настає...

То не верби лугови зашумли,
Як безбожні ушкали (добичники
б'сурменські) налетіли,
Хведора безридного,
Отамана куринного,
Постріляли, порубали

52. Початок Січи. В таких суворих обставинах не могла ширити ся козаччина паиська, тільки простонароддя—з того народу, котрого панська неволя та старостииська рука на волости так притискала, що був готов терпіти навіть ту біду степову—аби на свободі. Воиа держав ся в степах і ставала в них все твердшою ногою.

Козаки ставили собі для безпеки від Татар „городці“ й засіки чи „січи“ в придатних місцях, звязували ся у все більші звязки між собою, перетворюючи ся в великий козацький союз, що панував над цілим так зваим „Низом Дніпровим“, в центром його стає Запороже, дніпровські околиці понизше порогів, добрі тому що за віддаленням були зовсім неприступні старостам литовським і польським, в з другого боку завдяки неприступним плавням і лісам очеретів неприступні й з моря, для галер турецьких (див. квати низше).

В 1550-х роках оден з князв українських Дмитро Вишневський, пробуваючи між козаками, дає почин до постійного укріплення на Запорожжю, яке б служило міцною точкою опертя для всеї козаччини, та хоче з неї зробити силу політичну, з якою б рахували ся сусідні держави і првительство. Почавши в 1540-х роках звичайним панським козакуванням, як иньші пограничні паиичі, він не закинув козацтва й далі, як то робили воиин—щоб зайняти ся звичайними панськими ділами. Навпаки, серіозійше розглядаючи ся в українських обставинах, рішив він звязати свою долю з Низом і його козаччиною. Перед усім задумав поставити за порогом кріпость, котра б дала опору проти Татар і Турків. Гадка про побудованне такої кріпости на Низу Дніпровім підіймала ся не раз уже й перед тим. Вже коло 1520 р. українські старости й намісники проєктували, щоб правительство взяло в свою службу козків і поставило з них залогу на Низу против Татар; але на се не знайшло ся грошей і так справа пропала. Потім, в 1530-х роках справу пригадував польсько-литовському правительству Дашкович, радячи для забезпечення України побудувати на Запорожжю замки й тримати там козацьку залогу. З того також нічого не вийшло, але тепер те, на що не спромогало ся правительство, взяв на себе і

сповнив дійсно український пограничник. Дмитро Вишневецький десь коло р. 1552 спрвдї поставив замок на Хортиці й обсадив його козацькою залогою. Вел. князя і короля тодішнього Жигимонта-Августа просив, щоб запоміг його припасом і всякими иньшими засобами. За-разом шукав порозуміння з Туреччиною: сам їздив туди, мабуть шу-квючи способу; щоб Туреччина прийняла його під свою зверхність та не уступала ся за Татарами і не мішала ся в боротьбу з Кримом, що звдумував тоді Вишневецький. Чи договори ся він до чогось з Тур-ками, не знаємо, але від польсько-литовського правительства таки не міг добити ся помочи: на такі справи там ніколи не було грошей, та й з Татарзми зачіпати ся боялись, і навіть думали якимсь хитрим спо-собом звести Вишневецького з Низу та післати його з козаками на ливонську війну.

Тоді Вишневецький звернув ся до Москви, представляючи, як би було добре помірити ся Москві з Литвою та спільними силами знищити Кримську орду, що пищила і литовські і московські володіння, ще й брала від обох держав річну данину! За його радою московське пра-вительство рішило ся спільно з козацьким військом ударити на Крим і 1556 р. вислало своє військо, що зійшовши ся на Дніпрі з козаками ударило на кримські городи Аслам-Кермен і Очаків (див карту 158). Замків одначе не взяло, тільки побито та в неволю забрало багато Татар та Турків. Се розгнівало хана і він напосів ся знищити пове-козацьке гніздо. З початку закликав Вишневецького до себе, але як той не здав ся на се, хан зимою з усею силою пішов здобувати Хор-тицький замок. Три тижні облягав його з усею ордою, але ж не зміг узяти й пішов назад ні з чим. Вишневецький, сповіщаючи про се ко-роля, просив прислати йому людей і стрільби всякої, але король бо-явсь устрявати в се діло. Тим часом хан на літо прийшов знов, і вже не сам: прийшло на човнах військо турецьке, прийшла поміч волоська, обложили Хортицю, і Вишневецький не міг утримати ся: не стало про-віанту, козаки стали розбігати ся; мусів уступити ся до Черкас

Побачивши, що нема помочи від Литви, Вишневецький поїхав сам на Московщину, призводити її до згоди з Литвою і до боротьби з Кримом. Час був для того справді дуже добрий. 1558 р. Москва ви-слала Вишневецького з своїм війском на Крим; хан не відважив ся стати против і забрав усю Орду до Криму, за Перекоп. Вишневецький зістав ся літувати в Аслам-Кермені й збирав ся відси йти з козаками і Москвою за Перекоп. Але з Москви його покликали, не хотіли далі його тримати на Дніпрі: післали в Крим своїх московських воєвод, а Вишневецькому казали з Кавказу ударити на Крим, а далі й авсім

відложили гадку про війну з Кримом. До угоди між Литвою і Московією не прийшло — навпаки, вони розсварили ся за Лівонію і між ними скоро почала ся за се війна, і знов кожний почав запобігати кримського хана та ганускати на свого ворога. Вишневецький побачив, що і в Москві нічого не дібеть ся і вернув ся назад на Україну (1561). Замішав ся потім в усобицю молдавську і виїхав туди з козацьким військом, покликали його туди Волохи, але зрадили, й Вишневецький попав ся в неволю; відіслали його до Царгорода і там убили. На Україні і в сусідніх краях ходило багато оповідаць про сю несподівану смерть. Оповідали, що Вишневецького повісили за ребро на гак, і він висів гак три дні, але не жалів ся й не просив ся, а ще насмівав ся з Турків та лаяв Магомета їм на злість, так що вони, не витримавши, застрілили його й тим скоротили йому муку. Звісна пісня донесла пам'ять сих і інших ще переказів, оспівавши Вишневецького під іменем Байди і зробивши з нього гуляку. Запорожця, що якимсь способом заблукав до Царгорода:

154. Дмитро Вишневецький (пізніша картина з Вишневецького замка)

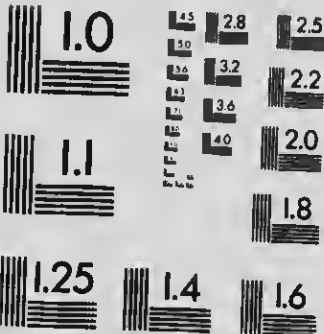
В Царгороді на риночку
 Ой не Байда мід-горілочку,
 Ой не Байда — та не день не дні,
 Не одну нічку тай не годиночку,
 Цар туренький к йому присилас,
 Байду к собі підмовляє:
 „Ой ти, Байдо, та славнесенький,
 Будь ми лицар та вірнесенький!
 Візьми в мене парівночку,
 Будеш паном на всю Україночку!“
 „Твоя, царю, віра проклятая,
 Твоя дарівночка поганая!“
 Ой крикнув цар на свої гайдуки.

Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть його, поясіте,
 На гак ребром зачепіте!
 Ой висить Байда тай киваєть ся,
 Та на свого джуру поглядаєть ся
 „Ой джуро мій молодесенький,
 „Подай мині лучок та тугесенький;
 „Ой бачу я три голубочки,
 „Хочу я убити для його дочку!“
 Ой як стріла — царя вціли,
 А цариню в потилиню,
 Його дошку — в головушку

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

Так Вишневецький згинув марно, не здійснивши своїх плянів. Але діяльність його не пройшла дарно. Не тільки його гадка про створення міцної опірної точки за порогами здійснюється в пізнійшій запорозькій Січі, котрої він був немов духовним батьком, але і в пізнійшій козацькій політиці чують ся відгомони смілих гадок Байди про можливість для козащини, опираючи ся на Литву, Москву, Волощину і навіть саму Туреччину, грати ширшу політичну ролю її розвивати свої сили, користаючи з спільности інтересів то одної то другої держави. Друга половина XVI в. стає часом, коли козащина незвичайно скоро зростає в силах, організується, поширює незвичайно свій політичний виднокруг, сферу своєї діяльности. І в сім були впливи не тільки пригожих зверхніх обставин, що надавали козащині незвичайного значіння, підіймали її високо в очах громадянства свого й чужого та зміцняли її небувалим притоком свіжих сил. Була велика зміна в самій власній почуттю козащини, в її самосвідомості, в тім що від старого „луплення чабанів татарських“ брала ся вона до широких політичних плянів, до незвичайно сміливих діл.

53. Організація козацької верстви Мусимо собі представити, яке незвичайне вражіння робила мала горстка козацька, що з великими руками, можна сказати, не розпоряджаючи ні кріпостями, ні запасами зброї, ні грошевими засобами, так сміло хапала ся пащі хижого бісурменського звіря, що дер сучасну Україну, смоктав кров з неї і сусідніх земель і в страху держав сусідні держави, які перед тим вважали себе такими сильними, побідними, могутними. Не тільки Україна, а вся східня Європа, всі сусідні землі жгли під тяжкими вражіннями турецьких завоювань, котрим ніщо не могло противстати, і татарських спустошень, які зробили цілу східню Европу одною невольницькою кошарою, з котрої татарські загони свобідно і незборонно гнали табуни невольників на кримські торги, наповняючи звідти невольником Туреччину, Італію, Францію, Іспацію, африканське побереже, трохи не весь світ тодішній.

„Торгують невольником у всіх містах Криму, але найбільше в Кафі“, пише лнтовський письменник з половини XVI в. „Трапляється там, що цілі юрби нещасливців, запроханих в неволю, женуть просто з торгу на кораблі, бо місто лежить коло дуже доброї морської пристани, і тому Кафу можна назвати не містом, а ненаситною, поганою безоднею, що пожирала нашу кров“

Думки про полонеників, невольників, їх нечувані, безвихідні страждання, їх тугу за рідним краєм опанували сучасну творчість, відтиснувши на далекий плян інші теми. Чоловік став іграшкою до якої

в одну мить робить з вельможного пана нужденного невольника, з побожних християн недовірків бісурменських, кидає сестру в обійми погурнака брата, сгару мати в неволю її сина, що потурчив ся її забув вже рідний край. Нечуваною силою напруженого народного почуття сі теми, що такою марою навязли тогочасним людям, перекинута через десятки поколінь до наших часів, так що вони дають і нам понятя

155. Кафа (тепершня Феодосія)

про страшенні гнітючі образи, під вражіннем котрих жив, котрим був опанований тодішній Українець. Се невольницькі псалми, як їх називали наші кобзарі—

Покляняєть ся бідний невольник із землі турецької,
 Із віри бусурменської у городи християнські,
 До отця, до матусі—
 Що не може він їм вклонити ся,
 Тільки поклоняєть ся голубонькам сивеньким:
 „Ой ти, голубонько сивенькій,
 Ти високо літаєш, ти далеко буваєш!
 Повети ти в городи християнські, до отця мойого, до матусі—
 Сядь пади на подвірі отчочськїм жалібненько загуди.
 Об моїї пригоди козацькїй припомяні!
 Нехай отець і матуся мою пригоду козацькую знають,
 Сташки маєтки збувають, великїй скарби збирають,
 Головоньку козацькую із тяжкої неволї визволяють.

А вічне закінченне тих пісень—молитва:

Визволь Боже бідного невольника
 На севторуський берез,

На край веселий,
 Між народ хрещений!

І от раптом протнв сього ворога тяжкого, страшного, необорного
вириваєть ся гольтіпака козак, стає на його страшний „чорний шлях“.

Ой подем битим килиїмським
Та шляхом битим ординським,
Ой там гуляв козак Голота—
Не бояв ся ні огня, ні меча, ні нся-
кого болота.

Правда, на козакови шати дорогії—
Три семирязі лихий:

Сміливо кндаєть ся він з своєю убогою зброєю на пишного добич-
ника—Турчина:

На присішках став,
Без міри пороку підсилає,
Татарину гостинця в груди послає.
Ой ще козак не примірів ся,
А Татарин ік лихий матері з коня
покотив ся.

Він йому віри не тонімає,
До його прибуває,
Келепом межі плечі гримає,
Колн ж огледить ся, аж його духу
не має.

Він тоді добре дбав, чоботи та-
гарські істягав,

Сей голяка в лнхій семирязі (сермязі) і вязових постолах—се та
козаччина гола і боса, яка ні з чим кндаєть ся на бісурмена, що

156. Переправа Татарина через воду (рисунок Болляна).

Ком. Козаччина зганяє з степу сих татарських промисловців, розганяє їх табуни й стада, котримн посіли степн, громить чориоморські городи—осідки бісурменства, оселі тих торговців турецьких, ринки невольничі, та визволяє ватаги невольника

На тихі водн, на ясні зорі, у край веселий, в городи християнські.

Страшенне се робнло вражінне взагалі, а особливо в народі українським, так—здавало ся—вже безповоротно забитім і задавленим.

Одна не добра, друга не гожа,
А третя її на хлів незгожа.
Правда, на козакови шапка бірка
зверху дїрка

Травою підшита, вітром підбита,
Кудн віє, тудн й провіває,
Козака молодого прохолоджає

На свої козацькі ноги обував:
Одежу істягав, на свої козацькі плечі
надівав:

Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває:
Коня татарського за поводи взяв,
У город Сґчи припав,
Там собі не, гуляє, поле килиїмське
хвалить-вихваляє:

„Ой поле килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленію.
Як ти мене при нещасливій годині
сподобило!“

І не так ті перші походи, де козаки йшли, завербовані старостами чи багатими пограничними панами, а пізніші самовільні походи козацькі, що починають ся в середині XVI в., власними засобами, не тільки вже без панської помочи, але навіть і против гострих заборони правитель- ственних Правда. Турки, та й саме правительство литовське доведу- вало ся, що не вважаючи на заборони, пограничні старости й пани таки помагають далі козакам і покривають їх, ділячи ся з ними добичею так як турецькі купці з Татарами. Але ся поміч чи покривання мало було звіснє і не грало особливої ролі в козацьких походах—не від того вони залежали

157 Козак побідник (малюнок XVIII в.)

Нарід увірив в силу козацьку. Козаки стали його героями, оспіву- вали ся в піснях і виростали в надлюдські образи в переказах. І разом з тим, як люде переймали ся вірою в неборну силу козачу, до козач- чини гориуло ся все більше людей, все зростало число таких, що ставали козаками на все житє. Росла й відокремляла ся ціла осібно верста козацька. І не хотячи зовсім—приложило до сього своїх рук саме правительсто отими самими своїми заборонами походів козацьких та ріжними заходам коло того, аби їх перепинити.

В початках правительство піддало ся гадкам місцевих урядників, що за помічю козацтва радили розпочати боротьбу з Ордею, і ду- жало про те, якби розложити козацькі залоги на Низу й спинити ними

напади татарські. Але потім злякало ся, коли Орда почала жалувати ся на козацькі напади й свої наїзди оправдувала тим, що се вона відвдячуєть ся за козацькі погроми. Починаючи від р. 1540 правительство литовсько-польське рвз у раз наказує своїм старостам та намісникам і пвнам пограннчим, аби не помагали козакам; заходить ся козаків переписати на реєстр і віддати їх під пильний нагляд; забороняє пускати їх в степи на добичинство: каже переглядати, хто з чим з степів вертає, і коли б у кого показала ся здобич татарська—тих суворо карати.

Одначе пограннчі урядники й пани не дуже слухали, бо знали, що Татарн тільки на козаків складають, а коли чим можна приборкати Орду— то тільки козаччиною. Через те дивили ся крізь пальці на козацькі походи— правда, що за те відбирали у козаків їх найкращу здобич. А як брали ся справді козаків гамувати, то з того виходило тільки те, що козакн ще меньше замків держали ся, а все більше осідали ся в степах. Списати їх та під погляд узяти не вдавало ся, бо й мало ще було такнх, що справді були козаками й більше нічим; таких під час переписей 1552 р. не нарахували і пятисот душ, а козакувати ходив ріжний люд— з міщан, з селян, з дрібної й більшої шляхти. Про те правительство своєї гадки не покидало і кінець кінцем для погамовання козаччини задумало завести над ними осібие начальство. Коли в 1560-х роках Туркн почали знов дуже скажити ся на козацькі напади та грозити ся Литві й Польщі, король закликвв козаків, аби вони вийшли з Низу до замків пограничних: там їм буде служба і за службу платня, а завести з ними порядки поручив гетьману польському (саме під той час Кіївщину прилучено вже до Польщі). Гетьман настановив над козаччиною осібиого начальника і судю, щоб той пильнував порядку у всій козаччині і в тій— котру взято було на плягну і службу королівську, і в тій яка собі далі лишала ся без платії. Порядку одначе з того не побільшало, бо й тим, що взято на платію, грошей не платили, а ще більше козаків лишило ся поза тим королівським козачнім полком і промишляло собі далі як уміло. Далі йшлв жвава війна на пограниччю: Татари набігали, козаки їм відвдячували ся, нападали на кочовища татарські й городи турецькі, мішали ся в волоські усобиці— стежкою вказаною їм Вншневецьким. На його місце зявив ся у ннх иньший ватажок з волиньских княжат, Богдан Ружинський, що твкож вів зносни з Москвою, дістаючи відти засоби для боротьби з Ордою, і вславив ся сею боротьбою на Україні поки не наложив головою, здобуваючи Аслан-кермен (дивись карту 172). Його то, як думають, оспівує пісня:

Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане!
 Да чому ж ти у чорному ходеш, да у чорному оксамиті?
 — „Гей були в мене гості Татарове—
 „Одну нічку почували, стару неньку зарубали,
 „А миленьку собі взяли.
 „Гей сідлай, хлопче, коня, коня вороного,
 „Татар швидко доганяти, миленькую одбивати!“

Між ватажками, що вели козаків на Молдаву, вславився особливо Іван Підкова, що захопив молдавське господарство в 1577 р. Полякам удалося потім його вхопити і стягнути його у Львові, на заспокоєння Турків, але се не відстрашило козаччину від дальших таких походів.

158. Чорноморське побережжя

Польське правительство писало листи до козаків, забороняючи тих походів, грозило карами та наставляло всіх нових начальників і поручало їм набирати козаків в королівську службу, щоб вони иньшу козаччину гамували та від наїздів на землі турецькі й татарські стримували. Особливі слави по між тими розпорядженнями набрала потім реформа вчинена королем Стефаном Баторієм: з неї виводили всякі пізніші порядки козацькі, які Баторієви і не снилося завести. На ділі Баторієві розпорядження мало ріжнилися від попередніх і пізніших, які робили королі, щоб завести порядок між козаками. Порядку однак, з них не виходило ніякого, а виходило що иньше:

Настановляючи над козаками осібних начальників, правительство виймало їх заразом з-під влади звичайних властей: старост і міських урядів. Козаки на тій підставі виводили, що коли хто козак, то над ним

немає ніякої влади, тільки козача. Але при тій своїй власті принава-
 че тих начальників, що їм правительство наставляло, а своїх виборців
 платити (хоч звичайно не платило). Козаки всі покликалися на те, що
 вони служать королеві, становлять військо королівське, і на тій під-
 ставі домагалися тих самих прав, які мало військо польське, або на-
 воно собі присвоювало.

Посилаючи на королівські постанови, та по своєму їх толкую-
 чи, на свою користь обертаючи, козаки на тих королівських розпоря-
 дженнях, що видавалися для приборкання козаччини, опирають пре-
 тенції свої на різні свободи і привілеї козацькі. Далі-далі виростають погляди
 такі, що козак має бути чоловік вільний, нікому не підвластний, до нічого не об-
 язаний крім боротьби з ворогами по-
 шканими. Хто пристав до гетьманів, та
 стає чоловіком вільним, не підлеглим ні-
 кому окрім виборної влади козацької.

159 Іван Підкова, малюнок сучасника.

Сих своїх прав і претенсій боронять
 козаки всіми способами, а що стає їх все
 більше і всі їх боять ся на Україні і до
 оборони від Татар потрібують, то по тро-
 ху такі права козацькі починають призна-
 вати ся і місцевими панам і начальством

Так творить ся з кінцем XVI в. вер-
 ста козацька, зване козацьке, і сила народу починає приставати до
 козаків на те, щоб користати з прав і свобод козацьких. А козаччина
 з тим стає силою суспільною, соціальною.

54. Прилучення східних українських земель до Польщі. Саме
 під ту хвилю як козаччина починає набирати сили і підіймати голову,
 претендуючи на різні права і свободи, і під покров „присуду козаць-
 кого“ починає удавати ся міщанська й сільська людність, щоб вибити
 ся тим способом з важкої кормиги панської,—стали ся важні події, які
 погнали широкою хвилею народ український з Західньої України в
 козацькі сторони і в ряди козацькі і піднесли незмірно силу і значіння
 козацтва. На сих подіях мусимо спинити ся, щоб порозуміти сю зміну
 в життю України: як раптом оживають східно-українські пустині, як на
 них зростає поволі необорна сила козацька, і під її покров переносить
 ся те національне життя, що почало розвивати ся в західній Україні,
 але стріло ся з тяжкими перешкодами шляхетського пановання.

Перша важна подія — що Україну східно, подніпрянську зв'язано тіснішим зв'язком з західною, через прилучення земель волинських і київських і задніпрянських до Польщі, 1569 році. Подія ця спала несподівано не тільки на українську суспільність, але й на саме правителівство, і тому тільки згодом дала почути свої наслідки.

Після того як стара суперечка за Волинь відшуміла, ніщо, як здавалося, не віщувало великих змін у відносинах Литви і Польщі (див. гл. 47). Литовські пани раді були зв'язку з Польщею, але пильнували, щоб окремішність вел. кн. Литовського була задержана, аби в ній правити собі по своєму. За вел. кн. Олександра, користаючи з того, що Польща тоді потребувала литовської помочи на Турків, пани литовські добились навіть, що списано нову грамоту унії з пролученням тих слів про прилучення і інкорпорування Литви, що були в старих грамотах. І великі князі литовські, будучи заразом королями польськими, зміркували, що для їх роду се вигідніше, щоб вел. кн. Литовське вважалося окремою державою, бо так великокняжій стій переходив дідинчо, з батька на сина, а в Польщі шляхта пильнувала, щоб король був вибираний, і не дуже можна було покладати на її вибір. Поки вел. кн. Литовське мало свого великого князя, се потому як Ягайлович давало заручку і на польську корону, і се було їм на користь. І так стояли діла до 1560-х років. Аж тоді виходить у тім шлюбі. Тодішній король і великий князь Жигимонт-Август синів не мав і вже не сподівався, так що про наступників йому було байдуже. А Литву під той час війна з Москвою дуже притисла, і король думав, що краще її зв'язати в одну державу з Польщею — буде їй легше. Також і шляхта литовська, що незадовго перед тим дістала голос в соймі (парламенті) литовським, стала добивати ся тіснішого зєднання з Польщею, щоб дістати від неї поміч в війні й собі тягарі воєнні полегшити. Та її більших прав собі з того надіяла ся, як Литва стане одною державою з Польщею, бо в Польщі шляхта вже визволила ся майже від всяких тягарів і обов'язків і от король і шляхта зверху і знизу починають натискати на литовських панів, щоб не противили ся тіснішому зєднанню Литви й Польщі. Король, починаючи від р. 1562, раз-у-раз скликає спільні сойми Польщі й Литви у своїй справі та настає на литовських панів. Але ті держали ся дуже уперто, користаючи з своїх впливів на шляхотських депутатів, не допускали їх до безпосередньої участі в справі, а навіть дещо попустивши на соймі 1564 р., потім свої уступки взяли назад. Коли ж на соймі, що почав ся з кінцем 1568 р. в Любліні, вони помітили, що король, під намовою польських своїх дорадників, хоче на них натиснути, щоб засіли разом з Поляками всі

в спільним соймі, то литовські пани вночі під 1 марта 1569 р. тихенько вихали з Люблінна, сподіваючи ся тим способом „зірвати сойм“ і перервати справу. Та вийшло з того таке, що вони зовсім не сподівали ся

Поляки помітивши з тих переговорів, яке трудне становище литовських панів, а памоливши вже раз короля йти проломом, не вважаючи на настрій литовських панів,—порішили тепер не упускати такої користної хвилі. Вони представили королеві, що литовські пани . . . кожно покинули сойм, образивши тим короля, і треба справі рішати без них далі зочно. Одначе рішили почати їх з иньшого кінця. Побачивши, як литовські пани стоять за окремішністю своєї держави, зміркували, що до повного скасування Литовської держави і прилучення всіх литовських земель до Польщі мабуть таки не приїде. Отже порішили вернути ся до старої справи, яку вже раз підіймали в подібних же обставинах, по смерті Витовта: задумали прилучити до Польщі решту галицько-волинських земель, яких не удало ся забрати тоді, так що зістали ся вони при Литві. По утечі литовських панів пішли з сям до короля, щоб перш за все прилучити до Польщі Волинь і землю Підлянську, бо вони мовляв належали до Польщі і тільки через поблажливність короля Казимира Ягайловича, як він був заразом великим князем Литви, литовські пани присвоїли ті землі собі. Се була неправда. Волинь Поляки кілька разів пробували забрати, але се їм досі не вдавало ся ніяк. На Підляшє гострили зуби сусідні польські князі Мазовецької землі і два рази дійсно діставали собі в державу від князів литовських, але всього на кілька років. Та Поляки привикли дивити ся на єю землю як на свою, бо туди багато понаходило дрібної шляхти з Мазовії (в Мазовії сила селення була тої дрібної шляхти, такої ж убогої як селяне). Король на те заявив польським сенаторам і депутатам, що він зовсім з ними згоджуєть ся: Волинь і Підляшє справді позинні належати до Польщі, і він зараз накаже сенаторам і депутатам з сих земель (що були вибрані на той спільний сойм), аби засіли в соймі польським. Справді зараз вислали такі накази: волинські й підляські сенатори і послы одначе довго не приїзжали. Аж як король заявив, що буде карати, хто не приїде на останній час, буде мастки й уряди відберати—тоді приїхали. Не хотіли одначе протгати на вірність Польщі, вимовляючи ся всякими способами; одначе як король повторив свою погрозу, що буде з непослушними поступати, як знає, тоді таки присягли і в соймі з Поляками позасідали. При кінці мая справа була скінчена: те чого не вдавало ся Полякам осягнути довгими війнами і всякими хитрощами, осягнули вони тепер легко одними

наказами королівськими — тому що й Литва ослабла через внутрішнє роздаючись своє й прийшла за сей час до повного занепаду, і українські пани кінець кінцем не тримали ся Литви так сильно, через те що їх литовські пани позбавили всяких впливів і значіння.

Коли Поляки побачили, що то їм так легко йде і Литва, прибита війною, маючи против себе і короля і шляхту, не важить ся оружно боронити своїк земель—забрала їх ще більша охота до нових зривків. Стали думати про иньші українські землі, а в тім підтримували їх і волинські послы, бо коли вони вже попали до Польщі, то не хотіли, щоб границя лягла між ними й иньшими українськими землями.

Першим ділом порішили взяти до Волини ще й Браславщину, котра по відірванню від неї заکیدього Поділя взагалі жила одним житем з Волинею, і там волинські пани займали уряди й мал. маєтки. На се зараз пристали й сенатори польські й король: рішили включити Браславщину в грамоту про прилучення Волини, немов частину Волини. Зараз король наказав браславським сенаторам і послам, щоб зложили присягу Польщі й засіли в соймі польським, і се вже по першій історії з Волинею пішло легко: за яких небудь два тижні справа з прилученням Браславщини була скінчена.

Не так легко пішло, коли послы польські заговорили про прилучення Київщини: і король і богато сенаторів тому спротивили ся, тому що не почували за собою на те права: тим не журили ся й иньших землях і чим небудь прикривали справу. Лякали: їк велич. простори Київщини, відкритої від Москви і Криму: оборона так як в дичезних і в тім часі ще майже зовсім порожнік земель мусіла принести великі тягарі, великі видатки, непосильні для Польщі з її дуже ликою організацією фінансовою, з вічно порожнім скарбом державним і зовсім незначним військом. Тому король і сенаторы протривали

160 Церква в Любліні, пам'ятка української громади XV—XVI вв.

ся довго—та на решті уступили під натиском польських послів, котрих підтримували депутати волинські й браславські. Дня 3 червня король подвв ся і заявив, що надумав прилучити Київську землю до Польщі і наказе київському воеводі ки. Всилю Константину Острозькому, аби присяг Польщі, як воевода київський. Тим днем 3 червня підписано й грамоту про прилучення Київщини,—мовляв вона також здавна належала до Польщі!

161. Василь-Константи Острозький, воевода київський.

Литовські нани, побоявши ся, що так далі й цілу Литву розберуть без них, приїхали незадовго перед тим назад на сойм, але не відважили ся рішучо протестувати против відірвання від Литви її старих провінцій. Просили не відривати більше нічого і не касувати їх держави, бодай щось зіствити з їх окремішности. Де в чім їх послухано; на решту, не вимоливши, Литва мусіла згодити ся. Постановлено, що на будуче Литва не буде виберати собі осібног вел. князя, не буде мати осібних соймів, тільки разом з Поляками; але матиме своїх осібних міністрів, свій скарб і своє військо.

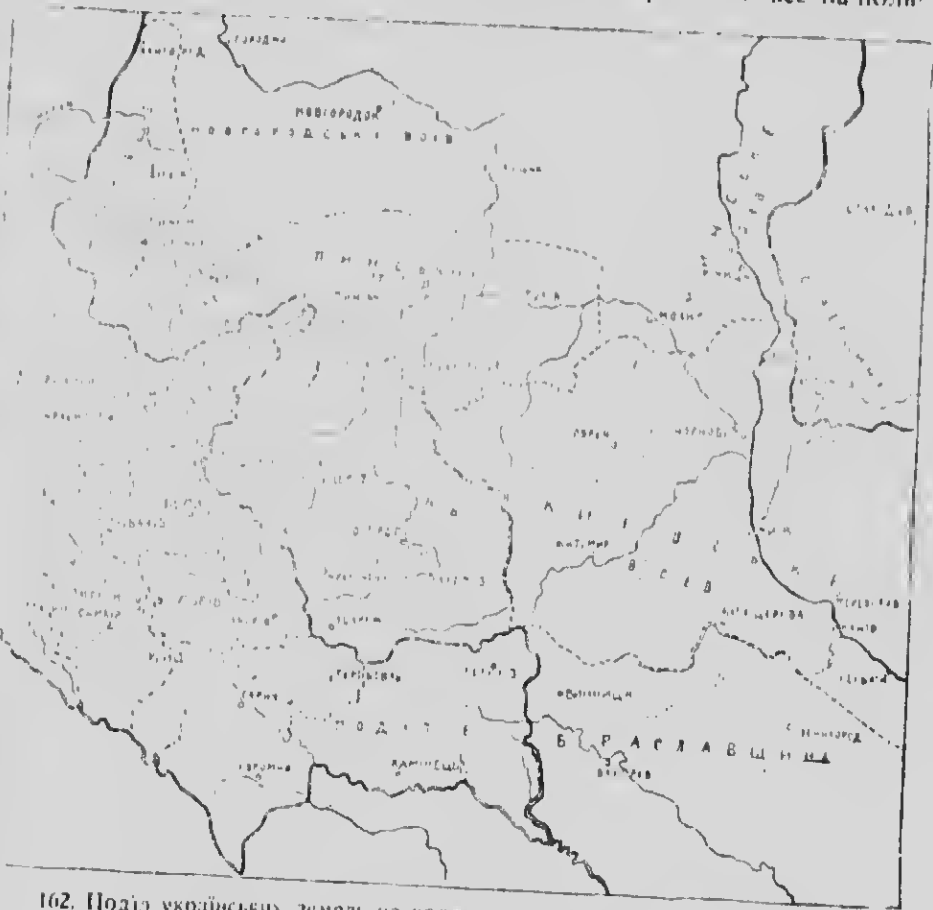
Після сього Литва стратила всяке значінне як осібна держава, стала частиною держави Польсько-литовської. По

відірванню Київщини з українських земель зістала ся в вел. кн. Литовськiм тільки Берестейщина і Пинцинов (з них зроблено воеводство Берестейське). Але се однаково було так, як би вони належали до Польщі, бо після 1569 р. в устрою Польщі й Литви було дуже мало ріжниць.

Поза тим зістали ся: Сіверщина, забрана Московою, теперішня Буковина, що належала тоді до Молдави, і закарпатські українські землі, що були під Угорщиною (Угорська Русь) Сіверщину одначе Польща собі здобула від Москви, сорок літ пізнійше, і так хоч не надовго (бо тільки до Хмельнищини) можна сказати, що ціла Україна опинила ся під Польщею й польським правом—бо з виїзком тільки маленької Буковини й чималої, але слабко залюдненої Угорської Русі всиньші українські землі перед Хмельнищиною були під польським правом.

55. Переміни в житю і устрою громадськiм. Прилученне до Польщі українських земель в 1569 році мало ввжне значінне, бо за-

перішло перестрій їх громадського устрою на польський лад. В західних українських землях, що були прилучені до Польщі раніше, в Галичині, в Холмщині і на Подолі, се стало ся скорше. Формально там заведено польське право і польський устрій. У 1434 р., але ще перед тим польське панство, наплинувши сюди, переманило все на поль-

162. Поділ українських земель на воєводства по прилученню до Польщі
 ———— границі Литви і Польщі; - - - - - границі воєводств; ———— границі повітів.

ський лад. В українських землях, що належали до вел. кн. Литовського, теж право, устрій і всі обставини життя від самої вже унії 1385 р. правительством литовське наближало і раз-у-раз нагиало до польських віриців. Литовський Статут — збірник законів вел. кн. Литовського, виданий вперше в 1529 р., в тій першій редакції задержав в собі багато

з старого права українських і білоруських земель, що в них зістало ся з часів іще Київської держави. Але вже в другій редакції Литовського Статута, 1566 р., все се значно змінено на польський взір, і в устрою держави та в управі земель заведено важні зміни на взірць Польщі. Зіставало ся одначе чимало й ріжниць, а їх знесло і покрито отсе прилученне решти українських земель до Польщі.

Правда, грамоти 1569 р., прилучаючи їх до Польщі, полишили де-що з старого: зіставили українську мову в урядованню і в зносинах правительства з сими землями, зіставили дотеперішне право—власне той Литовський Статут 1566 р.; заведено тому й особний апеляційний суд для сих земель. Але сі відміни довго не продержали ся, по часті тому, що загальне жите держави втягало в себе все сильнійше нашу землі, а також і тому ще, що з прилученнем до Польщі сюди посунула велика сила Поляків, які позаймали уряди, ріжними способами подіставали маетки і—ополячили тутешне жите. До 1569 р. в землях сих Полякам не можна було ні діставати посад, ні володіти маетками, а тепер стало можна, і се була друга велика зміна, яку приніс 1569 рік.

Українське жите наломано на польські взірці і ополячено. Був се повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на камені в українським житю. Він переіменив його на польські взірці, і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка тримала ся своєї української народности. Зазначимо тепер головнійші прикмети нових порядків, принесені ними зміни і їх значінне для українського жита.

Князі й магнати, що перед тим мали дуже велику вагу і держали в своїх руках всю управу, тепер були зрівняні в правах з рядовою шляхтою,—хоч на ділі, завдяки свому багатству, вони й далі високо підіймали ся над нею, держачи в своїй службі не раз цілі юрби біднійшої шляхти. Податки і військову службу з шляхти знято, вона тепер не знала майже ніяких обовязків, а дістала величезні права. До неї належало законодавство на соймах і вона кермувала ним на свою користь; шляхта вибирала зпоміж себе судів і иньших урядників; коронні землі роздавали ся шляхтичам в доживотні держави і вони правили ними як поміщики; ніхто крім шляхтичів не міг дістати ніякого уряду світського, а навіть і духовного. Шляхта правила всім, всім кермувала собі на користь, і король мусів робити, чого вона хотіла. Власть королівська, взагалі всяка публична власть була дуже слабка все було повернене так, щоб боронь Боже шляхтича не стіснено ні в чім. Не було на шляхту ніякого суду ні управі, так що шляхтич міг собі робити що хотів, не боячи ся ніякої кари навіть за найтяжші вчинки—навіть заподіяні шляхтичеви, а не казати вже коли покрив-

джено не шляхтичів: тим на шляхтича не було ніякої ушрави. При такій безправності і безсудності шляхтичі привикли доходити всього силою, тримали оружні ватаги на своїх дворах, зводили нераз чисті битви між собою, і се знов особливо давало ся в знаки не-шляхті, яка була віддана, можна сказати, вповні на ласку шляхетську.

Міста (городи), які в давніших часах були центрами політичного життя, стрвтили тепер в нім всяке значінне. З наданням самоуправи по шмецькому праву вони виключали ся з загального складу землі, а знов

163. Українське діловодство волинських і подніпровських земель: грамота старости браславського кн. Константина Острозького 1520-х рр.

самі між собою не були зв'язані ніякою організацією. Кожде місто було само для себе маленькою особною республікою. Так мало бути, а на практиці таке відокремлене становище віддавало майже всіх міщан без виімку в повну залежність від шляхетської управи, чи від поміщиків. На напрям законодавства міщане не могли мати ніякого впливу, бо не мали участі в соймах; законодавство лежало в руках поміщиків, шляхти, а та систематично кривдила міщанство на користь свого поміщницького господарства. Все се кінець кінцем зруйновало міста і культурно і економічно, позбавило край того добра, яке в нормальних обставинах могли б йому давати міста, і наповнило їх нарешті зайшлим народом, особливо жидівським, бо Жиди краще ніж инші вміли приноровити ся до тих неможливих обставин, в які поставило міщан шляхетське хозяйство Польщі. А особливо українська людність в містах була поставлена в тяжкі умови, бо навіть звичайними міщанськими правами України не могли користувати ся.

Ще більше одначе потерпіло селянство, народня маса українська. Давнє невільництво, що так було широко розвинуло ся в останніх

никах державного життя, тепер новолі вигинуло (в XV—XVI вв. до решти); але зате властиво все селянство опинилося в обставинах дуже близьких до давнього непліщинства. Все селянство втратило права на землю, вважалося, що селяне сидять на землі панській або королівській (властиво це було те саме, бо всі землі королівські були роздані в доживотні держави панам, які правили ними так як і поміщики). Селянина приковано до того панського маєтку, де він уродився, і позбавлено права вільного переходу не тільки селянин-господар, але й діти його не могли відійти від свого поміщика без його дозволу, хіба крадькома — але за ним гонили і розшукували тоді як дикого

164. Лист Василя-Константина Острозького, поскоди київського, 1571 р.

звіря, як раба-утікача давніх часів. Пан мав повне право над життям і маєтком свого підданого: міг його вбити, забрати ґрунт, маєток, як хоч укарати і за се ні перед ким не відповідав, і навіть не можна було на нього скажитися: сам король не мав права мішати ся в відносини між паном і його підданим (на сім пункті була до кінця значна різниця між правом литовським і польським, і значна переміна зробила ся з прилученням українських земель до Польщі). Тільки селяне королівських земель мали право скажитися до королівського суду, але суд сей був дуже тяжкий, треба було удавати ся до нього аж до столиці, судили в нім також пани-поміщики, а як рішення й випадало на користь селян, то пан-державець звичайно не слухав ся його, і тому селяне дуже мало користали з сього суду навіть в Галичині, а з дальших земель і зовсім до нього не звертали ся.

Так селянина кінець кінцем позбавлено всяких прав не тільки політичних, а й горожанських, людських, і для виходу з сього невимовно-тажкого становища йому не зіставало ся ніякої законної дороги не

було йому ні якого виходу з цього життя крім повстання і втіячки— і з сеї останньої дороги він головнo й мусів користати.

56. Зміни в господарстві і заселеннє східньої України. Крім безправности і поневолення селянина, до якого довело його польське право уже в першій половині XVI віку, друга половина цього столітї принесла з собою ще незвичайне обтяженнє його, нечуваний визиск його робучої сили. Розвинув ся попит на збіже й иньші хліборобські продукти й приніс з собою запотрібованнє селянської праці до роботи на панських дворах та фільварках. Перед тим з України на захід вивозили головнo тільки шкіри, мед, віск, рибу, худобу; волів почавши від XV віку виганяли на Шлезк великі гурти, і віл в західній Україні став був одиницею міною: рахували волами якби червоними золотими. Пізнійше прийшов попит на дерево, в районі сплавних балтійських рік; коли ж тут ліси понижили, з другої половини XVI в. почавши стали рубати ліси на дерево, на матеріал, а ще більше палити на поташ і в дальших околицях; селянам казали возити за панщину дерево й поташ до найблизших сплавних місць, нераз за десятки миль. Далі, в середині, а потім ще більше в другій половині XVI віку починає все більше захоплювати українські землі вивіз збіжа: знов таки насамперед в краях близших до сплавних рік балтійських—Висли, Сяну, Буга, Німана—бо збіже, як і лісові товари, йшло тільки в балтійські порти і відти вивозили ся далі на захід, в Англію, Нідерлянди, Францію, Іспанію. Але в міру того як попит збільшав ся і ціни на збіже зростали, починають його возити і з дальших околиць до пристаней річних.

Отсей вивіз збіжа робить великі перемини в господарськїм житю. Перед тим на збіже не було попиту, сіяли стільки, щоб тільки прогудувати ся; через те пани не вели великого рільного господарства, не забирали під свої поля великих просторів і від селян не ждали багато роботи, а хотіли чиншів і данин—медом, шкірами, худобою, вівсом для коней, також ріжним збіжем. З певного ґрунту, т зв лану або волоки (30 моргів, коло 20 десятин) давав ся певний чинш, певні данини, і звичайно вони держали ся досить трівко, зростали дуже поволі; коли участок селянський ділив ся, ділили ся й данини між повними господарями, через те поміщику не було причини навмисно дробити господарств вони були великі, многолюдні. Колиж прийшов попит на збіже і стало користно сіяти його на продаж, на вивіз, все се зовсім змінило ся. Поміщики збільшають своє господарство орне, розробляють і засівають все більші й більші поля. Для збільшення своїх фільварків забирають від селян ґрунти переводять їх з більших ґрун-

ть на менші, дроблять селянські господарства. Не дбають про чинши й данини. заміняють їх панщинною роботою селян на панських грун-тах, а що селянин звичайно менше цинить свою працю ніж її продукти — гроші чи збіжжя, то пани користаючи з сього маленькі уступки в да-нинах чи грошах заміняли величезним побільшенням панщини. Тому що панщина відбувала ся з господарства, вони старали ся помножити тих господарств як найбільше відбирали від селян ґрунти й присаджу-вали „загородників“ і „халупників“, що поля не малн зовсім або дуже мале і не платили чиншу, а робили „пішо“ панщину. Взагалі пани користували ся всіми способами, щоб побільшити панщину, і вона в західній Україні, близше до вибозу збіжжя, вже в другій половині XVI в. підіймаєть ся незвичайно, так що місцями панщину робили вже що дня, селянин не виходив з того панщинного хомути, і жите селян-ське стало справжнім пеклом. І се теж змушувало селянство тутешнє шукати кращої долі, маюруючи на схід, далі від того фільварчаного пекла.

Так всі оті події скасованне гранци між Галичиною і дальшою Україною, розвій панського господарства, поневоленне селянства в за-хідній Україні, забиранне селянських ґрунтів і обтяженне панщиною — все се викликало велику хвилю кольтонізаційну з західньої України, а також і з північно-західнього тісно залюдненого Поліся в східно-українські простори, що ще так недавно (в переписях 1552 р.) вигля-дали як повна пустиня з розкиданими серед неї кількома замками. В останній чверти XVI і потім в першій половині XVII в. вигляд її змі-няєть ся так що її не пізнати: засідають міста на недавніх шляхах та-тарських, широко роскидають ся села серед недавніх козацьких уходів, зявляють ся панські замки і замочки, різна панська служба. Польське право і польські порядки сунуть туди, де ще недавно пасли ся дикі коні й шуміла степова ти́рса.

Півстоліття завзята боротьба козацьчини з Ордою не минула дур-но: вона ослабила Татар і показала, що з ними можна боротись і від-боронятись. І от слідом за козацьчиною починають осідати хліборобські оселі, помалу висуваючи ся все далі й далі від охоронних замків. Правда, набіги татарські йшли далі; приходило ся господарити з ве-ликою обережністю, обзираючи ся на всі боки, щоб серед gospodar-ства свого не понасти просто в аркан татарський. Подорожник Еріх Лясота, що їхав до козаків 1594 р. через Браславщину, оповідає, як тут серед ланів він бачив маленькі домки з стрільницями: туди тікають селяне, як їх несподівано запопаде Орда, і відстрілюють ся з тх стріль-ниць, про таку оказію селянин іде в поле не инакше як з рушницею

га шаблею, бо Татари тут раз у раз крутять ся й ніколи не можна почувати себе безлечним, від них. І піснї народнї нашї памятають таке господарство, як господар на своїм полі міг здібати ся з Татарном та опинити ся в руках татарських. Але біда робила людсї відважними! Роздразнені нечуваним збільшеином панщини, зігнані з своїх ґрунтів селяне з Галичини тїкали на Волниї і на Поділе, звідти на київське пограничє і в Браสลавщину. Що далі йшли на полудне і схід, тим лекшї обовязки селянські знаходили, але кінець кінцем чутка про сво-

бідні, зовсім безпанські землі тягли їх на сї подіпрянські та побожські, а далі й задніпрянські пустарнища. Воин осїдали ся тут і господарили оружною рукою, під захистом козацьким, готові разом з инми кождої хвилі відбити ся від Орди. Оралн скільки

165. Медаль з портретом Василя-Константина Острозького і його гербом.

і де хотїли, лікого не питаючи ся, закладали собі пасїки і городи, і скільки Господь милував від аркаиа і стрїли татарської, розживали ся достатию і заможно.

Але скоро виявляло ся, як мариа була їх надїя, що бодай тут, на краю світа хрещеного, в панцї татарській вони не стрїнуть ся з панамнчи панськимн посїпаками, десятинками і орендарямн і всякою иньшою челядю панською, що так уїла ся їм на старих оселях. Виявляло ся, що і тут сндять воин на землі панській, а не божїй, і що пани от-от лише чекає, аби воин осїли ся й загосподарили ся, аби на инх те саме старє кріпацьке ярмо вложити! Вони думали, що навїки від нього втїкли, але дарма—пани і панщина йшла за ними крок за кроком, аж до послїднїх землі.

Пани, котрі близше до тих сторїншли або уряди в тих краях займали, самі чи через своїх служебників уже перед останньою чвертю XVI в. почали спостерїгати, що ті закинені простори побожські та подіпрянські починають оживати, освоюють ся, залюднюють ся. Помітили, що сюди суле народня хвиля з заходу, і змїркували, що ті землі можуть з часом мати велику вартість. Починають отже випрошувати від короля надання на сї пустинї, або коли на них булн якїсь хозяева—змушують їх, аби свої права їм продали, і потім беруть у короля потвердження. Я сказав уже, що то були можнї пани, воєводи, старости,

гетьмани, що мали в своїх руках владу, військо, полки служебників, отже могли кожному доїхати так, що не тільки землі, а й самого себе зрік ся б. Отже як напосіли ся на кого, щоб їм свої землі „продвв“, то мусів їм за що небудь оддати.

В першій ряді йдуть пани тутешні, з сусідньої Волини; так наприклад з князів Вишневецьких, що старостував у Черкасах, змусив спал-

166. Кн. Януш Острозький, старший син Василя-Константина, державець українських королівщин (з котрим зачепили ся козаки в 1591 році).

коємців князів Глинських, щоб продали йому свої права на землі по р. Сулі, і випросив собі у короля потвердження на „пустинню звану ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю“ від московської границі аж до устя в ріку Дніпро. Так здобули Вишневецькі ті величезні маєтности, де потім осадили місто Лубни й багато інших. Великі маєтки придбали собі кн. Острозькі, Корецькі, Збараські, Ружинські. Пізніше починають випрошувати собі у короля та іншими способами добувати маєтки й різні магнати польські—Жолкевські, Казановські, Потоцкі. Менших поміщиків вони відси витискали, і так згодом всі ці

колишні пустині зібрали ся в руках найможніших панів, що володіли ними або правом власности, дідичности, або правом доживотнім, як старости-державці, й правили тутешніми землями через своїх служебників самовластно, не знаючи над собою ніякої влади, ніякого закону, ніякого прана, як правдиві „королевята“, як називав їх Хмельницький

Захоплюючи тутешні землі, вони не спішили ся в них хозяйнувати. Давали людям час осісти ся, загосподарити ся; звичайно не згадували навіть про данини й чинші, вдоволяючи ся тим, що продавали тутешні ліси на поташ, віддавали в державу рибні лови, мости і гати, коршми й млини, обовязуючи селян, щоб не мололи де инде і не брали в чужих коршмах горілки та пива та не варили самі; згодом

заводили податок від худоби та ожил—десятину від волів і улів. Було се, як порівняти з панщинним пеклом західніх земель, незвичайно мало. Але селяне, що йшли світами, через всякі перешкоди й небезпеки, та оселяли ся тут під грозою татарською, аби тільки втікти від панської влади й не бути нічими кріпаками, — вони з великим невдоволенням

стрічали навіть такі перші претенсії панські. Тим більше, що переходячи по дорозі ріжні сторони України, вони бачили на своїх очах, як потім за такими скромними жаданнями з'являлися більші, а в кінці приходила і сама правдива панщина. Тому не раз від перших таких панських жадань вони починали буйтувати ся, кидали свої господарства і розходили ся ріжно, шукаючи безпанської землі. А побачивши кінець кінцем, що пани й їх посіпаки йдуть за ними по слідам на край світу всюди, — селянство ханається козацтва.

57. Зрешт козаччини з кінцем XVI в. Вище вже було сказано,

що саме під ту пору, через заходи польського правительства коло заведення порядку в козацтві, за короля Жигимонта-Августа, Стефана Баторія і Жигимонта III, витворюється серед козаччини такий погляд, що козаччина служить Короні польській і за сю свою службу не має підлягати ніякій влади, окрім своєї виборної старшини козацької, і не має нести ніяких обов'язків крім сеї військової служби — не давати податків державних ні панських, ні робити панщини, ні корити ся влади своїх поміщиків або їх судови. Навпаки козаки вважали, що ще вони

167. Олександр Острозький воєвода волинський.

мають право збирати ще собі з иньшої людности все потрібне для прожитку війни — з міщан і людей панських і королівських.

Правительство децю з сього признавало, але за тими тільки козаками, котрих воно брало й своє військо, на свою плату, і записувало в реєстр козацький. Одначе воно їм однаково платиї не платило, теж реєстроне, королівське козацтво раз-у-раз мішало ся з реєсною козаччини. Правительство почавши від першого нвбору (р 1570) раз-у-раз поновляло його (р 1578, 1583, 1590), але се не помагало нічого. Реєстрові і переєстрові однаково воювали з Татарами й однаково уживало їх на свої воєнні потреби правительство і його урядники. Через те козаччина не допускала ніякої ріжницї в „правах і свободах“ між реєстровими і переєстровими: хто козак і діло козацьке сповняє, мве бути від усього свобідним і тільки до присуду козацького належним. Значить, хто піддав ся під присуд козацький і з козаками в поході ходить, до того нже ніхто ніякого права не повинен мати: ні пан, ні староста, ні уряд міський. І от коли утворив ся твкий погляд, то міщане й селяне, які не хотїли піддввати ся панським претенсіям і панській власти, вони „козачать ся“. Піддають ся під власть старшини козацької, заявляють себе козаками і кажуть, що вони пана слухати і ніяких повинностей на нього сповняти не будуть. Як давнїше богато козакувало, але не спішило себе заявляти козаками, бо се було званне зовсім не почесне, означало неприквянного чоловіка, — так тепер навпаки: люде, яким зовсім не війна була в голові, в хотїло ся тільки господарити на свободї, — і такі записують ся в козаки, аби не слухати ся панів. Козаки в тім часї се „непослушні“ міщане й селяне. У нас нема докладнїших переписей тутешніх сторїї ранїїш як з 1616 р., але сї кидають цікаве світло й на попереднї десятилїття. Бачимо, як залюднення східньої України незмірно зросло, як поширило ся — під саму границу московську, на полудне до самих „Диких степів“, яка маса міст, місточок і сіл поосїдало за останнї десятилїтя — і яка маса в них люду „непослушного“, инакше сказавши — козаків. Есть міста де на кількадесят „послушних“ дворів сотнї „непослушних“, а вся земля наоколо міста зайнята козацькими хуторами, що ніякої власти панської не признають, ніякої повинности не сповняють.

Се тим більше кидасть ся в очї, що і від „послушних“ поміщаники, вважаючи на такі обставини, не вимагали богато. Напр. в деяких місцях від міщан вимагали тільки, щоб вони служили військову службу (а міст та містечок осаджувано тут дуже богато, трохи не більше як сіл). В війську козацьким служити і тут служити, здавало ся б, що все одно і меньше клопоту. Але люде, мандруючи сюди, щоб спекати ся панів,

не хотіли мати діла ані з ними ані з їх повинностями, хоч тяжкими хоч легкими. І писали ся в козаки, щоб не мати діла з панями. Однаково, обставини життя були такі, що край жив в воєнній стані, кождий мусів бути воєнним чоловіком і жити зі зброєю в руках для власної безпечности. Тому люде з легким серцем приймали на себе обов'язкову участь в війську козацьким і в походах козацьких, та піддавали ся воєнній старшині козацькій, аби не знати вже над собою ніякого иншого начальства.

Такий оборот народнього життя надавав нову силу і вагу козацькій: вона ставала вже не простим побутовим явищем східно-українського життя, яким була в початках, а великою соціальною силою, що ставила ся против цілого шляхетського устрою Польської держави, обіщала народній масі визволення від нього, а йому самому руйну.

Тому як з одного боку сей оборот був дуже користний для козацьчини, даючи їй незвичайну силу притягання на народні маси, так з другого боку приготавляв тяжку боротьбу з польською державністю і шляхетським суспільством. Бо правитель-ство польське, і так не приймаючи того толковання козацьких прав і свобод, яке витворило ся серед козацьчини, — тим менше могло згодити ся з таким ужитком, який робили з того толковання народні маси українські, під покровом козацьким вибиваючи ся з-під панської власти. Але перешкодити тому було дуже трудно, бо таке покочачене селянство і міщанство стає великою, все більшою силою. Рух народніх мас під козацький присуд незмірно скріпив козацьчину. За останню четвертину XVI і першу четвертину XVII в. вона незвичайно швидко росте і своїм числом, і в поглядах на неї громадянства, і в почуттю своєї власної сили й значіння.

Збільшення козацтва чисто воєнного, сих степових вояків, для козрих війна була промислом, а здобич — джерелом прожитку, проявляється в частих і сильних походах козацьких. Козаки не вдоволяють ся пограничною боротьбою й степовим добичництвом, а забирають все Чорноморє своїми сухопутними походами, а далі починають і морські наїзди, попереду на сусідні городи кримські та дунайські, а потім і на дальші — на околиці Царгороду і малоазійський берег Чорного

168. Козацький патязок Гаврило Гудзюк, убитий під Бичаїною в 1588 р. (рисунок сучасника).

моря. Наші відомости про ці походи бідні, скупі, неповні і дають мало інтересних подробиць. Було б нудно вичисляти рік за роком ці напади, тим більше що далеко не всі й знаємо, — так само і лаходи, які првительство польське повторяло, щоб приборкати козаччину і стримати її від нових походів. Як тільки првительство не займало козаччини якимсь своїм походом, так неминуче починають ся звістки про те, що козаки поюють Татар, Турків, Волохів Напр. по Баторичнім наборі як козаків пушено до дому з московської війни, куди їх було винесло польське првительство, — зараз сварги татарська, що козаки погромили на Самарі татарських нослів, які везли з Москви грони ханони. На весну козаки вибрали ся на Волощину, ведучи з собою кандидатів на волоське господарство, що знайшов ся між ними. Баторич боячи ся, що з того може вийти пішна з Турнією, изказав їх занервув: тоді козаки здобули турецьке місто Тягвию (тепер Бендери на Дністрі), розграбили всю околицю, забрали гармати турецькі і велику здобич: казали, що продали її потім на ярмарку за 15 тис. золотих. Королівське військо погнало ся за ними — вони кинули гармати і втікли за Дніпро. Щоб утихомирити Турків, наловлено кілька-десять козаків: ніби головних провинників, і стято у Львові на очах турецького посла та поручено зробити новий набір козаків на королівську службу. 600 козаків взято на службу (1583). Се одначе помогло дуже мало, вже з кінцем того ж року козчки сизлили Очаків і наробили великої шкоди Туркам. Король іслав до них свого післанця, шукати провинників — козчки його утопили в Дніпрі.

Баторії умер, не встигши їх укарати за се, козаки ж дали громили Турків і Татар. Від Москви брали гроші за те що воюють Татар, хзнопи ж татарському посилали скззати, що готові йому помагати на Турків, з котрими у нього вийшла тоді незгода. Коли Татар пішли весною 1586 р. на Укрзіну, козчки заступили їм дорогу на Дніпрі, підгромили її змусили вернути ся изззд. Потім пішли знову на Очаків, здобули змок, вилізши в иочи по дразбинах, вирізали залогу и спалили місто. Рушили знову на Волощину, але господар дістав поміч від Турків, і козаки вериули ся. Вибрали ся за те човнами на море, прийшли під Козлів (тепер Евпаторія), здобули кілька турецьких кораблів, погромили місто, розбили кількасот крамниць. Посів на те калга татарський ¹⁾, стала ся битва, але козаки стративши небогато товаришів вийшли ціло. Напали потім на Білгород (тепер Акерман), попалили місто. Розгніваний султан готовив великий похід; але коза

¹⁾ Калга — по хані найстарший ханович; найстарший по калзі носив титул муреддіна.

ки заступили дорогу, погромили Татар, що йшли до Турків в поміч; самого хана пострілили й багачого Татар побили. По сім і Туркам пропала охота до війни й вони замирилися, поставивши умову, щоб з козаками зроблено порядок.

Правительство знов наказало набрати козаків на службу, сим разом тисячу чоловіка, щоб стояли на Дніпрі й стерегли границь (1590 р.) Своєспільників веліло з Нізу вивести й більше не пускати на Ніз і в степ, аби не продавати їм ніякого припасу, і всіх зловлених на добичину, як пайтяж не карати. Але з сих наказів нічого не вийшло, козакам паятим в службу не плачено, і вони дали разом з своєвільними промишляли собі здобичею, як могли, походами на землі татарські, турецькі, молдавські. Поруч з проявами такої воєнної енергії козацької ще важніше було розширення козацтва по Україні. Після того як козацчина стала вважатися визволенням від панської неволі, козацький присуд починає поширюватися все далі й далі в глибину так званої волости, то значить— оселого залюднення. Багаги козацькі під проводом своїх гетьманів, полковників і всяких інших ватажків розташовують ся серед панських маєтностей Київщини й Брацлавщини, а далі— і в дальших околицях: то тут то там виникають панські скарги на них, даючи нам вісти про се поширення козацтва. Ватажки козацькі збирають всякий припас на військові потреби, чинять наїзди на маєтки панів, котрі їм противлять ся, а людність наоколо „козачить ся“— пристає до козаків і не хоче більше панам своїм бути послушна, часом і буитується на панів. Голосне було наприклад повстання в Брацлавщині, де міщане брацлавські з козаками здобули замок, забрали гармату і так кілька літ жили собі самопрввию. Такі події дуже гнівали шляхту, що накликала правительство, аби приборкало козацчину, аби їм не буитувала підданих.

169 Білгород (тепер Акерман).

Але правительство, зайняте иньшими справами, не спішило ся і кілька літ східно-полуднева Україна аж до Поліся була, можна сказати, ціла в руках козаків, на ласці козацьких ватажків, а з ріжних зачінок тутешніх панів і козаччиною де далі розгоріла ся ціла війна і козаки давали вже панам без перемони почути свою силу і перемогу.

58. Козацкі війни 1590-к рр. Приидією першої більшої козацької війни був ватажок козацький Криштоф Косинський. Він дістав від сойму в 1590 р., разом з кількома иньшими визначними отаманами козацькими маєтність на Роси, за свої служби, а Януш Острозький, бувши старостою білоперківським, а властиво його намістник загорнув сі землі до є троства, молячи до нього належали. Розгніваний тим Косинський зібрав козаків і панам на Білу Церкву, пограбив і забрав майно кн. Острозького і його намістника, що ту справу підстроїв, погромив теж иньні замки Острозьких, полабирив гармати і засів з ними в Трипільськім замку. Король вислав своїх комісарів ріжних инь місцевих і полками їх, аби козаків утикомирили. Козаки їх слухати не схотіли, приготували ся бигись, але комісари не відважили ся стати з ними до бою й уступили ся. А козаки після сього дали розпочати свої походи, здобуваючи замки, що були в руках Острозьких і иньних панів, які з козаками лачінали ся, здобули Київ, Переяслав й иньні міста. Опанувавши майже цілу Київщину, перекинули ся далі на Волиню, підбиваючи під свою руку міста, змушуючи панів, аби принавали власть козацького присуду над своїми маєтками і підданими: давали припаси на військо й не боронили підданати ся під власть козацьку і козачити ся, хто хоче. Кн. Василь-Константин Острозький з синами й иньші пани, побачивши, що козаччина їх знищить, почали ладити ся на війну з усіх сил; правительстю польське не хотіло їх ратувати, гнівлюючи ся за те, що не йшли йому на руку в справах вірн, отже мусіли самі собі радити. Найняли військо в Галичині й на Угорщині, зібравши шлякту волииську і з сими силами удало ся їм розбити військо Косинського під містечком Пяткою. Козаки обіцяли вернути гармати і всяку стрільбу, скинути з гетьманства Косинського і дати спокій панам.

Але виїшовши на Запороже, вони зараз же почали збирати ся з силами на ново, і весною 1593 р. рушили знову, сим разом на Черкаси. Хотіли порохувати ся з кн. Вишневецьким, що вмінав ся в попередню війну і взагалі ув ся козакам, як пограничний староста черкаський, що держив в руках голову дорогу козацьку. Приступивши до Черкас, Косинський зачав облогу, але Вишневецький зробив засідку і Косинського вбито китрим підступом, а при тім багато й иньших козаків. Козацьке військо по сім відступило, але літом козаки приступили з

всьм військом до Черкас. Вишневецький лякан ся, що козаки йому
кинець кішчем відомстять ся тяжко, пішов з ними на згоду й уложив з
ними таку умову,—що надалі вже дасть свобідну дорогу козаччині че-
рез синє староство і нічим не буде притиснати инакшими словами по-
обняв, що законні виданні на козаків не буде сповняти. А в його

руках була єдина власть
на цілій огсїй дорозі
Дніпровій. По сім ко-
заки стали справжніми
панями всєї східної
України. Найможнійші
пани, як от князі Ост-
рольки, мусїли скорити
ся перед ними, годити
їх ватажкам і сповняти
їх жаданя, щоб дали
їм спокійно господа-
рити. Кишло у деяких
дани проти козаччини,
що руйновала всє їх
плани, вносила дух бун-
ту супротивлення між
шляхцями, виривала
величезні маси „непо-
слухних“ з відпанськє
влади. Але мусїли сп-
дти тихо й корити ся
перед козаччиною, не
маючи помочи від пра-
вительства, зайнятого
іншими справами. Му-
сли чекати догідної
хвили коли польське
військо буде нарешті
мати для них час.

170 Козаччина в народних малюнках: „Козак Мамай“
(тип Запорожя) старинна картина.

Запанувала козаччина; але несподівано й скоро прийшовши до
сєй небувалої сили, не вміла знайти ся в нових обставинах, не вміла
скріпити міцно свого становища на волости. Займаючи ся ріжними за-
граничними походами та добиичництвом, не використала сього свого
пановання в східній Україні, щоб організувати трівкі підстав свого ко-

зацького устрою, не журила ся боротьбою з правительством, і тому справді дала себе зараз же зігнати з волости, коли правительство звернуло против неї свої сили. Під ту пору, по смерті Косинського на перше місце між ватажками козацькими виступив Григорий Лобода, чоловік поважний, добрий і досвідчений вояка, але ще без ширшої політичної програми, яка взагалі тільки дуже поволі наростала в головах козацьких. Поруч сеї властивої козащини, низової запорозької, збирається на браславським і волинським пограничу друга, самосійна козащина коло Семерина Наливайка, міщанина острозького, сміливого і удатного ватажка. Сімя Наливайків славила ся в Острозі як завзяті Українці Брат Семерина піп Дам'яни був визначним членом православного острозького кружка; Семерин вибрав собі воєнне, козацьке ремесло. Гарний з себе, майстер на всі руки, славолюбний і амбітний, ще молодий, не хотів іти в лад сьєтманам низової козвччини, і так між сими двома групами козащини була певна неохота і навіть ворожнеча. Запорожці пригадували Наливайкови, що під час війни Косинського з Острозькими Наливайко був в війську Острозького й бив ся з козаками. Наливайко виправдувався, що тодішня війна захопила його несподівано, коли він був звязаний з Острозькими і не міг виступити з їх служби; він заявляв, що піддасть ся судови військовому в тій справі, і кінець кіпцем справа та була полагоджена, але неохота між обома військами зістала ся й далі, і кожде собі на власну руку робить воєне в сих роках.

В тім часі володарі західньої Європи, особливо папа римський і цісар німецький, як володар завойованої Турками Угорщини, заходили ся коло великої війни на Турків. Прочувши, що козаки могли б дати в тім велику поміч, заходив ся папа на свою руку, а цісар на свою, вербувати до тої війни козаків, виславши для того на Україну своїх висланників з грошима й дарунками. Папський висланник, хорватський священник Комулович не знайшов дороги до козаків, вів переговори через правительственного старшого, котрого козаки зовсім не слухали, і з тих переговорів нічого не вийшло. Цісарський же висланник Ласота забрав ся на саме Запороже (з того полишив нам дуже цікаву опис сєї подорожжї і побуту в Січи, в 1594 р.). Віддав козакам від цісаря клейшоти: корогви з гербом цісарьким, срібні труби, і 8 тисяч червоних, з тим щоб козаки взяли участь у війні з Турками. До сього ж намовляв їх і московський посол, що теж приїхав з московською „казною“ (грошима), бо цісар, не знаючи до кого пластиво козаки належать, посилав і в Москву, щоб там не боронили козакам помагати цісарєви. Цісарські висланники хотіли, щоб козаки на здогін ішли за

Татарами на Волощину, аби не дати їм пройти до Угорщини. Козаки, хоч були невдоволені з малої суми грошей їм присланої, але обіцяли помагати, тільки не хотіли йти на Волощину, а казали, що краще підуть на Перекоп, або човіями на Килію та на Бабадаг, турецькі го-

171. Козак Мамай (копія першої пол. XIX в. з старої, затраченої картини).

роди. Але до чого не взяли ся козаки низові, те взяв на себе Наливайко: ходив в Волощину, здобув Тягиню, пограбив Турок і Волохів, потім відступив назад, коли прийшло більше турецьке військо, але знову, вже з Низовцями разом пішов у друге. Рахували козаків в тім

поході разом до 12 тисяч, і вони страшенно знищили Молдаву, спалили Яси і господар молдавський відступив від Турків і пристав до сім до цесаря. Цесар був тим дуже втішений, поручав надалі господареві вести справу против Турків спільно з козаками, і козаки разом з сими новими союзниками ходили ще раз громити турецькі городи Тягиню, Білгород, Килію.

Польське правительство задумало скористати з сеї нагоди для себе: посадило на господарстві волоцьким свого чоловіка, Єремію Могі і післало козакам сказати, щоб не чіпали більше Волощини, а вдали Татар. Але козаки не мали під ту хвилю охоти воювати ся з Татарами, і коли польське правительство випросило їх з Молдави, вони пустилися „на спочинок“ у внутрішні краї. Було се в осени 1595 р. Наливайко вернувши ся на Україну пройшов на Волинь, приступив під Луцк під час ярмарку, коли поїзди позїздили ся на судові засідання. Налякані мішане й шляхта виїхали йому на зустріч, умовили ся, що заплатять йому, щоб не чіпав міста, але Наливайко тими грошима не вдоволив ся і ще пограбив передмістя. Потім пройшов звідти на Білорусь, здобув Слуцький замок, забрав відти гармату, а міщанам за місто сказав заплатити великий окуп (10 тис. зол.). Пройшов відти далі, здобуваючи що трапляло ся на дорозі і збираючи здобичу і окупи; погромив велике місто Могилів, а як по тім усім зібрало ся на нього литовське військо, Наливайко оборонною рукою, маючи велику артилерію, відступив собі порядно назад на Волинь. Низове ж військо під той час, хоч і далеко скромнійше, понасало в Київщині, на Полісію, а як Наливайко вийшов на Волинь, пустило ся й собі на Білорусь. При тім, мішаючи ся в різні панські сварки і наїзди, що одні пани на других робили, помагали і Наливайківці й Низовці православним панам, Острозькому й иньшим, громити й докучати противникам православних, уніатським владикам і їх трихильникам, що заходили ся коло унії.

59. Війна 1596 р. Се не минуло козакам дурно. Правительство польське дивило ся мовчки, поки козаки воювали з Острозькими й иньшими, не милими йому православними панамі, але не стерпіло, як козаки почали докучати тим, що під покровом правительства саме переводили тоді унію церковну. Тай своїми погромами волинських і білоруських міст козаки перебрали мірку терпеливості.

Військо польське саме було досить свобідне під ту пору і на початку 1596 р. король дав наказ гетьману польному (помічникови гетьмана коронного, головного начальника військ польських) Станіславу Жолкевському, аби йшов на козаків і приборкав їх. Наказав так же

шляхті галицькій і волинській, щоб ішла теж на козаків загальним походом, бо військо польське було невелике і сильно підірване молдавською війною.

Жолкевський через те задумав, взяти швидко: козацькі війська були розкидані, Наливайко стояв в полудневій Волині, Лобода коло Білої Церкви, інші Запорозці з арматою під проводом Шаули були на Білорусі. Жолкевський хотів заскочити їх, перше ніж вони зйдуть

172. Козак Мамай, інікшій.

ся разом, і погромити кожного з окрема. Лишнвши обоз і тяжше військо, він з легкою кіннотою кинувся насамперед на Наливайка. Трохи не захопив його, але Наливайко таки вимкнув ся і чим дуж поспішив у Браславщину, до своїх давніх приятелів. Жолкевський ішов за ним слідом, побиваючи відсталих і уриваючи що заповав. Наливайко хоч ішов сіішно, але в великім порядку, з арматою; по дорозі вів переговори з Жолкевским, але разом з тим переговорював ся і з Лободою. Ждав вісти з Браслава, чи приймуть його там. Але Браславляне незадовго перед тим покорили ся під страхом погрому від польського війська і тепер бояли ся приймати Наливайка. Жолкевський ледво

не захопив його тут, але Наливайко, знищивши гати на одній переправі, затримав польське військо, захопив в ріці гармати, закопав в землю порох і на легко умкнув в степи за р. Соб Туди Жолкевский за ним не посмів іти, і Наливайко пересидівши в „Умайськім лісі“ (тоді Уманщина ще лежала пустою), потім пройшов у Кнівщину. Лобода за той час, поки Жолкевский гонив за Наливайком, щасливо зійшовся з Шаулою, що до Наливайка, то довго вагалися, чи приймати його до себе, чи ні, і Жолкевский силкувався їх розвести, впевняючи Лободу, що головним провинником вважає Наливайка і його хоче знищити, а Запорозці аби вийшли з волости на Низ, то нічого їм не буде. Запорозці однак не послухали, гору взяла гадка про одність козаччини: рішили Наливайка прийняти до себе. Під Білою Церквою Шаула зійшовся з Наливайком і трохи були вони не знищили тут передове польське військо, що загиалося під проводом ки. Кирилка Ружинського, Богданового брата: сей князєць теж був козцьким ватажком недавно, але тепер горів бажанням помститися козакам, за те що збунтували йому й покозачили його Паволоцьку волость Та Жолкевский наспів в час і виручив його з бід Козацьке військо стало відступати, Жолкевский погиався за ним, і на урочищу Гострий Камінь сталася битва. Козаки заложилися в таборі з возів, і Полякам не удалося того табору розбити. Вбито багато козацької старшини: видко не хотілися за чужі плечі. Самому Шаулі відірвала руку гарматна куля Алей Поляки поиесли великі страти і Жолкевский не важився йти далі за козаками, а вериувався під Білу Церкву та післав до короля, просячи прислати поміч і припаси і доперва діставши, з кінцем квітня розпочав наново боротьбу з козаччиною.

Козацькі війська за той час походилися під Переяслав і туди ж звели козаки своїх жінок і дітей, щоб не попали в руки польського війська Ріжні гадки виинкали у них, як його бути, особливо маючи на руках жінок і дітей, перед лицем живого ворога, що вже розлив стільки козацької крові Одні хотіли йти в глибини Задніпров'я, на московську границю, інші — віддатися під протекцію хана і з ним воювати Польщу, інші радили зістатися під Переяславом і боротися до загиину, були й такі, що радили піддатися Жолкевському, але сих не слухали Поки козаки радилися про се, Жолкевский роздумував, як би йому перебратися за Дніпро. Помогли йому міщани київські щоб прислужитися, підставляли човни поховані від козаків в воді і в інших місцях та приготували для переправи. Козаки заставили своїми гарматами берег, щоб не дати перейти, але Жолкевский здурив їх, піславши частину човнів під Трипілля, — мовляв там

хоче перейти, а як козаки пішли туди боронити переходу, перейшов під Київом. Тоді козацьке військо поставило йти під московську границю, сподіваючи ся, що Жолкевский не посміє йти за ними туди, як не посміє йти за Наливайком. Але Жолкевский завзяв ся зніщити козацьчину, до нього прийшло тим часом свіже військо литовське і він почував себе тепер дужчим від козаків. Бояв ся тільки, щоб козаки не перейшли за московську границю або на Дін, для того розпочав з ними знову переговори, а тим часом частину своєї кінноти з старо-стою Струсем післав, аби зайшов козаків з тилу і перепинив їх похід

173. Місця війни 1596 р.
 --- марші Наливайка; - - марші об'єднаних козацьких військ.

в степи. Се порученне було дане так секретно, що навіть самі Поляки не знали, куди їх ведуть, не знали нічого й козаки. Воини переходили тоді Сулу між річкою Солоницею і Лубнами; стерегли ся тільки від Жолкевского, і як би чати дали знати про його військо, хотіли зніщити міст на Сулі та поки він буде там ладити переправу, сподівали ся перейти за московську границю. Сього бояв ся Жолкевский і на те вислав Струся. Той потім заступив їм дорогу за Лубнами, і коли надтягнув Жолкевский, він несподівано ударив з другого боку. Збентежило се козаків, і вони рішлись ся зістатися на місці, над р. Солоницею і боронити ся.

Місце було для оборони добре, високе, з широким оглядом на всі боки. З одної сторони боронили його непролазні болота Сули, з інших сторін обгородили ся козаки кількома рядами возів, за ними валами і шанцями. По середині поставили дерев'яні зруби, набиті землею,

і на них умістили гармати. Табор був міцний і приступом узяти його було неможливо. Доброго війська козацького було ще коло 6 тисяч, а друге стільки різного народу неспосібного, жінок, дітей то що. Жолкевський задумав томити козаків облогою, не двючи вигоняти худоби і коней на пашу, та мучив гарматною стрільбою, а разом ведучи переговори, схилював ся розєднати козків: викликати між ними підозріння і незгоду. Ся інтригантська робота дійсно не зістала ся без успіху. Стара ворожечка Запорозців і Наливайківців ожгла паново серед такого тяжкого настрою Почали ся сварки, далі криваві розрухи. На одній раді розпочала ся бійка, і серед неї убито Лободу; але Наливайковн не удало ся взяти булаву: вибраво гетьманом Кремпського, а Ннзовці не могли забути Наливайкови убийства Лободи. В козацькім таборі було гірко; худоба здихала без паші; кулі польських гармат забивали людей і коней, трупи гнили серед табору і серед гарячого літа робили повітря неможливим. Трудно було підтримати порядок і завзяте в таких обставинах, і велика то річ, що козаки таки тримали ся ще.

Жолкевському одначе також було не легко. Припасу для війська було дуже тяжко дістати, і він переконав ся, що скорше його військо вигине з голоду ніж козацьке: вояки його змучили ся неустаниною сторожею. А тим часом над Дніпром громадили ся нові полки козацькі під проводом Підвисоцького та умисно пустошили Подніпрове, щоб тим відтягнути Жолкевського від облоги, а з Запорожа йшли нові полки козацькі човнами, ратувати козацьке військо під Лубнами. Жолкевський силкував ся їх відвести, як перед тим Лободу: посилав до них, що не має против них нічого, нехай не встрявають тільки до бунту,— але ті не послухали. Як би вои надтягнули під Лубни—Жолкевському була б біда. Але козакн в соломицькім таборі, відрізані від світу, не знали, що ратунок такий близький.

Жолкевському треба було зробити останню пробу, щоб настрашити козаків і змусити їх до піддання. Він розпочав знову страшениу стрілянину, став ладити всякий припас ніби до рішучого приступу, а разом замовляв козаків, щоб піддали ся: аби тільки видали головних проводирів, то нічого їм не буде. І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзятя козацького, не діждали ся поратунку. По двох днях тяжкої каіонади прийняли умови Жолкевського: видати проводирів, гармати і всякий припас гарматний, корогви і клейиоди цїсарські. Наливайко, бачучи, до чого йде, хотів утікати; Наливайківці бороили свого ватажка, але козакн приборкали його й видали Полякам. Разом з ним Шаулу і ще декотрих.

Але коли вони се зробили, тоді Жолкевський зажадав, щоб кождому пвнові вільно було ще забрати з поміж них своїх піддвнних. На се козаки не могли згодити ся, бо се троки не всік ік віддавало на ласку ік панів. Тоді польське військо кинуло ся на них безборонних, неприготованих, против довершеної уже згоди, і счинили огидну різню „Так іх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі“, — оповідає сучасник Поляк.

Тільки частина козаків під проводом Кремпського відбила ся й пішла собі оружною рукою на Запороже. Козаки Підвисоцького і Запорожці завернули ся теж Жолкевський вже не мвв сил дотримати свого заміру—знишити козаччину до кінця. Лекше було пімстити ся на взятк в неволю ватажках. Особливо Наливайка тяжко мучили, тримали в вязниці сливе рік і раз у раз брали на муки, випитуючи про його зносини з сусідніми державами і ріжними людьми. Нарешті стяли і тіло його четвертували. А між польською суспільністю і між Українцями пішли зараз поголоски про дивні муки, якими Наливайка замучено: що його посадили на розпаленого залізного коня, на голову положили залізну корону—за те що він, мовляв, назвав себе „царем Наливаєм“, котів бути королем України.

60. Упадок національного українського життя і заходи коло його піднесення. Сей погром козаччини хоч не знищив її до решти зовсім, але дійсно придавив та зігнав з „волости“ на Низ і тим мвв. чимале значінне не тільки для самої козаччини, а й для всього українського життя. Сталось се в незмірно тяжкій хвилі для України, коли все громадянство українське, бачучи удар занесений над своєю головою (в виді церковної унії), заметушило ся шукаючи способів боротьби і відпору. Козаччина саме перед тим дала вже почути свою силу і за неї почали ся вже чипляти ся ріжні національні і релігійні рахунки—відчули се й во роги, прозиваючи православних „Наливайками“ та наговорюючи на них що вони накладають з Наливайком та иньшими бунтівниками козацьким. На правду

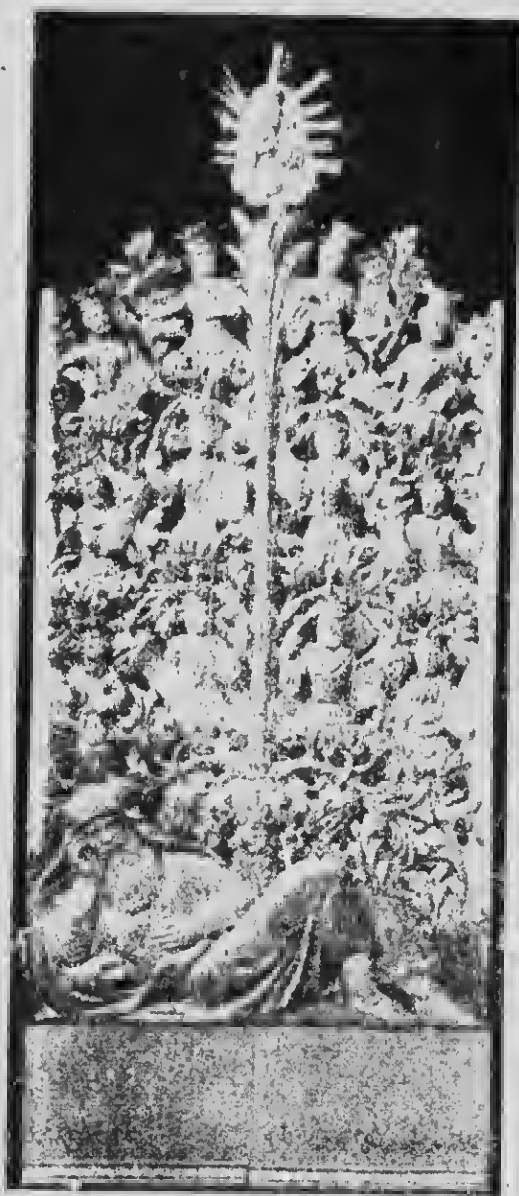
174 З церковної старовини Зах. України. Лаврський монастир де—як повідають—був похований ин. Лав.

сього ще не було або ще тільки зачинало ся але мусило б шти в сім

напрямі бо громадянство українське і білоруське шукало собі помочи і ратунку де могло і як би не той погром солонницький певно вже і кінцем XVI в козаччина взяла б в національним житю подібну участь яку чере і свій розгром взяла тільки чверть віку пізнійше

Обставини вели до того неминуче Українське громадянство важило ся на жите і на смерть в боротьбі з грозою спольщення, що насувало ся на нього.

Ми бачили в які обставини поставило український нарід польське панованне Українським масам народним принесло воно поневоленне і економічну руйну Міста привело до упадку, українському мішанству загородило дорогу до промислу і торгвлі. Шляхта українська була одинокою верствою, яку закони держави допускали до голосу і впливів в політичнім житю, але її польське панованне відсунуло від всякої політичної ролі і значіння і звело в дійсности її політичні впливи на ніщо. Українські шляхтичі не організовані, розбиті від разу і затоплені польським шляхетським потопом, в західній Україні від початку побачили себе збитими з усіх позицій,

175. „Древо Єсееве“, олтарні двері з Галичини.

тертими й відоганими від усього, так що тільки припоровленням до своїх польських панів, польщенням і католицизмом могли дійти фактично рівноправності і справді, як я вже згадував, до початку XVI в.

176 Дубенська ікона, подарована кн Василем-Константином Острозьким

все що було трохи значнійшого, амбітійшого між українською шляхтою Галичини, Холмщини, Поділля—з невеличкими виїмками вже спольшило ся, а в XVI віці се саме зачинаєть ся й на Волини та на Поділля. Хоч грамоти 1569 року пообіцяли місцевому православному

панству, що буде воно користувати ся у асім ріаними правами з католиками, але ся обіцянка зістала ся пустою словом, і не задовго так само й тутешні пани побачили, що їм без покатоличення і ополячення нема ходу. І тутешні панське жите—на Волини, в сім гнізді українського панства, княжат та магнатів, справді починає швидко польшити ся, а з тим українське громадянство тратило до решти й ту одинокую верству, що могла мати якийсь вплив і значінне та служити

опорою українського національного жита.

В сих часах, в XV—XVI віках під польсько-литовським пануванням українське культурне жите дуже підупадає. Знаємо, що воно було тісно звязане з житем церковним, а церква і духовенство православне привикли стояти під особливою опікою і покровом державної власти. Тепер українського правительства не стало, а литовське й особливо польське правительство держало православну церкву в чорнім тілі і не раз дуже болючо давало відчувати їй свою католицьку побож-

177. Церква в Сутківцях на Поділі, збудована в XV в. українськими шляхтичами Ярмолинськими.]

ність. Через те церква підупадає, а з церквою—й стара культура, з нею звязана. Все менше стає освічених людей між духовенством, загигають старі школи, слабне й письменство, й артистична творчість. Правда, там де ще міцно стояла православна аристократія, українські пани й магнати,— вони могли підтримати церковне жите й культуру з нею звязану. Але й вони були безсильні против того розстрою, який виносило в українське церковне жите вороже йому правительство. Великі князі литовські й королі польські присвоїли собі „право подавання“, себто роздавання посад церковних; кандидати на владик і на архимандритів мусіли від них діставати надання на сі посади церковні, а ті не журили ся, чи кандидати підхожі чи ні, давали за „чолобите“, просто сказавши—за гроші, хто більше дав, або чимсь підслужив ся королеви. Таким чином на владичества, на архимандритства православні попадали люди, які не мали ніякої охоти до духовного жита, навіть посвячення не приймали, розтрачували духовні гроші й маєтки, збогачали ними своїх свояків і дітей. Против сього не могли нічого зробити ні пани ні прості люди

й попросту пропадвв у ннх окота що небудь робити для церкви своєї, коли бачили вони що мветки, скарби, дорогоценности, жертвувані на окрвсу церкви, на вихованне учених людей, на поміч калікам і убогим, марнували ся і рощрачуввлн ся розпустинкамн, піякамн, що з церковних дорогоценностей справляли ріжні річи для своїх дольок, улюбленців і бозна для кого.

XVI вік був чвсом найгіршого розстрою й упадку православної церкви української наслідком отого королівського подавання (інакше звного пвтронатом). Даремно українські пани просили, щоб король двв їм првво вибирати на сі урядн людей відповідних — королі не хотіли випустити з своїх рук такого лакомого права. А сей розстрій церковного житя відбнвав ся незвичйно тяжко на національним і культурнім житю українським. Прввославна церква була єдиним національним предствительством укравїнської народности, її стягом національним, а зарвзом голсною опорою національної культури і ся національна культура тепер упадає й не може втримати конкурснці з культурою польською.

Культура польська XIV—XV вв. сама по собі теж не була висока — була слвбеньким і відсталим відгомоном сучасної німецької й італійської культури. Коли вона брала гору над українською культурою, то перед усім тому, що була культурою державною, офіційною, булв більш приладжена до обставин громадського і державного житя Польщі, а твкож тому ще, що за нею стояла сильніша, а близькв, созвучна католицько-латинська культура німецька чи італійська, до котрої латинська мова шкільна і письменська відкривала дорогу, а українсько-візантійська культура була в нових обставинах польсько-литовського державного житя все менше й менше користна, просто таки не придатна ні до чого по за церковним ужитком; її візантійські джерела давно висохли і вона повторяла тільки бозна колншні задн, не йдучи за віком і за часом. Се позбавляло її можности конкуренції з культурою польсько-латинською, особливо як ся почала живійше розвивати ся. Церковне жите польське в XVI віці (аж до останньої чверти) також було в великім розстрою, — але зате під впливом німецького реформаційного, протикатолицького руху творнть ся в Польщі письменство і культура світська, протнцерковна, чисто-шляхетська по духу, і їй Українці знову не мали нічого протнствавити. Самостійного реформаційного, протнцерковного руху на українським ґрунті не розвинуло ся: хто підпвдав впливу тих ідей відриваючи ся від єдного українського церковного ґрунту, приєднував ся до культури польської і відривав ся від української народности. Українське громадянство чуло

і бачило, що єдиний ґрунт, на котрім можна згуртувати всі верстви і часті українського народу—се старий православний ґрунт, з котрим нерозривно звязало ся саме поняття українського, або як тоді говорили (по старій традиції Руської держави)—руського життя. І як же трудно було на тім церковнім ґрунті, знищенім і розбитім польським пануваннем, удержати когось—особливо вищі українські верстви перед спокусами польської шляхетської культури, що розвивається особливо від половини XVI в., під час найгіршого упадку української церкви.

178. Митрополит Ісидор Смоленський—один з кращих митрополитів, що заходив ся коло заведення добрих порядків в православній церкві (на початках XVI в.)

Той розвій панського хозяйства, великий вивіз за границю лісових товарів, худоби, збіжжя, що в другій половині XVI в. доходить найбільших розмірів своїх, збогатив шляхту, перед тим при звичаєну до життя дуже скромного, навіть убогого. Великі суми, що пішли в шляхетські кешені за хлонську панщину, розвинули нахил до роскоши, блеску, виставности. Не йшли вони на річні господарські, ані на культурні властиво, тільки на зверхній блеск, перед усім на дорогі убори, далі на п'яне і сите розкішне життя. Сучасні писання наповнюються жалямі на нечужані перед тим забаганки панського життя, розкіш і погоню за модами. Дещо одначе перенадало і на річні

справді культурні. Але й зверхній блеск потягав до себе також мало культурне панство українське і білоруське, яке починає переймати польські звичаї, польську мову, дає дітей до шкіл польських, або з-границьних,—а там вони при звичаювали ся до чужого життя, міндали свою віру і ставали Поляками.

61. Освітній рух. Зі страхом бачили українські і білоруські патріоти той упадок свого життя—що як так піде, то далі все що є бога того, заможнішого, цікавішого між їх суспільністю, пропаде для свого народу, втіче від нього. Боліло їх серце від того, що їх „Русь“ стала предметом зневаги і погорди, як некультурна, груба, темна маса. То тут то там, протягом XVI в., а особливо його другої половини бачимо людей, які, очевидно, глибоко задумують ся над справою віднесення „руського“, то значить українського і білоруського життя до освіти, школи, книжності. Із заходу йдуть переважно по старій, цер-

ковий дорозі. Се не вдоволяє сучасного громадянства в потребах культури світської, приладженої до потреб політичного і громадського життя Польсько-литовської держави, але як я вже сказав—тодішні патріоти вважали православну віру тим самотнім ґрунтом, на котрім можна ще утримати останки української чи білоруської інтелігенції: що сходило з того ґрунту, пропадало для народнього життя.

Протягом другої половини XVI в. висувають ся то тут то там невеличкі огнища такої роботи нвл відродженієм культури, книжності

й освіти; мало про них знаємо, не всі їх знаємо, але й ті, які знаємо, дають

понятє, в яких напрямх ішла та робота. Так на українськїм пограничу в

Заблудові, в маєтностях українського магната (з Київщини родом) гетьмана литовського Григорія Ходкевича (властиво Ходковича) в 1560-х рр заспоується друкарня і в нїй друкують книжки прийняті Ходкевичом перші

москвські друкарі—Іван Федорович і Петро Мстиславець, що мусїли тікати з Москви від розгїваного друкарською новиною московського народу. 1569 р. вийшло тут Учигельне Євангелїє (збірник поучень на євангельські тексти), 1575 псалтир. Але далі Ходкевич стратив охоту до сього діла, й Іван Федорович, покинувши його, перейшов до Львова. Другий московський

виходень, князь Курбський, що втік від лютости царя Івана Грізного, основавши ся на Волини, в Ковлю, громадив там в тімже часі (в 1560-х роках) книжних людей, робив переклади грецьких отців, вів зносини і листував ся з виднїйшими людьми на Україні й Білоруси, накликаючи їх, аби мішко тримали ся своєї віри, не лакомили ся на католицьку культуру. Третій такий кружок збираєть ся в Слуцьку на дворі ки Юрія Слуцького, потомка київських князїв Олельковичів, тут також збирали ся ріжні книжні люде, а потім, як оповїдає оден сучасник (в 1581 р), була тут друкарня і школа, тільки, на жаль, більше нічого про них не знаємо.

179 Григорій Ходкевич, фундатор заблудівської друкарні

що міцно і вірно стояли при своїй народності. Нераз стрічали ми князів з цього роду в такій ролі. Князь Константин Іванович Острозький, гетьман литовський, вважав ся свого часу головним оборонцем своєї народності і віри (помер в р. 1530). Його син Василь-Константин, воєвода київський, пан величезних маєтків, споріднений з першими домами Польщі і Литви, не грав визначної політичної ролі, але прославив ся також як покровитель українського культурного життя і оборонець православної віри; міг би, як на свої величезні засоби, ложити на то далеко більше, але все таки й те, що дав він, було найзначнішє з того, що взагалі українське життя дістало від свого тодішнього магпацтва.

180. Кн. Юрій Служький, фундатор служької школи.

Відомости наші знов таки дуже бідні й гут. Очевидно, в Острозі громадились здавна учене духовенство, веде школу, і в 1570-х роках пильнує зробити з неї школу вищу, на взір польських академій. Сучасники називають її „триязычним ліцеєм“ (тому що вчили в ній по словянськи, по грецьки і по латини), або „школою грецькою“, „грецько-словянською“, також і академією. Однак наладити тут вищу науку все не удавало ся як слід, бо не ставало учительських сил у себе дома і в грецьких землях трудно було таких знайти, а з західніх сторін неправославних учених бояли ся брати, щоб не нанесли католицького духу.

Можна було б, розумієть ся, виховати учених з своїх учеників, послаючи їх в західні університети, але до сього якось не додумували ся. Часами тільки удавало ся залучити сюди Греків з вищою сучасною західно-європейською освітою (як Лукаріс, пізнійший патріарх, або протосіпкел Никифор). Все ж таки се була школа вищого типу, і тим ворогам православних, які доводили, що на православнім ґрунті неможлива наука, неможлива освіта,—острозька школа була доброю відповідю на самім ділі. Від неї починаєть ся поворот до вищої освіти на Україні.

При школі й по за нею громадили ся в Острозі учені люде і творили свого рода учене товариство; тут були такі славні на той час богослови й уні як Герасим Смотрицький і його син Максим, в чер

нецві Мелетій, Василь автор важного богословського трактата „про
сдину істину православну віру“, Філялет-Бронський, Клирик Острозь-
кий, й інші. Першим важним ділом сього ученого кружка було ви-
данне друкованої біблії. До кн. Острозького перейшов 1575 р. Ів. Фе-
дорович зі Львова, наладив тут друкарню, і власне першим ділом для
неї Острозький змислив видання біблії. Се було по тодішнім часам
велике діло: цілої біблії майже ніде не можна було знайти, тільки по-
одинокі її части. Острозький розсилав своїх людей по різних сто-
ронах — розшукувати грецькі тексти і словянські переклади, кілька
років ішла робота над виправкою сього перекладу, кілька літ дру-
кували її, і 1580 року вийшов у світ сей найбільший твір словян-
ського друкарства. Пізнійше, в 1580 і 1590-х рр. учених острозьких зай-
має головню письменська оборона православної віри, боротьба з но-
вим календарем, що хотіло силоміць звести правительство, а право-
славні не приймали, а потім боротьба з церковною унією (такі були
писання Василя, Гер. Смотрицького, Бронського, Клирика Острозького).

Українська суспільність дуже високо цінила діяльність острозь-
кого кружка і острозької школи; але тим більше муіло смутити її,
коли бачила, як непевне було се існування. Сини князя Константина
були католики, тільки оден був православний — Олександр, але вмер
ще за життя батька; старший Януш, що мав би дістати острозькі маєтки,
перейшов на католицизм — за те й дістав найвищий уряд в державі: каш-
телянство краківське. Невелика була надія, щоб при нім школа острозька
могла далі розвивати ся, і справді по смерті кн. Константина підупала вся
острозька робота. Теж саме було і в Слуцьку, де з смертю кн. Юрія
перейшли маєтки княжі в католицькі руки й завмерли всі ті початки
просвітної роботи, що були почали ся. І взагалі мала надія була на
панів: запізно почала ся та освітня робота і занадто бідна була ще
вона, щоб могла їх привязати до свійського ґрунту. Панські діти далі
йшли до католицьких шкіл, особливо до езуїтів, що з кінцем XVI в.
закладають свої школи в різних містах (в Вильні, Ярославі, Любліні
й ин.); до них приманюють вони, як дуже зручні виховувачі, саме ді-
тей панських, шляхетських — і виховують їх на завзятих католиків.

„Не надійте ся на князі“, сказали собі громадяне, дивлячи ся на
се все, та брали ся ратуватись власними заходами, з власного склада-
ного гроша. І перед у тім повело міщанство — на Україні львівське, на
Білоруси виленське

62 Брацтва. Ми вже бачили, що ще в 1530 — 1540-х роках
українське і білоруське міщанство, бажаючи мати легальну форму для
своєї організації й організованню иньшої суспільности, скористало для

сього з старинної організації брацької. Зреформувало її на взіречь браств ремісничих цехових і тим способом приладило предковичню брацьку організацію до нового міського устрою й життя, принесеного польським пвнованнем. Зміст в сих нових брацтвах зістав ся старий, небогатий: опіка над церквою брацькою, над убогими своїми членами. В дійсности заповняла жите брацтва обороиа своїх національних прав:

Доконстанъ быс на кий лоу велико дь г р л
 д бо у кр а к о в ь . при держ ав ь велик и г о к е р з
 л а п а м к а г а к а з н и ц я . и до кон танъ бы д ь
 ш л и н н о к р а к о в ь с к и д ь ш а н п а л т о д ь ,
 р б о л ь , и с а б ь ц е н ь н е д е ц к о г о г о р о д о у ,
 ф р а н к ь . и с к о н т а ш и а л о ж е н е ц я : м а р о
 к е н н е . д і с ь т ь д е с я т ь д е с я т ь и њ л ь т о .

181 Кінцівка з видань Швайпольга Фірля 1491 р. (найстаріше видання, друковане в Кракові для українських і білоруських земель, поки духовенство католицьке їх не заборонило).

особливо так було у Львові, де більши ніж де українське міщанство відчувало чуже ярмо над собою, і брацтво стало головним огнищем і органом сеї боротьби. Середину XVI в. зайняла у Львові боротьба за відіовлене владитво православие, до котрого католицький арцибіскуп львівський заявляв далі свої претенсії. Пізнійше, з 1570 роком здійсмають українські міщане міста Львова нову боротьбу за рівноправність: ріжні обмеження тим сильтіше давали їм себе чути, що протягом XVI віку українське міщанство тут дуже зросло і числом і достатком і культурною силою. Але і сим разом йому удало ся вибороти тільки деякі досить незначчі полекші, а давия нерівноправність лишила ся далі. Слідом захопила Львовян боротьба за календар: власне у Львові більше ніж де правительство і католицьке духовенство заходило ся змусити православних, щоб разом з католиками прийияли новий, поправлений календар. Але православни вважали се замахом на свое церковие жите і стояли на тім, що доки вони добровільно не приймуть нового календаря, ніхто не може їх до того змушувати. Справа ся дуже розворушила Українців, приходило до

ріжних насильств від католицьких панів, духовенства і уряду—бійок, арештів,—але Українці таки справу свою одстояли й добились призначення своєї автономії в справах церкви і культури.

Коли в українськiм громадянствi почала вияснити ся потреба національної культурної й освітньої роботи для охорони і піднесення національного життя, сi гадки опановують також і львівських братчикiв. Серед них виступають найбільш горячі оборонці освіти, школи, письменської роботи—а перед усім своєї української школи, школи і школи, як єдиного рятунку від національної загибелі. Мало значить дбати про церкву, доводили вони церква без освіти, а значить без школи—безсилна. І в тім напрямі розпочинається жива робота серед львівського громадянства.

Вже в 1570-х роках удався під крила львівського братства Іван Федорович, покинувши Заблудів. Але братчики, зайняті будовою нової церкви брацької на місці погорілої, не спромоглися на значнішу матеріальну поміч йому. Друкарня Федоровича скоро опинилася в заставі у Жидів, а сам він, надрукувавши у Львові тільки одну книгу—Апостол

(1547), перейшов до кн. Острозького. Однак потім вернувся таки до Львова, пробував на ново пустити в рух свою друкарню, та так і вмер, не добившись свого (1583). Друкарню його почали у заставці торгувати купці з чужих сторін. Але Львов'яне не хотіли її пустити з

Α Δ Ε Λ Φ Ο Τ Η Σ.
Γ Ρ Α Μ Μ Α =

Τ Ι Κ Α Δ Ο Β Ρ Ο Γ Λ Α Γ Ο
Λ Η Β Α Γ Ο Ε Λ Λ Η Ν Ο Σ Λ Ο Β Ε Ν

Ε Κ Α Τ Ο Τ Η Σ Υ Κ Α . Σ Ο Β Ε Ρ Σ Η Ν Η Τ Ο Σ
Η Ε Κ Δ Ε Σ Τ Η Β Α Ο Ξ Ε Μ Η Τ Α Σ Τ Η Ξ Η Β Λ Ο Β Α .

Κ Ο Ν Α Κ Α Ζ Α Ν Η Ν Α Ν Ε Γ Ο Ν Ι Ε Ν Η Ξ Τ Ο Μ Ξ
Ρ Ο Ξ Η Ξ Ε Κ Ο Μ Ξ Ρ Ο Ξ Ξ .

Β Ο Λ Β Ο Β Ξ .

Β α ρ υ γ ρ α φ η Β ρ α τ τ ε ι κ ο ν . Ρ ο ξ Ξ ,

Α Φ Ξ Α .

182. Грецько-українська граматика 1591 року, зложена в брацькій школі львівській.

свого міств, і владика львівський Гедеон Балабан з братчиками видали Жидам векслі й викупили друкарню, а нв сплату почали збирати грощі по всій Україні, аби не упустити з рук той „скарб особливий“.

Та братчики, не вважаючи на недостачу грошей, думали тоді не про одну друкарню: хотіли гарної школи, задумували поставити дім брацький, щоб у нїм примістити і ту школу і друкарню, і шпитвль для убогих і калїк. Коли з кінцем 1585 р. приїхав до Львова патріарх антиохійський Йоаким, братчики удали ся до нього з прощенням, щоб від себе заохотив усе українське громадянство, аби своїми жертвами помогло їм на заложенне школи „для научення дітям всякого стаю— аби не був рід їх наче безсловесний задля ненаучення“. Патріарх послухав, видав окружну грамоту в сій справі, а так само і владика Гедеон, закликаючи як найгорячіше всіх православних.

Заразом, ставлячи собі такі високі завдання та відзиваючи ся до християнських і національних почувань своїх земляків, братчики вважали потрібним і своє брацьке жите відповідно до того поставити на вищу ступінь. Вони порішили скасувати зовсім брацькі пири. Від сього часу брацькі сходи ни мали служити до поучування в вірі і освіті: полагодивши біжучі справи, братчики мали займатися читаннем добрих книг і поважними розмовами; мали слїдити за добрим житєм своїх членів, напоминати їх, а непоправних і упертих зпоміж себе виключати. Вся устава була перейнята духом віри і самовідречення.

Коли сю нову уставу братчики предложили до затвердження Йоакиму, патріарх, надививши ся перед тим на непорядки в українській церкві, був незвичайно утішений таким високим настроєм і замірами братчиків. Він не тільки похвалив їх заміри, але ще й надав їм ріжні поручення і права перед тим нечувані: аби вони наглядали також за духовенством, про всякі непорядки доносили єпископови, а як би єпископ їм противив ся і не поступав по закону—то й йому б противили ся як ворогови правди. Постановив також, щоб усі иньші брацтва були послушні сьому львівському успенському брацтву.

Се були занадто великі права, які перевертали всі порядки церковні, і були дані брацтву не потрібно і необережно, бо мусіли його привести до непорозумінь з духовенством. Але не тільки Йоаким так зробив, а й патріарх константинопольський Єремія, що приїхав два роки пізійше, потвердив сї постанови. Брацтво львівське було винесене сим на незвичайну висоту, брацькі заходи дістали найвищу похвалу, і се мало той у всякім разі користний наслідок, що розбудило живий рух серед міщанства укрїнського. По містах більших і мечьших люде починають закладати брацтва, або перемінати давнійші на взірець львівського.

піддають ся під зверхність і опіку його за прикладом Львовян заходять ся коло закладання шкіл і з львівської школи беруть собі учителів, або посилають туди своїх на виучку. Наприклад знаємо припадом про заложеніє таких браств зараз за львівським не тільки в Ротатині, Городку, але і в таких зовсім маленьких містечках як Гологоро, Сатанів. По всіх більших містах також заснують ся брацтва—в Перемишлі, Береспі, Лупку й ині. І головновсі інтересують ся школами.

Письменська і видавничадіяльність при львівськимврацтві не розвинула ся замітно— бракувало для цього засобів, котрі мав острозький кружок завдяки помочі Острозького. Острозький кружок визначав ся своєю видавничою і письменською діяльністю до початків XVII в. а потім, від другого десятиліття XVII в. кружок київський, що мав в своїм розпорядженні багаті скарби лаврські. За те школа львівська йшла дуже добре, мала своїх визначних учителів і учених з людей місцевих і приїзжих Греків, як Арсеїй архієпископ, Стефан Хукіль, або по книжному перехрещений на Зизанія, його брат Лаврентій, Кирило Транквіліон Ставровецький— все визначні учені і письменники,

Іван Борсцький (з Бірчі), нзійїший київський митрополит і ині. Сї успіхи львівської школи що мала бути школою вищою, в тім роді як школа острозька, дуже втішали громадянство і заохочували до закладання по иньших містах шкіл меньших, які б служили ступенем до школи львівської. Так наприклад перемишльський владика і міщане, закладаючи брацтво, перш за все думали про засиованне школи. „Ся наша сторона і повіт дуже оскудили в наученію, а люде з благород-

183. Церква львівського брацтва, будована з кінцем XVI і в початках XVII в.

ного стану (тугешня дрібна шляхта українська) дуже бажають мати учителя і давати дітей своїх до науки письменної, писали вони до братчиків львівських, і просили прислати їм учителями своїх виучеників, мабуть Перемишлян з роду

181. Капеланія при дзвіниці брацької церкви у Львові, збудована в XVI віку.

Вся ся шкільна наука, як у тих школах низших, так у вищих мала виразний релігійний характер: науку починали від церковних книг і метою її ставили знання Святого Письма, християнської науки. Але про те знаходилися між українським громадянством люде, яким здавалося, що все таки є школи занадто відбігають від православного предання, бо вчать своїх учеників трохи й світських предметів, яких учили в сучасних школах католицьких. Не подобалося їм також, що для зрозумілості церковні книги толкують на сучасну українську мову. Їм здавалося, що треба як найвірнійше, найцільнійше держати ся церковно-славянської мови і самої тільки церковної науки, бо

інакше, хоч трохи відступивши, ніж підпадуть під спокусу сучасної світської мудрости і католицької культури. Особливо між такими оборонцями старини виступав афонський монах Іван з Вишні (з Галичини), найвизначніший письменник і публіцист того часу. Він спорився з львівськими братчиками і в писаннях виступав против сучасних новин. Але не вважаючи на його велику повагу і красномовність, в тім його не слухали: всі мали те глибоке переконання, що тільки добре уряджена наука, яка могла б витримати конкуренцію католицьких шкіл, приладжена до життя, приступна, а для того подавана на мові народній, може виратувати українське громадянство від національної загибелі. Се дуже горячо висловляється в книзі „Пересторога“, що вийшла з львівських брацьких кругів

03. Унія. Успіхи брацького руху одначе отемняла тяжка хмара непорозумінь з духовенством і владиками. Я вже сказав, що ті великі права супроти духовенства й єпископів, які дали львівському брацтву патріарха, були дуже небезпечним і непотрібним дарунком, бо тяжали брацтво в зовсім непотрібну боротьбу з духовенством і наближали між иньшими причинами також і сим велику біду—що православні владики почали шукати собі захисту в католицькій церкві. По давня заведеному порядку православної церкви владики привикли правити ділами своєї єпархії як повні хазяїни. За останні століття власть митрополита підупала, православних князів не стало, собори єпископські—бували рідко, і владики, раз купивши чи випросивши собі свою єпархію у короля, приник правити нею без контролі, нікого не питаючись, на нікого не оглядаючись, окрім правительства. Аж тут якісь міщане, котрих і за людей не мав шляхтич-єпископ (єпископи мали бути з шляхтичів, такий порядок завів ся)—„прості хлопці, шевці, сидельники, кожемяки“, як відзивали ся владики про братчиків,—беруть ся воказувати владиці, як він має правити своєю єпархією! Як се було знести?!

Як тільки львівські братчики, сповняючи поручення патріарха Йоакима, почали заводити порядки між тамошнім духовенством, за раз вийшла у них за се тяжка сварка з владикою Балабаном—і зовсім непотрібно! Гедеон Балабан був досить освічений владики, з добрим наміром замірами, підтримував досі освітні заходи брацтва,—але не міг терпіти, коли йому ті „прості хлопці“ почали мішати ся і показувати, що має бути, а чого не має бути. Він відповів їм, що патріарх Йоаким до української церкви ніякого діла не має, й його постанови для неї нічого не значать. Але братчики перенесли свою справу з ним на рішення константинопольського патріарха, а сей, послухавши оповідавань Йоакима про церковні непорядки на Україні потвердив всі розпорядження Йоакима, докорив Гедеону за його суперечку з брацтвом і загрозив, що положить на нього апахтему, коли далі буде протидіяти ся брацтву. Гедеон не услухав його, прокляв брацтво львівське і почав робити йому всякі перешкоди. А коли патріарх сей, Єремія на чолі, сам приїхавши на Україну, ще й тут розібрав діло на місці і став виступати по стороні брацтва та вийняв його з владики,—владику Гедеон був тим так гірко розжалений, що удав ся до свого недавнього ворога, архиєпискупа львівського—просив, аби той визволив владику з чеволі патріаршої. Так зпоміж владиків українських став він „чиноначальником відступлення від патріархів“.

Се був дуже гіркий овоч нерозважних патріарших розпоряджень.

Але не всім одним патріархи мали нещасливу руку в своїх мішаних в справі української церкви. Україна взагалі підвкла давно від усяких мішань патріархії в її церкві діла. І давніше патріархи дуже рідко до них мішались, а за останні століття майже зовсім перестали от посылати до них по благословення для новопоставленого митрополита та й тільки. Митрополит не знав властиво ніякої влади над собою

185. Патріарх Єремія (старинна гравюра).

крім правительства, владики також аж тут- річ небувала — приїждять тамі патріархи на Україну. З початку ангіохійський (1585), потім константинопольський (1588). Іхати вони властиво до Москви, розстарали ся на гроші в своїх тісних обставинах; українські справи їх цікавили мало. Не розглядали ся в тутешніх відносинах і не знали їх; але коли до них звертали ся в ріжних справах, то розпоряджали ся дуже рішучо. А при тім хапали ся справ як раз менше важних, з котрими українська церква ще могла б жити й тисячу літ без особливої шкоди, а тим часом патріархи робили велику історію з тутешніх звичаїв, які їм здавали ся непорядками. Наприклад на Україні святили ся в священники і на інші церковні степені люде, які були два рази жолаті; се був тутешній звичай, але в грецькій церкві се вважало ся недоволенням, і патріархи вважали таких священників поставленими беззаконо, грозили клятвами владикам, які б таких священників у себе терпіли, і таке инше. Єремія, взагалі чоловік дуже горячий, мало розважний, скинув самого митрополита Онісифора Дивочку, за те, що перед посвященням був два рази жолатий, хоч, здасть ся, поза тим був митрополит з нього зовсім не злий. І в иньших справах Єремія поступав різко, скоро, не дуже вглядаючи в справу, слухаючи кого небудь — насварив владики, загрозив клятвами, скиненням з урядів. А й виїхавши, прислав ріжні розпорядження, міняв і переміняв, настановляв своїх наглядачів (екзархів) над владиками і скидав їх, а ще й не завсїди можна було розібрати, кого слухати, бо зявила ся ціла туча ріжних грецьких прій-

диспетів, що мантіли гронаї, наливаючи себе ріжними архієпископами, патріаршими посланнями, то що. Владикам, що відзначали ся були від великої духовної власти, все се здало ся за напасть незносну: і сі грецькі непорядки і та бранька контролю, під котру їх патріархи віддавали. І щоб позбутися того всього, вони рішили вийти на стежку, на котру здавна кликало їх правительство і католицькі духовні відорвати ся від патріархів і піддати ся під пану римського.

Від самого початку, як тільки Польща завлодила українськими землями - а Казимира Великого почавши, правительство польське, а по Ягайтовій унії й литовське думало над сим, щоб Україну й Білорусь приєднати до католицької церкви. Казимир з початку думав просто на місце православних владиків посадити біскупів католицьких і тим способом покінчити справу; але боярство галицьке тому сиротило ся, тоді Казимир випросив у патріарха для Галиччини особного митрополита і так православна церква мала далі існувати. Отже правительство польське литовське, почавши під Ягайла і Витовта, стало думати, щоб пристати до католицької церкви. Старало ся на владичі і особливо митрополити місця вибирати людей до свого податливійших, наставало на них, щоб вони їздили на собори католицькі та писали до пани, аби їх прийняв під власть свою. Деякі владики й митрополити таки й пробували чинити сю волю, але переконували ся зараз, що духовенство і громадянство не піде за ними в таким разі - збойкотує їх. Тому найчастійше на всякі такі палягання правительств митрополити відповідали, що вони б раді всею душею, але цього не можна зробити без патріархів і собору: як би так собором рішити пристати до католицької церкви, а без цього не можна їм цього робити на власну руку. І так справа тягла ся. В 1439 р., на соборі в Фльоренції, здавало ся, вже вдало ся привести до цього, бо унію прийняв і митрополит київський Ісидор, і майже всі грецькі владики, і цісар візантійський, що хотів тим способом дістати поміч від пани на Турків. Але ні в Греції, ні в Кидорових єпархіях тої унії не прийняли і самі Ісидорові прихильники мусіли відступити від неї. Всі заходи в. кн. Казимира Ягайловича дістали ся без успіху. Потім дуже горячо взяв ся був до унії в. кн. Олександр, але Москва, користаючи з тої «тісноти віри православної», почала відривати від в. кн. Литовського одну землю за другою, і се так налякало правителів литовських і польських, що вони полишили цю справу.

Га минуло з того часу кількадесять літ, страх той призабув ся; католицька церква в Польщі в другій половині XVI віку вийшла

з непорядків, устаткувала ся, і бачучи розстрії і упадок православної церкви, набирала охоту підбити її. Навіть між православними було чимало таких, що бачучи непорядки в своїй церкві, думали, що найкращим виходом буде леднати її з церквою католицькою, бо без того католицькі правителі далі будуть давати таких митрополитів і владиків, що від них православній церкві тільки сором і біда. Наприклад Василь Константинович Острозький висловляв такі гадки. Але він і інші всі

186. Фальорентинський єпископ (сидить праворуч); папа і митр. Квядор, з прашого боку православні духовні (сидять праворуч) представлені.

таки стояли на тім, що се треба зробити за порозумінням патріархам, всім миром православним.

Але владки, котрі тепер думали піддати ся під власть папи, розуміли, що патріархи на таке не пристануть, і леднати ся з католиками значить розірвати з патріархами. Знали, що на се громадянство не піде. Тому рішили робити се діло потайки, сподіваючи ся, що воно буде зроблене, годі правительство польське луміє погнати за ними і писаних духовних і громадянство. Першим пішов на ту стежку Балабан, розгніваний тим, що патріарх так неделикатно взяв сторону брацтва. Він порозумів ся ще з іншими владиками, і за кілька місяців, в 1590 р., зібрало ся вже їх четверо: крім Балабана ще владика луцький Терлецький, турівський Пельчицький, холмський Зборівський. Вони списали постанову, щоб піддати ся папі, але вести діло далі потайки. Згодом і інших владиків до себе притягли. Найдовше вагав ся митрополит Рогоза; він також був дуже ображений фальшивою грамотою, яку на нього змайстрував оден грецький пройдисвіт — ніби то Єреміа кидає на нього клятву. По довгих ваганнях митрополит також пристав до тої змови владиків. З кінцем 1594 року вони списали заяву до папи і до короля, де звіщали про свою постанову піддати ся під власть папи і привести до того інше духовенство і громадянство, з тим щоб устрії церковній і обряд православний зістали ся не рушані, а владиків православних зрівняно в усіх правах з єпископами католицькими.

Король був ним дуже утішений, обіслав їм усяку ласку, оборону і опіку. Потім з кінцем 1595 р. Терлецький і поміч владика полоцький Погій поїхали до папи і дня 23 грудня на святочнім засіданні, перед усім двором і кардиналами, зложили перед папою свою покору і присягу на вірність католицькій церкві іменем всіх владиків, і так прийняли їх до церкви католицької.

64. Боротиба з унією

Хоч владика вели свою справу потайки, але поголоски про їх заходи почали ходити вже досить скоро. Православне громадянство одначе не дуже ним тривожилося, сподіваючися, що без нього ж владика не будуть сеп справи кінчати. Однаково мушкетри прийшли вояки на собор Острозький й просили короля, щоб по зволив православним скликати собор, але король не згодився. Тоді Острозький, як голова православних, окружною грамотою своєю закликав їх, щоб ні в якому разі не йшли за тими зрадниками владиками, міцно стояли при вірі православної і поборювали унію всіми силами. Грамота ся, видрукована і розслана по всім православним

187. Гедесон Балабан владика львівський

світі українським і білоруським, зробила сильне вражіння на своїх і чужих. Балабан, побачивши, який гнів підіймається на владиків, завагався й відступив від унії: написав, нібито його без відомости підписано на владичих заявах. За ним пішов також і владика перемиський Копистенський. Але з тим більшим завзяттям рішився підтримувати владиків: унію король. На біду православних, в царгородському патріархаті настало замішання по смерті Єремії (вмер р. 1594) і звідти православні України й Білорусини не могли добути ніякої помози. Просили прихати протсікеля царгородського Никифора, уповажненого патріаршого, але й того перехоплено на Волощині, за наказом таки польського ж правительства, і всаджено на вязниці. Неоден рахував на козаків, бо

воини вже з осені 1595 р. помагали на Волини громити прихильників унії і правительство бояло ся мабуть непомалу їх мішати у сю справу але й козаки тепер також не могли нічим помагати єьому ділови саме взяв ся до них Жолкевский, з початком 1596 р., коли православні з напруженою увагою готовили ся до ринучої стрічі з владниками уніятами.

Кишень кінцем православним удало ся шкрати з вялими Никифора і він організуван собор: викликав кількох інших духовних до-

188. Кирило Терлецький владика луцький

стойників грецьких і дав провід справам. На день 6 жовтня король визначив в Берестю собор для публичного обявлення унії, і православні подали ся теж туди: духовні і світські, денуати брацтва мост, шляхти, рижні панн і магнати, які не встали ся при православью, і в головах сам ки Острозький з сином Александром, воеводою волинським, що встав ся при православній вірі. Тим часом як уніатські владики з духовними католицькими і делегатами королнськими розпочали свої засідання в соборній церкві, православні, не маючи приступу до церков—бо була то єпархія Потія, уніата, зібрали ся в одній господі і тут урядили свій собор. Кілька день пересилали ся сі два собори між собою, кликали одини до себе, кишень кінцем повели кождий своє діло. Уніатські владики

проголосили унію, а всіх духовних, що від неї відстали, прокляли, православні під проводом Никифора проголосили проклятими й іверженними всіх, хто пішов на унію й постановили просити короля, аби відставив владиків, які самовільно прийняли унію.

Але король ані в гадці не мав слухати православних. Навпаки він і вся католицька сторона стояла на тім, що владики поступили правильно: се їх діло—рішати в справах віри, а низше духовенство і громадянство повинні йти за ними. На сім пункті завязала ся суперечка літературив, полеміка. Православні доказували, що владики не можуть самі рішати без вірних, се діло собора, значить унівти поступили беззаконно і стратили через те право до своїх єпархій. На сю тему вийшло з їх боку чимало дуже важних і сильно написаних річей. Своєю ученістю визначала ся особливо книга „Апокрізіс“ Філялета (Брон-

ського, одного з острозького кружка), силою вислову- писання Івана Вишенського. Не вважаючи на своє старовірство в справах просвітних, це був чоловік з незвичайним талантом публіцистичним, з огненним словом пророка, що налить своїм словом серця людські. З незвичайною силою ударяв він на владиків, що „вкли на унію“: на їх нечесне життя, на їх забаганки панські і охоту до розкоші та вигоди, за для котрої пішли на ласку королівську, на їх зневагу до простого народу, до братчиків, до підданих-селян. Коли він говорить про біду селянську і утиск селян панами, його мова звучить такими сердечними тонами, яких не знайдемо в пілім тогочаснім письменстві. Невважаючи, що вони не були друковані і ширилися тільки в рукописях, ці писання Вишенського мусили робити великий вплив на сучасне громадянство.

Православні могли воювати тільки словом; противники могли їх опорувати не тільки словом, бо мали по своїй стороні короля і всяку владу. Король, правительство і пани польські стояли на тім, що православні повинні слухати ся своїх „закошних“ владиків, і силою влади своєї змушували їх до цього: силоміць відбирали церкви й піддавали у владу владиків-уніатів, помагали владикам карати непослушних священників, всякі духовні посади давали тільки уніатам, а від православних духовних відбирали, і взагалі тиснули православних як тільки могли. Це почало ся ще перед проголошенням унії, а по її проголошенню йшло де далі то все сильніше. З владиків особливо бушували Потій, чоловік розумний, проворний, незвичайно енергійний, а притім суворий, що не вагав ся садити непослушних до в'язниць і піддавати на всякі можливі кари. По смерті митрополита Рогози, що не був таким завзятым уніатом (казали про нього, що й номер з журби, православні його прокляли), Потій настав на митрополію (1599) і протягом цих п'ятнадцяти літ нищив православних як тільки міг. Правитель-ство до того підбивав, шляхту польську намовляв, щоб на варафії в в своїх мастках „презенти“ (рекомендації до владики) давали тільки уніатам, а православних священників силоміць змушували до унії, відбираючи від них церкви то що.

Православні боронили ся як могли. На соймах вони старали ся добити ся, щоб владиків уніатів скинено і на будуче церковні посади правитель-ство роздавало тільки православним. Трудна се була справа, бо між сенаторами, що засідали в верхній палаті соймовій, православних було всього кілька чоловіка—та й ті вимерали один за другим, або переходили на католицьку стороку, а в валаті нижній, во-сольській, де засідали дєвутати шляхетські, православних також була незначна меншість. Але громадянство українське і білоруське справді

показало величезну енергію — брацтва, міщане, духовенство, шляхта вели агітацію і всіми способами впливали на шляхетські соймики, щоб вибирали депутатів прихильних та вкладали в інструкції для них домагаючись прав для православних. Зєднались для цього з протестантами Поляками і Литвинами, котрих католицизм також почало давити, і використовували кожду нагоду, кожде трудне положення: правительства, силкуючись присилувати його, щоб відступило від унії. Широ-

189. Інатій Потій владика володимирський, потім митрополит.

го поважання справді варті були всі недобитки шляхетські, що махиючи рукою на ласку королівську і всіх можних світу цього, боронили завзято своєї справи церковної, котра в їх поняттях була справою національною, бо православна церква вважала ся, як ми вже знаємо, підставою цілого національного життя і здавало ся що з упадком православної церкви впаде до решти все жите національне.

Користаючись з трудного становища правительства, православні депутати (в 1607 р.) вирвали від нього закон, що на будуче владичтва і всякі посади духовні православні будуть роздавати ся тільки православному. Уже помирили ся з тим, що відібрати владичств від владиків-

уніятів їм не вдасть ся, і раді були, що на місце уніятів придуть православні. Та щож — король Жигимонт, вірний прихильник духовних католицьких, не додержав слова: давши згоду на такий закон, не сповняв його і далі роздавав владичтва самим уніятам, і всякими способами їх підтримував, а православних нагнав під їх владу!

Православні боролись. Не признавали владиків-уніятів за своїх пастирів, не приймали священників, що ті їм надавали. З цього боку Галичина, найбільше виставлена на натиск польський, принаймні мало те щасте, що тутешні обидва владики — львівський і перемишльський, зістали ся при православних; а найгірше було на Побужу і з Холмищині, бо вони були в руках папів католиків і владиків уніятів. На Волині і в Київщині против владиків уніятів помагали папи православні. Коли король захотів відібрати від православного архимандрита Ники-

фора Тура Печерську лавру—сей найбогатший монастир і взагалі найсильнійшу твердиню православиу, то київський воевода Василь-Коистантии Острозький ані пальцем ворохиув, аби сповиити королівський наказ. Коли ж король післав свого дворянина, щоб силоміць відібрав Печерський монастир від Тура і віддав митрополиту-унїату, — Тур оружю рукою відборонив монастир, обсадивши його воєним ивродом, а потім з ріжними „Наливайками“, як скаржили ся уїїати, сружною силою боронив маетки печерські, що король хотїв відібрати від нього. Так само відборонено Жидичинський монастир—найбільший з волинських монастирів.

Але страх переймав православних, коли вони думали про будучність. Що буде, як король далі обсаджуватиме всі духовні посади самими унїатами? Як вимруть ті владыки й архимандрити, котрі тримали ся при православній вірі, і на їх місце прийдуть уїїати? Хто ставитиме священників православних? хто святитиме церкви? Хто боронитиме православних, як вимруть ті вельможі і достойники, які ще зістали ся вірними православній вірі і своїй народности українській? Король всі виднійші уряди давно давав тільки католикам. На дальші заходи соймові все менше зіставало ся надій, бо шляхта все більше польщила ся і католичила ся, і все менше могли мати православні своїх заступників не тільки в верхній палаті (сенаті), але і в палаті посольській.

Сей перехід українських панів і шляхти на католициство підтинав н корені всі надії й рахунки православних. Мелетій Смотрицький (син Герасима, ректора острозького), звісний богослов і письменник, в своїй книзі „Тренос або плач східньої церкви“, виданій 1610 р., незвичайно сильними словами малює горе православних з приводу сього явища—зради найвизначнійших родів православних своїй вірі і народности. Без опіки й охорони можних панських і княжих родів не чули себе безпечними і міщанські громади та їх просвітні й національні організації. Берестейське брацтво наприклад король з Потєм, місцевим владыкою, розгромили до решти. В Вильні, найбільшій тодішній центрі білоруського церковного і культурного життя, силоміць, військом відбираю від православних церкви, розбивано замки й двері й віддавано унїатам. Король під ту пору трапив ся в Вильні; православні, обступивши його на дорозі, падали з жінками й дітьми на коліна перед ним,

190 Медаль вибита папою на пам'ятку прилучення українських владыків (владыки перед папою).

просячи, щоб не силовано їх совісти, не відбирали їм церков, щоб не сплигло тих опидних насильств.

Останній одчай огоргав православних. І з тим більшою увагою звернули вони очі, коли побачили, або скорше—духом відчули що прибуває їм до помочи нова сила в козащині, яка по лубенським погроми потроху відживала і з кінцем першого десятиліття XVII віку починала ставати на ноги. Коли митрополить Потій, осмілений розгромом підлепських православних, попробував те саме в Київі в другій своїй митрополитській столиці, Київ та післяв туди свого намістника,—гетьман козацькнй Тискиевич остеріг його, щоб не важив ся неволити духовних і підбивати під власть свою, бо на такій випадок він, гетьман, уже дав наказ козакам того намістника де небудь здивавши як неса вбити (1610). Се зробило вражінне на Богієвого намістника: він не міняв ся ні в які справи. Під оїкою козацькою прибуває до Києва прилькнй грецькнй митрополит Неофит і сповняє владнічі функції: святить церкви, поставляє священників (1612). І знов ані митрополит: ані правительств не важили ся зачінати його, аби не стрінути ся з козаками.

Українське громадянство відчуло, що під охороною козацькою знайшов ся для нього міцний ґрунт під ногами, і що там, на далеком краю української землі, під ослотою коритов козацьких може вони повести делі свою народню роботу.

191 Печатка львівського братства 1590-х рр.

192 Заставка з „Учительного шанселю“ друкованого 1619 р. в Рохманові на Волині.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

Доба нозацька.

65. Козаччина по лубенським погромі Сумно стало на Україні по лубенським погромі. Як стара пісня співає:

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
„Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю, гадаю,
Чом я твоїх козаків у себе не видаю?
Уже чверть гола три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене не має...
Всі мої квіти лугівні, низовні пошдїли,
Що твоїх козаків у себе не виділи.

Хоч Жолкевському не удалося знищити козаччину до останку, як він задумував, проте лубенський погром усеж таки дуже придавив козаччину. Зігнано її з „волости“, загорожено заставами довіз припасів на Запороже і законом соймовим скасовано всі права війська козацького і його організацію. А що найгірше—і серед самої козаччини під впливом того упадку починається небезпечне роздвоєння, внутрішня війна: частина більш смілива й безоглядна розпочинає боротьбу з частиною більш розважною, що хотіла підобрити ся до правительства, аби вернути собі давні відносини. Се було продовження попереднього роздвоєння між Запорожцями та Наливайківцями, але тепер воно вилізло в форми різші ніж перед тим, так що доходило до кривавих битв між ними, і одна сторона против другої шукала помочи навіть у польського правительства, просячи, щоб дало їм з своєї руки старшого. Поляки тішили ся з того—нехай мовляв козаки одні дру-

тих погризуть, будуть покірйїнні. Але усобиця довго не трївала. Сла-
вний гетьман Самійло Кишка обєднав козацчину; рядом походів в
1599 р -- на море і на Молдаву підняв дух в козащинї, а слїдом при-
йшли такі обставини, що й правительство мусїло звернути ся до ко-
заків та попросити їх помочи.

Перед тим гетьмани козацькі, які пастали по лубенськїм погро-
мі--Василевич, Нечковський, Байбуза, пильнували придобити прави-

193. Церква Миколи Доброго в Києві, пере-
вана з старої, поставленої Самійлом Киш-

мяти як зручний український політик, що добре оцінив хвилю і вмів
її використати для того, щоб вернути козащинї забране від неї по-
лубенськїм погромі. Коли польський гетьман Замоїський післав до
козаків кликати їх в похід на Молдаву, Кишка пустив се поза ухо;
нідождав, щоб попросив сам король по тім, як їх на новне зви-
щення засудив та за зрадників проголосив. Мусїв король сам пи-
сати до тих зрадників. Кишка відповів, що рад служити --одначе йти
не спїшив ся. В польських кругах пішла горячка, шукали кого б
до козаків післати, як їх до походу прихилити. Кінець кінцем Кишка
дав знати королеви, що козаки підуть на війну тільки з тим, щоб з
них знято засуд, невинно на них вложений,--вернепо їм давнійши
вільности її права, та щоб захищено від усяких кривд, які діють
ся їм від старостів та урядників українських. Заявив одначе, що коза-
ки йдуть в похід не чекаючи сповнення сих жадань, бо докладають

тельство до козащини, добу-
ваючи пісти про Татар; Поч-
ща не воювала її з ким і ко-
зацької помочи не погрібувала.
Але весною 1600 р гесподар
Волохів мулґяпських (Валахи)
Михайло зацінив польського
підручника, молдавського го-
сподаря Могилу --хотїв забрати
від нього Молдаву. Правитель-
ство польське заходило ся бо-
рошити Могилу і покликало на
поміч своему війську козаків.
Самійло Кишка, котрого память
вародня знає тільки як героя
козацького бунту на каторзі
турецькій та визволення неволь-
ників --заків з турецької не-
волї, варт далеко більшої па-

ся на те, що король сі жадання сповнить. І справді пішли в похід. Війна пішла досить легко, але вона ще не скінчила ся, як зачала ся нова, далеко тяжша—з Шведами в Ливоні. Знов правительство польське муіло просити козаків, щоб не відтягали ся й від тої нової війни. А Кішка знову повторив жадання козацько і сойм сим разом видав закон, котрим уневажнив попереднє скасування козацтва, пняв з нього засуд і хоч з ріжними застереженнями і обмеженнями, таки привернув йому давні права.

194. Запорожці на іконі Покрови Сичеві.

Се був дуже важний початок, і Кішка ужив всього свого впливу і власти у козаків, щоб їх прихилити до участі в сій далекій і неприємній для козаків війні та задержати їх у ній до кінця. Дуже тяжко приходило ся козакам воювати в тій далекій і спустошеній країні. Вони потратили людей, коней і всякий припас (людям місцевим при тм також дали ся сильно в знаки). Сам Кішка наложив головою, убитий при облозі міста Феліна. Кілька разів потім змїняли ся гетьмани, не можучи вдоволити козаків в тих трудних обставинах,—але козаки таки витривали в війні до кінця, щоб не вийти „з служби королівської“ та на тій підставі доходити ріжних прав і свобод для себе на Україні. І справді потім, вертаючися на Україну по тій війні (1603), військо козацьке домагало ся, щоб його трактовано на рівні з польським і

щоб на Україну не вводили польського війська; за свою службу козакство хоче для себе повної свободи і прав шляхетських, і стає на ново господарем на Подніпровю, як перед лубецьким погромом. Повно в сучасних листах жалів шляхетських, що козаччина „бере гору” і споволигь, і нема на неї впину і ради

Шляхта накликала правительство, аби приборкало козаків, але не час був на те. В тім часі ріжні пани з України й Польщі заходи-

195 Запорожії (старий малюнок).

ли ся коло так званого царевича Дмитра, що знайшов ся на Україні й збирав ся доходити царства московського, як сии покійного царя Івана. Ті пани, та й сам король з ними сподівались поживити ся коло завірюхи, що мала підияти ся з того приводу в Московщині. Одначе не хотіли мшати в ту справу самої Польщи, а ставили справу так, що то на власну руку ріжні пани помагають Дмитрови,—а ті пани до помочи закликали козаків. Почавши від року 1604 раз-у-раз ріжні пани збирали козаків в похід на Московщину, захваляючи здобичу московську. Раз-у-раз многотисячии ватаги козацькі йшли в Московщину, потім справді з богатою здобичею вертали ся на Україну, а на їх місце йшли все нові й нові. Се була так звана „смута московська”, що від року 1604 потягла ся майже повних десять літ, розбила Мо-

скопцину і з тої могутної перед тим держави зробила здобич для різних вояцьких і козацьких в'єтвг. Оден по другім з'являли ся ріжні заїди-голови, що називали себе московськими царевичами або царями і з патагами польських або литовських пояків, козаків донських і українських ходили по краю, збирали гроші, здобували городи. Горіли городи московські; кровавими слідами червоїли московські сніги, а на Україну, на Литву, в Польщу барилками везли ся гроші московські, долами дорогі одежі, парчові кафтани, соболіні шуби.

Кінець кінець і король не втерпів, бачучи таке останнє розбитє московське: рішив сам іти походом на Москву, щоб попробувати ласети на царськїм престолі. Соїм польський одначе грошей йому на се не хотів дати, і знов уже під самого короля пішли ріжні дворяне кликати козаків и похід на Москву (1609). Охочі знаходили ся — не сотнями і тисячами, а десятками тисяч. Але що то значило! Ми вже знаємо, що ті люде які приставали до козаків вважали, що як вони сповниють службу королівську, то вже вони люде свободні, нікому не підлеглі ні вони, ні їх сімі, ні господарства — не знають ні пана ні якогось начальства окрім старшини козацької. З кожним новим покликом на королівську службу прибувало такої вільної показаченої людности.

Не вдоволяючи ся походами московськими, козацчина ходила на землі татарські, турецькі, волоські, пускаєть ся на море. Мало маємо про се звісток — хіба припадком. Зачуваємо наприклад про великий похід 1606 року, коли козаки здобули десять галер турецьких з усім припасом; попали з моря на Варну, здобули місто, і забрали більше як на 180 тис. золотих здобичи. До сього походу прикладають стару пісню:

А в неділю поранешку
Зібрали ся громадошкы,
До козацької шрадошкы:
Стали ради раду іти,
Відкіля Варну діставати
Ой чи з поля ой чи з моря,
А чи з річки півеличкы?
Біжуть плинути човенцями,
Поблискують веселцями;
Ударили із гармати,

Стали її добувати,
Стали Турки утікати,
Туру річку проклинати:
Бодай річка висхала,
Що нас Туркїн в себе взяла!
Буза Варна здавна славна,
Славочїшнї козачешкы,
Що той Варну дістали
І в нїй Туркїн забрали

Потім в осени 1608 р. здобули козаки-Перекоп якимись хитроцями, розбили і спалили. На другий рік на 16 чайках пішли на устє Дунаю, попалили й пограбили тамошні міста: Ізмаїл, Кілію, потім також Білгород, та не встигли забрати з собою здобич, бо споловнили їх при тїм Турки.

Нам се згадки інтересні, бо свідчать про буйну тодішню енергію

козацьку, що даючи ся в знак сусідам, zarazом ширила свобідний дух і волю також на Україні, ламаючи кайдани панської неволі.

За ці власне часи, коли само правительство польське заходило ся витягнути з України як найбільше козацчини, — нечувано зростає та величезна маса „непослушних“ міщан і селян. І Україна східня, подніпрянська й задніпрянська, козачить ся, виходячи з послушности півської, а сили козацькі зростають страшенно.

196. Дніпрові пороги.

Головна вага козацької організації все ще лежить на Низу Дніпровім, куди не сягють руки польських панів ані вояків і на свободі розвиваєть ся козацька організація. Осередком її — Січ запорозька, що переносить ся то на той то на другий острів Дніпровий. Вона розпоряджає всіми силами козацькими, розкиданими на Запорожю і розселеними на волости. Замку або кріпости якоїсь в Січі не чути, згадують ся тільки вали і засіки. В потайних місцях переховують ся гармати і різний военний припас. Армата козацька бувла не велика, але завсїди добре справна. Була військова музика — згадують ся військові сурмачі, трубачі і довбніші, що били в кітли й барабани. Були військові корогви, пильно переховувані. Був військовий скарб, військові табуни кінські, військові човни і різні кораблі, захоплені від Турків.

Всі сили козацької рахували в 1590-х роках на 20 тисяч. Погрою 1596 р. зменьшив її, але з першим десятилітєм XVII віку вона знову

воно занадто далеко лежало, під посом у властей польських, то звичайно армата стояла десь ближше під рукою козацькою, а не під офіційній козацькій столиці Канцелярією військовою заподує писем. Листи писані від війська стверджують ся військовою печатею. Висше в своїх листах звичайно називає себе „військом Запорозьким“, а часто уживає також назви „рицарства запорозького“, або „рицарства війська Запорозького“, и повновласти, виданий послам козацьким до переговорів з цїсарем, але себе військо „лишим військом Запорозьким“. Самі себе козаки звать „топаринами“, а нїле військо „топарством“. З польської сторони по гречному звать козаків „молоїцями“ або „панамі молодїцями“.

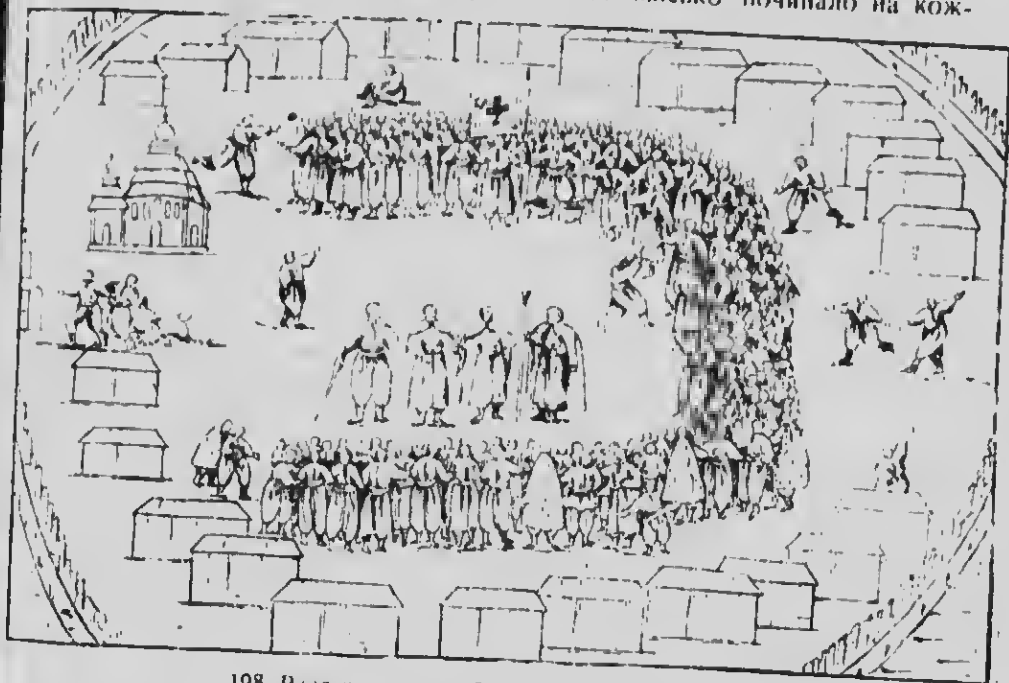
На чолі війська козацького стоїть виборний старшина, котрого звичайній мові звать гетьманом—часто и самі вони себе так пишуть в листах, не тільки до своїх людей, а и до правительства, а навіть до самого короля. Правительство ж вже їх звичайно „старшинами“, „старший війська Запорозького“, такий и би офіційний титул. Хмельницький перший одержав офіційний титул гетьмана, а перотим належав сїй титул тільки найвишим вождям польського и литовського війська.

Правом вибирати собі старшого козаки дуже дорожили: се була основа козацької самоуправи. Правда починаючи від першої реформи 1570 р. правительство визначало від себе різних начальників над козацьком козацьким, але військо дивило ся на них як на комісарів, визначених правительством для зносин з ними, до управи в військових своїх справах їх не допускало. Виїмковим явищем було, що козаки в своїй усобиці по лубенськїм погромі просили, аби правительство дало їм старшого від себе. Коли пізнійше (в 1617—9 рр.) правительство хотїло справді від себе подавати старшого, козаки протївляли ся йому, рішучо и завзято і не допускали нічого більшого, як тільки затвердження правительством старшого вибраного козацьким військом одначе вважали правосильним свого виборного гетьмана все однаково, коли він дістав аатвердження від правительства чи нї, и вибирали та скидали своїх гетьманів, не питаючи ся правительства, хоч як правительство того добивалось.

Всякі важнійші справи йдуть під обміркованіє всеї старшини або ради цілого війська. Се соправительство гетьмана, старшини и ради всього війська зазначають ся в звичайних виразах листів військових, де вступас не сам гетьман, а и військо і старшина. Приклад таких докладнійших виразів дає напр. лист гетьмана Кішки до короля 1600 р., де на кінци підписуєть ся він так: „Самійло Кішка гетьман“.

полковники, сотники і все рнцарство вашої королівської милости
війська Запорозького”.

В дійсности значінне гетьмана і війська та їх відношини, розу-
міють ся, були не однакові, залежали від обставин, а головню— від
особнстих прикмет гетьмана, його хисту і впливу. Чим лдатнійший
гетьман, тим менше має наги рада; коли військо починало на кож-

198. Рада козацька в Сичі (рисунок XVIII віку).

дїм місці радити, особливо серед воєнних обставин, се був знак, що
воно не чує віри до свого провідника, що він не держить війська в
руках і не вмє собі дати ради. Гетьман, коли чує за собою силу і
певний себе, дає на військову раду тільки те, що сам хоче. Взагалі
ж по за радою він править сувилью і самовластно, має право над
житем і смертю кожного, і військо йому вповнї і безграннчию послуш-
не. Отсе сполученне такого широкого козацького самовластя в таким
невнчайним послухом і дисциплїною найбільше й дивувало стороннїх.
З одного боку грізний гетьман, котрий одним словом веде військо кудн
хоче, посллає людей на погибіль і одним рухом може віддати на
смерть кожного; з другого боку рада, котра поводнть ся з своєю
старшинною і з самим гетьманом низвнчайно безцеремонно, а старшнна

перед нею корить ся і понижуєть ся, і взагалі наради ведуть ся без порядку, з галасом, криком без якихось вироблених форм обміркування і голосовання: кричать, сварять ся, кидають шапки, під першим вражінням скидають гетьмана, а гетьман кланяєть ся, понижаєть ся перед юрбою

Але се переживання давніших часів; організація твердє і міцнє і міру того як збільшаєть ся і розростаєть ся. Власть гетьмана все більше шануєть ся і окружаєть ся зверхніми формами такого пошанівку. Факти скидання гетьмана на раді стрічають ся все рідше, і під зверхніми формами крайньої простоти і демократизму—що її свому найвищому

199. Запорозжї (рисунок XVIII віку).

пождеви на знак влади давав не дорогоцінну булаву, а просту „коміцину“,—виробляєть ся високий дух лицарського самовідречення, що так дивував і чарував сторонніх. „В них нема нічого простацького крім одежі, завважає Француз Боплян, служебник гетьмана польського Конєшпольского, великого ворога козаків. „Вои дотенї и проикливи, вибагливи и щедри, не жадні до богатства, але стращенно цїнять свою свободу; міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і згату. На війні витривалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні—бо не цїнять свого житя. На зріст гарні, проворні, сильні, з природи мають добре здоровлє і навіть мало підлягають хоробам; від хороби вмирають дуже рідко, хіба в дуже великій старости; здебільшого кінчають житє на ложі слави—вбиті на війні“.

... 67 Морські походи. Московські смуги, богата московська здобич, вербовання козацькими великопанськими добичниками до походів у Московщину — наразі — заходи самого правительства розвинули воєнні сили козаччини до небувалої висоти. По словам Жолковського під Смоленськ, коли його облягав король в 1609 р., прийшло 30 тисяч козаків, і погім іще пвдтягало, а иньший самовидець рахує всієї козаччини, що волочила ся тої зими по Московщині, більш як 10 тисяч „запорозьких козаків на різних місцях у Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч і все більше їх прибувало, трохи не з усім кошом з Занорожа виїшли, а послугу королеви чинили значну“, каже він. Що не вся сила козацька була тоді в Московщині, се само собою розумієть ся, і ті сорок кілька тисяч „Запорозців“ в Московщині дають їм тільки понятє про величезну масу і силу показаненої людности в тодішній Україні.

З кінцем 1612 р. смуга московська стала притихати, в 1613 р козацьких і всяких иньших добичників починають з Московщини вигоняти до решти. Величезна маса воєнного козацтва, привичасна за стільки літ до неустанної війни й добичництва, шукає собі иньшого поля й кидаєть ся в землі турецькі, волоські, а головно на море. Морські походи, з часта практиковаї й перед тим, тепер доходять небувалих розмірів і иєчувалої відваги; роки 1613—1620 се героїчна доба козацьких морських походів, коли козаки на своїх убогих чайках швендяли по цілому Чорному морю, не даючи спокою Турецькому царству, перед котрим дрижав весь тодішній європейський світ, і до божевіля доводили всевластних султанів турецьких, що навіть в своїх палатах царгородських не чули себе безначними від тої убогої козацької гологи.

Тоді ого козацьчини наша здобуває собі світову славу своєю незрівняною відвагою і пручністю. Сучасний турецький історик, описуючи

200. Козацька чайка (рисунок Боплана)

морські походи козаків, каже: „можна сміло сказати, що не знайти на цілім світі людей смілівіших, які менше дбали б про жите, менше бояли ся б смерти; люде обізнані з морським ділом оповідають, що ся голога своєю зручністю й відвагою в морських битвах страшенна від усякого иньшого ворога“. А французький посол в Царгороді, що був свідком тих козацьких походів, не знаходить слів похвали козацької хоробрости і радить свому правительству не пожалувати яких

50 тисяч талярів, щоб козацькою фльоотою звязати зовсім турецькі сили і не дати їм ніякої змоги висунути ся на Середземне море, де Турки тоді воювали ся з Іспанією.

Особливо вражали ті убогі засоби, з якими козаки пускали ся против могутньої турецької фльоти. От як оповідає згаданий уже Боплян про морську справу козацьку.

Висилають наперед на Запороже всякі речі потрібні до походу і для будови кораблів і потім ідуть самі козаки на Запороже й будують чайки. До одної чайки береть ся їх душ шістьдесять і виготовляють одну чайку за два тижні—бо воли майстри на всі руки. Основою служить вербовий або липовий човен, довгий на 45 стіп; на нього набивають з дошок боки (борти), так що виходить човен довготи шістьдесяти стіп, а ширини 10—12 стіп і такої ж глубини. Наоколо обв'язують човен обвідкою з снопок очерету, щільно і міцно привязаною. Роблять дві керми, з заду і переду, ставлять щоглу на вітрила, і з кожного боку 10—12 весел. Помосту в човні нема, і від хвиль він наливаєть ся повно водою, але та очеретяна обвідка не дає йому потонути. Таких чайок 5—6 тисяч козаків вироблять за два-три тижні штук 80 до 100. В кожду чайку сідає 50—70 чоловіка. На бок чайки 4—6 гарматок, в бочках сухарі, пшоне і саламаха. На кожній чайці квадрат (до означування напряму дороги).

Так зібравши ся пливають Дніпром; на переді отаман, з корогвою на щоглі. Човни йдуть так тісно, що сливе оден торкаєть ся другого. Турки звичайно тримають свої галери на устю Дніпра, щоб не пропустити їх, але козаки вибирають темну ніч перед новим місяцем і викрадають ся очеретами. Коли їх помітять, іде пополох по всіх краях аж до самого Царгороду: султан розсилає гонців по всіх побережних краях, остерегаючи людей, але се мало помагає, бо за 36—40 годин козаки вже в Анатолії (на малоазійським побережу). Приїхавши, лишають при кождому човні тільки двох козаків та двох джур на сторожі, самі ж з рушницями падають на міста, здобувають, граблять, палять, забігаючи і на цілу милю від берега, і з здобичею вертають до дому.

Коли доведеть ся їм стрінути турецькі галери чи інші кораблі, поступають так їх чайки підіймають ся над водою тільки на 2½ стопи, тому все перше вони побачать корабель, ніж той їх побачить. Отже побачивши, спускають щогли, заходять від заходу сонця і тримають ся до півночі так, щоб тільки не спустити корабля з виду. О півночі з усієї сили гребуть до кораблів, і половина приготавлиєть ся до бою, щоб приставши до корабля, кинути ся в середину його. Неприятель несподівано бачить, що 80—100 човнів обпало кораблі, разом напов-

няють своїми людьми і здобувають відразу. Здобувши забирають гроші і всякий дрібний крам, гармати і все що не боїть ся води, самі ж ко- раблі з людьми топлять.

Коли галери стрінуть козаків на морі в день, то тут справа труд- нійша: Турки розпочинають сильну стрільбу з гармат і розганяють козаків як шпаків, одні тонуть, иньші тікають. Але знов як візьмуть ся до бою, то вже тримають ся — одні стріляють, другі набивають руш- ниці й по кождім вистрі- лі подають товаришам; одні стріляють, добре — але гармати турецькі чинять козакам великі шкоди, так що в такій стрічі гине добрі дві третини козаків, рідко коли вер- неть ся половина. За те хто вертас — приносить багату здобич: шпанські й арабські червінці, коври, золотоглави, шов- ковї матерії різні.

201. Козацька гармата.

Так оповідає Бопляи. В піснях народиїх в живій пам'яті заховали ся оповідаання про ці походи. Малюеть ся в них і галера турецька, на котрій працюють заковані невольники українські (в думі про Самійла Кішку):

Із города Козлова до города Трапезонта
Гуляла галера цвіткована-мальована,
Чотирма цвітами процвітана
Першим цвітом процвітана —
Златосніжними кнудяками побивана;
А другим цвітом процвітана —
Турецькою червоною габою обвивана;
А третим цвітом процвітана —
Хрестянською кровю фарбована;
А четвертим цвітом процвітана —
Невольниками осажена,
Козацькими гарматами обрештована.

Живо і сильно описують незнані нам на імя старі поети народні страшні бурі чорноморські, де загинили не раз цілими десятками ко- зацькі чайки безвістно (в думі про бурю на Чорному морі):

На Чорному морі на білому каміні
Ясненький сокіл жалібно квилить — проквидяє,
Смутно себе мас, на Чорне море спільна поглядає,
Що на Чорному морю недобре ся починає.

Що на небі усі звізди потьмарило,
 Половину місяця в хмари вступило.
 А із низу буйний вітер повіває,
 А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
 Судна козацькі на три часті розбиває.
 Одну часть взяло, в землю Агарську занесло,
 Другу часть гірло Дунайське пожерло,
 А третя—де ся має? — в Чорному морю потопає...

Саме роки по скінченню московських походів були найгорячішим часом тих козацьких походів на море. Що року по кілька разів вибираєть ся козаччина на море, забігаючи так далеко, як перед тим не важила ся, та сміло кидаючи ся на фльоту турецьку. 1613 року козаки два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях турецьких, оповідає Жолкевский. Султан вислав чималу фльоту свою, галери і чайки, до очаківського порту, щоб погромили козаків, як будуть вертати, повоювавши кілька кримських городів; та вийшло навпаки, бо замість того що мали Турки їх громити, вони самі придибали нічним ділом необачних Турків і погромили. На весну (1614) козаки вибрали

202. Козацька гармата.

ся знову на море, але сим разом не пощастило: розбила їх буря. Але козаки тим не журили ся і на літо вибрали ся вдруге; було їх коло двох тисяч, значить з сорок чайок. Переплиль Чорне море навпростець, під Трапезунт і почали пустошити тутешнє побереже, засіяне богатими містами і селами, що жили тут безпечно, не знаючи страху, „бо від коли Турки посіли Малу Азію, не було тут ніколи тривоги“, пише тойже Жолкевский. Утікачі Турки були козакам за провідників і вони тут швендяли скрізь. Напали на Синоп, розкішне місце, прозване „містом коханків“; здобули тутешній замок, знищили залогу, спалили великий турецький арсенал—всякі кораблі, галери, галіони. Перше ніж встигла зібрати ся на них місцева людність, забрали здобич і пустили ся назад. Султан, почувши таку пригоду, впав в страшений гнів, велїв повісити великого візира (головного міністра)—насилу жінки і донька султанські випросили йому жите. Знову кораблі турецькі поплили ловити козаків під Очаковим. Але козаки довідали ся про се завчасу і розділили ся на дві партії: одні вийшли на беріг за Очаковим далі на схід і задумали на валках перетягнути чайки через землю в Дніпро повище Очакова; та напали на них Татари і козаки багато людей і здобичи потратили, одначе вернули ся до дому. Иньша партія пішла пробоєм через Очаківський лиман; теж стратила багато здобичи: самі

своїми руками мусіли кидати її в воду, щоб облекшити свої чайки; але пробити ся. Турки зловили тільки двадцять козаків і післали їх до Царгороду, аби було на кім зірвати серце: як прийшли люде з Трапезунту до султана, плачучи ся на козаків— видано їм тих козацьких браиців, аби мали на їм помстити ся.

На другий рік (1615) козаки вибрали ся ще більшим походом, на 80 чайках, не більше не менше як на сам Царгород— „обкурити мушкетним димом мури царгородські“, як говорило ся. Вийшли на берег між двома портами константинопольським, Мізевною і Архіокою і спалили їх до решти. Султан, бувши на ловах під містом, сам на власні очі з свого покою бачив дим своєї столиці від того козацького огню. Страшенно розгніваний, наказав, щоб заріз турецькі кораблі прогнали козаків. Але козаки не сполошили ся; грабили скільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецькі кораблі догнали їх аж коло дунайського гірла. Козаки, помітивши їх, кинули ся на турецькі галери і погромили Турків. Самого адмірала турецького раненого взяли в неволю; давав за себе окупу 30 тисяч, але так і вмер в неволі. Інші турецькі кораблі утікали. Козаки забрали кілька галер турецьких, привели їх під Очаків і тут на глум спалили їх на очах Турків очаківських. Потім напали на Очаків, зайняли худобу, і без перенкода вернули ся до дому.

Коли воли на другий рік вийшли на море, Турки по торішній пробі завчасу вже вислали свої кораблі, щоб не пустити їх на море. Кораблі заступили їм дорогу під лиманом Дніпровим, але козаки не злякали ся, вийшли на зустріч і вдаривши на турецькі кораблі побити і погромили їх. зяли кільканадцять галер турецьких і ріжних меньших човнів до сотні. Прогнавши таким чином Турків, звернули ся на кримське побереже, поруйнували, пограбили, здобули і спалили Кафу— головний ринок невільників українських. Силу забрали там невільників з наших сторін і пустили на свободу. В Царгороді страшенно переполонили ся, почувши про сей другий погром турецької фльоти; позбирали козаків, як були в неволі турецькій, питали ся, яким би способом можна було загородити козакам дорогу? Не знати вже, що там їм сказали, але Турки не бачили иньшого способу, як їти походом, щоб забрати в свої руки всі пограничні замки українські— Камієнь, Черкаси, Канів, Білу Церкву, обсадити їх турецьким військом і не пу-скати звідти козаків на землі турецькі!...

Козаки тим часом на осінь того року (1616) вийшли новим походом на море. Не було їх сим разом більше як 2000, але похід удав ся їм напрочуд! Воли вибрали ся знова на малоазійське побереже. Іхали

на Самсун, але вітри віднесли їх під Трапезунт. Вийшовши з човнів, пройшли берегом під Трапезунт нішо, здобули місто, пограбили її спалили. Ударила на них ескадра турецька, під началом генуезького адмирала Цікалі-баші; було там шість великих галер і багато менших кораблів, але козаки погромили їх, здобули три галери і потопили. По сій погромі довідалися, що султан післав кораблі під Очаків, щоб там їх погромити. Тоді козаки пішли на безборонний Константинополь, пограбили і паробили бешкету, скільки хотіли, і так посміявши ся з усіх заходів турецьких пішли туди де не сподівали ся - в Азовське

203. Чорне море—місця козацьких походів

море. Через тутешні ріки пройшли на Дніпро (мабуть через Молочну, перетягнувши: відті човни в Конку) і так вернули ся на Запороже. Баша турецький, простоявши даремно під Очаковим, щоб бодай чимсь показати ся, вичекав, аж козаки з Січи розійдуть ся, і на своїх човнах пройшов Дніпром на Запороже. На кошті січевім було всього кілька сот козаків, що зістали ся тут зимувати. Побачивши турецьке військо, вони уступили ся з Січи, і баша міг помстити ся принаймні над порожнім гніздом козацьким: взяв кілька малих гарматок, кілька човнів козацьких і повіз то з парадною великою до Царгороду—дурити султана і весь двір турецький, що ось то він розгромив страшну Січу козацьку!

68. Польські переговори з козаками і гетьман Сагайдачний. Посміяли ся козаки з Турків та на весь світ про себе славу пускали--

Полякам від того душа теріла! По кождім поході козацькім султан давав наказ своїм башам, аби йшли на Україну, знищили ті замки, "паланки" пограничні, звідки козакі в походи походять, та поставили там свої замки й залоги турецькі. І справді не мінало року щоб на пограниччє українське не вибирало ся військо турецьке, або принаймні не йшло чуток про його приготування до походу. Польське ж правительство, витративши ся на московські походи, не маючи чим заплатити за них своєму військови, сиділо сі всі роки зовсім без усякого війська. Ніхто не хотів їм служити, не діставши грошей за попередис, і у Жолковського бувало всього війська 300—500 чоловіка! Тому на кожду вість про похід турецький в Польщі не тямилі себе з переляку. Виправдували ся, перед султаном, що козакі ходять без їх волі, бо правительство польське скільки мога їх нищить, але вони походять з московських країв. Правда, винні були не тільки козакі: не без гріха були й різні польські та українські пані, що мінали ся в молдавські справи, лазили туди з військами, і тим дражили Турків, — але все валено на козків.

Пробували їх якось погамувати. В 1614 р. Жолкевський загрозив козакам, що піде на них військом, коли не перестануть свосволити, і почав ладити ся до походу. Але козакі тих заходів не зляқали ся і стали громадити ся під Переяславом до війни. Жолкевському ні з чим було йти туди, і так його погрози зістали ся порожнім словом. Правительство звернуло ся до помочи панів. Воно вислало на козаків так звані комісії, себ то просило виднііших українських панів, аби вони разом з Жолкевским поладили відносини козацькі, як королівські комісари; при тім розуміло ся, що такий пан не піде сам, а поведе з собою свій полк дворовий, кількадесят або й кількасот людей, і так збереть ся якесь військо. Почавши від року 1614 трохи не кожного літа вислано таке комісарське військо на козаків, щоб воно завело між ними лад. Але не вихидило з того нічого. Козакі звичайно просили дати їм на письмі "ординацію", які порядки комісари хотіли між ними завести, потім знаходили в тій ординації різні пункти, на котрі не можуть згодити ся, — бо й справді жадання комісарські були такі, що козакам на них ніяк не можна було пристати: щоб козакі стерегли границь, а чужих країв не зачіпали, жили на Низу, не вихидили на волость, а пробуваючи на волости у всім слухали ся б старост і панів, в маєтках котрих пробувають. Козакі казали, що будуть посилати своїх послів до короля, аби їх до такого не примушував, і на тім комісія звичайно кінчила ся: наказувала, щоб козакі тим часом шанували ся, на чужі краї не нападали, своєвільств не чинили, козакі обіцяли, а тим часом робили далі що хотіли.

Се була полїтика тодішнього гетьмана Петра Сагайдачного: не доводити до війни з Польщею, обіцяти тим часом і піби корити ся, поки прийде такий час, що прапительство польське буде козаків для своєї війни потребувати,—а поки що поширювати силу козацьку на Україні. Гетьманом чуємо Сагайдачного в перше в морським поході 1616 р., що вславив ся здобутем Кафи, як то потім оспівують вірші на похорон його:

за свого гетьманства взяв в Турків місто Кафу,
аж і сам цїсар турський був в великім страху,
бо йому чотирнадцять тисяч та людей убив,
каторги одні палив, другїї потонив—
много тоді з неволї християн свободив,
за що то Бог з войством его благословив¹⁾.

Але настав на гетьманстві він мабуть трохи скорше, бо вже від р. 1614 бачимо в козацькій полїтиці отой самий напрям, яким визначив ся Сагайдачний. А може й перед тим уже гетьманив, з ріжними перервами, як і пізнійше мусів не раз уступати ся перед провідниками своєвільників—бо наші звістки про гетьманів козацьких взагалі дуже не повні в тих часах. В народній памяті він майже не задержав ся—коли не рахувати звісної пісні про те як Сагайдачний

проміняв жінку на тютюн та люльку—необачний!

Пісня ся не передає зовсім дійсного характера славного гетьмана—

204. Петро Сагайдачний—гравюра з книги «Вірші».

так як з Байди Вишневецького зробила запорозького гуляку. В сучаснім громадянстві славили Сагайдачного навпаки, як дуже розважного, глибокого політика, що вмів поставити козацьчнну на службу загально народнім справам і зробив з війська козацького опору національного українського життя. Те що тільки наклеювало ся в 1500-х роках, за часи Лободи й Наливайка, з далеко більшою свідомістю й виразністю здійснив Сагайдачний і відкрив тим нову добу в історії українського життя. Родом він був з західньої Галичини, з перемиської землі

¹⁾ «Вірші на жалосний погребь зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного», 1622. Подаючи відти уривки, я поправляю правопис і вимову, бо в друкованім вона підігнана більше під словянську.

(з Самбірщини), з якоїсь мабуть дрібної шляхетської родини, як герб на його образку нятякас. Виступає перед нами, як представник тих Галичан, що з своєї тісної отчини посунули тоді на широку Україну надніпрянську будувати пародію українську справу. Вчився в острозькій школі, потім вступив до війська козацького; називають його учасником молдавської і ливоиської війни (1600—1601), так що мабуть ще в 1590-х роках уже був він у війську.

Але ся діяльність Сагайдачного нам незвісна — аж в останніх роках свого життя (1616—1622) висуває ся він на перший план сучасного українського життя. Перед тим уже прославив ся він як незвичайно зручний і щасливий вождь козацький. Ось як пише про нього сучасник Поляк Як Собеский, що нераз бував з Сагайдачним у походах. Скільки

205 Сагайдачний зловує Кафу (знімає ж).

проводив він запорозьким військом, всюди був окритий славою по-двигів на суші й морі і мав незмірне щастє. Кілька разів погромив Татар на степах перекопських і навів страх на Крим. Не менше прославили його морські походи — і тут завсіди мав він щастє, зруйнував кілька великих міст турецьких в Європі й Азії, попалив околиці Константинополя. Взагалі був се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив жите, в битві був перший, коли приходило ся відступати — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не п'ячив — як то звичайно у козаків, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини.

Перед правительством Сагайдачний вперше заслужив ся дуже в московській війні 1617 р.: козацька поміч королеви тоді страх була потрібна, але й козацький ся війна трапила ся під добру пору, тому Сагайдачний з великою охотою взяв участь в сій війні. Комісії напосідали на козацьчину все більше і по козацьких походах на Туреччину комісари знову вибрали ся з військом на Україну, домагаючи ся, щоб козаки не зачіпали Турків, не буитували людяности на Україні, щоб від-

правили з війська свого всяких людей новоприбулих і до козацтва не належних і звели ціле військо козацьке на одну тисячу, в всі інші щоб вернули ся в звичайне підданство! Сагайдачний з ствршиною, щоб не доводити до війни, обіцяв і приймав сі умови, з тим щоб у короля просити ногім зміни деякогих пунктів. Але все тяжше стало отак викручувати ся, і дуже добре трапило ся для них, що саме під ту пору як комісари змушували козаків підписувати таку „орданнацію“ — король польський заходив ся коло війни з Московщиною.

20. Герб війська Запорозького (зідти ж).

Сойм польський не хотів даяти грошей на війська на сю війну, вся надія була на козаків. Королевич Володислав, щоб добити ся корони московської (під час смути бояре московські вибрали були його царем, але нотім відrekli ся), пустив ся в Московщину з малими силами і треба було його ратувати Сагайдачний сподівався, що тепер за московською війною підуть в немять всі ординації комісарські й почав збирати військо. Під покровом сих зборів козаччина своєволила на Україні цілу зиму і весну 1648 р. тільки літом Сагайдачний вибрав ся, ведучи більше 20 тисяч самого вибраного війська і пішов під Москву, де стояв королевич Володислав. По дорозі нищив Московщину, здобував кріпости й городи і нагнав великого страху, так що за чудо вважали, як котрому місту удало ся від його відсидітись. Зійшов ся з королевичом, що страшено утшив ся з цілим військом сею козацькою помічу, і зараз же вчинив разом з польським військом нічний напад на Москву. Але в Москві знали наперед, що буде напад і встигли приготовити ся, так що здобути Москву не вдало ся. Одначе правительство московське по сім стало даліко податливіше на польські жадання в переговорах і польські соймові комісари, що були при Володиславі, сповняючи бажання сойму, щоб сю війну закінчено як найскорше, скористали з сеї податливости московської сторони і прийшли до згоди з Московю. Се було дуже неприємне Володиславу, і Сагайдачний теж стояв за дальшу війну з Московю, але нічого було робить: війну скінчено.

Тепер маючи спокій з московської сторони, правительство польське на літо 1649 р. знову вислало Жолкевського з комісарами й вій-

ськом — робити порядок з козаками. Знову стали жадати, щоб козаки своє військо зменшили, на море не ходили, човни попалили і таке інше. Се було чорною невдячністю польського правительства по тім, як воно кликало козаків на мнлость божу й мало їх двадцять тисяч в своїй службі, а тепер казало їм всім вертати ся в підданство, зіставивши якусь одну або дві тисячі. Та що робити! Жадало, инакше грозило війною, а Сагайдачний до війни не хотів доводити. Між військо роздано за службу 20 тис золотих і тим трохи заспокоєно його. Кінець кінцем стало на тім, що буде козаків 3000 (а їх десять тисяч зібраних стояло під час сих переговорів!). Підписано умову, комісари розійшли ся Сагайдачний поїхав на Січ — про око палити чайки козацькі. Козаки иарікали на Сагайдачного за таку податливість, і на Низу кінець кінцем вибрали иншого гетьмана, Бородавку. Але Сагайдачний чекав, сподіваючи ся, що Польщі прийдець ся таки чи скорійше чи пізнійше поклонити ся козакам, як прийде потреба. А тим часом зайняв ся справою, яка задавала польським плянам болючийшии удар, ніж які небудь козацькі своєвільства.

69. Київ стає центром культурного українського життя. В польських кругах досі знали Сагайдачного як смливого і шасливого войовника — на Україні знали ще щось про його прихильність до справ української церкви і освіти, до всього того що тоді для України було житем національним. Як вихованець острозької школи — чоловік близький інтересам тоїдшиної освіти й книжности, Сагайдачний підтримував близькі зносини з церковними і ученими кругами київськими, де тоді було багато його близших земляків Галичан, і там знали, що на Сагайдачного, на його поміч і поміч війська Запорозького можуть рахувати в усякій потребі українського народнього життя.

Се була хвиля незвичайно важна в історії українського життя. Київ, що кілька століть пролежав в забутю, все більше й більше забуваючи колишнє своє культурне і національне значіння, — раптом відродив ся до иового.

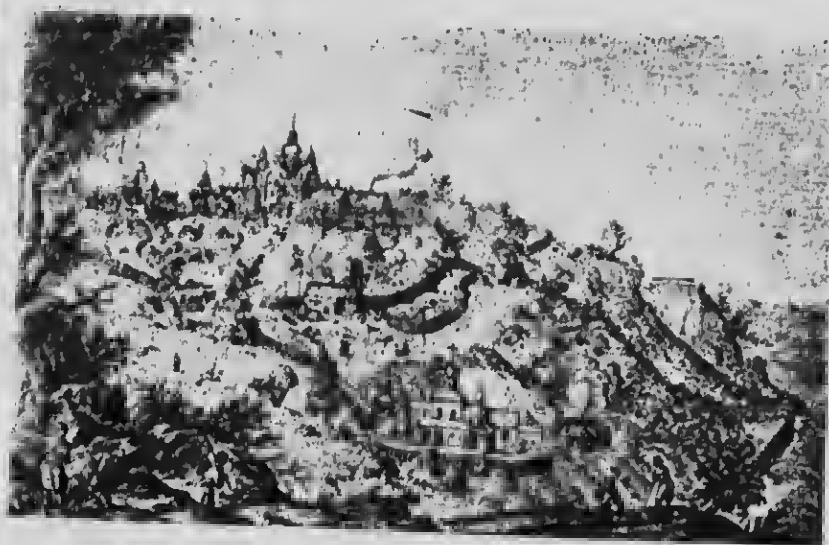
В XVI віці се була звичайна собі пограична кріпость, де стояла військова залага, тулило ся трохи міщанства й иншого стаю людей під охороною замку; і тільки старі руїни, а серед них кілька зацілілях монастирів: в першій лінії славий Печерський, потім Пустиисько-мяколаївський (тепер так зваий Малий Миколай) і Михайлівський иагадували колишню славу Києва. Але і в сих монастирях вигасала потроху память колишнього їх культурного значіння, книжности і учениости. На архимаандритів та ігуменів, як знаємо, попадали люде, які спромогля ся заплатити королеви і великому князеві добре чолобите, а иї в

голови їм були справи наукові й освітні, і величезні матеріальні засоби цих монастирів, що володіли незмірними мастками, жертвуваними протягом стількох поколінь, — розхачувалися або йшли на сито й нянежите монахів.

Заведення унії змусило українське громадянство звернути особливу увагу на ті церковні позиції, які ще зісталися в православних руках: треба було вирвати їх з впливів правительства і подбати про те, щоб ці позиції були обсажені людьми відповідними. Печерський монастир був найсильнішою, найбогатшою і значить — найважливішою з тих позицій; громадянство звернуло на нього пильну увагу, після того як Никифор Тур оружною рукою оборонив його від нападів уїзатів. По його смерті (1599) на це місце вибрали ігуменом Єлисея Плетеницького, ігумена монастиря лещинського (на Білорусі), що підчас берестейського собору показав себе як визначний і завзятий патріот. Про цього чоловіка мусить бути влячна пам'ять в українській народі, бо великозаважив він в пізнішій українській житю. Був родом з Галичини, з-під Золочева, з дрібної місцевої шляхти; подробиць з його життя майже ніяких не знаємо. Коли дістав ігуменство печерське, був ще чоловік не старий, мав коло 50 літ. В документах чуємо, як він боронить мастности монастирські від чужих рук, маємо жалі монахів печерських на нього і иньшу старшину монастирську, що вони „не знають куди подівають монастирські гроші“; мабуть Плетеницький зачав уймавати трохи видатки на сите і пняне жите черців, обертаючи на потреби культури. Видко, зміркував, що тут під захистом козацького війська, яке знов почало приходити до снли і иже не раз давало поміч киянським Українцям в тісних обставинах, — можна розпалити нове оплище українського культурного і національного життя. Отже заходився коло збирання засобів на се.

Коштом монастирським Плетеницький купує друкарню Балабанів, заведеиу владикою Гедеоном в його мастку Стратині (коло Рогатина), коли він був посварився з брацтвом львівським; потім воиа лежала закинена, поки Плетеницький „воскресив друкарню припалую пилом“ — як каже похвальне слово йому, і перевізши до Київа, пустив в рух коло р. 1615 (перша книжка вийшла з неї р. 1616). Ще перед тим заходився він позбирати до Київа людей книжних, учених, з тих же своїх країв галицьких. В тім часі, коло р. 1615—6 бачимо ми в Київі вже-цілий ряд освічених і учених людей з Галичини, як от пізійшим митрополит Іван Борецький (Бірецький, з Бірчі), Захарія Копистинський — учений історик церковний, братанич перемишльського владики; Лаврентий Кукіль, по латини Зизаній, бувший дідакал (учитель) львівський

школи, славний автор українського словаря Бернида, що працював у
 Балзбанів при друкарні і з нею разом мабуть перекочував до Києва —
 багато інших. Будучи першою особою в православних кругах київ-
 ських, Плетеницький мав змогу примищувати своїх учених земляків не
 тільки в Печерському монастирі, а і на ріжних інших духовних пози-
 цях Києва. Разом з тим кружком однодумців, маючи добру заручку у
 свого земляка і однодумця Сагайдачного, що в тім часі виступав на

207 Печерський монастир, з рисунка 1651 р.

чолі козацького війська, зачинає Плетеницький в тих роках 1615 б
 ширшу культурну і організаційну роботу — саме тоді як Сагайдачний
 вийшов на гетьмаїство, може і не перший вже раз

Разом з тим, як засновувала ся друкарня печерська, завязувало
 ся братство в Києві. Гальшка Гулевичівна, богата шляхтянка київська,
 жінка маршала мозирського Стефана Лозкй, записала свій грунт у
 Києві на Подолі, де скупляло ся жите київське (бо Старий Город стояв
 майже пусто). Призначала його на просвітні завдання, на заснованні мо-
 настиря, при нім школи „для дітей шляхетських і міських“, „гостиниці для
 страдників віри православної“ Слідом засновано братство, котре мало
 зайняти ся здійсненнем тих плянів його „упис“ (уставу) списано з
 кінцем 1615 року, і в нього вписало ся „безчисленно“ народу всякого
 стану, з місцевого духовенств (перед усім з того кружка Плетениць-
 кого, що був певно властивим провідником того діла), також з україн-

ської шляхти і міщанства. Вписався в це братство і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким; тим способом приймало військо нове братство й його культурні заходи під свою опіку і прибирало собі право скрізь і всюди виступати його заступником і покровителем. Маючи такого оборонця на місці, українське громадянство київське не журилося ніякими властями й сміло й енергійно розвинуло свою культурну роботу, що сю глуху діру, якою перед тим був Київ, раптом зробило

центром національного українського життя

208 Никифор Тур (пізнійший портрет з Печерської лаври).

Фана читаємо, що вчили тут „грецько-словянського і латинно-польського письма“. Одною з перших книжок закуплених для науки тутешньої була грецько-словянська граматика видана львівським братством і взята Борецьким на борг у львівських братчиків. Завдяки помочи київських духовних кругів і шляхецтва та вишколеним уже силами галицьким (львівським) нова київська школа стала відразу сильною. З віршів на похорон Сагайдачного, що читалися учениками її в р. 1622, бачимо, що вчилися тут головню діти міщан київських, київських духовних, також і українських шляхтичів.

Жваво працювала і нова друкарня. Перед тим на Україні перше місце займала друкарня острозька; за рр. 1580—1606 вона видала більше книжок ніж які небудь українські друкарні. Але як умер старший князь Острозький (1608) і Острог перейшов в руки його сина ки

голика Януша, друкарня ся заглохла зорсім Нова ж печерська друкарня за п'ятнадцять літ (1616—1630) випустила більше книжок, ніж до того вийшло нв цілій Україні. Мала великі засоби і добрих, відданих своему ділу провідників. Заложено для неї свою фабрику паперу, свої робітні письма (шрифту). Пранда, виходили звідги переважно самі церковні книги—алеж у церковній сфері головню обертало ся тодішнє національне українське житє, як ми вже знаємо, і на сю сторону головню налягав новий учений київський кружок.

Організаційна діяльність нового братства також давала себе відчувати. В воєнних кругах зараз оцінено и уніатський митрополит Рувальний (п'ятнадцять Потія) незадовго, нишучи про перешкоди, які ставили на шляху єдині, головною перешкодою вважав отсе київське братство. „Братство при роки тому“ Він нагадував правительственным чинам, що „вечор“ його без дозволу королівського, тому можна б було дозволити, але у правительства не підіймала ся рука на нього—бо за ним стояли братчики з мушкетами, військо Запорозьке з гетьманом Сагайдачним на чолі.

До Нова ерархія, Київський кружок був першим звязком, що зв'язало козаччину з вищими верствами української суспільности. Досі козаччина стояла в тіснішій звязку тільки з українським селянством, що в козачстві шукало визволення від панської кормиги, а козаччина в своїх интересах ішла на зустріч сій селянській течії, що незвичайно зміцняла її помножала козацькі сили. Інші верстви, хоч би й українські, дивили ся на козаччину, з того часу як вона набрала свого соціального характеру, скорше ворожо—як на елемент руйнний. Київський кружок, розпочавши свою культурину роботу під захистом козаччини, вважав потрібним розяснити, що козаччина се не якась шумовина, піна суспільна, а продовжателі старих воєнних, лицарських традицій старої Русі:

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутем. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх монокісах плавало по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від константинопольської церкви приймали, і по сей день п сій вірі родять ся і хрестять ся і живуть“,—пояснило духовенство київське, коли його обвинувачували вороги, що воно за помічю й охороною козацькою відновило православиу ерархїю і взагалі має зносини з козаками.

Коли перші заходи, розпочаті під охороною козацькою, вийшли

вдатно, — київські круги рішили покористувати ся приїздом на Україну ерусалимського патріарха Теофана, щоб під покровом Сагайдачного довершити діло ще важніше, а саме відновити єрархію православну. Була се справді потреба пекуча. Після смерти львівського владика Балубана (1607) і перемиського Копистинського (1610) на цілу Україну зівстав ся одним оден православний владика львівський Тисаровський.

209. Єлисей Плетеницький (звідти ж).

та й той дістав владцтво тільки обманувши короля, що буде уніатом, а не додержав сеї обцянки. Король не сповняючи своєї обцянки і закону соймового, давав владцтва тільки уніатам, неважаючи ні на що, і можна було справді бояти ся що колись зовсім не стане православних владиків на Україні, та тепер уже православне жите церковне приходило в повний розстрій—а сього й хотіло ся королеви і правительству.

Отже прочувши, що патр. Теофан має їхати з Москви назад, київські громадяне запросили його до Київа і тут показавши засновані інституції й початки культурної та освітньої роботи, просили його, щоб відновив їм єрархію—посвятив митрополита і владиків. Загальний український зїзд, скликаний до Київа на престольне свято Печерського монастиря—день Успенія, виступив з усильним прошенням в сій справі. Патріарх довго не відважав ся, „бояв ся короля і Ляхів“. Але Сагайдачний зявив патріархови, що він бере його на свою відповідальність і ручить ся за його безпечність. Невважаючи що на Запорозжю гетьманом вибрано Бородавку, між козками на волости рядив усім Сагайдачний і на слово його можна було полягати. Місцева шляхтв підтримувала його запевнення. Патріарх нарешті згодив ся і протягом осени і зими 1620 р. в ріжних місцях, в великім секреті посвятив митрополитв і п'ятох епископів—на всі владцтва українські і білоруські. Потім під охороною козацькою швидко виїхав з України на Молдву, не слухвючи Поляків, що запрошували його, їхати через Поділе, де можнв було його справді добре, зловити.

Владиків посвячено, але стояло далеко важніше питання—як добити ся для них права сповняти свою службу владичу? Як виробити для них свобідний візд в їх епархії, щоб правительство не бороилося з ним своє діло робити? Київське громадянство і старшина козака сподівали ся, що правительство польське, потрібуючи козацької помочи, мусить зробити православним сю уступку.

Польща переживала тоді дуже тяжкі часи. З тої причини, що польські своєвільні банди, так звані лисовчики помогали цісареві Фер-

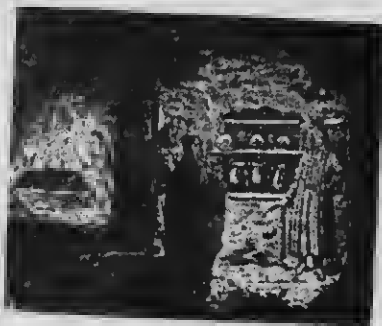

210-11. Київські печери, з рисунків 1651 р.

динандови против семигородського князя, що був прислаником турецьким, султан рішив розпочати війну з Польщею. Доправили ще й козаки, що були під проводом Бородавги: вчинили похід на Царгород, пограбували його околиці з нечуваною відвагою і нагнали такого страху, що приходило ся киями гнати турецьких матросів, аби йшли на свої галери, плисти против козаків; неможна було дати козакам ніякого відпору і вони спустошивши царгородські околиці пішли собі далі бушувати по Чорному морю і робити що хотіли. Султан після сього звелів турецькому війську рушити на Польщу і під кінець літа воно зближало ся до границь молдавських. Жолкевский з тим військом яке мав пішов на зустріч, щоб зійти ся з військом молдавським, але Волохи, побачивши таке мале військо, не хотіли йти з Жолкевским на Турків. Він мусів вертати ся і недалеко Дністра Турки його погромили; сам Жолкевский наложив головою, його помічник, гетьман польний Конецпольский попав у неволю; мало хто врятував ся.

Так Польща зістала ся зовсім без війська і з великим страхом чекала нового турецького походу на другий рік. Нещасте, що спіткало Жолкевского, толкували тим, що він не заручив ся помічю козаць-

кою. козаків було в тій війні або дуже мало, або таки й зовсім не було—своєвільники бушували з Бородавкою, а статочнійших, що були по стороні Сагайдачного, Жолкевский теж не постарав ся притягнути до себе, і вони займали ся справою церковною, поки Жолкевский воював ся з Турками. „Жолкевского забито в Волощині й Конєспольского взято, бо без козаків війну зачав, так гсворив: не хочу я з гркцями воювати, нехай ідуть до рілі або свині пасти“—так переказує тогочасний український літописець тодішні оповідання. Тому тепер

212. „Мироточні голови“ в кїївських печерах.

213. „Відчитуване біснுவатого“ (звіди ж).

правительство з усіх сил заходило ся притягнути козаків: Брало ся на всякі способи, навіть патр. Теофана просили, щоб козаків до того намовляв. В кїївських кругах рішили, що за козацьку участь в війні треба добити ся, аби правительство признало ювих владиків. Король і його порадики не хотіли на тім попускати. Даремно на соймі (на початку 1621 р.), коли йшла мова про приготоваиня до війни, голова українських послів Лаврентий Дрєвинський, звісний український парламентарист, ударяв на правительство, пригадуючи всі кривди, які діють ся народови українському й білоруському:

„Почавши від Кракова в Короні як помножаєть ся слава божа за помічу тої нововидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтности церковні полустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в кн. Литовського—там робить ся те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священників розігнано. В Пинську те свме вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се діти сходять з світу без хрещення, тіла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люди без шлюбів живуть в

нечистоті, не сповідаючи ся, не причащаючи ся з світу сходять. Невже се не самому Богови обиди? не вже не буде мстити ся за се Бог?...
Перейдїм до иньших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народи нашому руському, що, не кажучи про иньші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не уніят, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і кварта, ані до цехів не може бути прийнятій. Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами господніми іти не вільно. А в Вильні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всі, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити иньшою брамою, якою тільки гній міський вивозять“

Король буде жадати ледви чи не більшу половину війська від народу руського, а нарид сей як буде заступати грудьми сю державу, коли далі не буде задоволений в своїх прошеннях і домаганнях? Як можемо заходити ся коло спокою від сусідів, коли не маємо внутрішнього спокою у себе дома?—питав Древницький.

Але не слухано того. Коли Мелетій Смотрицький, висвячений на владіку полоцького, поїхав на Білорусь і почав, хоч і обережно, сповіяти свої справи владичі, унзати підняли крик, і король, не вважаючи на таку небезпечну хвилю, не отягав ся їх ратувати: видав наказ арештувати Борецького і Смотрицького і всіх новопоставлених владиків Борецький з иньшими владиками, сидячи під охороною козацькою, що правда—не журили ся тими арештами,—але ж і подати ся в свої єпархії не сміли. На Білоруси всіх хто давав яку поміч Смотрицькому або звертав ся до нього як до владіки—арештовувано і король навгь збирав ся смертю їх карати. Правда, до кари смертної не прийшло, але все таки тяжко покарано тих людей ріжними карами, і Смотрицький муєв також тікати під охорону козаку.

Тому київські круги з Сагайдачним разом рішили стримати козаків від походу, поки король не вдовольить їх домагань—поки не „заспокоїть православної віри“.

71 Хотинська війна і кінець Сагайдачного. Козаки зараз же з зими, послушавши патріарха і всяких обіцянок королівських, почали були ладити ся до походу. Зимою ходили вони під Білгород, здобули місто і визволили багато невільника—яких три тисячі християн слобонили, говорено на Україні. Потім на волости почали збирати всякий припас до походу—коней під армату, порох, олово і всякий припас: всякий поклик на королівську службу був тим для козаків дуже милий,

що давав їм притоку до збирання таким способом всякого припасу з людей не-козацьких; для того вони так радо й відзивали ся звичайно на всякий заклик короля. Борецький з Сагайдачним постановили перепинити сі збори козацькі, поки король не вдоволить їх. В червні скликано велику раду козацьку—мали козакам привезти гроші від короля. Поїхав туди сам Борецький з великим числом духовенства. Зараз же

214 Патріарх Теофан.

на початку ради з великим гнівом і жалем почав оповідати перед козаками, які насильства діють ся їх вті; читав лист з Вильна, про нелюдські гонення за владиків. Потім Сагайдачний прочитав лист від патріарха, з великою пошаною: наперед поцілував, а прочитавши положив на голову собі. Козаки підняли великий крик: присягали ся боронити віри, не жалючи горла свого. Але другого дня говорив посол королівський, заохочував до війни, передав гроші від короля, і козаків знов потягло до походу. Кінець кінцем рішили, щоб до короля в посольстві поїхали Сагайдачний з Езекіїлем Курцевичем, ігуменом козацького терехтимирівського монастиря, що тепер був висвячений на владика володимирського; вони мали королеви представити, щоб признав нових владиків, інакше козаки не підуть на війну.

Та козаки не втерпіли, коли їх почали заохочувати до походу. Тим часом як Сагайдачний з Курцевичем їздили до короля, козаки з Бородавкою вже пішли на Молдаву й почали грабувати край. Король збув посольство Сагайдачного ріжними ласкавими словами, нічого певного не пообіцявши, а тим часом війна почала ся, і Сагайдачний поїхав уже просто на війну до козацького війська. Але Бородавці се не пройшло дурно. Коли Сагайдачний приїхав до війська, його прихильники почали підіймати козаків против Бородавки, докоряючи йому, що він зле порядкував в поході, погубив багато людей в Молдаві, розіславши на чати, і не наготовив припасу на війну. Його скинули з гетьманства, судили і засудивши на смерть, стяли в колі козацьким під Хитином, а гетьманом знов вибрали Сагайдачного.

Приймаючи гетьманську булаву знов у свої руки (сим разом уже в останне), Сагайдачний постановив ще раз спробувати прихилити коро-

ля і првительство до укрвінських бажвнь козацькою звслугою. Більше нічого й не зіствало ся—хібв облишити військо польське і завернути козаків з поля битви, поки король не сповнить козацьких бажвнь,—але на таке Сагайдачний не рішив ся. Польське військо перейшло за Дністер під Хотином, кріпостю турецькою, і турецьке військо вже надходило велике, як хмара, обступвючи Поляків, в козаки ще не нвдійшли й Поляки бояли ся, щоб Турки не звступили їм дороги і не розеднали. Першим ділом Свгайдачного було відшукати козаків і привести їх до Поляків. Се він і зробив, незвичайно зручно маневруючи під самим носом Турків, і шасливо провів козаків до польського табору,—але сам не ввійшов здорово, бо шукаючи козацького війська, наскочив на Турків, пострілено його в руку і ся рана так і не загоїла ся—на другий рік Сагайдачний з неї таки й умер.

Козвцького війська було, по польським відомостям, коло 40 тисяч, з невеличкою, але дуже порядною артилерією. Польського війська було коло 35 тис. (серед нього теж 8 до 10 тисяч регулярних козацьких рот). Таким чином з приходом козаків силн Поляків зросли у двоє. Але не тільки тим чисельним приростом тішили ся Поляки: вонн велико покладали на козацьку звичку до війни з Татарамн й Турками, на їх славу відвагу. Уже з походу козаків до польського війська, коли чати козацькі пробивали ся кріз турецьке військо, до Поляків доходили оповідання про нечувану відвагу, з якою сі дрібні чати відбивали ся від полків турецьких. І тепер коли козаки сталн табором побіч табору польського, військо турецьке головну снлу і натиск свій звертало на козаків, сподіючи ся, що як зломлять козаків, то легко покінчатъ і з Поляками. Але козаки не тільки відбивали ся від далеко більшого турецького війська, але й переходили самі в атаку і не раз громили Турків та добивали ся до їх табору. Робили також нічні ввлязки, заповзаючи з нечуваною смілістю в середнну самого турецького війська та, полохаючи Турків непомалу. Бідували дуже через брак паші, але під зелізною рукою Сагайдачного тримали ся до останку, тим часом як з польського війська шляхтичі з найзначнійших фамілій, скучивши, довгою війною, без сорому тікали, ховаючи ся в фури, що йшли по провіант, то що. Поляки розуміли, що тільки козаками тримають ся, і коли турецький султан, стративши надію на побіду, нарешті помирив ся з Поляками і повів свої полки назад,—признавали Поляки, що козакам завдячують се виратуванне Польщі від погибели, й під небеса вихваляли заслугу козаків і Сагайдачного, їх мужність, внтрівалість, порядок, обзаймленне з війною.

Та коли вповаючи на сю свою заслугу і ласкаві обіцянки коро-

лівські, Сагайдачний з хотицького поля, кривцею козацькою политого, рушаючи назад на Україну, вислав до короля прощення козацькі — почув що инше.

Не бо зна що й просили козаки. Хотіли, щоб їм збільшено давнїшу платію, тих убогих 40 тис. золотих до 100 тисяч; щоб нагороджено шкоди понесені в сїй війні, щоб козакам свобідно було пробувати и оселях своїх, в маєностях королівських, духовних і пан-

215. Хотин.

ських, користуючи ся вільностями своїми, і щоб „заспокоєно було віру православиу“.

Знаючи велику дражливість шляхти на всі козацькі „вільности“, козаки висловляли свої жадання як найсмирнїше. Дарма! Король Жигимонт думав, що вже козаки йому не будуть потрібні, і вже

не хотїв тратити ласкавих слів. Сказав, що волю свою перекаже через комісарів, а комісарам поручив відновити постанови 1619 року, звести військом козацьке до двох, що найбільше — до трох тисяч, а всі инші щоб вернули ся в звичайне підданство. В справі ж віри сказав, що козакам як і досі не було ніякої кривди, так і далі не буде — буде, значить, все по давньому. А щоб козаки се лекше прийняли, казав Сагайдачному й иньшій старшинї пообіцяти дарунки, щоб козаків заспокоїли.

Комісію одначе не можна було відбуги, бо не було чим заплатити козакам за службу й не було війська — післати з комісарамн Відповідь козакам подано иншою дорогою — але се не зміняло справи: розвіяли ся надії козацькі.

Сагайдачному король показував ласку, послав йому грошей на лікарів то що, — але се не потїшало старого гетьмана. Смутно його, що пляни і надії, котрими він жив, не справдили ся. Чуючи близький кінець, він распорядив своїм маєтком, призначивши частину його на кнївське брацтво, а другу — на брацтво львівське, щоб з доходів тримало „ученого маїстра, в грецькїм язичу досвідченого“, „на науку і

виченне діток православиих і вихованне бакалярів учених, на вічні
ки". Вмер потім за кілька деиь, 10 квітня 1622 р., оплакаий гірко
ітми, хто дорожив національним українським житем. Брацькі школярі
ітати похвальні вірші йому, видаіі потім осібною киижечкою: про-
лаждали його мужність, любов до свого народу, до його освіти і
еркви, та давали в приклад козацтву. Киижечка ся була заразом по-
валою війську Запорозькому тв заохотою, щоб ішло слідами Сагай-
чного та боронило далі народніх справ. В тім напямі вливало і
війське духовенство, підтримуючи тіси зиосиин з козацчиною.

72. Незгода з правительством. Наступники Сагайдачиого на
етьяманстві бажали справді йти його слідами. Поруч своїх козацьких
справ вони раз у раз домагали ся від правительства, щоб полагоди-
до справи православної віри, призиало православних владиків, скинуло
уніатських; силкували ся підтримати українську шляхту, що з свого
боку на соймах нарікала на гоненія православних з причини унії, на
хрияди і утиски православиим міщанам у Львові, то що. Але король і
равительство гнівом кипіли і на православних, що вони противлять
ся уніатським владикам, і на козаків, що підтримують православних
та не сповняють жадань королівських.

Козаччина в сім часі держала в своїх руках усе полудневе Подиї-
рове, не хотіла чути про зменьшенне війська і послух панам, навпа-
ки козаки казали, що буде ще більше війська козацького — буде 100
тисяч, і як король не вдовольить їх бажань, буде біда Польщі. Хо-
дили далі на море, наводячи скажений страх на Турків — бо „поголоска
про чотири козацькі човни на Чорнім морі лякає Турків більше ніж
іть про чуму“, писав французький посол в Царгороді. Правительство
польське ярило ся гнівом. Паии-магнати з України накликали його, аби
онче приборкало козаків, бо шляхті не можна господарити, не можна
ути певним житя свого на Україні, сподіваючи ся що хвилі народ-
ього востанія. Се був час, коли польські паиове, розмежувавши
Україну між собою, бачучи велике залюдненне своїх „маєтків“, хоті-
и б уже перейти до справжнього паиського господарства — заводити
ільварки, паншини, всякі даии й повииности, але козаки в великім
ислі сидячи по маєтках паиських, не тільки самі були „непослушиі“,
не й решту міщанства і селяиства підтримували в непокірнім настрої.
ани тому хотіли, щоб козаків було яких дві, найбільше три тисячі і
ешкали вони тільки в королівщииах (землях державних), а хто меш-
е в паиських — аби у всім був послушний панови, не вимовляючи ся
яким козацьким присудом

Але щоб козаків до того примусити, треба оуло знов по всіх.

тих заслугах козацьких під Москвою і Хотином справити їм в подяку таку різню, як під Лубянами. Поки що бракувало на се сили. Польському війську ще й досі не було заплачено за Хотинську війну, і ніхто в Польщі не хотів служити.

Тим часом, бачучи що урядовство польське і особливо король не хоче йти на ніякі уступки українському громадянству, Українці запали ся за різні пляни, щоб витворити таку ширшу політичну, міжнародню комбінацію, яка дала б змогу оперти ся против польського урядовства або змусити його до уступок, або — відірвати Україну від Польщі. Київське духовенство вертало ся до старих іадок українських ворохобників XV і XVI віку — шукати помочи у Москві, адже справа зійшла на пункт релігійної боротьби за віру, а московське урядовство на сім ґрунті не зарікало ся мішати ся в польські та литовські справи, коли, тільки чуло з сього користь для себе і мало сил, відповіди. Як тільки Москва почала по смутній добі знову ставати на ноги, стали до московського урядовства звертати ся різні люди з України, шукаючи помочи — найбільше в різних церковних справах. Особливо гору

216. Петро Сагайдачний (французький портрет, київський академік)

вали стежку в ті сторони ченці густинські — з Густинського монастиря, заснованого незадовго перед тим на Задніпровю в магістрях ки. Вишневецьких, коло Прилук, недалеко від тодішньої границі московської, та з прилучених до нього монастирів Мгарського і Ладинського. Ігуменом густинським був тоді печерський старець Ісаія Коминський, дуже шанований як великий подвижник і представник найбільш правовірного православиного благочестя, неподатний на ніякі уступки уїятам чи урядовству (за се потім, по смерги Борецького⁶ він був вибраний на митрополію київську). Маючи ласку у князів Вишневецьких, а особливо у княгині Раїни Могилянки (сестри Могили, а матері найзійшого тяжкого ворога України князя Яреми), Ісаія розмножив ті монастирі, зробив з них велику кольонію чернечу, і власне він з своїми старцями густинськими, виходячи з потреб православних, був найбільшим прихильником московської протекції. Але в сію сторону оглядали ся також і інші київські духовні в тодішніх обставинах. Літом 1624 р. сам митрополит вислав до Москви одного з владиків, описуючи тяжкі бди, які терплять православні, і запитуючи московського царя, чи не

прийняв би Україну і військо козацьке під свою руку, як би козаки не устояли в війні з Поляками, що повисла вже тоді над Україною. Але Москва саме ще тільки ставала на ноги, бояла ся знову зачіпати ся з Польщею і московське правительство відповіло митрополитови ухильчиво. Сказало, що здаеть ся серед самих Українців ще ся гвдка не зміщила ся, козаки займають ся морськими походами більше, ніж думають про боротьбу з Польщею,— а як буде на Україні міцна поста-

нова, тоді дайте знати, а цар і патріарх (царів батько) про се поміркують, як би нас визволити,—так переказали бояре митрополитови.

Часи справді були дуже тяжкі для православних. На Білоруси йшли далі гоненія, і ще більше загострили ся, коли при кінці 1623 р. ви-тебські міщане, роздражені до останнього всякими ути-сками і кривдами від тамош-нього уніатського владики Йосафата Кунцевича, збун-тувавши ся, вбили його. Шибениці, вязниці, відби-рання останніх прав поси-пали ся на винних і невин-них. „Всяке гоненіє на пра-вославних підняли, особливо на єпископів православних — від престолів, міст і мона-

217. Раїна Могилянка княгиня Вишневецька.

стирів наших відогнали і до крови на святу православию віру підня-ли ся”, — писав митрополит до Москви. Владики крили ся в Київі „під крилами христілюбивого воїства черкаських молодців“ (козаків) і з тривогою чекали, чим скінчить ся боротьба правительства з козаками, що насувала ся все грізнійше: як би козацчину приборкано знову, як тридцять літ тому під Лубнами, прийшло ся б владикам справді тіка-ти за московську границю.

Але козаки тим не журили ся і навпаки почуввали велику силу і енергію в собі. З великим завзятем і розмахом вели далі морські по-ходи на землі турецькі, а дуже були утішені, що против Турків знай-

шов ся у них несподіваний союзник в Криму: хан Махмет-герая і його брат Шагін-герая збунтували ся против султана турецького, що хотів їх скинути, і закликали до помочи козаків, а ті з великою охотою взяли ся їм помагати. Коли турецькі кораблі літом 1624 р. подали ся до Криму, везучи нового хана на місце Махмет-герая, козаки під самою тією час рушили на Царгород, захопили Турків зовсім неприготованими

218. Густинський монастир (рисунок Шевченка).

на Царгород; на лимані Дніпровім загородили їм дорогу кораблі турецькі: було їх 25 великих галер і 300 менших кораблів; але козаки били ся з ними кілька день, пробили ся на Чорне море і пішли знову на Царгород. Сим разом цілих три дні грабили й палили береги Босфору і спокійно відплили собі до дому. Стривожений сим на падами султан вислав посланців до Криму, до капітан-баші, аби лишив всіх тих Гераїв, а їхав скорше Царгорода боронити. Тому були се дуже на руку, бо й так не мав що робити в Криму -- і там здивав ся з козаками. коли пустив ся в глибину краю на непокірних ханів, здивав ся з війською Махмет-герая, що мав при собі також і полк козацький. Невеликий він був, але побачивши таку компанію, Турки стратили всяку охоту бити ся, почали переговорювати ся; тоді Татары з козаками напали на них, погромили й гонили за ними до Кафи. Взяти Кафу. Капітан-баша утік на кораблі і щоб визволити з рук Махме-

(хоч уже наперед ріжні страшливі поголоски про козаків ходили в Царгороді) і цілий день संबідно грабили собі обидва береги Босфору; понижили богати оселі, розкішні вілі, а ввечері спокійно забрали свою богатю, подобя на чайки і вийшли на море, перше ніж Турки зібрали ся боронити ся. Коли ж догнали їх турецькі кораблі, споряджені за гої час, козаки спокійно чекали їх (противний вітер не давав змоги нашим іти на Турків). Побачивши таку відвагу Турки так налякали ся, що вернулись назад, не зачепивши козаків, а вони пішли संबідно до дому. А два тижні пізнійше на ново, ще з далеко більшою силою пішли

та бралиць і гармати, що він захопив, потвердив його на ханстаї й поїхав до Царгороду ні з чим.

По такім початку Махмет-герай і особливо Шагі-герай—більш енергічний і рухливий, що підбивав свого брата, заходили ся заручитись і на будуче помічю козацькою. Вони міркували, що Турки їх в спокою не лишать і при найпершій оказії таки з ханства скинуть. Тому писали до короля польського, щоб козаків нахилив до того, аби й далі їм на Турків помагали. Самі теж козаків до того намовляли. Зимом, на сам свят-вечір (24. XII. 1624 р.) Шагі-герай на урочищу Карайтебеи переговорював ся з військом козацьким і уложив з ним союзний трактат: щоб козаки помагали Кримцям, в Кримці козакам в усякій пригоді й ніколи не опускали.

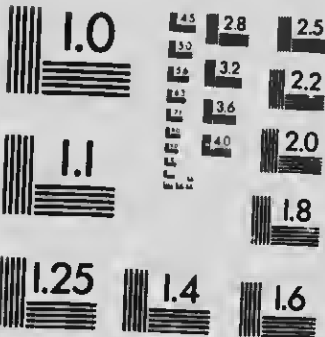
Козаки вірили в вірність і трівкість сього союзу з Кримською ордою і сподівали ся оперти ся на нїм в тяжкій хвилі—не тільки в війнах з Туреччиною, але і в недалекій, мабуть, війні з Польщею. Се незвичайно підіймало у них дух, а ще до того саме під ту пору стала ся пригода, яка розвінула перед очами України перспективи ще ширші.

73. Українські пляни і війна 1625 р. В осени того ж 1624 року приїхав до Київа і допитав ся до митрополита чоловічок, що називав себе Олександром Яхією, сином і законним наслідником турецького султана Магомета III (що вмер р. 1606). Казав, що його мати, Грекиня з роду, викрала його з двору султанського і виховала в православній вірі; що його як законного претендента на трон султанський чекве нетерпляче весь християнський світ Туреччини: Болгари, Серби, Албанці і Греки присягли вже йому як своему законному цареві і чекають його з готовим військом в 130 тис. вояків. Але він хоче приєднати до сеї спілки ще Україну і Московщину, щоб з ними разом розвалити царство Турецьке. Сподіваєть ся одначе помочи і від ріжних ворогів Туреччини з Західньої Европи: від герцога тосканського, від Іспанії і т. ин. Митрополит, вислухавши сих оповідань, не знати чи повірив тому всьому, але подумав, що з сього може вийти щось користне. Він справив Яхію з своїми людьми на Запороже, і той зараз таки став з козаками і Шагі-гераєм укладати пляни війни з Туреччиною. Митрополит же задумав зацікавити сею справою Москву і зробити її тим більш охочею для вмішання в українські справи. Вийхав сам в сторону козацькі й разом з козаками й Яхією вирядив нове посольство до Москви: їхали козаки запорозькі й післанець Яхії Марко Македонянин. Мвли вони оповісти цареві про ті пляни і союзи Яхіїні та просити для нього царської помочи, чи військом чи

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

грошима. Але се не дуже удалось. Цар видко теж зацікавив ся справою: післанець Яхії був представлений йому потайки поміж запорозькими послами; цар переслав через нього Яхії богати дарунки, але вмшати ся сам в його справи чи в українське повстанне все так не відважив ся.

З широких плянів українсько-кримсько-московського і ще незнати якого союзу, що укладали собі українські полїтики київські чи запорозькі, таким чином не вийшло нічого. Переговори тодішні зістали ся тільки памяткою тих широких комбінацій, що пригадують собою попередні мрії Дмитра Вишневецького і пізніші заходи Богдана Хмельницького. А тим часом покладаючи ся на різні союзи і загнавши ся в широкі пляни, козаччина досить болючо наскочила на сувору дійсність війни з Польщею. Москвські бояре казали правду, що самі козаки ще не досить пильнують справи, аби Москві до неї устрявати. Військо козацьке здало ся на те, що є у нього під боком новий союзник, хан кримський, і мабуть Польша не схоче заціпати ся відразу і з ним і з козаками, тому далі займало ся морськими походами, не журячи ся польськими жаданнями та погрозами. Трічі ходило на море, з великими силами, і ся морська війна затягла ся на пізню осінь. А тим часом гетьман польський Конєцпольський все збирав ся приборкати козаків, що й йому самому, яко державцєви великих королівщин на Україні кісткою в горлі сиділи, і саме тепер зібрав ся на них. Далі відкладати не можна було, бо заносило ся на війну з Шведами; прийшло ся бігти з України, кинувши її на волю козацьку. На перешкодї стояв союз козаччини з Кримом, але Конєцпольському літом 1625 р. удало ся закупити грошима Шагін-герзя і його брата, щоб вони не мішали ся до війни його з козаками. Потім спішно, поки ще козаки не вернули ся з моря, Конєцпольський післав своє військо на Україну, а сам з комісарами поспішив за ними слідом.

Похід сей застав козаків зовсім неприготованими. Не стрічаючи ніде козацького війська по дорозі, Конєцпольський пройшов цілу Україну аж до Канєва; але й тут було тільки три тисячі козаків, що не могли поміряти ся з польським військом і оборонною рукою пішли під Черкаси, на зустріч головному війську, що мало прийти з Запорожя. Сим несподіваним маршем Конєцпольський примусив

219. Місця війни 1625, і потім 1637 року.

Україну сидіти тихо, не дав старшині скликати козаків оселих „на волости“. Тим часом гетьман Жмайло на Запорожжю багато потратив часу, чекаючи козаків з моря, та пересилаючи ся з ханом, щоб поміг козакам, згідно з союзом. Конєцпольский за той час дочекав ся комісарських полків, так що його військо числом зрівняло ся з козацьким або навіть і перейшло його, а при тим було краще уоружене і споряжене, ніж не приготоване до війни військо козацьке. Козаки одначе рішились не піддавати ся. Комісари ждали, щоб козаки видали проводирів морських походів і всяких своєвільств (того року стали ся розрухи в Києві: вбито одного уніятського священника і вийта Ходику, за те що хотів ширити унію), також аби видали Яхію і послів посланих до Москви, зменьшили військо козацьке „до давнійше означеного числа“ і таке зийше—всього сього козаки не могли прийняти. Битва стала ся під Криловим, на ріці Цибульику, і хоч козаки держали ся добре, але кінець кінцем сю позицію признали собі незручною і потайки відступили далі на полудне, над Курукове озеро (під теперішнім Круковим). По дорозі полишили свої застави, які гинули до ноги, аби тільки стримати Поляків, проте Поляки досить скоро добили ся до головного козацького війська, перше ніж воно встигло добре заложити ся табором. Одначе табору козацького здобути не змогли і кінець кінцем, бачучи перед собою затяжну війну, розпочали переговори. По довгих пересилках і торгах удало ся Конєцпольському, що козаки підписали з комісарами умову, аби козаків на будуче було тільки 6 тисяч, і мешкати з правами козацькими воно могли тільки в королівщинах; протягом 12 тижнів мав бути списаний реєстр того шеститисячного козацького війська і хто не попаде до того реєстру—мав бути в підданстві своїм панам і урядам.

Сповинити сього козаки не могли, хоч би як хотіли. Але Конєцпольский і комісари переконали їх, що инакше не можуть закінчити походу, і не уступлять ся з України, поки не доведуть сього діла до кінця. Старшина козацька могла потішати козаків, що в дійсности сеї куруківської устави Полякам допильнувати не вдасть ся, бо польське військо мусить іти на війну з Шведами, що вже й зачала ся—мабуть і козаків будуть кликати, а тоді всі куруківські постави підуть в забуте.

За помічю старшини новому гетьману Михави Дорошенкови, вибраному на місце Жмайла під Куруковим, удало ся тихо і без замішаєнь сповнити, чого від нього добивали ся комісари. Списав реєстр, виключив з війська всіх хто не попав до реєстру. Але всяким способом про-

220. Військова печатка 1620-х рр.

тягав виселенне козаків з панських маєтностей, сподіючи ся, що власть ся відчепити ся від сеї прикрости і взвгвлі від усіх тих куруківських постанов.

74. Війна 1630-го року. Дорошенко, чоловік зручний, добрий правитель, і старшина, що підтримувала його, вплинули на українську людиість, щоб терпеливо переждала сі тісні часи, не доводячи до нової війни. Йому удало ся навіть стримати виписчиків (так звали ся козаки „виписані“ з війська, себто не вписані до реєстру), щоб не жодили на море, і дійсно крім дрібних виїздів на море ніяких більших походів не було. На щасте наспіла нова війна Махмет-герая і Шагін-герая з Турками, і козаки брали в ній участь, з потайною згодою польського правительства, що хотіло затримати союз з Гераями против Турків. Кілька разів ходили козаки в похід до Криму з тими своїми союзниками, добиваючи ся до Кафи, до Бахчисараю, і в однім з тих походів наложив головою й сам Дорошенко. Се було нещастем, бо його наступники не вміли покермувати так зручно козаччиною, не допускаючи її до суперечок з правительством; але якийсь час все такі удавало ся підтримувати спокій.

Се був час коли не тільки між козаччиною, особливо вищими верстами її, але і між громадянством і в церковних кругах взяв гору настрій угодивий, компромісовий. Втомивши ся безплідною боротьбою, певна частина київського духовенства і української суспільности готова була йти на угоду з правительством, сподіваючи ся тим способом прийти до якихось спокійніших, можливійших відносин. На переді такого угодового напрямку стояв Мелетий Смотрицький, славний український письменник і богослов. Збентежений тими гоненіями, що впали на нього після того як його висвячено на архієпископа полоцького, він виїхав з України до Греків, і вернувши ся став намовляти православних до згоди з католиками. Потім навіть перейшов на унію, коли та угода розбила ся о супротивленне православних, і відкинений православними вмер скоро в Дерманській монастири на Волини, що випросив собі від магнатів-католиків. Але не він оден хилив ся тепер до порозуміння з правительством і католиками. Хилив ся до згоди і новий архимандрит печерський, прославлений потім Петро Могила, а й сам митрополит Борецький вагав ся, поки не побачив рішучого невдоволення православних против яких небудь уступок правительству, католицтву і унії. Переважна більшість громадянства стояла по сторої правовірних, в роді Копинського; і против всякої угоди, і кінець кінцем змусила владиків залишити всякі переговори про се. Але все таке вже то одио, що з київських кругів не було побудок козакам до гострійших виступів

вдасть
вських
обрий
інську
до но-
ся ко-
е хо-
ьших
Іагіи-
поль-
отив
оїми
тих
, бо
е до-
таки

против правительства—теж помагало спокійнішим відносинам, і якое згода стояла, хоч старшина сильно гївала ся на правительство, що не цїнить всього того що вона робить для нього, всіх служб і послушиости. Заступник Коиєцпольского на Україні. Стеф. Хмелецкий з свого боку підтримував добрі відносини з козацькою стороною і скільки від нього залежало, пильнував не напикряти ся їй. Не дуже пильнував куруківських постанов—і до якогось часу згода стояла.

Нв гірше пішло, як вмер Хмелецкий, з ятомість з шведської війни вериув ся знову на Україну завзятий ворог козаків Коиєцпольский, і з ним незачене польське військо (з кінцем 1629 р.). Поляків розквартировано на Україні, на великім просторі (говорили, що Коиєцпольский умисно їх розкидав, аби не вчинили буиту), і сі польські вояки сильно докучали козакам і всякій иньшій українській людности. Се викликало серед неї супротивлення і буити, а тим чвсом Коиєцпольский домагав ся, аби у всім сповняли ся куруківські постанови і кожний непослух зараз збирав ся

221. Мелетий Смотрицкий (уже як уїтат).

„кровю хлопської гасити“. Гетьман козацький Грицько Чорний, потверджений правительством, сповняючи його накази, чи сам від себе стараючи ся, вислав жадаине на Запороже, аби тамошні козаки виїшли „на волость“ і прилучили ся до реєстрового війська „для послуг воєиних“. Коли ж ті не послухали, виписано їх з реєстру. Тодї Запорожці під проводом Тараса Федоровича весіною 1630 р. рушили на волость. Чорного здурили, що йдуть в послушиности, потім напали несподівано, вхопили його і приставивши до війська, засудили на смерть і стяли. Довідавши ся про се, реєстровці почали тікати до польського війська, що стояло в Корсуні. Запорожці, приступивши, почали їх добувати; прості реєстрові почали переходити до Звпорозців, лишаючи старшину; міщане корсунські почали громити Поляків з свого боку; вояки польські муїли утїквати з самою душею.

Твк почало ся повстанне. Запорожці розіслали по Україні свої

універсали, закликаючи всіх до війська—хто був козаком, або хочем бути, аби всі прибували, вільностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських ратували. Тривожні поголоски про якісь замисли Ляхів на православну віру, вже перед тим ходили особливо від церковних соборів, що відправляли ся літом 1629 р. за приводом правительства. Вони викликали велике невдоволення між коза-

222. Брама Дерманського монастиря.

чиною і народом на тих духовних, що брали в них участь, і на Ляхів, що до того їх приводили. Тепер сі тривожні чутки про польські замисли на віру православну почали чіпати ся до козацького повстання. Оповідали, що польське військо було розквартироване по Україні на те, аби винищити всіх православних, що Грицько Чорний був присяг на унію й за те його вбито, а уніати ті гроші що ніби збирали на школи, дали Конєцпольському на військо, аби знищив православних, і таке иньше. Козацьке повстання переміняло ся на війну за віру. Купили ся виписчики, підіймало ся селянство, полохаючи шляхту та побиваючи жовнірів де запало. Сим разом вийшло отже зовсім навпаки ніж 1625 р. не Конєцпольский захопив несподівано козаків, а вони його, і перше ніж

він постягав своїх вояків, котрих так необережно розсудав, повстання обхопило вже всю східню Україну і військо козацьке зросло не звичайно.

Не можучи зібрати зараз військо, Конєцпольский післав на місця повстання свого повірника Самійла Лаща, славного забіяку, а той почав „гамувати люде“ по своєму. Він і між шляхтою був звісний, як останній розбійник, що нікому не перепускав, нікого не жалував з своєю бандою проклятою: оповідали, що на нім було засудів за різні злочини більше 200, а позбавлений чести шляхетської був 37 раз, але поки жив Конєцпольский, він його заслонював своїми екземптами (посвідченнями), що той занятий на військовій службі, тому сповненне всяких засудів

над ним треба припинити); коли Конєцпольский умер, то шляхта Київського воеводства оружним походом, зібравши до 12 тис. людей, пішла на гніздо Лаща і вигнала відти всіх його людей і сімю, аби не було й слуху про них.

Отакого чоловіка пустив тепер Конєцпольский перед себе гамувати людей; можна собі уявити, що він виробляв! Сучасник Киянин, що переказує тодішні поголоски, оповідає, що Лащ напавши на Лисянку на сам великдень, застав людей в церкві і порізав їх усіх, від попа почавши, в скінчивши жінками й дітьми; про містечко Димир теж каже, що Поляки тоді ціле вирізали. Ціле не ціле, але сі звістки малюють перед нами тодішній настрій — можемо з того знати, які почуття живили в собі люде на Ляхів, і зрозуміла річ, що де Українці надобали Ляхів вояків, то теж платили чим могли.

Така дрібна війна зайняла цілий місяць квітень. Козаки за сей час зібрали ся під Переяслав, приготували ся до війни, заставили Дніпровий беріг своїми заставами. Конєцпольский, позбиравши яке міг військо, перейшов під Києвом Дніпро, але наскочивши на козаків, мало не опинив ся в неволі і чим скорше вернув ся назад. Потім уже з більшою обережністю переправив своє військо і розложив його в шанцях між Дніпровим берегом і Переяславом, щоб не заступили його з заду козаки. Та через се його військо, і так невелике, ще більше змаліло і він попросту не мав з чим зачепати козаків: його приступи під козацький табор козаки побивали й громили. Чекав помочи від короля, але той теж не мав чим допомогти, а дрібніші полки, що йшли до польського війська, не могли пробити ся до Переяслава через побутовану Україну. Повстанці українські ходили по всій Подніпрянщині, побивали і грабили польські роти і тих Поляків, що Конєцпольский розставив над Дніпром. Нарешті по двох тижнях тої переяславської війни стала ся рішуча битва.

Се та битва, що на основі пізніших переказів оспівана була Шевченком в „Тарасовій Ночі“:

223. Останки владичої палати в Володимирі.

Червоною гадюкою несе Альта вісти,
Що б летіли кроки з поля Ляшків панків їсти;
Налетіли чорні кроки—вельможних будити;
Зібралося козацтво—Богу помолитись.
Закрякали чорні кроки, виймаючи очі;
Заспівали козаченьки пісню тії ночі—
Тії ночі кривавої, що славою стала
Тарасови, козацеству—Ляхів що приспала.

Київський літописець записує про неї так: Лаш, а за ним і Конєцпольський, помітивши чату козацьку, вийшли з обозу, щоб її погромити, і загналися від обозу досить далеко. Якись два гайдуки, перебігши до козаків, сповістили їх, що Конєцпольського нема в обозі. Тоді козаки напали на обоз і розгромили, забрали гармати і гаківниці і до свого табору притягли. Наспів на те Конєцпольський, але і його взяли так, що мусів просити згоди, і на тім битва перестала.

Звістки очевидців потверджують, що Поляків сильно погромлено в сій битві: розбито обоз, перервано дорогу до Дніпра, і Конєцпольський мусів помирити ся з козаками. Козаки не вважали за добре доводити його до останнього. Згодили ся на тім, що все забувається: і козаки що збунтували ся, і тих тріх ресстрових що зістали ся при Поляках (було їх, кажуть, коло двох тисяч) не будуть одні одним докоряти. Реєстр збільшено до 8 тисяч, а що найважнійше— його перепеведено вже, так що не знати хто був козак, в хто ні— кожний, значить, міг користувати ся вільностями козацькими.

75. Безкороліве. Що козащина не програла переяславської війни, а навпаки ще сильнішою ногою стала на Україні, се було дуже корисне в тодішніх українських відносинах: наближала ся хвиля, коли українське громадянство збирало ся дати рішучу і властиво вже останню битву за справу народню на полі парламентарнім, соймовім. Виступити могла тут сама тільки українська шляхта, її слабкі останки які ще тримали ся при своїй народности; але важно було, щоб вони чули за собою широкі круги громадянства українського, реальну силу козаку і щоб польська суспільність теж відчув се.

Доживав свої останні дні король Жигимонт, сей невблаганий ворог народніх змагань українських, і все на Україні й Білоруси готовило ся до рішучої боротьби, що мала бути зведена по його смерти, при виборах нового короля і виготовленню pacta conventa, себто тих умов, що мали бути йому при виборі предложені і ним прийняті на присягою потверджені, по конституції польській. Ще за життя його українські послы, бачучи, що не можуть нічого добити ся на соїмі против завзятя Жигимонта, казали уніатам: „бачимо, що нічого не

здобудемо, поки живе сей король, але під час безкоролів'я ми всіми силами повстанемо на вас". І коли пішли вістки, що король догорає, король вмирає,—українське громадянство, шляхта, духовенство, братства, міщанство, козацька старшина,—всі почали гоговити ся, щоб нагиснути на Поляків і на будучого короля, аби вже раз скінчили ся ті незносні кривди, які діяли ся українській народности, церкві, культурному і національному життю.

Король умер в місяці квітні 1642 р. Хоч у нього були сини, і старший з них Володислав вперед уже вважав ся батківським наслідником, про те по польській конституції треба було його вибирати, і то насамперед скликати сойм конвокаційний, щоб завести порядок на час безкоролів'я, потім сойм елекційний для вибору і вироблення акта союзу, і нарешті сойм коронаційний для коронування. Сойм конвокаційний був скликаний зараз літом того року і вже на нїм українські депутати—а серед них особливо старі парламентаристи волинський депутат Древинський, браславський Кропивницький і поруч них ювий діяч Адам Кисіль—всіми силами добивали ся, щоб українська справа була полагоджена насамперед, а без того щоб не приступати до вибору королівського. Подтримували їх та-

224. Петро Могила.

кож посла від козацького війська, вислані тодішнім гетьманом Петражицьким-Кулагою: добивали ся заспокоєння віри, а для себе права участі в виборі короля, нарівні з шляхтою. Се була важна справа, вона висувала питанне про участь козаків в соймованню взагалі, а се дало б їм важний вплив на політичне жите. Але шляхта спротивила ся допущенню козаків до вибору, а посла козацькі якось не змігли постояти перед високими панями; дарма, що Кулага для сильнішого вражіння посунив з військом на Волинь і тут маєткам козацьких неприхильників дав почути на собі козацьку руку. Справу ж віри православної відложено на сойм елекційний Се дуже не сподо-

бало ся в українських кругах і з тим більшим завязем ставили ся вони на елекційнім соймі, скликанім на осінь

На першім пляні стояла справа владнків. Православні хотіли добути ся того, щоб старі православні владництва, монастирі, церкви віддано від уніатів і віддано православним; але так далеко іти не важили ся навіть ті що хотіли православних задоволити, в тім і сам королевич Володислав і так йому приходило ся йти супроти польського духовенства і взятих католиків, що були поміж сенаторами й иньшими діячам Польщі. Нарешті стало на тім, щоб розділити владництва і всяке иньше добро давнійшої православної церкви між православними й уніатами. Постановлено зробити дві митрополії, православну і уніатську, а владництва поділити по половані: православним дати владництва львівське, перемиське і луцьке на Україні та зробити їм одно нове владництво на Білоруси, а уніатам віддати давнійше владництво полоцько-винтебське на Білоруси і три українські: володимирське, холмське і пиписько-турівське; мали бути розділені між ними також церкви й монастирі—осібними королівськими комісарами. Православні хоч не хоч мусіли згодить ся на се. І то королевич тільки своїм особним впливом перевел в сей закон, против виразного супротивлення духовних і богатых світських сенаторів, що не хотіли згодити ся на се без дозволу папи—ну а папа певно не дав би на те дозволу. Володислав послав ся на те, що треба задоволити Українців і козаків з огляда на Москву: з Москвою він збирав ся воювати, бо кінчало ся перемире, а як не задоволити православної справи, то козаки не схочуть помагати, або й під Москву підуть. Справді між козаками Копинський, тодішній митрополит, пускав такі гадки, що в Польщі однаково нічого не добуть ся: треба йти під московського царя Кінець кінцем Володиславу вдало ся прихилити богатых сенаторів до тих уступок для православних. Мали бути також видані закони про рівноправність православних по містах то що—але про се шкода говорити, бо то все зістало ся на папері тільки.

Які б не великі були ті здобутки українські, та все таки й вони значили дуже багато: при тих слабких силах православних Українців, яким вони могли распорядити на соймі, і то була велика побіда—остання парламентарна побіда, здобута останками української шляхти, що слідом змаліли й распіли ся майже до решти серед шляхти польської.

Українці рішили кувати зелізо поки горяче, і зараз узяти ся до вибору митрополита. Тих самовільно поставленних владнків і митрополита Копинського правительство не хотіло прийняти, і в тім православні мусіли уступити. На митрополію тут же на місці вибрано Петра Могилу,

вечерського архимандрита. Він мав між польськими папами знайомі, своїх і приятелів, свого часу потягав за правительственными заходами коло зєднання православних з унітатами, тому Поляки хотіли його бачити митрополитом на місце Копинського. Українці, особливо козаки з початку дивилися на нього невірно, як поставив він Печерським архимандритом (1627). Він тоді заходився заводити в Києві свою власну школу — колегію для науки латинської, противьколи орляцької, і ржні правовіриники православні підняли на нього козаків, а ті збиралися вже побити учителів тої школи і самого Могилу, підозрюючи в тім якусь лядську штуку. Могила мусів відступити під свого і кінець

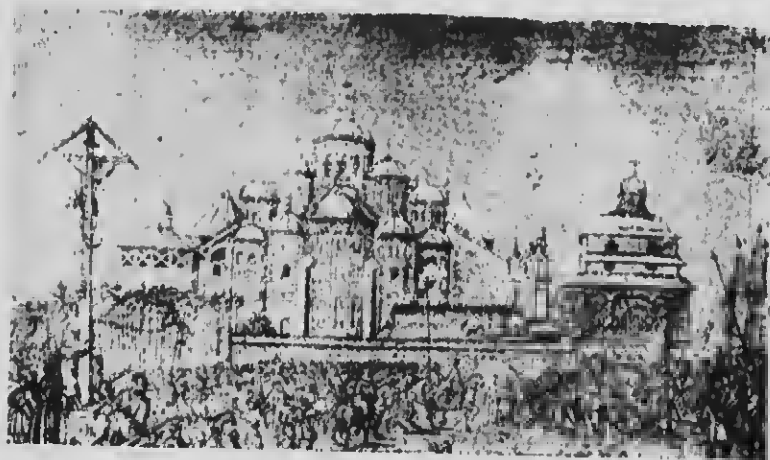

225. Руїни собора св. Софії в Києві (з сучасного малюнка)

кінцем стало на тім, що він прилучив свою школу до брацької, взяв її в свою опіку, як старший братчик, і реформував її на свій спосіб — на взірцьє єзуїтських колегій сучасних, аби могла з ними витримати конкуренцію. Уступка, зроблена ним, помирила з Могилою Киян і козаків, а велика енергія й запопадливість, яку показав він і в сім ділі і в иньших справах церковних, здобула йому поважанне в українськїм громадянстві, і воно досить радо згодилося вибрати тепер його митрополитом.

Не помилилося, бо справді Могила зєднавши в своїх руках величезні монастирські засоби з властю і авторитетом митрополита, вмів покермувати справами освітними й церковними енергично й вдатно. В його руках зівстався Печерський монастир з величезними богатствами, йому віддано тепер иньший пребогатий монастир. Пустинсько-Миколаївський; Михаїлівський, де проживали погредні митрополити, також пе-

рейшов під його вплив. Далі зігрався він старшим братчиком і керманичем брацтва. В його руках зібрали ся всі засоби, всі інституції православного Києва. І він використав отсі небувалі засоби й авторитет. Відживив й упорядкував запущене і розстроєне церковне жите православне. Високо поставив брацьку колегію—пізнійшу київську академію, що на честь його потім носила імя „Могиллянської“. Розвинув великий рух видавничий, дбав про розвій літературн й учениости, хоч, треба то сказати, ся київська могилянська ученисть досить далека була народньому українському життю, бо приоронялась більше до церковно-словянських вірців, з одного боку, і до польсько-латинської культури

226. Св. Софія по Могилній реставрації (з малюнка 1651 р.).

шляхетської—з другого. Поняте про народию українську стихію ще не встигло виробити ся ясно, а навіть подекуди нова шкільна наука й письменство пішли назад прогив початків письменства на живій, розговірній, мові, що заявили ся вже перед тим. Але сього тоді не бачили і високо ставили енергію і рухливість нового митрополита.

Свою енергію і запопадливість Могила показав зараз по виборі, зайнявши ся вибором православного владики для Перемищини, де засів був уніат Крупецкий і не хотів уступати ся, хоч як його хотіли позбути ся України. Вибрано владикою українського шляхтича з Волини Гулевича-Воютинського, чоловіка дуже завязтого—хотіли мати такого, щоб видер з рук уніатів се владництво, призиане останнім законом за православними. Але з різких виступів Гулевича—оружних наїздів, які він чинив, проводячи місцевою українскою шляхтою, щоб відібрати церкви та маєтки своєї епархії, скористали Поляки, добули на нього

ласуд і потім той засуд зняли за дорогу ціну—за розділ перемиської єпархії на православну і уніатську.

Могила був обережніший. Він теж мугів здобути снломіць свою катедральну церку—св. Софію, що була в руках уніатів. Але се зроби́ли його люде наперед, а Могила при́хав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вміє сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованіє з попереднім митрополитом Копинським, що не хотів добровільно уступити ся перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Тв мусів.

Княне, духовенство, доохрестна шляхта українськв радісно витвали Могила, стрічави, промоваи, віршами й школярськими ораціями. І його особі святкували свою першу національну побіду по стількох літах смутку, неволі й пониження.

76. Сулима і Павлюк Новий король горів воєнними замислами, але польська шляхта була неохочв до його плянів, тому Володнслав дуже цінив козаків і дбав про їх прихильність. Зараз по своїй коронації почав він війну з Москвою, а козаків ще перед тим вислав на пограничні сіверські землі, що належали до Москви. В похід свій під Смоленськ теж закликав козаків. Соїм одначе не дав йому повести війну по своїй волі і вже на другий рік Володнслав мусів її закінчити. Сподівав ся, що розгорить ся за те війна з Туреччиною, але й тут сенатори польські наказали Конєцпольскому, щоб ніяким чином не зачіпав ся з Турками і пильнував прийти з ними до згоди, і так Конєцпольский учинив. Рішено було поставити коло порогів кріпость, щоб загородити козакам путь на Запороже, і Конєцпольский поручив звісному вже нам інженеру своему Бопляну, аби знайшов відповідне місце. Сім разом справа не зістала ся в проекті (як то вже не раз бувало): справді коло Кодацького порога зачали будувати замок, і вже за кілька місяців стояла там польська залога, на великий гнів козакам, котрих не тільки не пустили на Запорожжя, а ще й робили різні прикrostи, перешкоджаючи в усяких промислах степових. І без того козаки були незадоволені, бо не тільки нічого не дістали за останню війну, а ще користаючи з спокійного часу уймали їм навіть против давнішого,—а тут іще така халепа! Отже чекали тільки нагоди, щоб розв'язати собі руки і знищити ненависне лядське гніздо. Подумати тільки—куди залізло!

Таку добру нагоду, здавало ся, насувала козаччині шведська війна, що нависла над Польщею з початком 1635 року. Володнслав, як і його батько, мав претенсії на шведську корону, бо його батько був з шведського королівського роду і якийсь час був навіть королем шведським; тому він з великою радістю вхопив ся за сю війну. Збирав ся воювати Шве-

дів на морі, а згадавши собі козацькі походи, задумав пустити на них козаків: виписав козацьких майстрів, щоб вони на Німані зробили тридцять чайок і наказав зібрати понад реєстр з півтори тисячі козаків в сей похід. Так і зроблено було, і козаки себе й на Балтійським морі показали не гірше як в Чорнім: Шведи привитали їх з гармать, але гарматні кулі козацьким чайкам не пошкодили, вони кинули ся на шведський корабель, здобули й навели доброго страху на Шведів. Всі дивували

227. Козаки (сучасна гравюра).

ся, як вони на тих малих човнах зносили вітер і бурю і розкидані вітром зараз же знову збирали ся в порядку. Але повоювати тут їм не прийшло ся, бо й тут війна не витанцювала ся і незабаром король сказав козакам вертати на Україну, а чайки поховати про дальшу потребу.

Тим часом на Україні козаки, не знаючи, що діло йде до згоди, сподівали ся, що Польща вплутається в тяжку війну й не буде

мати змоги дуже пильнувати козаччини. Отже задумали саме тепер визволити ся від ненавистного Кодака. Тодішній гетьман козацький Іван Сулима несподівано, в ночі напав на Кодацький замок, здобув його, вхопив коменданта й казав розстріляти, інших вояків порубано й сам замок до решти знищено. Се зробило великого гніву в Польщі. Конєцпольський, що вже вертав ся з шведської війни на Україну, грозив кривавим погромом козакам за таку обиду. Реєстрові козаки, щоб не допустити до війни, постановили видати тяжкому ворогові провідників того нападу на Кодак, Сулиму і його ближших товаришів-старшину. Адам Кисіль, що був комісарем в справах козацьких, оповідає, що його попередник і старший товариш в сих справах Лукаш Жолкевський (брат гетьмана) крім того й грошима сипнув між козаччину, намовляючи, аби відступила від Сулими. Реєстрові вхопили Сулиму і п'ятьох його товаришів і вислвли в кайданах до Варшави, а там їх на соймі судили й засудили на смерть. Поляки, навіть неприхильні козакам, дуже жалували, що такі славі вояки згинуть від меча катівського—особливо Сулима. Він був довголітнім ватажком козвцьким, кілька разів був

гетьманом, безліч ходив на Турків і ніколи навіть рапи на війні не достав. Мав золоту медаль від папи Павла (що був папою в другім десятиліттю XVII в.), а достав її за те, що здобувши турецьку галеру і на ній взявши в неволю багато Турків, триста тих турецьких браиців привів до Риму і подарував папі. Свм король силкував ся якось виратувати його від смерти, але не міг. Намовляли Сулиму перейти на католициство, подаючи надію, що се його урвує, і він послухав, але се нічого не помогло: стято його, потім тіло розрубаю і повішено на чотирох рогах міських улиць.

Відсилючи Сулиму і його товаришів на смерть, реєстровці просили і короля ріжних пильг: аби їх старости не кривдили, та й гроші за службу, давио вже не плачені, аби раз уже їм заплатили. Король обіцяв, та не було чим виплатити, як звичайю; навіть кодвцький замок не було чим відновити. Тим часом нахвзувано козакам, аби на море не йшли й своєвільник пильнували. Але се приходилось їм все тяжше, бо не тільки виписчики, а й реєстрові козаки все більше почали бунтувати си, жалуючи ся, що від них служби й послуку хочуть, а грошей не платять і від утисків паиських і старостинських не дають оборони. Кисіль, що був тоді комісаром, старав ся підтримувати порядок, прикладом Жолкевского роздаючи гроші між старшиною, аби гамувала „чернь“ козацьку. Тодішій гетьман Томиленко і писар військовий Онушкевич теж старали ся гамувати як могли; але козаччина бунтувала ся, особливо козаки правобічні: Черкаський і Чигирииский полк, а головним привідцею невдоволення був Павлюк Бут.

На хвилю заняли козаків справи кримські. Хан тодішій Інает-герай, збунтувавши ся на султана, теж як колись Шагін-герай, намовляв козаків, аби разом з ним ішли воювати Турків і їх підручників. Козаччина своєвільна з Павлюком справді рушила в Крим і се трохи протягло спокій на Україні. Але вернувши ся з кримського походу на Запороже на весну 1637 р. Павлюк почав відти підіймати козаччину. Уже тепер і гроші, привезені наарешті королівськими комісарами, не

228. Церква в с. Сулимівці, збудована мабуть Іваном Сулимою (зелізне накрите нове).

богато поправили: реєстровці підносили ріжні жалі, Павлюк намовляв їх підіймати ся, доходити своїх правд, инакше грозив, що буде їм біда від повстання. Армату козацьку Павлюківці захопили й забрали на Запороже. Томиленко намовляв, аби не бунтували ся, але сам нічим не виступав против них, і його підозрівали, що він сам до Павлюка хилить ся. Тоді реєстровці скинули Томиленка й вибрали старшим Саву Кононовича, полковника переяславського, яко більш певного—але се послужило тільки початком до повстання. Павлюк вислав на волость своїх полковників Кирпа Скидана і Семена Биховця з листами, закликаючи козаків, міщан і всякого стану людей, аби підіймали ся й ішли до війська, „а тих зрадників, що їм паи Жолкевській обіди, вечері й беикети справляв, а за то йому наших товарнів повидавали“—аби не тримали ся й не боронили Козаки підняти ся; Кононовича й Оиушкевича з старшиною вхопили й відвезли до Павлюка, що стояв під Боровницею, за Черкасами; тут їх судили, засудили і смертю скарали.

Одначе по сім Павлюк замість зараз іти з військом на волость, вернув ся на Запороже. Говорили, що змовляєть ся з ханом і донськими козаками, аби прийшли йому в поміч. На волості лишив він своїм заступником Скидана і той ширив повстанне й збрвав військо. Розслав своїх козаків з листами, закликаючи всіх, хто тільки тримаєть ся благочестивої віри, аби підіймали ся на Поляків. І справді народ підіймав ся, громив шляхту й приставав до війська, особливо за Дніпром, де трохи не ціле селянство покозачило ся—„чисто що хлоп то козак“, як Поляки доносили. Але се була помилка Павлюкова, що він сам тим часом сидів на Запорожю і завчасу не зайняв позиції на волості. Повторило ся подібне як в 1625 р. Військо польське, під проводом польного гетьмана Миколи Потоцького, рушивши в осени, встигло пройти в Черкащину, поки Павлюк поспів з Запорожа, і се підрізало дух у повстанців—повстанне потахло, не маючи посеред себе головного війська козацького. Скидан, що стояв в Корсуні, не важив ся сам стати против Потоцького і відступив під Мошину та став туди скликати всіх з волості. Лівобічні козаків під проводом Кизима стояли за Дніпром, вагаючи ся, чи вступати в війну, що так непевно починала виглядати. Павлюк, притягнувши під Мошину, закликав лівобічних, щоб за віру християнську і золоті вільности козацькі постояли, але перше ніж вони пристали до війська, на Миколину день (6 грудня 1637 р.) стала ся рішуча битва між Мошанами й Россю. Козаки вдарили на Поляків, що заложили ся табором коло селв Кумейків; але позиція польська була добра, неможна було до неї близько приступити за болотами, і Поляки відгромивши гарматною стрільбою

козацьке військо, самі перейшли в атаку. Вдарили на табор козацький, розбили його— хоч і з великими втратами; велике замішання серед козаків зробило, що від стрільби зайняв ся у них на возах по-рох.

По сім Павлюк з К. Скиданом та з иншою ще своєю старшиною, узявши також і частину гармат, побіг наперед під Боровицю і тут став громадити військо. Над військом, що зістало ся, взяв провід Дмитро Гуня і далі в порядку з ним почав уступати ся. Хорих і покалічених мусіли кинути в Мошнах; військо польське заставши їх тут, не пожалувало немічних і безборонних, по-

229. Адам Кисіль (портрет пізнійший, як він уже був воєводою кнівським).

било їх без милосердя. Гуня тим часом прилучив ся під Боровицею до Павлюка. Почвли ся переговори. Потоцький инакше не хотів мир-

ти ся, тільки щоб видали Павлюка, Томиленка, Скидаю; Кисіль та інші поручили ся словом своїм, що їм нічого лихого не буде, і реєстровці не втерпіли, видали Павлюка і Томиленка. Скидаю з Гуною були в Чигрині; зачувши се, що діється, подали ся відти на Запороже. Тимчасовим старшиною Потоцкий настановив Іляша Караїмовича; козаки мусли підписати заяву, що вони будуть сповняти розпорядження Потоцкого, своєвільників з Запорожа виженуть, поपालять човни. Сю заяву між іншими підписав також і Богдан Хмельницький яко писар військовий—вперше ми його тут стрічаємо між козакою старшиною.

Приборкавши отак козаків, Потоцкий поручив реєстровцям, щоб зробили тепер порядок на Запорожу, сам же заходив ся пострашити людей на Україні—пройшов на Київ, Переяслав, Ніжин, караючи людей, замішаних в повстанні: вбивав на палю й інші людські муки завдавав. Потім розложив для постраху військо польське по всій Україні лівобічній і правобічній.

Никли трави жалошами, гнулось древо з туги:
Докивали наші предки тяжкої наруги.
Кого били-потопили в глибокій Росаві,
А кого судом судили в далекій Варшаві.
Осудили недобитків на великі муки:
Розійшли ся по Україні каліки безрукі.
Огласили із Варшави: „дівіте ся, люде!
Хто вставатиме на шляху, то всім теє буде”.
Нехай буде, нехай буде, коли божа воля,
Щоб росла в боях кривавих українська доля
Нехай знають на всім світі, як ми погубили,
І гниучи, свою правду кровлю записали!
Записали—прочитають неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветь ся Россю, Дніпро в море леть ся.
Поти серце українське з ланським не зживеть ся.

77. Острянинова війна і пригнетенне козаччини. Придавив Потоцкий козаччину на волости, але на Запорожу не здужав задати: там далі збирав ся козацький нарід. Ватаги Кизима і Скидаю, уступивши ся перед реєстровими, громадили ся там. Коли полк реєстрових прийшов був робити порядок на Запорожу з поручення Потоцкого, під проводом Караїмовича, Гуня, що був старшим на Запорожу, не тільки не піддав ся, а ще й реєстрові з Караїмовичевого війська почали переходити до нього, так що той скоріш подав ся назад на волость.

Запороже чекало тільки весни, щоб підняти ся наново та нагородити собі програму війну, і завчасу розіслало своїх людей—підій-

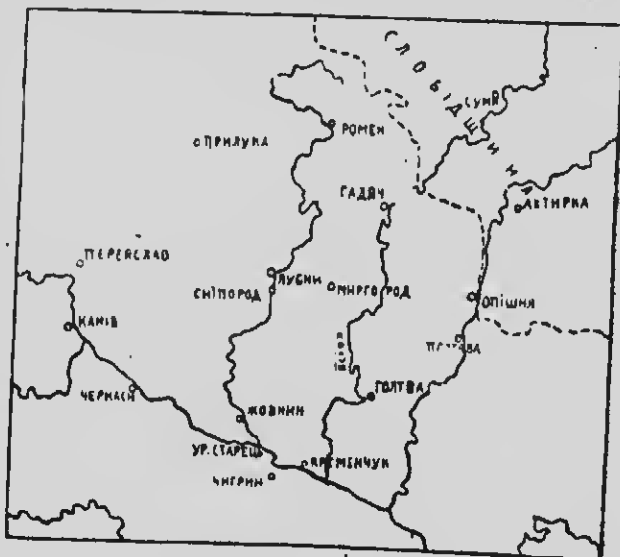
Кисіль та
не буде, і
з Гуною
на Запо-
Караїмо-
няти рос-
попалять
ельниць-
козачою

цям, щоб
страшити
ючи лю-
ські муки
по всій

мати нарід Старшим вибрано сим разом Яцка Острянина, довголітнього полковника козацького. Він кинув ся на лівобічну Україну, де нарід особливо був приготований до повстання. Військо польське силкувало ся загородити йому дорогу, але Острянин зручно обминув його, від Кремінчука скрутивши на північ, і пройшов на усте Голтви, де вона тече до Псла Тут заложив під м Голтвою табор на дуже гарній позиції, серед ярів і байраків, і міцно укріпив ся. Польське військо, що стояло на Україні, кинулось на Острянина і пробувало здобути табор козацький, але відбито його, а потім козаки, взявши в два огні з засідки погромили Поляків ще гірше, так що цілі роти польські погинули, і мусіли вони відступити

Розохочений тим Острянин зробив помилку: замість того, щоб зістати ся на добрій позиції та збирати далі військо до себе, він, не чекаючи пол-

ків, що наспівали до нього, пішов за Поляками на здогін під Лубни. Сподівав ся він в дорозі перейняти ті полки, що поспівали до нього — Скидана з Чернігівщини, Солому з Київщини, Путивльця й Сикирявого з иньших мість Але розминув ся і підійшовши під Лубни, мусів сам з своїми силами стати до бою з Поляками, програв битву і мусів спішно відступати в гору до Слобідщини. А тим часом і ті полки, що йшли йому в поміч — Донці й Запорозці, не можучи знайти Острянина, наскочили на Поляків і мусіли піддати ся, вкляли своїх полковників, але нічого не виграли тим, повторила ся історія солоницька: під час дальших переговорів Поляки несподівано напали на козацький табор і порізали, побили сих козаків до ноги. До Острянина тим часом приступила така сила покозаченого народу з Роменщини, що він задумав знову вдарити на Поляків, зайшовши від полудня, коло Сніпороду: але нова битва знову випала для козаків нещасливо, і після того Острянин став відступати понад Сулою в

230. Місця війни 1638 року.

идавив
в зада-
кидана,
еестро-
Потоц-
порожу,
війська
зад на

наго-
— підій-

низ. Поляки йшли за ним; по новій битві під Жовнином Острянин вважав справу програною і покинувши військо з частиною козаків, пішов за московську границю: оселив ся там в Слобідщині, теперішній Харківщині. З ті сторони йшли наші люди, з того часу як паня польські стали заводити і за Дніпром польські порядки, а особливо по кожній невдачній війні велика сила нашого народу йшла туди осідала слободами і заводила подібний устрій козацький, як на Україні.

Над полишеним Острянином військом взяв провід Дмитро Томашович Гуня, що і в торішній війні вже раз виратував військо козацьке від погібелі і сим разом не допустив козакам розсипати ся: дав добру відправу Полякам, а потім, чуючи, що надтягас сам гетьман Потоцький з новими силами, відступив на саме Дніприще й заложив тут новий табор на старих окопах, над старим річищем Дніпровим, де ще за давніх часів били ся козаки з старостою черкаським. Позиція була незвичайно добра, а Гуня ще так добре її укріпив, що потім польські інженери признавали, що позицію сю ніяк не можна було добути: хіба тільки голодом можна було виморити той табор, а не здобути. Се відступленне з-під Жовнина і оборона на Старці-Дніпрі записали Гуню на вічні часи між найславнішими проводирями козацькими.

Потоцький обложив козацький табор, але побачив, що здобути його не можна, і розпочав переговори; Гуня відповів, що не від того аби мирити ся, але не так як під Кумейками, а з честю—щоб козакам вернено всі давні вільности. Умисно затягав переговори, сподіваючися, що прийдуть помочи, а Поляки постоявши, стратять охоту до війни. Пробував їх Потоцький обстрілювати—терпіли. Задумав виманити табору і почав нищити, палити сусідні околиці—козаки жалували ся, але таки терпіли. Зносили недостачу в поживі й припасі, сподіваючися полковника Филоненка, що віз до них всякий запас з-за Дніпра. Та спіткало їх нещасте: наскочив Филоненко на Поляків і хоч сам пробирав ся, але з голими руками: весь обоз його попав в руки Полякам. Дуже се підрізало козаків і тепер вони вже на правду почали просити згоди у Потоцького. Але той не мав тепер охоти багато говорити: козаки мусіли прийняти тяжкі постанови, що уложив на них своїм торішнім повстанню. Одно що козаки вибороли собі своєю завзятою обороною на Старці: Поляки сим разом не жадали видачі проводирів—всім було пробачено, як що тільки не згинув в битві або з козаками рішай різні, що без милосердя задавали козакам польські воєводи, а мали до того силу.

Аж тепер придушено козаччину. Зіставлено війська козацького всього кілька тисяч. Шість тисяч мало бути по закону, але її сьоме числа не додержувано, бо не вписувано на порожні місця, а крили тоді

повписувано в реєстр багато не-козаків, а Поляків. Виборну старшину скасовано, всіх старших настановляли власти польські, і то полковників не з козаків, а з шляхтичів польських, і вся вища старшина була польська. Польські пани мали правити козащиною. Мешкати козакам дозволено тільки в староставах Черкаським, Корсунським і Чигиринським. Всі не вписані в реєстр мали бути послухні панам і старостам.

Козаки попробували ще просити короля, щоб зняв ті тяжкі постанови, але се нічого не помагало. Ще якийсь час хвилювала ся ко-

231. Чигирин (рисунок Шевченка).

заччина, збирали ся купи, але по двох невдатних війнах не мали охоти до третьої. Потоцкий з військом стояв над душою і не було надії на успіх нового повстання. По тім як козацькі послы ні з чим вернули ся, при кінці 1638 р. переведено нові порядки. Наставлено війську козацькому нову старшину, замість старшого—комісара польського, полковниками самих „родовитих шляхтичів“, з козаків тільки двох осаулів та сотників. Між ними опинив ся й Хмельницький—сотником чигиринським. Відповлено Кодак: сам Конєцпольский вийшов туди з військом польським, вистояв там, поки скінчили замок, і поставив залогу; коменданту кодацькому наказано не пускати нікого на Запороже, а хто б ішов самовільно—того смертю карати. На Запорожу мали чергувати ся два полки реєстрові, щоб стерегти Татар і не давати купчити ся на Низу своєвольникам. На волости розложено польське військо для постраху.

Сим разом Польща довгий час не зачинала ніяких воєн, не потрібувала ані свого війська, ані козацького, і новий порядок, заведений

зкоиом 1638 р. могли перетримати цілик десять літ Панам польським здавало ся, що се вони вже на завсіди задавили „козацьку гидру“ Аж тепер могло розвинути у всій своїй пишноті панське козяйство на Укравії, приборкавши „непослушних“. Як українська пісня то оспівала.

Зажурилась та й заклопоталась бідна вдова—
 То то не бідна вдова,—то королєвська земля:
 Що стали Жиди велнкий одкуп давати—
 Стали оден другого на мнлю оранди становити...
 Як іде український козак то й корчму мнає,
 А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
 Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
 Ще ж і тим Жидове не сконтентували,
 Що три річки в одкуп закупляли:
 Що мав би чоловік піти та риби піймати,—
 То ще він до річки не добігає,
 Уже він Жидови за одкуп найкраще обіщає...
 Щеж і тим Жидове не сконтентували—
 Де була яка річка велика, мости в одкуп забрали:
 Од верхового по два шаги брали,
 А од пішого по шагу.
 А од бідного старця, що він внпросить,
 То одбирали пішою та яйця.

78. Повстанне Хмельницького. Таке сильне*придавлення українського житя одиаче само не віщувало трівки новим порядкам. Всі

232. Богдан Хмельницький, італійська гравюра XVII віку.

з невдоволенням терпіли їх, чекаючи тільки першої нагоди, щоб скинути. І реєстрові козаки, позбавлені самог. рядкування та піддані чужим для них і неприкільним начальникам Полякам; і козаки випісчики, виключені з війська, що на рівії з селянами мусіли нести всі тягарі й корити ся панським посіпакам, а ще й зиосити всякі напасти і наруги від росквартириваник польськик вояків; і українське селяйство, що шукало земель безпанських, а з страхом і гнівом бачило, як иаступас на нього кормига панщини; і українське міщайство, і духовеиство, що стратило поміч і обороиу, яку мало в козаччині. Весь иовий порядок держав ся на одім: на спокою в Польщі, що вона свое військо могла тримати на Укравії й козаків не

потрібувала. Першв війна, яка б трапилась, підрізала б сі порядки на Україні, бо до війни треба було б війська, треба було б козаків. На рідкість трапило ся так довго прожити без війни. Шляхта міцно тримала в руках короля і не дозволяла йому зачіпати сусідів. Але кінець кінцем того горючого матеріалу на Україні твк багато зібрало ся, що він навіть і без війни загорів ся—від одних чуток про королівські бажання війни.

Володислав носив ся з плянами війни з Туреччиною. Підбивала його до того, сильна республіка венецька, що воювала з Турками—обширювали присідати до того й інші держави. Знаючи неохоту до війни у панів польських, король задумував напустити козаків на Туреччину, щоб її зачіпили, і потайки переговорював ся з козацькою старшиною. Але провідавши про се, пани так на нього насіли, що мусів того всього вирікти ся, і старшина козака ту справу зовсім затаїла між собою. Се було в 1646 році. Незадовго по тім одначе стала ся пригода, що ті королівські заходи вистала на яв. Приключила ся кривда велика отому сотникови чигринському Богданови Хмельницькому: забрали йому старостинські урядники його батьківщину Суботівську, знищили господарство, паругали ся з сім'ю його, а як він став тої кривди доходити, сам опинив ся у в'язниці панській, з котрої його тільки приятелі виручили. Розгніваний і розжалений, стративши все, поствиював Хмельницький підняти повстаннє.

233. Церква Хмельницького в Суботіві (малюнок Шевченка).

Бувши сам в тих потайних переговорах з королем, Хмельницький знав, що король для своїх плянів хотів би збільшення козацького війська і визволення його з панської кормиги; тому сподівав ся, що король не дуже буде против повстання виступати—козаки все занадто вірили в силу і волю королівську, хоч конституція польська дуже мало тої волі королеви полишала. Оповідали, що Хмельницький зручним способом викрав у одного з старшини, Барабашенка, листи королівські, писані до козаків, і з ними утік на Запорожжє при кінці 1647 року. Там між козацтвом своєвольним, а далі й між реєстровим, що на Запорожжю стояли, став він ширити гадку про повстаннє, покликаючи ся

на спочуте королівське, а що ще важніше—через своїх знайомих мурзків татвських звів зносини з хвином, намовляючи, щоб з козаками післав своїх Татар на Україну. Не нова була се річ, але Хмельницькому вдало ся те, що не вдало ся він Жмайлови, ані Пвллюкови Хан був сердитий на Поляків, що ті не платять йому умовленої річної данини, го-

234. На хорах Богданової церкви (старий малюнок).

лод був у Криму, треба було війни, в поки на Україні був спокій, трудно було там чим поживити ся. От і обіцяв хан Хмельницькому помагати, післати йому в поміч Тургай-бея, мурзу перекопського з великою ордою татарською

Як про се на Запорожжю довідали ся, справа повстання була порішена Хмельницького вибрано гетьманом. Післано потайки вісти по Україні,

що на весну буде війна, і всякими потайними дорогами почав охочий народ збирати ся за Запороже.

Але поголоски про се пішли й між панів, вони затрівожили ся й зачали кликати Миколу Потоцького, аби оборонив Україну (тоді вже був він гетьманом головним, на місце Конєшпольского, що помер, а польним гетьманом Каліновский). Потоцький став ладити ся до війни, до походу, король відводив його від війни та радив пустити краще козаків на море; але Потоцький бояв ся сойму і не хотів слухати короля. Пісзв одначе до Хмельницького, намовляючи його, аби вернув ся на Україну, але Хмельницький добивав ся, щоб скасовано закон 1638 р і вернено давні вільности козацькі. Сього Потоцький сам без сойму не міг зобити, і так приладив ся на війну і з весною рушив на Україну

Наперед, по великодні скоро, післав свого сина Стефана з ки-

ним військом і з козаками, а иньшу частину реєстрових Дніпром на байдваках. Сам же з Каліновским, з головним військом польським, ішов по волі, збираючи роти свої. Необережно Стефан Потоцький загинув в глибокий степ; Хмельницький пустив його, а далі обложив на потоку Жовті Води (що тече до Ігульця). Затримавши його тут, тим часом взяв ся до тих реєстрових, що йшли Дніпром; там було також багато таких людей, що тягнули до повстання, і під Каміниим Затоном вони збуитували ся, побили старшину, що тримала з Поляками, й пристали до Хмельницького. Тоді й Татари, що ще приглядали ся тільки з боку, що то воно буде, прийшли до табору Хмельницького, і так вдарили всі разом на військо Стефана Потоцького. Тоді й ті козаки, що були з ним, пристали до Хмельницького і військо польське погромлено ціле до решти на урочищу Княжий Байрак дня 6 мая 1648 р.

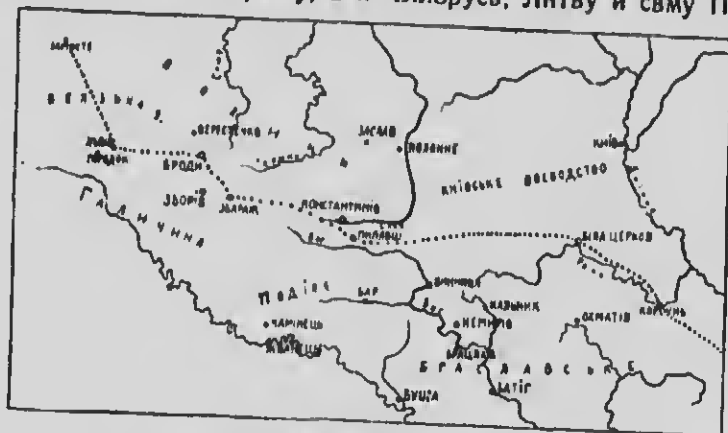
235. Околиця Жовтих Вод.

Хмельницький по сім не гаючи дя кинув ся на волость. Головіе військо польське надійшло вже було під Чигирин, але не маючи вістей від Стефана Потоцького, оба гетьмани затрівожили ся й боячи ся вскочити в якусь біду, завернули назад і по дорозі вже нищили міста, запас всякий, щоб ворогові не дістало ся. Проминули Корсунь, коли прийшла вість, що Хмельницький з Татарами вже надходять. Сполошили ся й стали табором між Корсунем і Стеблевим, на місці дуже недобрім. Побачивши ж велике військо козацьке і орду, налякали ся й кинувши таборище, хотіли відступати. Та вскочили в засідку, і Хмельницький погромив і се головие військо польське до остаюку—вся старшина польська і самі гетьмани обидва попали в руки Хмельницького, а той віддав їх Тугай-беєви.

Польща зістала ся без рождів і без війська, перед лицем побідної козаччини. А ще на нещасте Поляків під ту пору, вмер король Володислав, котрого козаки дуже любили і могли б за його посередництвом помирити ся з Польщею. Бр ні Хмельницький, ні козаччина, підіймаючи повстання, ще не думали про якийсь перестрій українського життя. Хотіли добити ся скасування закону 1638 р., щоб вериєно давні порядки козацькі, як писав Хмельницький з Запорожа до Потоцького,—що найбільше, аби військо реєстрове поміожено до 12 тисяч, як задумував сам покійний Володислав у своїх зписинах з козаками. По

корсунській битві Хмельницький вислав своїх послів з листами до короля і до різних визначних панів, звиняючи ся за повстання, і щоб не дратувати Польщі поступив тільки під Білу Церкву й тут чекав відповіді; але за той же підіймав через своїх людей Україну наоколо. Не треба було на те великих зводів: куди тільки приходила звістка про погром польських гетьманів, там самі Поляки і Жиди пакували ся й тікали як швидче, в нирід підіймвв ся, грабив пивські маєтки, побивав панів; Жидів, захоплював пивські грунти й заводив між собою козацький лад. В тім часі Хмельницький міг би перейти вздовж і вперек цілу не то що Україну, а й Білорусь, Литву й смву Польщу, і

236. Місця війн Хмельницького похід головного війська Хмельницького 1648 року.

не стрів би перешкоди, а тільки морем би підняло ся наоколо нього пригноблене хлопство, селянство, щоб зробити кінець панованню шляхти; і так на смву вість про Хмельницького підіймвли ся повстання. Але Хмельницькому то не було в голові; йому й так було боязно, що він так сильно образив „маєстат річи посполитої“ (величність держави польської) і вона замість прихильного поладнання козацької справи завізьметь ся всіма силами козаків подоліти.

Чекав відповіді на свої листи—але довідав ся, що король в домовині, Польща опинила ся без влади. Се робило обставини ще труднішими для скорого поладнання: Хмельницький і козаки вірили в добру волю короля, а були перековані, що все зло робило ся від панів, а Польща опинила ся саме в руках сих панів. До Варшави скликано конвокаційний сейм, і той радив на всякі способи, як бути з козаками, а нічого не робив для поладження козацької справи. Вислали Адама Киселя і ще кількох комісврів на переговори з Хмельницьким, а разом повствновили зібрати нове військо на козаків. Не виглядало се на

ого полагодити справу, і тому Хмельницький держав ся далі обережно. Сам ніби не ниступав против Польщі, чеквючи, що йому привельуть комісари, але тим часом ріжні батажки козвцькі йшли на всі боки підіймаючи далі нарид і побиваючи шляхту й Жидів. Все Задніпровє, вся Київщина крім Полісє і майже ціла Браславщина була вже в руках козвцьких „загонів“, як їх називали. Яремв Вишневецький, вождар величезних маєтків лядипрянських, найбільший ворог козаччини, бо вона найбільше його підтяла, – мусін аж через Полісє тікати в Задніпрянщини, бо Київщина була в повстанню. Перейшов на Волинь, там пробував стримати козачину, що наступала під проводом Криноса (в піснях званого Перебийносом).

Хмельницький посував ся поволі теж на Волинь, чекаючи комісарів. Але перше ніж ті до нього перебили ся через загопи козачські, нове польське військо зібрало ся в полудневій Волині і почало наступати на Хмельницького. Тоді й Хмельницький рушив против нього й послав по Твтарську орду. Зійшли ся під Іллявцями, маленьким замочком над р. Іллявкою. Хмельницький протягвв час переговорами, поки дїждв ся Твтвр, а потім вивабивши Поляків на битву, ударив усіми силами козачькими й татарськими. Поляки прогнали битву, а наслухавши ся ріжних перебільше-

237 Максим Кривонос, сучасна польська графіка.

них страхів, які пішли потім по війську, рішили відступати. Але в ночі пішла по табору чутка, що начальники вже втікли з війська, і се навело такий переляк, що все польське військо кинуло ся тікати куди видно. Козвцьки, заставши рано порожній табор потім гонили, побивали, ловили, обловили ся здобичею як ніколи..

Недобитки зібрани ся у Львові і віддали головне начальство Вишневецькому. Той позбирав гроші з мішан, з церков, з монастирів, але по всім тим покинув Львів, бо тут оборонити ся вважав неможливим, і подав ся до Замостя. Хмельницький посував ся поволі теж на захід, вичікуючи вибору нового короля, що мав би полагодити справу. Приступив так і під Львів; мав його властиво в руках, бо той стояв майже без усякої оборони. Кругом в Галичині підіймало ся також повстання: селяне, міщане, разом з шляхтою українською підіймали ся, проганяли Поляків. Але Хмельницький не дбав про те. Простояв під Львовом два тижні, обстрілював місто, потім сказав, що жалус його задля Укра-

інців львівських, взяв викуп і пішов далі на Замостє. З своїми силами міг би й сю кріпость взяти без клопоту, але не хотів сього, умісно вів облогу так, щоб нічим скінчила ся—і нарешті діждав ся тут вибору нового короля.

Вибрано брата Володиславового Янв-Казимира, за котрого Хмельницький теж подавав свій голось. Новий король прислав Хмельницькому лист, повідомляючи про вибір, обіцяв козакам і вірі православній всякі полекші й просив залишити похід та чекати королівських комісарів. Хмельницький відповів, що сповнить волю королівську—вертає назад, і подав ся з військом до Київа.

38. Козацьке військо обстрілює Львів в 1648 році.
Стара львівська гравюра.

79. Боротьба за визволення України
Хмельницький вертав до Київа в радісній надії на скоре й шасливе поладнання козацької справи й кінець війни, він все ще мав перед очима тільки справи козацькі, за котрі повставав. Нарід український для нього, як і для проводирів попередніх повстань, був знярядом до осягнення козацьких бажань, а через козаччину

ніг сподівати ся деякої полекші також і собі; національна справа для Хмельницького не виходила по за релігійну справу, котрою теж не знати чи дуже він інтересував ся, бо не бачимо, щоб він стояв у близьких відносинах з київськими кругами. Аж тепер, прибувши до Київа, щоб чекати королівських комісарів Хмельницький в сїм центрі тодішнього національного українського життя мав нагоду вийти ближше в тутешні пляни, погляди й бажання.

Знаємо, які широкі пляни снували ся в Київі тому кільканадцять літ, за митрополита Борецького. Тільки тоді ще не було сит на котрій було можна оперти ся—козаччина ще була слабкв до пер під рукою Хмельницького вона виросла до такої могутности, що з нею можна було снувати ріжні пляни. Патріарх ерусалимський Паїсій,

що тоді нагодився в Києві, піддавав теж різні гадки, що далеко відходили за межі козацьких ординацій і торгів з польським панством, кажуть сучасники, що він називав Хмельницького князем Руси (України). Головою незалежної держави Української. Під впливом тутешніх розмов Хмельницький сам почав іншими очима дитити ся на своє повстання і його задання. Добити ся більшого реєстру і більших вільностей для козацького війська—се було мало, треба було думати про весь нарід, про всю Україну. Нові гадки свої Хмельницький висловив перед комісарами, з котрих оден записав їх для нас:

„Я доказав уже, про що не мислив зразу, тепер докажу, що на-мислив“, казав Хмельницький. „Визволю з лядської неволі руський (український) нарід увесь! Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православу віру. Поможє мині в тім весь нарід, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх двіста, триста тисяч“.

„За граніцю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділю й Волини А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „сидить і мовчить, Ляхи!“ і дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно!“

„Не стане мині на Україні нога ніодного князя або шляхетки; а схоже котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послухний.“

„Малий я і незначний чоловік, але з волі божої став самовладцем і свмодержцем руським (українським)“.

Вибираю слова, в котрих яснійше виривають ся ті гадки, що тепер займали Хмельницького. Не дуже ясно ще може йому самому уявляти ся ті нові пляни, але ясно виступає головне—те що я сказав вище: свідомість, що треба бороти ся за весь український нарід, за всю Україну, за її визволення, незалежність і самостійність. З сього погляду вся то-ришня війна мусіла виглядати страченою, змарнованою. Упущено найкращий час для визволення українського народу Треба було думати, щоб як найскорше се поправити. І комісари, приїхавши на початку 1649 р., застали вже великі приготування до війни на Україні, Хмельницький навіть не схотів переговорювати ся з ними про порядки, які мають бути заведені в козацькім війську. Розумів, що для того аби говорити про визволення українського народу, треба труснути державу польську в самих основах

Та сим разом йому не так щастило як першої війни Хоч поча-ток був дуже вдатний

239. Богдан Хмельницький, портрет його зарисований в Медведівському монастирі в першій половині XIX в.

тікати куди видко, не краще як під
знайшли ратунок. Задумали відвести

Зараз як імператори повідомили короля про воєнні заміри Хмельницького, скликало загальний похід шляхетський, а регулярне військо польське, яке чекаючи шляхти, рушило на козаків, на полудієву Волинь Хмельницький пішов напроти його Побачивши велику силу у нього, польське військо почало уступати ся назад і стало під міцним замком Збаразьким До нього пристав Вишневецький, і йому віддає головну команду Хмельницький обложив Збараж тісно і почав термити польське військо неустанными атаками й стріляниною, так що Полякам скоро прийшла остання біда. На милість божу кликали короля, щоб ішов в поміч, але король не мав чим іти, бо шляхетське військо тільки ще збирало ся. Нарешті, щоб не дати війську під Збаражом пропасти, пішов туди не чекаючи інших полків. Та зовсім несподівано вскочив у засідку. Бо Хмельницький, поставивши частину війська під Збаражем, сам з Татарами пішов потиху напроти короля і заступив йому дорогу на переправі під Зборовим. В хмарний, дощовий день обложив він його так, що не можна було рушити ся. В війську королівським вже підняв ся був такий страх, що готові були Пилипівцями,—та в останній біді орду від козаків, написали до

НА СТАРОЖИЊИ КЛЕНО П: ХМЕЛНИКИ.

В старожинности, по тѣмъ гл҃авѣмъ ѿновила
 се бѣ попомость тавѣно зповѣда бѣ рѣда
КЛЕНОТЪ котрий хмелницкихъ доприсѣдовати
 бѣ рѣдкости, а пѣдѣтъ, а бѣтъ мѣсто ко змѣстѣ ма е
Незвѣтъ: во **АБДАНЪ** зѣмѣтъ е, шоррой Ководкости
 Крестъ за фрѣтъ маментъ бѣ рѣ хмелниѣ мѣности
Незвитѣрѣний Крѣсто а хрѣстѣтайтѣно Пакѣстѣ!
 Мѣстѣ Ловѣности хмелницѣи ма е одпѣдѣстѣ!

хана, що сим разом сам був з ордою,—обіцяли йому все що схоче, аби відступив від Хмельницького. І зрадив хан. Почав нагнати на Хмельницького, аби мирився з королем. Тоді побачив Хмельницький, як небезпечно він на орді оперся: мусів тепер чинити волю ханську, аби той не вдарив на нього разом з Поляквми.

Пішли переговори, сталася умова в перших днях серпня 1649 р. Розуміється, в таких обставинах, в яких сю умову прийшлося

Богдан Хмельницький
Гетьмань войска
запорозького речна
Кляну

укладати, ані думати було про ті широкі справи визволення українського народу; приходилося вертати до старих справ реєстру козацького, прав віри православної. Розглядаючи її з такого вузкого становища умова була великим кроком наперед. Реєстр війська козацького уставлявся на 40 тисяч; вписані до нього козаки й їх сім'ї могли мешкати в королівських і панських маєтностях воеводства

241. Підпис Хмельницького під реєстром 1649 р. (титулова карта реєстра, з гербом Хмельницького на с. 305).

Київського, Чернігівського, і Браславського, не підлягаючи ані урядові ані панам своїм. В сих сторонах не могло бути розквартировано польське військо, ані не мало туди входити. Не мали там мешкати також ані Жиди ані езуїти. Всі уряди в сих воеводствах що до найвищих, мали діставати тільки православні. Гетьман козацький одержав „на булаву“ старство Чигиринське. Унія мала бути скасована, митрополит православний дістав місце в сенаті, польським.

Се було дуже багато в порівнянню з тим, про що думав Хмельницький рік тому, по перших погромах Польщі. Але було йшло в порівнянню з новими пляями визволення українського народу. Хоч Україна на ділі мала перейти тепер, по тих постановах, під власть козацького гетьмана і війська козацького, то все таки шляхетське право не скасовано, величезна більшість людиности не могла потрапити між реєстрову козаччину і мала далі зістати ся в підданстві панським. Не того сподівалося селянство українське, підіймаючи ся на чизивисланців Хмельницького. Тепер довідувалося воно, що підданство

пащина зістають ся далі, й пани хочуть вертати ся назад на Україну, а Хмельницький видає накази, щоб піддані слухали ся своїх панів. Можемо собі представити, як се мусіло знеохотити до нього людей. Та були й иньші події, що впливали на те знеохоченне—як от татарський погром по зборівській угоді, коли Татари за згодою польського правительства вибрали величезну силу невільників з України, в по Україні пішла чутка, що то Хмельницький дозволив Орді брати людей. Так само і кари смертні, що почали чинити ся над людьми, замішаними в попередніх повстаннях.

Хмельницький розумів, що велике народне повстанне, викликане ним, може обернути ся по такім нещасливім закінченню проти нього самого. Богато народу, по такім розчарованню в великій війні за визволенне кидало Україну й ішло на слободи за московську границю, оселяючи ся в теперішній губернії Харківській, Воронізькій, Курській. те що лицало ся на Україні, кипіло гнівом і жалем, і який небудь відважний чоловік міг підняти нове повстанне—не тільки против панського пановання, а й против того, хто позволяв вертати ся панському панованню—против самого Хмельницького

Хмельницький довго навіть не важив ся братись до списування реестру; потім, взявши ся до нього, казав приписувати до кожної козацької сімї ще сімї підсуєдків козацьких, потім богато ще понад сорок тисяч приписав,—але все се була тільки латанина. Хмельницький, як що навіть і мав з початку ширю охоту помирити ся на Зборівській умові, мусів дуже скоро перекопати ся, що нарід і громадянство українське не дадуть йому виконати сю умову. А з другого боку бачив він, що і з польської сторони нема ширю волі на сю умову Дещо не було сповнено відразу (митрополита до сенату не пустили, унії не хотіли скасувати),—а і в иньшій, очевидно, тільки чекали догідної хвилі, щоб того всього скинути ся. І Хмельницький з старшиною дуже скоро мусів в серці своїм рішити воювати на ново, дибивати ся того, чого не удало ся добити ся під Зборовим.

80. Заграничні союзи. Не навчений тяжким досвідом з ханом, Хмельницький знову будував свої пляни на союзах і помочах заграничних, замість опирати ся на силі народній, на щирім і нелукавім союзі з народом. Намовляв знову хана на Польщу, а ще й через султана, котрому піддав ся під зверхність і опіку, хотів хана примусити щоб з наказу султанського йшов воювати на Польщу. Всіми спосо-

242. Військова печатка Хмельницького.

бами силкував ся подвинути до війни з Польшею Москву і теж аби злакомити московських політиків, обіцявав піддати Україну під руку царську. Вів зносни також з сусідами своїми підданцями турецькими: господарем молдавським і князем семигородським. З господарем молдавським Василем Лупулом змовив ся посвоячнтись: взятн його доньку за старшого свого сина Тимоша; колн ж Лупул став відтягати ся, то Хмельницький пішов походом на Молдву, зничив страшенно країну і столицю молдавську Яси, твк що Лупул мусів відкупнтн ся великими грошима й пообіцяв віддати доньку певно

З сих зносн найбільше значіння для української політици на будуще набрали переговори Хмельницького з Москвою. У козаччини з нею були давні зносни і рахунки. Боротьба з Кримом ішла спільними силами всеї пограничної України, дарма що вона була тоді розрізана московською границею. Ще в 1530-х роках кримські хвни нарікали перед правительством литовським, що неважаючи на союз Литви з Кримом, а восні відносни Москви з Литвою, — все таки боротьба з Кримом ведеть ся спільно українською козаччиною, і тою що сиділа в городах литовських, і тою що жила за московською вже границею. Пізнійше мн бачили такні плян Вишневецького: зеднати обидві держави в спільній боротьбі з Кримом, спільним ворогом всього пограниччя. І потім ріжні козацькі ватажки практикували в меньших розмірах сю політику, представляючи справу так, що вони ведуть боротьбу з Османом, так само в інтересах Москви, як і в інтересах Литви й Польщі, тому з одного боку претендували на платню від короля, а з другого боку допрошували ся „казни“ (грошей) від московського правительства — служили на дві сторони, як колнсь казали. Правда, се не стояло на перешкодї тому, що йа поклик польського правительства сі самі козакн без клопоту йшли воювати московські землі: вони дивили ся на війну як на своє ремесло й продавали свою службу тому хто платив (так робили всякі восні ватажки тодішньої Европи), та й з українськими землями Польщі стояли вони в тіснійшій звязку і залежности, тому мусіли оглядатн ся на королївське правительство.

На иньший ґрунт переводять справу київські круги в 1620-х рр., зачинаючи з московським правительством розмову про те, щоб воно прийняло під свою зверхність і оборону козацьке військо з цілою Україною, принаймні подніпрянською. Хотіли, значнть, відірвати ся від Польщі всею землею й перейти під зверхність московську, так як колнсь укладали такі пляни українські ворохобники XV—XVI вв. Нема сумніву, що й пізнійше такі пляни й розмови виникали і в київських і в козацьких кругах. Хмельницький, опершн ся в перших початках на помочн кримській, також завів слідом переговори і з московським пра

вительством, просив помагати козакам і взяти під свою оборону їх і «всю Русь»—всю Україну. Московські політики не розуміли інакше, як тільки так, що українська Русь, як давнє володіння Володимирова роду, мала б прилучити ся до Московського царства й признати «царем і самодержцем» московського царя як наслідника кияжого київського роду і його прав. Тому Хмельницький, потрапляючи під їх мисли, так і переказував через своїх послів. Взагалі він хитрував старим козацьким звичаєм і силкувався залучити як найбільше суверенів до своєї боротьби з Польщею, кождому говорив те, що йому було б приємно почути, аби тільки затягнути. Так переказував і до московського царя, що хотів би мати його царем і самодержцем: видко, так продиктував йому московський посол, що тими словами треба просити. Але разом піддав ся під зверхність султана і був ним прийнятий, як його підручний (васаль)—маємо грамоту султанську з 1650 року, котрою султан про себе його сповіщав і послав йому кафтан на знак своєї опіки і зверхности.

243. Михайло Кричерський, полковник переславський, убитий 1651 р.

Переславив ся також і з семигородським князем, заохочуючи його, щоб схотів бути королем України, а пізійше піддав ся ще під опіку шведського короля. І в тих же часах, укладав умови з королем польським, признаючи його своїм володарем.

Хмельницький мав великий талант політичний і державний, без сумніву любив Україну і відданий був її інтересам. Але він занадто хитрував і мудрував і більше дбав, як я вже сказав, про помочи заграничні ніж про те, щоб розбудити сміливість і внутривалість, свідомість і завзяте у власнім народі. Хоч уже в тих київських розмовах на початку 1649 р він ставив своєю метою визволення всього українського народу і всієї України, все таки ці нові думки й пляни не представляли ся йому ще вповні ясно, і він і пізійше зіставав ся ще занадто козаком, стояв під сильнішим впливом чисто козацьких поглядів і інтересів, ніж нових, всеіародніх, загально українських. Треба було часу, поки воин виробили ся і усвідомили ся. А житє не стояло, треба було

кувати долю України в тій же хвилі. Не легке діло було обертати такими величезними масами народніми, відірваними просто від плуга, або тою змінною, бурхливою масою козацькою, що привикла міняти соки гетьманів що кілька місяців. Важили ся занадто великі справи, а можна було віддавати їх хвилевому настроєви козацької ради. Хмельницький залізною рукою уняв козаччину, але не покладаючи ся на її витривалість, тим менше на маси народні, шукав помочи за границею.

Нещастем його і цілої України було, що найвищий порив, коли ставлено метою дійсне визволення народу і напружено до того всі сили, скінчив ся зборівською катастрофою. Ся катастрофа розчарувала народні маси, знеохотила і утомила їх, і після сього вони вже не охотили ся до повстання. Се ж не були люди з ремесла, а в переважній більшості хліборобське селянство, що повстаннем хотіло збути ся панської і польської кормиги, стати хазяїном своєї праці, жити і діяти свобідно про свій добробут, про задоволення своїх економічних і культурних потреб. Коли повстанне не здійснило його надій, воно відкаснуло ся від нього і з неспокоїного правобіча йшло за Дніпро все далі й далі, на степове пограниччя і раницю московську, а Хмельницький де далі то все більше мусів покладати на заграничну поміч, щоб вибити ся з польської матії.

Слідячи за звграничними зносинами Хмельницького, польське правительство скоро після зборівської згоди зачало також приготування до війни. Перша зачіпка одначе вийшла досить несподівано: зачепив козаків в Браславщині Каліновский і знов його розгромлено під Винницею, зимою 1650 р., не гірше як під Корсунем. Польське правительство до війни було не готове, і тепер Хмельницький мав дуже добру нагоду погромити Польщу на ново. Упустив одначе час, напирючи на хана, щоб ішов в поміч. Хан пішов, але був розгніваний, що Хмельницький хоче через султана змушувати його, і при першій же okazji підставив ся над Хмельницьким. Коли Хмельницький зійшов ся з польським військом під Берестечком (недалеко Володимира), в рішучій битві орда покинула козаків, почала тікати, а як Хмельницький поїхав завертати хана, той вхопив і завіз його з собою. Полкownicy, зіставши ся без гетьмана, не сміли брати на себе команду, знаючи, який Хмельницький завистний в таких справах. Рішили відступати, але на переправі через болото, що лежало за табором, счинило ся замішанне, військо козацьке пішло розсипкою і було страшию погромлене. Потоцкий з військом польським рушив через Волинь на Україну, з півночі з Литви гетьман литовський приступив під Київ і здобув його. Хмельницький, вирвавши ся від хана, став збирати військо під Корсунем. Але козаччина

була неохоча до війни по таких погромі, в селянство було втомлене й розчароване в тих усіх війнах ще більше. Однак й Поляки, бачучи, як завзято, до загину боронить ся скрізь українська людність і як тяжко йде похід, теж стратили охоту до дальшої війни. Кисіль був знову посередником і довів до нової згоди, уложеної в середині вересня (серпня) 1651 р під Білою Церквою.

Ця друга угода була обкроеним, обрізаним повторенням Зборівської умови. Війська реєстрового вже мало були тільки 20 тисяч і ці козаки могли прожити й користуватися козацькими правами тільки в королівщинах Київського воеводства. Про скасування унії вже мови не було. Пани й урядники мали зарезертувати до своїх маєтків, і тільки вибрані данні відкладалися на кілька місяців (поки буде споряджений реєстр). Хмельниць-

244. Нагробник Адама Киселя в церкві с. Нискинич.

кий мав відправити орду й не аести більше зносин з чужими державами. Сім разом однак Хмельницький певно вже не надавав сим умовам ніякої ваги і сю угоду прийняв тільки на перепочинок. На веселу (1652) він уже закликав Орду і пішов з нею, провозаючи сина Тимоша, що пішов на Молдаву справляти своє весіле. Хмельницький видко знав наперед, що Поляки Тимоша не пропустять, і так справді вийшло. Каліновський заступив Тимошеву дорогу на Поділля і несподівано наскочив на старого Хмельницького з усім його військом і Татарами. Став ся ще оден погром польського війська; сам Каліновський поліг в бінтві, козаки відплатили за Берестечко. Але дальша війна потягла ся сіра й марудна, обидві сторони, й українська й польська, не спромагали ся на сили й енергію, щоб ударити на ворога сміливо і завзято; безконечна.

війна зморила й утомила всіх. Головна увага була звернена на молдавську каторгу, що скінчилася вмишанням до неї Поляків і облогою Тиміша в Сучаві, де він згинув, пошлений з гармати. Не посівши синові в поміч, Хмельницький дійшов ся з Поляками на Поділля недалеко Жванця, і оба війська довго стояли, не маючи охоти нападати. Нарешті хан ще раз вийшов козакам і погодився з Поляками, з тим щоб вони козакам вернули зборівські права.

245 Сава Тухтало, сотник часів Хмельницького (батько звісного письменника Дмитра митрополита ристорського)

Але сям разом Хмельницький вже не приступив до тих переговорів, він не журив ся хазим, бо мав уже вість, що в його боротьбу з Польщею входить новий союзник, київський цар. По довгих ваганнях московське правительство рішило ся прийняти Україну під царську руку й розпочати з Польщею війну.

81. Московська зверхність.

Московське правительство мало велику охоту вмишати ся в козацьку війну, щоб вернути собі втрачені смуги часу, а може й на Україні що небудь заробити, але довго вагало ся, бо чинсь рішувати дуже вже Польща дала ся в знаки Москві в попередніх війнах. З другого боку одначе московські пблички мусли рахуватись і з тим що якби Польки

згодили Хмельницького, то першим делом обернули б Кримців і козаків на Москву і пробували вже зробити. Тому скорі по нещасливій війні Хмельницького з Польщею 1654 р. в Москві рішили, що таки треба вмишати ся в українську справу. Никтавчено се, по давнім звичаям, на релігійній ґрунт, що Москва мусть взяти в свою оборону православних людей в Польщі. Для форми послано посольство в Польщу, домагаючи ся, щоб козакам вернено зборівські права. Колиж Польща на се не пристала, московський земський собор, скликаний на те в осени 1653 р., постановив, що пареві годять ся прийняти під свою високу руку гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з містами й землями і вивести за них з Польщею.

Про се зараз же послано вість Хмельницькому, що Москва йде

на мол
облогою
оспівши
ю неда
анадати
м, з тим
льниць
до тир
в ся ха
в його
входить
ий цар
ковське
прій
руку и
іну
кність.
о, мало
в ко
и собі
може и
робити
сь ри
а дала
редних
аче мо
ракува
Полки
з і ко
нєша
и, що
давним
орону
тво в
Ко
днка
прив
т же
шєю
йно

246. Портрет Хмельницького 1651 р. гравірований Гондіусом в Гданську.

бажанне сповняє, приймає його в свою оборону і на весну пішле військо на Польщу Хмельницькому се під ту хвилию здвало ся дуже на руку. Иншого союзника не було в тій хвилі. Туреччина сама не хотіла мішагн ся; хан показав себе не вірно; з Молдавою й Семигородом не виходило нічого путнього. Шведське правительство, вороже Польщі й польським королям, здавна, ще з 1620-х років силкувало ся вийти в близше порозуміння з козаками, але тепер не показувало охоти до війни з Польщею, а з Польщею розірвати ся козакам хотіло ся доконче. Тому Хмельницький махиув рукою на Польщу на хана і одержавши вість, що вже виряджено на Україну великих бояр, прийняти присягу від Хмельницького і всеї України, він призначив їм, щоб їхали до Переяслава і залишивши війну, поїхав тудн сам.

247. Підпис Хмельницького з останніх літ його гетьманування (зменьшена)

В перших днях січня 1654 р. зіхав ся він з московськимн послами в Переяславі. Московські послы хотіли, щоб скликано військо на раду, аби всім військом ухвалили піддати ся під Москву. Нв жвь не маємо про се ніяких близшнх відомостей, окрім того як описав московському правительству сам посол, боярин Батурлін. Він оповідає, що військо на запитання Хмельницького ухвалло піддати ся цареві. Потім прочитано царську грамоту, де цар обіцяв Українців в ласці тримати й від ворогів обороняти. Послы тоді сказали, щоб усі йшли до церкви — присягти цареві. Але тут вийшло непорозуміння. Хмельницький сказав наперед присягти послам іменем царським, що цар не вивасть Україну Польщі, буде боронити від ворогів і права та вільности українські в цілости буде держати — так як польські королі складвали присягу на раста conventa. Але бояре заявили, що не можуть присягати бо цар московський самодержець, править по своїй волі і не присягає своїм підданім. Се дуже збентежило старшину, вона довго змагала ся і тільки щоб не розбитн справи, присягла нарешті. Потім послы розіслали своїх людей по містах і місточках — приводити до присяги Україну, ту що була у властн козацькій

Уже ся історія з присягою була неприємним розчарованієм для Хмельницького; за нею пішли ньші. Коли Хмельницький вислав по сім своїх послів — предложити царському правительству бажання війська

що до відносин України до Москви, то далеко не всі отсі бажання здійшши згоду у московського правительства. Важийші статі, на які, дало воно свою вгоду, були такі:

Права і вільности всякого стану людей на Україні потверджують ся.

Всякі виборні суди козацькі і виборні уряди міські мвють далі свобідно відпрвляти ся. Гетьмаиа вибирве військо свобідно і тільки сповіще цвря про вибір.

Гетьмви і війські Запорозьке можуть приймвти посольства від чужих держав, тільки сповіщати цврьське правительство про те, з чого йому може вийти шкода.

Війська козвцького має бути 60 тис.

Тут декотрі пункти—як отсе првво заграничних зносни, давали дуже богато, таж що 7% раіна мала права осібної держави, зовсім свмостійної, ввтономної, тільки звязаної особю царя з Московщиною. Але з другого боку московське правителство не хотіло віддати повного самопорядкування українському громадянству, не хотіло позволити,

щоб восводи і всякі уряди настановляли ся самою людністю, щоб всі доходи з України збирали ся самими українськими виборними урядниками до місцевого скарбу і віддавали ся на місцеві потреби. Правда, у самого українського громадянства сі думки про автономію тільки що

BOHDAN CHMIEL NICKY Exercitus
S. R. M^o Zaporohse- ensis Praefectus
Gen. Wapnia Club *Gen. Wapnia est Austria*

248. Богдан Хмельницький, сучасна гравюра (Waumans).

наростали і влясняли ся, і різко їх ставити вою не важило ся, щоб не відіпхнути від себе Москви і не знеохотити її до війни з Польщею за Україну. Але все таки ся неохота Москви до плянів українського са-мопорядкування виявила ся виразно і зробила прикре вражіння на Україні. Було очевидно, що на місце польських урядників Москва хоче прислати своїх воевод на Україну, і першим ділом уже прибули такі воеводи до Кніва, поставили собі тут нову кріпость, своє військо московське і оснували ся тут так як хозяева, не дбаючи про гетьмана і його власть, і такі воеводи мали згодом прибути й до иньших українських міст. Не хотіла Москва також признати церковної автономії України: намагала ся привести кнівського митрополита і владиків під власть московського патріарха.

Хмельницький і старшина побачили, що чого иньшого вони хотіли від Москви, а до чого иньшого вона береть ся. Вони хотіли від неї помочи в боротьбі з Польщею для визволення України і свободного житя. Москва ж дивила ся на Україну як на новий прибуток свого царства і хотіла взяти її міцно в свої руки. Війну з Польщею звела, але мала на оці прилучення білоруських земель, до котрих брала ся вже давнійше; Хмельницького теж просила вислати своє військо на Білорусь в поміч московському, і той се сповнив. В заміну московське правительство прислало своє військо на Україну, щоб з Хмельницьким іти на Волинь і там зійти ся з тим військом що було на Білоруси. Але Хмельницький відразу стратив охоту до московької помочи, побачивши, як Москва сильнею погою ставала на Україні, як хапала ся кожного необережного слова, кожного нерозважного руху, щоб забирати українське жите в свої руки. Бояв ся, що з сього московського походу виростуть тільки нові претенсії московські до України і українського житя.

Похід звів ся її на що. Хмельницький не рушив ся з Київщини, так що московське правительство аж докоряло йому за се відтягання від війни. А Хмельницький думав, як йому вийти з тих трудностей, в яких опинив ся, зеднавши ся з Москвою, та пильним оком приглядав ся до нових відносин, які тепер зовсім иньшою дорогою пішли від заданого ним удару.

82. Між Москвою і Швецією. Війна Москви й козаків на Білоруси пішла незвичайно вдатно з початків. Городи білоруські здебільшого піддавали ся добровільно козакам і московському війську. Козаки зайняли білоруські землі пограничні з Гетьманщиною й заложили тут новий полк. Московське військо опанувало білоруські землі аж по саме Вильно. Така перемога Москви над Польщею заохотила й иньших сусідів покористувати ся нагодою.

В Швеції настав новий король Карло X і задумав відновити стару

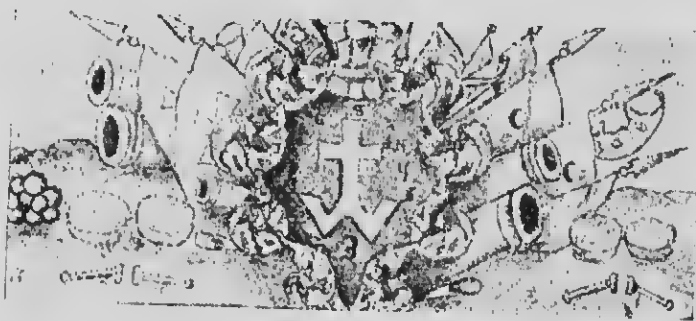
війну з Польщею. З Шведами ж у зносинах стояв з давня князь Семигороду (або Трансильваїї, на Угорщині) се був союз протестантських держав против держав католицьких — Польщі й Австрії. Тепер король шведський і князь семигородський надіяли ся знищити Польщу. В Польщі і Литві воїни сподівали ся оперти ся на чарак-протестантах, що дуже терпіли як і православні, від католицької шляхти і правительства. Мали на думці також Хмельницького, що здавна вів приязні переговори і з Семигородом і з Швецією, заохочуючи їх на Польщу. Досі оті його заохочення не мали особливого успіху і тому він мусів особливо заходити ся коло Москви. Тепер же, саме як московське правительство вже знеохотило Українців першими своїми заходами Швеція, і з нею Семигород ставали до боротьби з Польщею робили ся союзниками України і Хмельницький задумів оперти ся на них не тільки для визволення Українців від Польщі, але також і на те щоб розв'язати собі руки в відносинах з Московією. Він з великою утіхою прийняв заклик шведського короля до спільної боротьби з Польщею і чекаючи той спільної війни не дбав про московські походи.

249 Портрет Хмельницького, з літописи Величка

Зима 1654 на 1655 рік пройшла в досить млявій оборонній війні з Польщею хан зєднав ся з Поляками по тім як Хмельницький приєднав до Москви і польське військо з татарською ордою пішли походом на Брацлавщину, відти на Київщину Хмельницький з московським військом стрів їх недалеко Білої Церкви під Охматовим, московське військо показало себе не особливо, але наспів в рішучу хвилю Богун з своїм полком і Поляків відбито а хан після сього покинув польське військо, побачивши, що йому не ведесть ся Хмельницький дав Полякам спокій. Весною 1655 р він дістав звістку від шведського короля що той вибираєть ся походом на Польщу і просить Хмельницького щоб той напав на Поляків під ту пору. Хмельницький вибрав ся на Поділе на Камінець, відси прийшов під Львів і далі під Люб-

лин. Але разом з ним пішло і московське військо під проводом бєлрина Бутурліна, і се дуже звязало Хмельницького: він не міг свобідно своїм військом розпоряджати ся. Погромивши Потоцького під Городком, мав цілу Галиччину в руках, але не хотів здобувати міст, щоб Москва не схотіла там ставити свого війська. Взяв зі Львова тільки окуп, замість його здобувати, і навіть як вели ся переговори з львівськими міщанами, Виговський, військовий писар і довірєний чоловік Хмельницького, умисно намовляв їх, щоб не переговорювали з Бутурліним і не піддавали ся на царське імя. Так і шведському королеви Хмельницький відписав, що не хотів пускати Москву в західню Україну,

250 Герб Хмельницького, там же.

тому не здобував там нічого. Шведський король з своєї сторони поставив на гетьмана старшину, аби зовсім розірвали з Москвою, він остерігав їх, що і москов-

ське правительство при своїм самодержавнім устрою „не погріпить у себе вільного народу“, не додержить даних обіцянок до вільностей українських і поневолить козаків. Хмельницький з початку старав ся впливати на Швецію, щоб не доводила до розриву з Москвою та не зневолювала її його до розриву. Бажаєм його і старшину було мабуть—зробити Україну нейтральною державою під протекторатом Москви її Швеції, а може її Туреччини, з когрю по своїм заданню під Москву Хмельницький відновив незадовго свої давні відносини. Але затримати нейтральність між Москвою її Швецією було трудно: обетавини змушували вибирати щось одно між ними. Коли Шведам почало щастити на війні й вони захопили всю північну Польщу, Поляки постарали ся розсварити Москву з Шведами: подали надію цареві, що виберуть його королем польським, і так ціла Польща віднаєть ся з Московіцями. Так привели до того, що Москва з Польщею уложила перемирє, а розпочала війну з Шведами. Се зараз поправило польські діла і дуже було несприємне Хмельницькому: він парівав, що Москва видає Україну Полякам, не додержує своїх обетавків перед Українцями. Особливо його гнівало, що переговори Москви

з Поляками ідуть потайки від нього, без участі послів козацьких, хто зна в яким напрямі—може на шкоду Україні.

Король польський, довівши до замирення з Москвою, силкував ся приєднати до Польщі й Україну. Про се він вів переговори, уживаючи всяких способів і обіцянок: обіцяв уже навіть повну автономію Україні, але Хмельницький на се не піддавав ся. З Москви наставляли на нього, щоб розірвав свої відносини з Швецією, взяв участь у московській війні з Шведами. Але Хмельницький тепер далеко більше дорожив союзом з Шведами ніж союзом з Москвою: московське правительство відкривало все більше свою політику, і Хмельницького дразнили московські претенсії—що хотіли йому з Москви наказувати, як має поступати. Сердив ся і на московські заходи коло вкорочення української автономії, на московських воявод, котрих йому хотіли насилати в українські городи. Все більше прихилив ся він до гадки, щоб розірвати свої відносини до Москви. Як оповідав Виговський московським боярам (запобігаючи їх ласки собі на будуче), на раді старшинській в осени 1656 р. Хмельницький, розжалений наріканнями старшини на московські діла, „скричав як божевільний і несамовитий“, що нема иньшого виходу, як відступити від Москви й шукати собі иньшої помочи.

З Швецією і з Семигородом Хмельницький укладає в 1656 р. тісний союз: обіцяє Шведам стати з своїм військом проти кожного їх ворога, хоч би й против Москви, і умовляєть ся поділити ся землями польськими з Швецією і з Семигородом. З початком 1657 р. розпочато спільними силами України, Семигороду і Шведів рішучу війну з Польщею, против волі московського правительства. Сам Хмельницький одначе був настільки вже хорий, що не пішов в похід: вислав кийвського полкбівника Ждановича з трома полками в Галиччину. Разом з тим рушив Юрій Ракочій князь семигородський на Варшаву, щоб там зійти ся з шведським військом. Війна ся, як би повела ся щасливо, мала зробити кінець Польщі, віддати під власть козацьку західню Україну і визволити гетьмана з під власти і впливу московського правительства. Але кампанія не удала ся: Ракочія Поляки погромили і

251. Камяна баба в Суботіві, про яку оповідають, що при ній карано людей.

напустили на нього Татар, так що він мусів помирити ся з Польщею Ждановичу не удало ся доказати нічого важнішого, а особливо прикро й небезпечно було, що в війську його прокинув ся бунт: козаки, прочувши, що старий гетьман доживає останні дні, бояли ся нової завірюхи по його смерті, говорили, що вони не будуть воювати Польщі против царської волі; здивавши в поході московського посла, вони просили його переказати цареві, що против царської волі не підуть Жданович, побачивши такий настрій в війську, скоріш залишив похід і пішов назад

252. Суботівські хрести, малюнок Шевченка (впершій половині XIX в. про хрест що з лівого боку оповідає, що від нього поховано кости Богданові, як їх Поляки викинули з церкви).

Хмельницький, без того вже дуже хорий, був незвичайно розжалений сею подією, покликавши перед себе Ждановича, він так схвилював ся, що вдарив його параліч, відбрало йому мову і через цість день він умер. 27 червня 1657 року.

Україна в найбільш рішучу хвилю, коли важилася вся її доля, стратила

свого довголітнього провідника—одинокого чоловіка, котрий міг покермувати нею, і на місце його дістала недосвідченого півголовка—Юраська Хмельниченка, ще за життя батька вибраного на його місце гетьманом—за для самого його великого імені.

Був то оден з найбільш трагічних моментів в історії України.

83. Гетьманщина. Великий рух народній, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій східній Україні—Гетьманщині. Военна організація козацька уже в перших десятиліттях XVII віку поволі осідала на землю, в міру того як все більше осілої й господарської селянської й міщанської людности віддавало ся під присуд козацький і приписувало ся до війська. Поділ козацького війська на полки переходив в поділ показаченої території на полкові округи. Уже в 1630-х роках стрічаємо такі полки як чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, переяславський і навіть лубенський—хоч Лубенщина була маєтністю панською, а не королівською. Уже в сім часі полковники, сотники й отамани були не тільки начальниками своїх військових відділів на війні, але і в спокійний час мали значінне власти судової й адміністраційної для всеї козачої людности свого округа, заступаючи для неї всяку иньшу власть.

Хмельницина на довгий час викинула з великих просторів схід-ньої України, з воеводств Київського, Браславського і Чернигівського

253. Хмельницький і сучасна Україна (картина кінця XVII в.).

Під фігурою Хмельницького карта України поділена на полки (означені булавами), на низу Дніпровім Січа (шатро з корогою і булавою). З лівого боку військо козацьке, представлене старшиною, по числу полків. З правого — шатро тегманське, над ним герб військовий, на долі група переляканих Поляків з написом: «А ляхамъ так страшно, что гдѣлибо повѣють вѣтри, вси яко Хмельницькіи идеть разумѣють».

ся мати тої козацької людности як найбільше, та й самі люде за безпечніше вважали писати ся в козаки, щоб не попасти назад під панщину.

Число полків за Хмельницького було не однакове. В реєстрі 1649—50 р. на правім березі Дніпра бачимо 9 полків: Чигиринський,

Черкаський, Каїївський, Корсуиський, Білоцерківський, Умвиський, Браславський, Кальницький і Київський, а на лівім боці сім: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжеиський і Чернигівський. Полки поділяли ся на сотні, але неоднаково: в ииьшім полку, не було і десяти сотень, в в иншій до двадцяти, і число козаків було в них иерівне: в реестрі 1649. р. в одних сотнях бачимо козаків по двіста і по триста, в иньших по кількадесять тільки. Полковник був иачальником свого полкового округу; полкова старшина: полковий обозний, судя, осаули, писар—радила при полковнику у всіх ділах свого полку; сотиик правив своїм сотенним округом, козацькими громадами завідували отамани. Властиво військової власти мали иачальство тільки над козацькою людністю, але на ділі до них перейшла власть загальна, над усею людністю, тільки значійші міста та маєтки церковні і панські були в меньшій залежности від них, а підлягали просто гетьманови (але маєтків паиських з початку було дуже мало, бо їх народне повстанне покасувало).

Взагалі військової устрій, хоч ніби то належав до самого тільки козацького стану, до одиого тільки війська, уже за десятилітне панованне Хмельницького прийняв характер краевого правительства. Се не зразу зрозуміли, але на ділі уложило ся так дуже скоро. Переговориючи з Москвою, Хмельницький по давній памяти говорив, що військо буде правити ся по своїм порядком, а московське правительство може на себе прийняти те що давнійше належало до правительства польського. Але коли московське правительство почало присилати своїх воевод і хотіло на себе збирати доходи з некозацької людности та правити нею від себе—козацька старшина, привикши за сей час правити иероздільно, почула, що властиво для чужої, иньшої управи вже нема місця—воиа б иарушала значинне і силу козащини. Гетьман став володарем краю, головою правительства українського, і все що було на Україні мусіло йому підлягати. Але гетьман був головою військової організації, значить і її області представники—полковники повинні були мати значинне власти загальної, всенародньої. Військовий штаб гетьмана займає місце кабінета міністрів, правительства українського. Генеральна старшина: обозний, судя, осаул, писар, що звуть ся генеральними для відміни від таких же чинів полкових,—стає радою міністрів при гетьмані і рішає у всіх справах загальних, політичних. Рада старшинська—генеральної старшини і полковників і військова рада загальна збирають ся в важійших справах і рішають про долю краю. Козацька старшина і громадянство українське чуло пильну потребу такої автономної, загальної, всенародньої (всесловної) організації і отся військова козацька організація сповняла її роллю; але сей

дою, а всяке ослаблення і захитання гетьманської влади ослаблювала зараз значинне її і всього ладу козачого як властн і управи загальної краюї

Не зараз можна було вирвати старі погляди, сотворені всею попереднею історією козащини, про те що центр козацького життя і устрою се Запороже, Січа, і відти повинний виходити і вибір гетьмана, і весь напярм української політнки Уже в 1620—30-х роках, як козащина починає опаювати волость і тут завязуєть ся трівка організація і управа козака, — уже тоді Січа тратить своє значинне козаць-

*Особливого значення має це козацьке гетьманське
 ім'я, яке з'являється в документах
 17-го століття. Козацьке ім'я з'являється
 в документах 17-го століття в Малешихуві
 в районі с. Я. м. в урочищі Яновських оточень
 Яновського району в районі Яновського*

255 Волинське письмо середини XVII в (Луцьк. 1649)

кої столиці, козацького центра В нових порядках центром українського життя стає гетьманська резиденція, де пробуває найвища старшина козака, де рїшають ся всякі справи в військовім суді і в генеральній канцелярії військовій Претенсії Січи на давнє значинне являлн ся вже пережитком старини, анахронізмом. За Хмельницького Січа стала собі прїбїжищем старини, анахронізмом. За Хмельницького Січа стала собі прїбїжищем сміливого вояцтва, передовою сторожею України без всякого політничного значиння. Але коли не стало славиого гетьмана, Січовники претендують на те, щоб таки від инх виходив вибір гетьмана і старшини, нарікають на старшини, що вона собі захопила правліинне й не хоче признавати властн Січи.

В усім снм лежали зерна пізнійших завірюх Як би Хмельницький не вмєр так рано, і ще більше—як би по його смертн Україна могла б пожити спокійно яких кільканадцять літ, сі зерна не проросли б. Українське громадянство виявило великий хнст організаційний Воно жило незвичайно скоро і швидко поступало в своїм політничим усвідомленню Як би воно було полишене саме собі й могло спокійно по-

лаблювала
загальної

всею по-
го життя і
добр геть-
роках, як
івка орга-
с козаць-

20
20
20
20
20
20
20
20
20
20

україн-
да стар-
в гене-
являли
січа ста-
України
гетьма-
ір геть-
ла пра-

ицький
могла
осли б.
Воно
м уві-
іно по-

розширювати над своїм суспільним і політичним устроєм, над своєю кон-
ституцією, — певно зуміло б зробити новий устрій тривким і певним, по-
спричило б вигладити рідкі суперечности й прилалати до нових потреб
державного життя старі відносини й порядки. Та власне з цього воно
не мало — змоги спокійно і свobodно попрацювати над виробленням і
створенням нового ладу. Весь час Україна жила на воєнній нозі, з
всіх боків сторожили її інші держави, які жадно хапалися зв'язати
всїй слід внутрішнього роздвоєння чи замішання в Україні, щоб його
роздувати, щоб забити клин в кожду щілину та її розбити і осла-
бити українське жите.

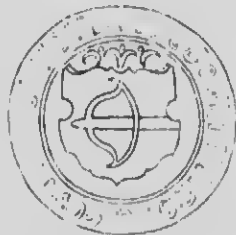
Крім тих слабих сторін політичних, про котрі ми говорили, сим-
птомом служили службі й суспільне, соціальне роздвоєння між україн-
ськими народними масами і ствршинськими кругами, між народом і стар-
шинським правительством. Нарід підняв повстання, щоб визволити ся
з панської корми; він покористував ся ним, щоб вигнати шляхту з
України, заволодіти землями, які шляхта поміж себе розібрала, і ста-
ти паном своєї праці й своєї долі. Більш за все він бояв ся, щоб не
вернули ся знову пани на Україну і не завели на ново своїх порядків.
Тому ні за що не хотів мирити ся з Поляками, тому невірним оком
дивив ся на все, що заносило на поворот до старих, панських по-
рядків.

Тим часом ствршина козацька, маючи в своїх руках власть — зай-
маючи з сього погляду місце шляхти, мала охоту іти її стежкою: во-
лодіти землями, закладати собі села, способити підданих. В тім вона
не вросла й инакшого способу матеріального забезпечення свого не зна-
ла й не бачила. При першій okazji — уже в першій посольстві до Мос-
кви 1654 р. почала вона від московського правительства випрошувати
собі грамоти на різні маєтности, з правом садити на них підданих.
Правда, тих випрошених грамот бояла ся навіть показувати на Украї-
ні, знаючи, як неприхильний до того народ. Але нарід український за-
бував уже, що нова старшина топче стару стежку й ставив ся ворожо
до неї, бо підозривав в її політиці оті власні, своєкористні забаганки.

Ей дуки, кажуть, ви дуки! за вами всі дуги і луки!
Ніде нашому брату, козаку-нетеззі, стати
і коня попасти,

ж кажуть козаки дукам-полковникам в думі про Ганжу-Андибера зло-
вильній під вражіннями сього вороговання. Різко се вороговання вияви-
ло ся пізнійше, але початки його прокидають ся дуже скоро по смерті
Гетьманського і ослаблюють позицію старшини й її політику, і се бу-
дешкода велика, бо старшина мала на оці визволення цілої України,
політичні інтереси цілого народу.

84. Гадяцька унія. В трудних тодішніх обставинах непростиме нерозв'язним ділом був вибір Богданового сина, недосвідченого і нездатного молодика. Старшина не відважила ся виступити против сього перед очима умираючого Богдана, але "здумала „поправити" се дало по його смерті і помилувши Юрася, вибрала гетьманом довголітнього військового писаря, довіреного чоловіка покійного гетьмив Іввпа Виговського. Потім оповідали, що вибрали його з початку на тимчасового гетьмана, поки Юрась некінчить науку і постаршає, в Виговський захопив собі булаву й став „совершениим гетьмаиом". Але сучасні до-

256—7. Київські міські печатки: ліва старша, першої пол. XVII в., права новійша, 1671 р.

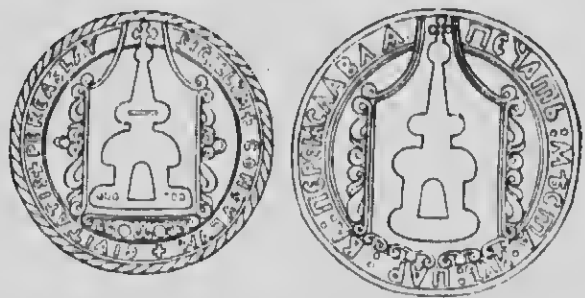
кументи про се нічого не говорять: Виговського вибрано таки гетьмаиом відразу, тільки старшина бояла ся, щоб „черня козацька" не протестувала, тримаючи ся Юрася тому зробила сей вибір не на повній військовій раді, а на старшинській зїзді і аж потім, як пішла

до Москви доноси на се, Виговський повторив свій вибір на повнійшій військовій раді і був знов вибраний гетьмаиом.

Новий гетьман, певно, був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумий, бувалий, не кепський політик при тім безсумніву—патріот український, завзятий автономіст, однострумєнь старшини, що разом з нею широ бажав забезпечити свободу і незайманість України. Але він не мав популярности такої як Хмельницький: був він український шляхтич з київського Поліся, служив канцелярїях, до військового діла не мав особливої охоти і до війська попав випадком: оповідали, що Хмельницький його викупив у Татар як він попав в неволю над Жовтими Водами. До того ж і на гетьманство Виговський попав не вибором повної ради, а против її волі. Все се в тодішніх обставинах, незвичайно трудних і без того, що більше утрудняло становище новаго гетьмаиа.

В перших початках Виговський хтів далі вести політику Хмельницького: держати ся по можності нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб мати спокій на Україні, зміцнити в нїй лад і порядок і свою власну позицію. Приєднав до себе знову Кримську орду, що була перехидила ся на сторону польську. Довів розпочаті переговори з королем шведським до дуже важиого союзного трактату, котрим король шведський обовязав ся „признати і проголосити

військо Запорозьке з усіма підвластними йому землями за нарід свободний і нікому не підвластний", його свободу і права боронити против усіх ворогів, а спеціально—добити ся від Польщі призивиня свободи і незалежності „військв Запорозького“, себ то східньої України, та розширити його територію і на західню Україну. Це були дуже важкі обіцянки, але висловляли ся тоді, коли вже упадав розмах шведської політики: шведський король мусів вивести військо з Польщі бо напала на нього Двіія, і Швеція таким чином не могла бути опорою для України. Зіставала ся Польща і Москва; Польща вела далі переговори з козаками, аби вернули ся назад до польського короля, і обіцяла за се всякі права, аж до автономії України. Москва навпаки з смерти Хмельницького хотіла скористати, щоб поширити свої впливи і власть на Україні взяти в свої руки збирання доходів, поставити воеводів в інших українських городах (досі воеводи були тільки

258-9. Печатки міста Переяслава: старша, польських часів (першої полов. XVII в.) і новіша—другої полов. XVII в.

у Києві) і скасувати церковну незалежність України. Все се були новини прикрі українській старшині й громадянству, але Виговський скільки міг ішов під лад Москві і не протестував виразно проти сих московських плянів, бо не чув себе ще певно. За свою покірність сподівався від московського правительства, що воно його підтримає супроти неприхильних течій, які звзначали ся против нього на Україні; але сі надії його не сповнили ся.

Тому що Виговського провела на гетьманство старшина без повної ради, з сього скористали всякі елементи ворожі старшині, а особливо Запороже, що власне найбільше вороже було новим порядкам, а стояло за старий демократичний лад військовий, коли військова рада правила всім, відбирала і надавала булаву, а центром того була Січа. За Запорожем тягнули також і сусіди лівобічні полки Полтавський і Миргородський, що по сусідству стояли в найбільш тісних і близьких зв'язках з Запорожем. Там ото й „прокинули ся зараз ворожі Виговському і старшині течії, і з них задумав скористати полтавський полковник Марти Пушкар, щоб зсадити Виговського. Нарікали, що Виговського посадила старшина штукаю, без військового вибору, без Запорожа, а гетьмани повинні вибирати ся на Запорожу, і Виговський не козак, а Лях, і не мислить добра війську і народови, а хоче запо-

дати Україну Полякам. Щоб зробити кінець тим говіркам, Виговський скликав пову раду, куди були вислані виборні козвки з полків, і на тій раді вибрано Виговського на ново, і московське правительство його признало гетьманом правильним і законним. Але противники Виговського і старшини через те не зспокоїли ся. Від Пушквя і від кошового запорозького Барабаша далі раз у рвз ішли до Москви посланці, а з ними доноси і скарги на Виговського, що він неправильно вибраний і військо його гетьманом мати не хоче, бо він зрадник і таке иньше. Виговський сподівав ся, що московське правительство за його покірність pomoже йому придввити ті неприхилні течії, накаже його ворогам, щоб слухвли ся його як законного гетьмана і навіть

200-2. Печатки остерські: магістратська, сотника остерського (Ж. Шафрана) і атамана городского (Вас. Шупаки).

pomoже йому оружно їх приборквати. Тим часом московське правительство не хотіло так рірко вистунати против людей, що перед ним представляли себе найвірнійшими прихильниками й слугами Москви. Вона приймала від них посланців, посилала до них листи, робила

тім ріжні уступки, а ті з того ширили поголоски, що Москва з ними тримає, а Виговського теж не вважає правдивим гетьманом

Виговський побачив, що Москва щиро його не підтримує, а ворожий рух змагаєть ся, і порішив сам приборкати своїх ворогів. З Москви наказували йому, аби не воював, а чекав, чи не послухають його противники московських намов. Але довше чекати йому не можна було. На весну, закликавши в поміч Татар, Виговський пішов походом за Дніпро і під Полтавою погромив Пушкарівців. Сам Пушкар наложив головою, Полтаву здобуто, посаджено нового полковника з руки гетьмана і тяжко покарано всіх провідників повстання. По сім свої відносини до Москви Виговський і його прихильники вважали рішучо і безповоротно розірваними. Митр. Діонсій Бвлабан, поставлений Українцями без московської волі, вибрав ся тепер до Чигрина. Між народом прихильники української ввтономії розпочали вгітацію против Москви, щоб знеохотити до московської влвсти: оповідали, що як Москва візьме Україну в свої руки, то попереводить Українців до Москви і Сибіру (подібне саме діяло ся тоді нв Білоруси), забере з України попів, а пришле з Москви московських, і. т. ин. А до європейських держав розіслали мвніфест, де поясняли причини свого розриву з Москвою і оголошували їй війну:

„Заявляємо і свідчимо перед Богом і цілим світом, що розпо-

говський
ків, і на
тельство
ники Ви
оя і від
оскви ш
авильно
ник і та
ство за
пакаже
і навіть
іх при
ковське
ло так
людей,
тавляли
рихиль
и. Вона
длашів,
робила
з ними
а во-
З Мо-
ть його
а було.
дом за
ложив
и геть-
відно-
і без-
Украї-
паро-
против
як Мо-
Москви
країні
йських
онву з
зпопа-

та и ведена нами війна з Поляками мала не иншу причину і не иншу мету як оборону святої східної церкви і предківської свободи нашої. любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертної пам'яті Богданом Хмельницьким, і Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою божою і справою громадською. За для того пішли ми в приязнь і Татарами та і пресвітлою

королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом ставом королем шведським. Всім їм ми заховали свою вірність міцно і Полякам не дали ми школи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з инших мотивів прийняли ми проєкцію великого князя московсько-

263 Іван Виговський (маляр І. Білошанський)

го, як тільки для того щоб захвати і примножити для себе і потомства нашого за помічю божою зброєю здобути і кровю стільки разів іерпещу свободу нашу. Обдароване ріжними обіцянками і приреченнями в. кн. московського, військо наше сподівало ся, що з огляду на спільність віри і добровільне наше піддане в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами шире і на свободи наші не заміншатиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурнили нас ті шадії! Міністри і вельможі московські самовили того пречеснішого, всепожиного і найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завели ся переговори між Москвою й Поляками, під впливом надій на польську корону, рішено zarazом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб занявши нас війною з Швецією, лекше нас придати і поневолити"...

За найбільшу вину московських політиків ставить ся тут, що московське правительство зрадило Україну, вийшовши в порозуміння з Польщею; за другу—що воно виесло розділ і усобицю в українське політичне жите, підтримуючи різних вороголюбників і маніфест кінчить ся такою заявою:

„Так відкриваєть ся хитрість і обманство тих, що з початку через внутрішню усобну війну, а далі й відкрито своєю власною зброєю приготували на нас ярмо неволі, без всякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для заховання своєї свободи взяти ся до законної оборони, щоб скинути з себе те ярмо і шукати для сього помочи наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загорасть ся. Ми були вірні й зістаємо ся вірними великому князю (царю) і против волі нашої беремо ся за зброю“.

261. Юраць Хмельницько (звідти ж).

Швеція, що мала бути союзником України з Москвою, вже тепер не значила нічого вона обличила війну і в 1660-х р. формально замирила ся з Польщею і Москвою. Через те щоб мати

союзників против Москви ще иньших окрім Кримської орди, Виговський порішив довести до кінця переговори з Польщею, що тягли ся так довго. Літом 1658 р. він сю справу вже полагодив через свого післанця Павла Тетерю, полковника переяславського, з післанцем польським Стан. Беньовским, а 6 (16) вересня (сеицября) в Гадячі списано формальний трактат, котрим Україна вертала ся під зверхню власть короля, але як осібне автономне тіло—„велике князівство Руське“. Хоч з сього трактату властиво не вийшло нічого, все таки він і пізнійші додатки до нього інтереси тим, що показують, чого хотіли для України тодішні політики українські, Виговський і його товариші:

Східня Україна (восводство Київське, Браславське і Чернігівське) має стати осібною державою, з осібними міністрами, скарбом і правльмоніетою, подібно як велике князівство Литовське Сойм (власть законодатна) буде спільний з Польщею й Литвою. Головою вел. кн. Руського буде гетьман вибираний всіми станами (сословіями): стани вел. кн. Руського будуть вибирати кандидатів, а з них король буде одного

іменувати гетьманом. Козацького війська буде 30 тисяч, і крім того наємного війська в розпорядженню гетьмана 10 тис. Православна віра має бути у всім зрівняна з католицькою, митрополит і владики мвтимуть місце в сенаті. Київська академія буде зрівняна в правах з краківською, і ще в котрімсь місті України має бути заснована одна академія.

Трактат укладав ся спішно і багато дечого в нім ще не було продумано і вияснено. Наздогні потім, на сойм, що мав сей трактат затвердити, післано бажанне, щоб в велике князівство Руське війшла не тільки східня, а й західня, ціла Україна. Виговський спішив ся з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі против Москви.

85. Боротьба з Москвою. Війна почала ся. Виговський попробував вигнати московського воеводу з Київа, але се йому не вдало ся. Московське правительство після сього проголосило Виговського зрадником і наказало вибрати нового гетьмана. Але довідавши ся про трактат Виговського з Польщею, так замішало ся, що готове було відступити від своєї політики: воеводі Трубецькому наказано завести переговори з Виговським, обіцяти йому пробаченне всього що стало ся і всякі уступки—навіть вивести воеводу з Київа, як би Виговський того домагав ся. Але Виговський не вірив уже в московську щирість і не хотів вертати ся.

З початком 1659 р. він пішов за Дніпро, аби приборкати своїх противників, що знов підняли голову, як Москва була виступила против Виговського. Коли против нього рушило московське військо, він уступив ся за Дніпро, а московське військо почало підбивати собі сіверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Коиотопі (див. кврту 262). Виговський же діждав ся Татар і з ордою рушив під Коиотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про його сили, рушило на зустріч тай попало в два огні, між козаків і Татар. Став ся погром небувалий: знищено ціле військо московське, двох московських воевод попало в неволю. Трубецькой покинув Коиотоп і подав ся скорше з України. Все було тепер в руках Виговського.

Але він не вмів скористати з такої користної хвилі, не вигнав московських залог з українських міст, а відійшов за Дніпро, бо кошовий Сірко з Запорожцями—вороги Виговського—вдарили на Крим, змусили Татар покинути Виговського, а далі напали на Чигирин, столицю гетьманську. Московська партія за Дніпром підняла голову знову: поголоска, що Виговський піддав ся Полякам, підіймала против нього людей: ніхто не розбирав, на яких умовах се стало ся: бояли ся польського пановання і не хотіли про Польщу нічого чути. Польське помічне військо, розложене Виговським в Сіверщині, по старій памяти викликало таку ненависть, що в сих полках, прихильних Виговському, під-

няло ся повстання. Поляків убивали, і з ними загинув і визначний Одю-
думець Виговського, Юрій Немирич, дуже освічений український шлях-
тич, котрого вважали дійсним автором Гадяцької унії. З лівого берега
сей рух перекинув ся й на правий: козаки й тут заявляли, що не хо-
чуть вертати ся під Польщу. Тоді уманський полковник Михайло Хаєнко
зєднав ся з Січовиками Сірка й підняв повстання против Виговського
Не хотіли його, хотіли Юрія Хмельниченка, як законного гетьмана
Зійшли ся і в перших днях вересня 1659 р. під м. Германівкою
стали против себе оба війська. Юрій Хмельницький з своїми, Вигов-
ський з своїми. Всі козаки одначе покинули його тепер і перейшли до
Хмельниченка: поголоски, що Виговський
відає Україну назад Полякам, знищили
його діло. З Виговським було тільки
його наемне військо й Поляки.

Військо вчинило раду й на ній окри-
чало, що не хочуть піддавати ся Польщі,
не хочуть воювати з Московією. Пого-
лоски, що Виговський підняв ся проти
Москви на те тільки, аби піддати назад
Україну польським панам, знищили ціле
повстання. Против Виговського підняло
ся на раді таке роздраження, що мусів
йти геть, аби не вбили. Окричали гетьма-
ном Юрася і послали до Виговського,
щоб віддав йому гетьманські клейноди.
Виговський, бачучи таке завзяте, віддав
клейноди й уступив.

265. Печатка Виговського, гетьмана пе-
ликого князівства Руського по Гадяць-
кій унії (на печатці голуб з ольвяною
галуздою—вістник зліди).

Тоді старшина, однодумці Вигов-
ського, побачивши, з яким завзятем ви-

стунає військо против Польщі, помірковала, що з Гадяцькою унією
тепер, видко, нічого не зробиш—треба вертати ся під зверхиість мо-
сковську. Але хотіла все таки використати хвилю, щоб виторгувати
від Москви, аби не мішала ся на будуще в українські справи. Тому
намовила Юрася, аби прийнявши гетьманську булаву, не снішив зачи-
нати з Московією.

Ставши з військом над Дніпром, під Ржищевим, чекали, що скаже
Москва. Коли Трубецкой прислав до них заклик, аби вернули ся під
зверхиість московську на давніх правах і вільностях, Юрась за радою
старшини прислав Пегра Дорошенка, щоб передав Трубецкому їх умови,
на яких вони згодні піддати ся Москві на пово. Там вони домагали ся,
щоб на будуще на Україні московських воевод не було ніде окрім

тільки Києва, і щоб московське військо, яке буде прислати ся на Україну, було під властю гетьмана. Щоб московське правнтельство поза гетьманом не мало зносин ні з ким з війська, ані не приймало листів, щоб взагалі власть гетьманська ні в чім не обмежувала ся московськими мішаииями. Щоб гетьману вільно було мати зносини з чужими державами, московське ж правительство, ведучи переговори з чужими державами в українських справах, бра до тих переговорів українських депутатів. Щоб українське духовенство зістало ся під властю константинопольського патріарха, як сього бажало, вибираючи митрополита Діонисия Балабана і т. и.

Трубецкой промовчав, що від московського правительства прислані йому статі зовсім нийшого змісту, а закликав гетьмана з старшиною, щоб їхали до нього, аби умовити са в тих справах. Коли ж вони, послухавши, справді приїхали до Переяслава,— виявило ся, на що їх туди манили. Трубецкой сказав, що переговорювати ся нема чого, треба наперед скликати раду. Раду ж він скликав з лівобічних полків, ворожо настроєних для старшини, і крім того привів ще з собою московське військо, а московські прислужники своїх козаків. Рада була така, що перед нею Хмельниченковій старшині ані думати було виступати з якимн не будь домаганнями против Москви, і на се рахував Трубецкой.

Він обьявив тут нові статі, прислані з Москви. До старих „статей Богдана Хмельницького“, себто до тих рішень, які були дані московським правительством на козацькі бажання по прилученню до Москви, тепер пороблені додатки й зміни. Гетьману наказано посилати військо, куди цар звелить і без волі московського правительста іїкуди не посилати; гетьмана заборонено перемінати без царського указу; московських прихильників заборонено карати без слідства московського; людей близьких до Виговського велено не пускати до ради ані давати їм урядів ніяких під карою смерти; воеводи московські крім Києва мати бути заведені також в Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі, Умані.

Сі додатки стїсняли й зменьшали ще гірше українську втнотомію. Але Хмельниченко з своєю старшиною, опинивши ся в руках Трубецко-

266. Митрополит Діонисий Балабан.

го й маючи перед собою ворожо настроєну раду і військо московське, не наслідили ся протестувати Москва помішала всі їх рахунки і вони покорили ся, присягли — і затаїли гнів і злість що Москва так їх обдурила. Але не глянули в справу глибоше, не поміркували, в чім причина їх слабости, а московської побіди — в їх відчуженню від народу, в тім, що свою політику вони будували, як старий Хмельницький, на заграничних союзах, а не на свідомій помочі і участі свого народу. Се зісталося закрите перед очима їх, і вони кидали ся далі, від Москви до Польщі, коли стрічали ся з хитрою і своєкористою московською політи-

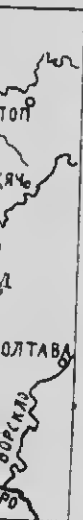

267. Місця подій 1658—1660 рр.

кою обрахованою на погибіль української свободи, і від Польщі до Москви, коли народ підіймав ся против них, боячи ся польського панування. І від кожного такого їх хитання спадали нові біди на українську людність, зростала їй неохота до дальшої боротьби, до старшини й її політики, і все затісняв ся коло України зелізнний обруч польсько-московського панування.

Прошло потім пів року Московське правительство, поріжнивши ся наново з Польщею, літом 1660 р задумало похід на Галиччину, щоб відтягнути польські сили з Білої Русі Московський воевода Шереметев пішов з лівобічними полками на Волинь, Хмельниченко з правобічними полками йшов до нього полудневою границею, охороняючи її від Татар. Та польські гетьмани, діставши велику поміч з Криму, ввійшли поміж Шереметева і Хмельниченка, вдарили на московське військо під Любаром і обложили його зі всіх боків, так що воно не

московське,
нки і вони
к їх обду-
причина їх
в тім, що
загранич-
Се зістало
и до Поль-
ю політи-

льші до
того па-
україн-
старши-
ч поль-
книвши
иччину,
да Ше-
з пра-
няючи
Криму,
овське
онд не

могло порозуміти ся з Хмельниченком. По кількох днях збентежений Шереметев став відступати назад, сподіваючи ся через те скорше здибати ся з Хмельниченком, і став під Чудновим. Але з Хмельниченком тим часом вели переговори Поляки, намовляючи його відступити від Москви і відновити унію з Польщею. До сього ж намовляв його і Виговський, що таки хотів утримати гадяцьку унію. Не можучи ніяк зійти ся Шереметевим і маючи против себе сильніше польсько-татарське військо, Хмельницький завагав ся. Старшина, ображена на Москву, що так їх підійшла попереднього року, не противила ся згоді з Польщею. Але Поляки також не були розумнійші від московських політиків і покладаючи на трудне тодішнє становище Українців, уже не згодили ся відновити Гадяцьку унію, так як була уложена, а викинули з неї все, що говорило ся про велике кн. Руське. На таку річ старшина не мала охоти приставати, але не час був противити ся і кінець кінцем згодили ся. Шереметев по сім мусів піддати ся Полякам—віддав їм зброю, запаси і пообіцяв вивести всяке московське військо з України. Зірвав серце на козацькім війську, що було з ним: видав його Полякам і Татарам, аби ті не грзбували й не брали в неволю московського війська. Такий мерзкий вчинок викликав по всій Україні великі жалі і гнів на Москву.

86. Роздвоенне України. Московські політики одначе не схаменили ся й тепер, не подумали відступити від своєї політики, аби прихилити до себе українське гетьманство: задоволити його і так уже невеликі бажання, щоб не відійшов ся до Польщі. Москва далі вела свою лінію і супроти таких ...тань Українців навіть ще більше налягала на те, щоб забрати Україну як найбільше в свої руки, завести своїх урядників, заставити московськими залогами, взяти все під московське начальство. На її шасте чи нещасте Поляки нічого не зробили, щоб скористати з розгрому московських сил під Чудновим. Московські залоги не були з України виведені. Приборкано повстання української людности, що ближше придививши ся тепер до московських людей, по чуднівськім погромі стала їх вигоняти і побивати. Походи, які Поляки потім робили за Дніпро, не тільки не привернули до них тутешніх людей, але навпаки вони почали горнути ся до Москви, бачучи перед очима Польшу. Кінець кінцем лівобічні полковники: свояк Юрасів Яким Сомко, полковник переяславський, і Василь Золотаренко нижинський привели лівобічну Україну під власть московську і стали просити дозволу вибрати нового гетьмана на місце Хмельниченка, бо кождий з них за свою услужність перед Московою сподівав ся тепер стати гетьманом.

Москва одначе відклала вибір, бо хотіла привести назад під

свою власть і правобічні полки з Хмельниченком. А той не знав са- на яку ступити. Старшина, що його окружала, не мала охоти вертат- ся під власть московську, після того як Москва не сповнила їх бажан- що до української автономії. Але козаки й уся людиність українська не хотіла польської зверхності. Хмельниченко просив польське прави-

*Giorgio Chumilinschi Generale de Cosacchi.
Benacina fecit.*

268. Юрась Хмельниченко, сучасна гравюра.

гравувала людей, забирала в неволю, і поговорювала вже, що Укра- іна властиво повинна бути під властю Криму. Декотрі з старшини, невдоволені ні з Москви ні з Польщі, що на права скупилася, а оборонити своїх прихильників теж не мала сили, — не протнвили ся гадці признати над собою власть хана кримського — спробувати ще татарської опіки. Але люде й чути про се не хотіли.

Кінець кінцем Хмельниченко, побачивши як з усіх сторін підіймається на нього роздраження і неохота, а не знаходячи виходу з таких прикрих обставин, стратив охоту до всього, і до свого гетьманування. На початку 1663 р. він поклав булаву і почувавши себе хорим і до життя нездатним, постригся в монахи. На його місце вибрано гетьманом зятя його Павла Тетеря, чоловіка проворного і хитрого — говорили про нього, що купив собі булаву, роздавши великі гроші старшині. Сей був рішучий прихильник Польщі і з його вибором московські політики мусили відложити гадку про те, щоб приєднати до себе правобічного гетьмана.

В лівобічній Україні тим часом тягалися за булаву Сомко і Золотаренко та все скликали ради, бо той котрого не вибрали раз у раз опротестовував і добирався нової. Московське правительство водило їх обох, але тим часом підіймався новий кандидат на булаву і ставав все небезпечнішим конкурентом. Був се Іван Бруховецький, кошовий запорозький. Він виступав як представник Січи, а противник старшини, в тім дусі як Пушкар і Барабаш. Уже в осени 1659 р., ставши кошовим, він прийняв небувадий

269. Павло Тетеря, малюнок в літописи Величка.

титул „кошового гетьмана“. Граючи на запорозьких амбіціях, він ширить ту гадку, що булава по старим порядкам повинна бути в руках Січи і Запорожці мусять мати перший голос при виборах гетьмана. Заразом, під лад Запорожю, де збирався головною народ незamoжній, не родовитий, він виступав против дуків-старшин і противставляв себе їм як носитель справжніх запорозьких традицій, та з сього становища агітував против Сомка і Золотаренка як старшинських кандидатів. Його то фігура оспівана в славіній думі про Гаюжу Андібера під образом „Феська Гаюжі Андібера, гетьмана запорозького“: перебраний за козака-нетягу вештається він на водості —

Козак-нетяга до города Черкас прибуває,

На козаку нетязі три сромяз,

Опанчина рогозоя, поясна хмельоя;

На козаку бідному нетязі сапанці ядні пяти і пальці,

Де ступить — босой ноги слід пише

Опиивши ся в корчмі, де пють три „Ляхи“, дуки сріблянки: „Гаврило-

Довгополенко переяславський, Війтеико ніжешський, Золотаренко нигівський", себ то Сомко з Золотаренком і иньшою старшиною. — Зак нетяга стає предметом їх глузувань. Та иньшими очима починають дивити ся на нього, як він „почав чересок виймати, увесь стіл чересками устилати", а далі бачуть ще більше:

„Тоді-то козак, бідний нетяга, по кабаку походить,
Кпатирку одчиняє, на бистрий ріки поглядає, кличе, добре покликати!

„Ой ріки—каже—ви ріки низовні, помішниці Дніпрові!

„Тепер або мене зодягайте, або до себе приймайте!"

Отгоді оден козак іде, шати дорогні несе,

На його козацькі плечі надіває,

Другий козак іде, жопті сапаящі несе

На його козацькі ноги надіває,

Грег й козак іде, шличок козацький несе,

На його козацьку главу надіває.

Воши йому приношали і до його примовляли:

„Гей Фесько Андибере, батьку козацький, славний лицарє!

Доки тобі тута пустувати?

Час—пора йти на Україну батькупати!"

Тоді дукі-срібляники стіха словами промовляли:

„Ей не єсть жє се, братці, козак, бідний нетяга,

А єсть се Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький!"

Присунь ся ти до нас, кажуть ближче,

Поклонимось ми тобі иньше,

Будем радить ся, чи гаразд—добре на славній Україні проживати!"

Але Андибер не потрібує їх товариства й їх залицянь. Він каже своїм козакам дати їм доброго прочухана, щоб на будуче не гордили ся перед голотою:

„Ей козакі, каже, діти, друзі, молодці, прошу я нас, добре дбайте,

Сих дукі-срібляників за лоб наче волів із-за стола нивождайте,

Перед очима покладайте, у три березини потягайте,

Щоб вони мене споминали, мене до віку памятали!"

В сій прегарній думі з стаювища Запорозців описана боротьба за булаву, яку повів їх кошовий з дуками полковниками городовими і дійсною переміг їх. Але боров ся він не по лицарськи, а доносами Москви неправдиво обмовляючи своїх противників в зрадї, а заразом своєю агітацією против ствршиши копав погибельну прірву в українським громадянстві, на користь московським політикам, а на шкоду українському житю. Перед московськими кругами він рекомендував себе як найбільш податливого чоловіка для московських плянів і тим підкопував свого головиого противника Сомка. Побачивши таку небезку, Золотаренко в остаинній хвилі зєднав ся з Сомком—але було вже пізно. На остаинню раду, визначену на червень 1663 р. під Ніжином Бруховецький привів з собою ватаги Запорозців і „черни" (простого ко-

зацтва) з полудневих полків, що тримали ся разом з Запорожем. Сомко тому привів також козацьке військо і навіть армату Рада з самого початка перейшла на бійку; її перервано, а тим часом Бруховецькому вдало ся перетягнути до себе козаків Сомкових: вони підняли бунт на свою старшину. І Сомко з иньшою старшиною мусіли тікати до обозу московського боярина, присланого на раду — а той їх велів арештувати як ворохобників. По сім рада вже пішла спокійно, вибрано Бруховецького, московський посол потвердив сей вибір, а Сомка, Золотвенка і ще кількох суджено за зраду, осуджено і стято, без всякої вини. Всій старшині взагалі партія Бруховецького дала тепер почувти свою победу брали з них всякий припас і одежу — „барзо притуга великая на людей значных была“, каже український літописець.

87 Замисли Дорошенка. Отаким способом з вибором Тетері й Бруховецького Гетьманщина розділила ся на дві часті. Правобічна Україна зістала ся під зверхністю Польщі, лівобічна під зверхністю Москви. Ослабило се ще гірше сили України, і зробило для неї майже безнадійним діло її визволення.

Коли воно так тяжко йшло досі, хоч вело ся ще з свіжішими силами, і то цілої Гетьманщини, — то ще тяжше було вести його силами самої правобічної чи лівобічної України — тим більше, що багато сили йшло на суперечні змагання обох частей. До тогож і тут і там серед замислань, зиевіри й невідомости народньої повиходили на верх і захопили в свої руки владу інтригани, самолюбці, які не думали про те, щоб вивести Україну з тої матні, а тільки про свою корнсть і владу.

Та жнте було таке тяжке й трудне, що вилізши інтригами на верхи його, не легко було утримати ся на тих верхах, і першим виплвши, першим се почув на собі Тетеря. Діставши булаву, першим ділом зачав він радити королеві, аби вислав великий похід за Дніпро — здобути і лівобічну Україну. Король справді спроміг ся на таку останню вже пробу, і з кийцем року сам пішов з досить значним військом і з Татарами за Дніпро, палячи й руйнуючи менши мсточка, а криші обминаючи, — пройшов аж до Глухова, попробував його здобути,

270 Іван Бруховецький, малюнок в літописи Величка

але нічого не доказавши, пішов назад, почувши, що наступає московське військо. Нарід український держав ся проти Польщі ворожо, і великими утратами, а зовсім ніякими результатами скінчила ся остання проба Польщі вернути собі задніприсяську Україну.

Тим часом серед сього походу почав ся ворожий Польщі рух на Правобічній Україні (винувачено в підмовляннях до буиту Виговського і зовсім беззаконним способом його на підставі сих підозрінь засуджено воєнним судом і розстріляно для страху інших).

271. Павло Тетеря, стара гравюра.

Колиж московське військо з Бруховецьким слідом за Поляками пішло також на правобічну Україну, рух сей поширив ся ще більше. Тоді Бруховецький міг би легко підбити правобічну Україну, але він не подбав про се, а московське правительство того менше, бо наскучила йому війна, і не мало воно вийді затримати правобічні землі. Польські війська, особливо лютий Чарнецький (той що спалив костьми Хмельницького), не людськими карами силкували ся загамувати пов-

станис, але воно ширило ся все більше. Далі польське військо зовсім вийшло відси, бо треба було його де инде, і тоді Тетері пішло ще тяжче. Коли на початку 1665 р. оден з проводирів тутешніх повстань Дрозд погромив його на голову, Тетеря забрав свої маіатки, зовсім покинув Україну і взагалі зійшов з овиду.

Так правобічна Україна визволила ся від Польщі. Але не мала охоти піддавати ся й Москві по тім що вже зазиала. Тоді відновила ся давнійша гадка—піддати ся під опіку Криму. Медведівський сотник Опара перший пішов сею дорогою: він оголосив себе гетьманом з ханської руки і прийняв від хаана потвердження. Се було літом 1665 р. Але скоро Татари скинули й арештували його, а козакам на гетьмана

предложили особу поважнішу — Петра Дорошенка. Козаки прийняли його за гетьмана (в місяці серпні 1665 р.) Се був справді чоловік між козацтвом знаний і поважаний, „з прадіда козак“, як він казав про себе. Полковником був уже за Хмельницького, але тільки тепер виступає на перший план і на кільканадцять літ стає головною фігурою українського життя.

Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України і приймаючи булаву з рук ханських, вертав ся до старогадки Хмельницького поставити Україну в неутральне і незалежне становище між Московією, Польщею і Туреччиною і запевнити їй повну свободу і автономію. Не вдоволяючись онікою ханською, він прикладом Хмельницького слідом зводить переговори з Туреччиною та за участь ся її підмогою. Дорошенко признав султана своїм зверхником, а той обіцяв помагати Україні визволити ся цілій, в етнографічних границях — до Перемишля і Свмбора, до Висли і Німана, до Сівська і Шувитля (на московській грізниці). По сім хан дістав від султана наказ у всім помагати Дорошенку. З Польщею він до часу старав ся не загостряти відносин, але се не перешкоджало йому вигнати з України польські військові відділи, які де були; вигнав їх з Браславщини, і взяв її також у свої руки. Знищив також головиного прихильника московського Дрозда.

Таким чином правобічна Україна стала свобідною й нейтральною. Ставши на ній сильнішою ногою, маючи за собою також митрополита Йосифа Нелюбовича Тукальського, котрого польське правительство протримало перед тим два роки в марієнбурській в'язниці і саме випустило на волю, Дорошенко разом з ним задумував вирвати тепер з під-московської влади також і лівобічну Україну. Помітивши, що Бруховецький починає хитати ся, Дорошенко і Тукальський ввели з ним зносини і з свого боку почали підбивати на Москву, подаючи надію, що Дорошенко готов зрікти ся гетьманства й віддати Бруховецькому правобічну Україну, аби вже раз Гетьманщина вернула ся до давнійшої цілости. Тоді Бруховецький, що тим часом зайшов так, що далі вже нікуди було, понадіяв ся на поміч Дорошенка і Татар та справді підняв повстанне проти Москви.

Подібно як Тетеря, і Бруховецький досить скоро побачив, діставши булаву, що хитрими інтригами не так легко держати ся на гетьманстві. Приподоблював ся Москві, як тільки міг, щоб мвти її за собою: 1665 р. поїхав до Москви на поклії (сього московське правительство добивало ся і від попередніх гетьманів, тільки ті не хотіли). Попросив, щоб його твм оженили „на московской дівкѣ“, і там його справді оженили з донькою окольного Салтикова і справили гучне

весіле. Випросив собі двір у Москві й обіцяв тям тримати свого пле-
мінника—для безпеки. А нарешті сповняючи волю московських полі-
тиків, подав цареві прощення від себе і старшини, щоб цар перейняв
на себе управу на Україні, збирав на себе всякі доходи, а для того
вислав своїх воевод на Україну і військо, в також щоб митрополита
Українцям прислано з Москви. За такий подвиг свій дістав боярський
чин і гоїлі дарунки—між иньшим цілу Шептаківську согно в Сівер-
щині йому подаровано на маєтність. Але вернувши ся из України ско-
ро, побачив яке угілле огненне зібрав на голову свою. Духовенство,
старшина і прості люде, навіть само Запороже—все підняло ся на
нього. Духовні підняли бучу за відданне їх під московське начальство.
Старшина страшенно була роздражена тими нечуваними порушення-
ми українських порядків, а ще більше що Бруховецький взяв собі
моду всякого, хто йому противив ся, засилати до Москви, аби там
його запроторили на заслання. Простих людей Бруховецький підняв
на себе тим, що відступивши збиранне доходів Москві, тепер, вернувши
ся на Україну, заходив ся яко мога найбільше здерти з людей до
військового скарбу, поки прийдуть московські зборщики. Піннов по
Україні крик про здирство гетьманське і всяку принуку, яку при тім
чинено Запороже, побачивши таке, почало само виступати против сво-
го недавнього представника, а Бруховецький старим звичаєм став за-
раз обмовляти Запорозців перед московським правительством, що во-
ни зрадники. Коли приїхали московські переніщики, переписали людей,
їх ґрунти і весь маєток і стали накладати московські податки і наста-
новляти московських зборщиків, гнів на Бруховецького і на Москву
підняв ся ще більший: таких високих податків перед тим не чували.
Крім того були великі нарікання на московське правительство, що во-
но згодило ся відступити Польщі правобічну Україну, укладаючи пе-
ремире 1667 року: поділило ся Україною з Польщею, не содержало
того, що обіцяло приймаючи Україну під царську руку.

Почало підіймати ся повстанне. Бруховецький просив з Москви
війська, щоб карати всіх непослушних як пайтяжше: всі побунтовані
міста і села вирізати, випалити і зруїнувати. Та тут уже Москва не
схотіла слухати його, і Бруховецький побачив, що як так далі піде рух
на Україні, то й Москва не схоче його підтримувати, неважаючи на
всі його залицяння. Тоді ото й надумав він за помічю Дорошенка під-
няти повстанне проти Москви, щоб тим способом скинути з себе нена-
висть народню. Не знав що Дорошенко хитрив з ним і за його хитрощі
тимже добром тепер відплачував. Підбиваючи Бруховецького на Мос-
кву, Дорошенко заразом вів зносини з московським правительством.
Замирив він саме тоді з Польщею, на тім що вона виведе свої війська

з України, в Україні правобічна буде признавати власть королівську, а тепер хотів вийти в порозуміння з Москвою, щоб вона так само обмежила віддвела її під його власть. Бруховецький, не знаючи тих замислів Дорошенка, на початку 1668 р. підняв повстання на Москву. Старшина підтримала його. По всій Україні: одні, наскучивши кривдами і своєвільствами московських урядників і людей воєнних, побивали їх або виганяли. Бруховецький розсилав листи, аби скізь Москалів виганяли, і до воєводів писав, аби йшли з України, инакше буде їх воювати. Залози московські, настрашені тим повстанням, справді піддавалися й виходили. Тільки в Києві і Чернігові воєводи утрималися. На весні Бруховецький ладився до війни з московським військом, що прийшло з за границі з боярином Ромадановским. До помочи йому прийшли Татари, і Дорошенко йшов за Дніпра — Бруховецький думав, що то йому в поміч. Але з дороги

272. Петро Дорошенко, малюнок з літописи Величка.

Дорошенко прислав до Бруховецького своїх людей жадаючи, аби зрікся гетьманства, віддав клейноти, а за те дістане Гадяч в державу до життя свого. Як громом се вдарило Бруховецького. Хотів був боронитися, арештував посланців Дорошенка, але слідом надійшов він і став недалеко від Опішні. Тут виявила ся народня неохота до Бруховецького. Не вратувало його повстання против Москви. Перші покинули Бруховецького Татари, потім козаки крикнули, що не будуть бити ся з Дорошенком, і кинулися грабувати обоз Бруховецького. Вхопили його самого і привели до Дорошенка — той звелів його прикувати до гармати. При тім Дорошенко махнув рукою, а козацька юрба подумала, що то він махнув, аби Бруховецьким кінчили — кинулися на нього з незвичайним розяренням, були рушницями, списами, як скаженого пса, обдерли й кинули голого. Дорошенко велів його від-

везти до Гадяча й поховати в церкві, що збудував Бруховецький. Потім рушив на Ромадановського, але той не зваживсь виступати проти нього і вийшов за українську границю.

Так ото вся Україна гетьманська тоді, весною 1668 р., опинила ся в руках Дорошенка. Послужила йому фортуна. Мав силу і міг договорювати ся з Москвою та допевняти ся Україні прав і свобод. Його плян забезпечення автономії України під зверхністю Москви і під протекцією Польщі й Туреччини був близький до свого здійснення. Але

273. Петро Дорошенко, сучасна італійська гравюра.

тут стала ся біда — як з Виговським по конотопській побіді: раптом Дорошенко завернув ся з лівобічної України. Оповідали, що він з дому з Чигирини дістав звістки про жінку — що вона „через пліт скочила з молодшим“. Зіставивши наказним гетьманом полковника чернигівського Демка Многогрішного, Дорошенко подав ся до Чигирини. І се зіпсувало все діло.

По його виході Ромадановський з московським війском знову, рушив в Сівершину, і все що держало ся московської думки, або просто бояло ся заводитись з Москвою — підняло голову. Особливо в Сіверщині, сумежній з московською границею, мало хто міг мати надію розв'язати ся з Москвою: видко було, що не зрічеть ся вона добром

тутешніх країв, тому за краще вважали корити ся, як бороти ся і бути повонованими. Архієпископ чернігівський Лазар Баранович, що правив лівобічними епархіями (бо Тукальського, вибраного правобічними, Москва не признала митрополитом), виступив проповідником московського підданства і став намовляти й Многогрішного, щоб піддав ся Ромадановському. Дорошенко не прислав помочи, і Многогрішний пождавши піддав Ромадановському Чернігів. Потім скликано раду старшинську до Новгороду Сіверського і тут вибрали Многогрішного гетьманом і рішили прийняти зверхність московську, але забезпечити при тій автономію українську. Многогрішний по сім прийняв титул „гетьмана сі-

274 Демян Многогрішний, малюнок в літописи Веліка.

верською“ і просив Барановича бути посередником між ними і Москвою в справі дальших відносин: щоб Москва відновила статі Богдана Хмельницького, вивела своїх воевод і військо з України - в таким разі вони піддадуть ся і розірвуть союз з Татарами, а інакше будуть бороти ся, хоч би прийшло ся пропасти або йти з України в Польшу. Гарні то були слова, але пізно їх було говорити, раз уже піддавши ся. Можна було з Москвою торгувати ся, державши ся разом при Дорошенку. Тепер же вхопивши за край, московські політики вже не хотіли пускати з рук нічого, і почали вводити, поки не виводили на своє.

88. Упадок Дорошенка. Вибір Многогрішного сильно підрізав Дорошенка. Не знав як з тим бути, і не уладив ся з ним. Якийсь час поминав його - так наче того й не було, і се ставило в трудие стаю-

вище Многогрішного: бачив, що Дорошенко його не хоче терпіти, через те мусів бути податливішим для Москви. Та ж тепер вела переговори з обома, пробуючи котрий попустить. Оба якийсь час держалися тих самих жадань що до української автономії, але що позиція Многогрішного була дуже тяжка, і Сіверщина, де його признали гетьманом, була фактично в руках московських, тож Многогрішний не міг так рішучо стояти на своїм; і так ще він досить показав завзята і широту відданости українським інтересам.

Московське правительство через своїх воевод мало звістки, які потверджували, що домагання Дорошенка і Многогрішного згідні були з бажанням всієї української людности — що вона теж не хотіла

275. Михайло Ханенко, малюнок в літописи Величка.

війська московського і воевод та урядників, взагалі ніякої управи московської. Так доносив і найповажійший, довірливий представник московської влади на Укрвіні київський воевода Шереметев. Тому Многогрішний так міцно стояв на своїм. Але московські політики все таки не хотіли попускати з своїх замислів та далі живосилом тягли Українців під свою владу, використовуючи кождо скрутну хвилину в українськiм життi, аби ту владу свою поширювати. Тепер покладалися вони на те, що

Многогрішний мусить попустити, і він справді попустив. В марті 1669 р. на раді в Глухові предложені були нові московські статі, що мали заступити місце статей Хмельницького. Многогрішний з старшиною й Барановичем і всі присутні дуже сильно відпрощувалися від московських воевод і не хотіли приймати сих статей, кілька днів пройшло в тім, але нарешті дня 6 марта справу було таки покінчено. Московські воеводи мали бути крім Києва ще в Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі, але не мішати ся ні в суд ні в які справи, тільки мати владу над московськими задолгами. На тім списано договір, зовсім як між двома державами, і підписано обома сторонами, а Многогрішного потверджено на гетьманстві.

З початку Многогрішного тримала ся тільки Сіверщина з Київом, потім приступили також полки: Прилуцький і Переяславський. Полуд-

нові полки з початку зістали ся при Дорошенку, але скоро з Запорожа стали виходити нові гетьмани, поставлені Запорожцями—з початку Петро Суховієнко, прозваний Вдовиченком (1668), потім, як його погромив Дорошенко, на його місце вибрано на Запорожу Михайла Ханенка (1670). Сі запорожські гетьмани баламутили пограничні полки й робили багато клопоту Дорошенкови—переманювали на свою сторону Татар та пробували підірвати Дорошенка й на правім боці; почавши від 1669 р. він все мусів вести дрібну війну з ними. Коли у Дорошенка полсували ся відносини із польським правительством, тому що воно не хотіло сповнити бажання Дорошенка — відновити Гадяцьку унію і признати правобічну Україну самим тільки козакам,—тоді Ханенко ввійшов в переговори з польським правительством. Він не бажав майже ніяких уступок, отже польське правительство признало його гетьманом замість Дорошенка. Підтримувати його, правда, не спромаглось, і Ханенко великої сили тут не мав, а все таки бороздив Дорошенку і утрудняв і без того трудне його становище.

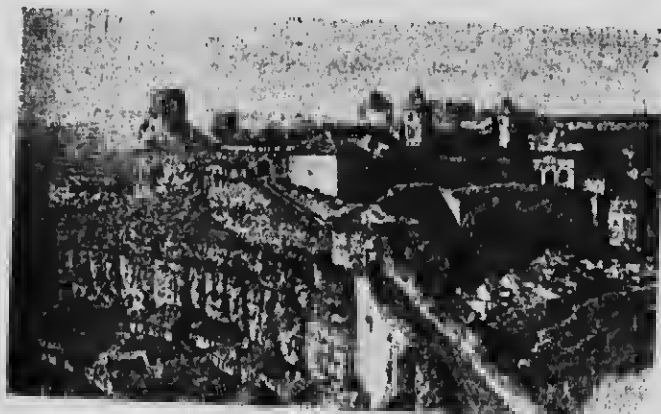
3. Многогрішним, після того як його потверджено на гетьманстві, Дорошенко помірнв ся і підтримував з ним добрі відносини,—хоч і нарікав на таких „покутних гетьманчиків“. Вони були одностумці в політичних справах і в відносинах до Москви старали ся не перешкоджати один одному. Обох їх дуже смутнв поділ Українн між Москвою і Польщею, довершений тим перемирєм 1667 р. Особливо займало всіх питання про Київ, що був тільки на два роки зіставлений за Москвою, і потім мав відійти до Польщі; Москва потім його з віддала, але на Україні тим часом дуже тоівожнили ся і нарікали на Москву (потім сі нарікання Многогрішного дали привід ворогам повалити його).

Не можучи дійти до кінця з Москвою ані з Польщею, Дорошенко все більше налягав на Туреччину. Народови гадка про підданство Бісурменови була ненавсна, так що Дорошенко мусів таїти ся перед ним з своїми відносинами до султана. Спустошення, що чинили на Україні його союзники Татари, викликали велике невдоволення. Але в тодішніх обставинах Дорошенко не бачнв иньшого способу вивести Україну з тнх нетр, в яких вона застрягла, й закликав султана, аби сповнив свою обіцянку—поміг Українцям визволити ся від Польщі. Сі пригвдки довго зіставали ся без успіху. Але 1671 р. султан Магомет IV постановив іти на Україну і сповнити свою обіцянку. З кінцем того року оповістив він Польщу, що буде воювати її за те, що нападає на землі присяжника султанського Дорошенка і на весну 1672 р. з великою армією рушив на Україну. Наперед післав кримського хана і той з Дорошенком розігнав відділи польського війська, які були на Україні, та козаків Ханенкових. Сам султан обложив Камінець на По-

ділю; кріпость ся була слабо обсаджена і скоро піддала ся; звідти султан приступив під Львів. Польща не мала відваги бороти ся з таким сильним військом і поспішила замирити ся: відступила Туреччині Поділе й обіцяла платити що року данину; „Україну в давніх границях“ віддала Дорошенку й обіцяла вивести польські залоги, які ще там зіставали ся (Бучацька угода, 7 жовтня 1672 р.).

Так була сповнена одна половина Дорошенкових плянів. Украина визволила ся від Польщі. Здавало ся, що тепер не тяжко буде сповнити і другу половнну: зеднати обі половини України під московською протекцією, але з повним запезпеченням автономії України. Московське правительство, налякане турецьким походом, готове було зробити різні уступки Дорошенку, щоб не навів Турків на задиїпріайські

276. Камінець — його замок (сучасний вид).

землі (а такі прогоски ходили, що на другий рік Турки обіцяли прийти і завоювати лівої бічну Україну). Земський собор московський, скликаний царем, постановив прийняти Дорошенка з правобічною Україною під царську руку, бо Польща зрікла ся її Бу-

чацькою умовою. Само собою розуміеть ся, що при тім треба було сповнити бажання Дорошенка. А Дорошенко хотів тогож що в 1668 році: на всій Україні має бути оден гетьман, і йому має підлягати також і Запороже; воеводів не має бути ніде — навіть і в Києві; московське правительство буде охороняти Україну, але у внутрішні справи України не буде мішати ся. Тепер Москва готова була згодити ся на се, але такій настрій у неї не потривав довго.

Насамперед за Дніпром не було вже одностумця і союзника Дорошенкового Многогрішного. Він не жив добре з старшиною: та дивилась на нього згорда як на мужного синя, і Многогрішний, підозріваючи за нею різні інтриги, нерідко поводив ся з нею різко. Се принесло йому погибель: ображені старшини змовили ся на нього і порозумівши ся з московським полком, в марті 1672 р. вхопили його й вислали до Москви, ніби за зраду, а собі просили дозволити вибрати

нового гетьмана. Хоч за Многогрішним ніякої вини не було, проте московські бояре взяли його на сул і на муку і потім з усею його сімєю, відобравши все, що мали, вислали на заслання до Сибіру, де він з своїми дітьми в великій біді жив дуже довго — пережив усіх своїх ворогів, що його туди запроторили. Старшині дозволено вибрати нового гетьмана, і вона сей вибір вчинила за московською границею, під охороною московського війська — бояла ся, щоб не повстали люде на неї за таку зрадливу і беззакону розправу з Многогрішним. Вибрала собі гетьманом Івана Самойловича. Поповича так званого, і при виборі виговорила то собі, щоб не смів самовільно перемінати старшину без військового сулу. З Москвою відновлено глухівські статі, але з них вичеркнено останню тілько політичної самостійности України: що на зїзди в дипломатичних справах, які дотикали ся б України, мали посылати ся українські делегати.

З сим новим гетьманом у Дорошенка не було таких добрих відносин як з Многогрішним. Самойлович був незвичайно услужний для Москви і мав у неї віру, а боячи ся, що прийдець ся йому положити булаву, як що Москва договорить ся з Дорошенком, всіми силами відводив Москву від порозуміння з Дорошенком: радив з ним не мирити ся, а воювати, і справді таки імовив.

Крім того трудність вийшла також і в тім, що Польща, хоч зрікла ся України перед Турками в Буцацькій умові, на правду не хотіла зрікати ся: не зивела своїх залог з України, далі підтримувала Ханенка против Дорошенка, і московському правительству заявила, що як би Дорошенка прийнято під московську власть, то се вважатиме нарушенням перемир'я. А Москва не хотіла воювати ся з Польщею, і се теж спинило її в порозумінню з Дорошенком.

Страх від Турків тим часом зачав проходити. На другий рік вони свого походу не поновили. Навпаки гетьман польський Собеский сам зачав війну з Турками і побив їх під Хотином. Виявило ся що Турки не такі страшні і нема чого їх так дуже боятися та з Дорошенком панькати ся. Серед українського ж народу торішній похід Турків Дорошенкови не поміг, а пошкодив. Досі він таїв ся з своїм підданством Туреччині, тепер се вийшло на яв. Все те що діяло ся під час турецького походу перероблення костелів на мечети на Поділлі, оповідання про знущання Турків над християнськими святощами, заби-

377. Мінарет при катедральнім костелі в Камінці, пам'ятка турецького шлодіння.

ранне ними дітей силоміць в турецьку віру—все ставилося тепер вину Дорошенку, що він Турків на Україну навів. На сім грах вороги Дорошенкові й підіймали на нього нарід; навіть найбільш люде докоряли йому гірко за Турків.

Самойлович вірно вгадав сей час і намовляв Москву не миритися з Дорошенком, а воювати його і підбити силоміць. Москва війни не хотіла і кінець кінцем наказала Ромодановському, іти з Самойловичем за Дніпро, щоб поладити справу з Дорошенком, але поладнати зліво, без війни. Та Самойлович хотів знищити Дорошенка до

278. „Руська брама“ в Камінці.

решти, щоб він не міг йому бути більше конкурентом; замість переговорювати ся з Дорошенком, він рушив з Ромодановским з військом і почав перегягати до себе правобічну старшину і людей. Зачав похід з гори, від Канева, і справді люде і старшина, помітивши як усе знеохотило ся до Дорншенка, без боротьби піддавали ся Самойловичу. Дорошенко даремно кликав Турків і Татар; хан, як і за Хмельницького, гнівав ся, що Дорошенко хоче ним командувати через султана, і не спішив ся помогати. Майже всі покинули Дорошенка і сидів він безпомічний на своїй Чигринській горі. Але Самой-

лович навіть не пішов на Чигрин: посадив він своє військо. Депутати від десяти тодішніх правобічних полків (Київського, Білоцерківського, Корсунського, Черкаського, Павлоцького, Кальницького, Уманського, Браславського, Подільського, Могилівського) признали над собою власть його і зверхність московську. На заклик Самойловича прибули до Переяслава і тут дня 15 марта 1674 р. на предложенне Ромодановського „вільними й тихими голосами“ (як доносило ся московському правительству) признали правобічним гетьманом Самойловича. Ханейко, що теж прибув на сю раду, передав йому і свої клейноти. Так Самойловича проголошено єдиним гетьманом цілої України.

89. Руїна. Дорошенко був так збентежений сим несподіваним крахом, що стратив всяку охоту до дальшої боротьби. Післав через свого післанця Івана Мазепу поздоровленне Самойловичу— докорив тільки, що той його так по воєнному трактував, не звернувши ся з

переговорами. Готов був сам піддати ся Самойловичу. Але на той час по-
слали післанці від кошового запорозького Сірка. Сей славний войовник
запорозький як перед тим був прихильником Москви, так тепер став
завзятим її ворогом, покоштувавши московського заслання. Він радив
не їхати до Самойловича, не піддавати ся, і обіцяв поміч Запорожців,
що не хотіли корити ся Самойловичу. Прийшла також вість, що Со-
беский має бути вибраний королем в Польщі, а він здавна мав зно-
сини з Дорошенком і радив йому покинути Туреччину й піддати ся під
протекцію Польщі - більше менше на тих умовах, яких хотів. Прийшла
також відомість, що Татари йдуть в поміч. Дорошенко рішив бороти
ся далі - та гірка вже була та боротьба!

Післав Мазепу в Крим по поміч, а иньших знов післанців до ві-
зира турецького, скаржачи ся на хана; просив конче ратувати, бо як
ще за місяць-два не прийде поміч, то кине Україну і піде в Туреччину.
Справді, не було вже як тримати ся, і треба було дати спокій неща-
сливій Україні. Та прийшла татарська орда і з нею Дорошенко став
навертати назад правобічні міста живосилом, страхом караючи нещасли-
вий нарід, віддаючи Татарам. Але тільки він завернув ся, а Самойлович
прислав своє військо - знов правобічне побереже відпало від Доро-
шенка Самойлович приступив під Чигрин і обложив його. Дорошенко
був в останній біді. Козаки тікали до Самойловича; в Чигрині, як ка-
зали, було з Дорошенком всього 5 тисяч козаків, та і з тих багато було
незадоволених на його турецьку політику Про Дорошенка оповідали,
що сидить в малім замку і в останній біді хоче сісти на бочку з по-
рохом і запаливши її, так з собою покінчити. Та тут прийшли вісти,
що йдуть Турки й Татари в поміч Самойлович покинув усе й пішов
за Дніпро Дорошенко виратував ся, але то йому нічого не допомгло.
Турки прийшли, але не помогли нічого, а зайняли ся караннем непо-
слухних на Поділлю і в Браславщині, і сей прихід їх не тільки що не
поміг Дорошенку, а ще пошкодив, бо страх перед Турками розвіяв ся по
сім їх невдалім виступі ще більше. Але й Самойлович не приложив
якихось сильніших заходів, щоб взяти в свої руки Правобіччину, і так
ще оден рік (1675) пройшов в дрібній війні то Дорошенко йшов, руй-
нував оселі, карав людей, примушуючи під свою владу, то приходи-
ли з тим самим полки Самойловича, а нарешті ще проявили ся й поль-
ські відділи та почали людей змушувати піддавати ся Польщі.

Від сих походів і претенсій, від руїни татарської, турецької, поль-
ської, московської і своєї української люде стратили всяку терпеливість
і почали зовсім покидати правобічну Україну. Уже й перед тим, від
перших воен козацьких, що упадали головою на правобічну Україну, лю-
де йшли в великім числі на Задніпрове; після того як програно було

велике повстання 1648–9 років (Хмельницького), сей рух українського народу за Дніпро став величезним, масовим: сила людей, цілими оселями, кидала Правобічну Україну, не хотючи вертати ся назад під власть пашів, не зиосячи воєнної тривоги, що тут загіздила ся й не переставала. Ішли за Дніпро, все далі й далі, навіть за московську границю, в Слобідщину, і так се тягнуло ся всі пізнійші десятиліття ще збільшило ся в 1660-х роках, а тепер, в 1674–6 роках лоходило до ренити, Придніпрянська Київщина і Браславщина пустіли таки зовсім до ренити, а навіть і з подальших сторін почав нарід сунути за Дніпро: Доро-

279. Іван Самойлович, малюнок в літописи Величка.

шенко бачив, що як так далі підеш, то пропала його справа, бо не надким буде й гетьманувати. Брав ся на всякі способи, розсилав листи, відмовляв, грозив ся, стримував силою, казав непускати, навіть розбивав ватаги пересельців та віддавав їх Татарам, щоб иалякати і відвернути від сього пересельського руху—не помагало. Уже в 1675 р. Самойлович писав до Москви що на Правобережжі зістало ся дуже мало народу. Тому що на лівобічній Україні під ту пору зіставало ся дуже мало порожніх земель, люди йшли за московську границю, в теперішню Хврківщину і Вороніжщину.

Дорошенко бачив, що справа його вбита вже безповоротю, але хотів бодай чогось добити ся від московського правительства—виторгувати гетьманство в якійсь частині України, і держав ся до останнього, щоб видерти сю уступку. Дивно і трагічно виглядав сей „останній козак“ на своїй Чигринській горі, всіми покинений, серед спустілого краю, з горсткою своїх иаємних козаків „сердеият“. Але все менше зіставало ся вже духової сили в иім самим. Самойлович рішучо противив ся всяким уступкам, і московське правительство стояло твкож ив тім, що едиим гетьманом на цілу Укрвіну мве зістати ся Самойлович, а Дорошенко мусить піддати ся під його „регімент“ (власть). Переговори тягли ся, московське правительство хотіло закінчити справу по можности тихо, аби не ивкликати турецької біди. Дорошенко даремно кликав Турків, щоб його ратували. Сірко, ратуючи свого союзника, виступив з стору запорозькою теорією, що спрвву треба віддати иа рішення За-

порожу—воно має вибирати гетьмана, і воно рішить справу. Дорошенко передав свої клейноти Запорожцям, і Сірко збирва ся скликати військову раду для вибору гетьмана наоно. Але Самойлович, розумієть ся, сих запорозських претенсій не хотів признавати. Весною 1674 р вислав він за Дніпро чернигівського полковника Борковського, покінчити спраау; але Дорошенко не піддав ся, а Борковський не відважив ся здобуаати Чигрин. Тоді під осінь вивірив ся великим походом сам Самойлович з Ромаданоаським. Дорошенко кликав Турків і Татар—не прийшли. Тоді він рішив піддати ся в останне, не зчинаючи непотрібної усобиці: вийшов з чигринського замку на зустріч передоаому полкови, а потім поїхав за Дніпро, зложив клейноти перед військом, і їх передано Самойловичу. Се було в вересні 1676 р. Політична роля Дорошенка скінчила ся. Вимовив собі тільки, щоб дали йому спокійно і свобідно дожити віку—але й сього москоаське правительство не додержало: виписало його в Москву, неважаючи на гіркі жалі Дорошенка і самого Самойловича. Протримали його кілька років в Москві в почеснім арешті, потім післали воеводою а Вятку (1679—82), і вже після того дали йому село Ярополче в Волколамськім повіті, доживати віку, а на Україну так уже більше й не пустили.

280. Петро Дорошенко, сучасна гравюра фляманська.

Знеміг славний Дорошенко, сядячи в неволі,
Та й умер з нудьги—остило волочить кайдани!
І забули на Україні славного гетьмана.

Вмер р. 1698, переживши і свого союзника Сірка, що помер 1680 р, і протианика Самойловича, що скінчив своє жите р. 1687 на сибирськім засланні.

90. Згін і нова козаччина на Правобережжі. Підданнем Дорошенка справа правобічної України не була розвязана Самойлович сподівався бути тепер гетьманом обох сторін Дніпра, та дарма. Туреччина, не підтримавши Дорошенка в час, не хотіла випускати з рук правобічної України. Польща також, і так далі за нещасливу, майже спустілу країну били ся й шарпали ся сусіди.

Довідавши ся про капітуляцію Дорошенка, турецьке правительство на його місце задумало поставити з своєї руки Юрся Хмельни-

чепки під час походу на Україну 1672 р Турки його забрали до Царгороду і тримали там, тепер султан наказав патріархові зняти з нього чернецтво і з військом післав на Україну як гетьманів. Літом 1677 р турецьке військо прийшло з ним під Чигрин. Там стояла московська залога: Ромадановський з Самойловичем пішли її виручати, тоді Турки відступили. Але на другий рік почали ладити ся до нового походу, а від Москви вимагали, аби виіркла ся Правобічної України. Се дуже

281. П. Дорошенко, з портрета в Волоколамському монастирі, де його поховано.

стурбувало Москву і московське правительство хотіло справді покинути Правобіччину щоб не напитати біди. Але Самойлович не хотів на се пристати. Тоді Ромадановському дано секретне поручення іти з Самойловичем, як прийдуть Турки, але до війни не доводити, а умовити ся з Турками, щоб не ставили там своїх кріпостей, знищити Чигрин і забрати звідти людей. Літом 1678 р. Турки прийшли справді й обложили Чигрин; чигринська залога, не знаючи тайної московської інструкції боронила ся завзято, але дістала від Ромадановського наказ вийти відти і знищити замок. Заложивши міни, вийшла, і потім вибух знищив чигринську кріпость і побив багато Турків, що поспішили ся були зайняти замок. Людей силоміць перегоняли за Дніпро.

На Україні дуже були з того невдоволені і сильно нарікали на Москву що так легко спустошила і віддала ворогови країну, яку люде піддали під її оборону. Перегоняних з-за Дніпра людей Самойлович хотів осадити в Слобідській Україні, з тим щоб її передали під його гетьманську власть. Але московське правительство на се не пристало, бо ті слобідські українські землі були під властю московських приказів. Тоді Самойлович осадив правобережців на степовім пограниччю, понад р. Орелею. Сі перегоняні люде з правого берегу зістали ся в народній пам'яті під назвою „Згону“.

Новий король польський Ян Собеский, вибраний 1676 р., збирав ся повести з Туреччиною велику війну, щоб відібрати назад Поділля. Для того Польща відступила Москві Київ на віки, за 200 тис. рублів, і уложила з нею трактат вічної згоди в 1680 році та заохочувала до

спільної війни з Туреччиною. Але разом з тим велися переговори про мировий трактат Москви з Туреччиною. Московські бояри питалися тоді Самойловича і він радиє Полякам не вірити, в союзі з ними не заходити, а помирити ся з Туреччиною, але виторгувати від неї землі від Дніпра до Дністра, а бо хоч до Богу. Московське правительство послухало сеї ради, але хан спротивив ся, і стали на тім, щоб границею прийняти Дніпро, а край між Дніпром і Богом зіставити пустим. Так і списано трактат між Москвою і Туреччиною в 1681 р. але при затвердженні його в Царгороді вичеркнено сю статтю, щоб землі між Дніпром і Богом зіставали ся пусті, — бо Туреччина хотіла їх осволити.

Але се вело ся їй дуже тяжко. По чигринських походах 1677—8 рр. Турки зіставили правобічну Україну під регіментом Юрася Хмельницького сподівали ся, що славне ім'я притягне до нього людей, але Юрась крім славного імени нічого взагалі не мав і не спроміг ся нічого путнього зробити в таких трудних обставинах. В 1681 р. Турки забрали його з України, а її віддали

282 Облога Чигрина 1677 р. (малюнок в літописи Величка)¹⁾.

під начало волоського воеводи Дуки,²⁾ і той через своїх людей зайняв ся колонізацією цього краю, закликаючи людей на тугешні осадні й обіщючи їм довголітні свободи. На ці заклики пішли люди назад за Дніпро, скоштувавши, що й там не з медом. Але Дуку вхопили

¹⁾ а військо московське, б козацьке, в Дніпро, г козаки в човнах, д, к Чигрин, з і кв війська турецькі (пояснення Величка)

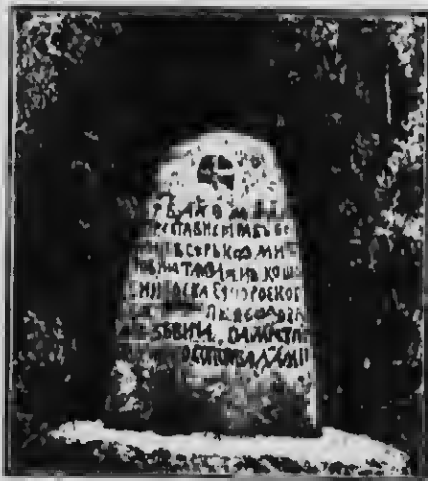
²⁾ Український літописець Величко оповідає, що Юрася Хмельниченка, потім ще раз був висланий на Україну, після Дуки але скінчив гірко, бо за те що замучив одного багатого немирівського Жида Турки засудили його на смерть в Камінці й задушили. Але се досить сумнівне оповідання — з інших джерел про се нічого не знаємо

Поляки 1683 р. і так його заходи скінчилися, а по нїм вже Турки не спромоглися на ніякі замітніші заходи коло заселення тутешніх країв, хоч пробували й пізнійше щось з тим краєм робити.

З більшим успіхом повели заселення правобічної України ріжні осадні з руки польської. Собеский в своїх війнах з Туреччиною хотів мати поміч козацьку і ріжні ватажки з його поручення збирали козаків. Були козаки і в поході Собеского 1683 року, як він ходив

рзувати Відень від Турків, служили йому добру службу, і він заходився заселити полудневу Київщину ріжним народом, щоб мати з нього козацьку службу. Універсалом 1684 р. Собеский призначив на козацькі осадні землі на полудіє від Росії, обіцяючи всякі права і свободи, і се потім потвердив і сойм (1685). Тоді зайнялися скликуванням людей своїм людем, що прийняли титули полковників тутешніх полків: Іскра в Корсуні Самусь в Богуславі, Абазин на Побожу, а Семен Гурко, прозваний Палєм—найбільш славий між ними, зайняв Хвастівщину, між Росією і тодішньою границею Гетьманщини.

283. Могила Сірка коло Чортомлицької Січи.

До них народ повалив валом і з правого берегу—з Поліся, з Волини, з Поділя, на тутешні свободи, і з лівобічних полків, особливо з сусідніх полудневих Гадяцького, Лубеиського, Миргородського. Як перед тим валом валив нарід з правого боку на лівий, так тепер ішов назад, так що застави на них ставили і силоміць перепиняли, і не могли стримати. Саме тоді старшина в лівобічній Україні, скориставши з попереднього припливу селянських осадників, починала заводити всякі податки і панщину на селян, тіснила їх в землях; то ж тепер на поклики Палія і інших полковників на вільні землі посунула їх сила силсина. За яких три-чотири роки зявилася знову значна людність козака і значне козацьке військо на Правобережжю. Воно було на руку Собескому в його війнах з Туреччиною; але під Польшею жити не хотіло, і вже з 1688 р. починає Палій з иншими полковниками заходити ся коло того, щоб приєднати сі-відновлені правобічні полки до лівобічної Гетьманщини.

91. В Гетьманщині. Тим часом як правобічна Україна переходила такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турських, пустіла і наповнялася, умирала і оживала, стогнала під вічними екзекуціями й карами і знову поправлялася на свободу, невмируща як саме життя життя лівобічної Гетьманщини тихо й поволі котилося під гору своєї політичної і суспільної вільності. Від року 1668, від повстання Брюховецького протягом кількадесяти літ вона не переживала ніяких різких заворушень, сильних схвилювань. Келейним, конспіративним способом спрятала старшина немилого їй „мужичого сина“ й посадила на його місце гречного і оглядного Поповича,—так само п'ятнадцять років пізніше келейним способом спрятала Поповича і перемінила його на Мазепу. Келейно обкариала при тім, чи дозволила московському правительству обкарнати ще деякі останки українських політичних прав, і вірно сповняла всякі бажання московських політиків.

Мвючи перед очима приклад Многогрішного, що бідував в Сибірі, „скитаясь меж дворівъ и помирая голодною смертю“, як сам писав у своїх прошеннях,—обережний Самойлович пильно обминав все, що могло б збудити на нього невдоволення московських правителів. Синів своїх повисилав до Москви—се було добре для них, бо заробляли собі тут ласку московських правителів, а заразом се свідчило про вірність їх батька. Сих синів потім він вивів на полковників: оден був стародубським, другий чернигівським; третім полковником—гадяцьким був його племінник; до нього Самойлович видав за боярина Ф. Шереметева і випросив, що його прислали воеводою в Київ. І Москва щинала службу вірного гетьмана і його розумні ради, не давала ходу доносам, які йшли на нього, і здавалося Самойловичу, що вже може бути безпечним своєї булави. Підбив ворогів своїх, обсадився своїми силами, мав ласку царську.

Правда, за сю ласку приходилося Самойловичу сповняти часом і досить прикрі речі, а його прошення, як зачіпали московську політику, зіставалися даремними. Знаємо вже, як він просив піддати під його реймент Слобідські полки і не випросив; бувало того й більше. За те мусів зробити московському правительству те, чого досі ніхто не хотів зробити—поставити митрополита на Україні з московської руки. Коли вмер Тукальський (1684), московські правителі поручили Самойловичу провести на митрополію такого чоловіка, що прийняв би посвящення від московського патріарха й признав його влади над собою. Самойлович вищукав такого—був то його свояк Гedeон кн. Святополк-Четвертинський, владика луцький. Поведено діло так, що його вибрали на митрополію, против Барановича, котрого Самой-

лович не любив. Просив тільки московських правителів, щоб вони самі обладили се діло з царгородським патріархом. Ті й звернули ся до патріарха,—але той спротивив ся; казав що він не може сього рішити без інших патріархів. Тоді московські політики поручили се діло візирю турецькому, і той притис патріархів так, що мусли да-ти згоду (Туреччина тоді запобігала Москви, щоб не пристала до

284. Митрополит Іосиф Нелюбович-Тукальський.

союзу, який збирав Собеский про-тив Турків). Так зломлено цер-ковну автономію України церкви і взято під московську церковну владу, а з нею разом — то-дішнє освітнє й культурнє житє українське.

Та всі ці вислуги і заслуги перед московськими правителями не виратували Самойловича від сумного кінця. Покладаючи ся на ласку московську, сей колись „добрий і до всіх людей склон-ний і прихильний“ попович став забувати ся. Почав правити всім самовластно, без ради старшини, поводив ся з нею згорда, за-уряди брав хабари, дуже запанів, і як підозрівали — задумував по собі передати булаву синові та зробити гетьманство дідичним (наслідвениим) у своїм роді. Тим всім підняв на себе стар-

шину і вона тільки чекала нагоди, щоб підвести під нього інтригу, як і під його попередника. І така нагода прийшла — зовсім несподівано.

Неважаючи на відряджування Самойловича, московське прави-тельство таки приступило до союзу з Польщею против Туреччини. В 1686 р уложило з Польщею вічну згоду (доплатило при тім за Київ ще раз 146 тис. рублів) і пообіцяло воювати Кримську Орду, тим ча-сом як Польща з Австрією й Венецією мали воювати Туреччину. Са-мойлович досить неприхильно відзивав ся про се, тим більше, що не вдало ся при тім виторгувати від Польщі, аби зрікла ся прав на правий беріг Дніпра, як хотів Самойлович. Але кінець кінцем стало ся, перемінити не можна було, і треба було йти походом на Крим, разом з московським військом, з котрим ішов тодішній голова московської

політики, боярин Вас. Голіцин; улюбленець царевни Софії, тодішньої правительки, що правив іменем своїх малолітніх братів царевичів Івана і Петра.

Самойлович, знаючи обставини степової війни, дав розумні поради, як треба повести цей похід: іти з ранньою весною і великою силою. Але порада сих не послухали, в похід пішли пізно, коли трава вже висохла; Татари виплили степ, і прийшло ся вернутися ні з чим. Се дуже засмутило Голіцина, бо могло підірвати його позицію; йому треба було знайти, на кого зложити вину і от старшина, зміркувавши се, подала Голіцину, вертаючи ся з походу, донос на Самойловича, що се він уміслю так підстроїв, аби похід не вдався, бо взагалі Москві був неприхильний, а союзови з Польщею й війни з Кримом поготів. Хоч се була все чиста брехня, то царівна з Голіцином, не памятаючи заслуг старого гетьмана, вхопили ся за се, щоб звалити на нього вину походу, Голіцину дано поручення засадити Самойловича з гетьманства, з огляду на незадоволене на нього старшини, вислати його з родом до Москви й вибрати нового гетьмана. По тім Самойловича арештовано і з старшим сином без суду вислано на Сибір, а маєток забрано і розділено по половині—одну половину до скарбу царського, другу до скарбу військового. Меншого сина Самойловича, полковника чернігівського, тому що він „бунтував“—пробував відбитися при арешті—дано під суд, засуджено на смерть і немилосердно страчено в Сівську. Старий Самойлович два роки пізніше вмер на заслання в Тобольську.

Тим часом на першу вість про арештованне Самойловича в вій-

285. Лазар Баранович архієпископ чернігівський.

286. З рукописного службника Л. Барановича: Поевята диякона

потверджено за старшиною маестности, роздані їй царями і гетьманами; постановлено, що гетьман не може відбирати від старшини уряді без

ську і по полках почали ся розрухи против старшини; в таборі під Кодаком прилучкі козаки вкинули свого полковника і судю полкового в огонь і засинали землю; в гадячкім полку побили декого з старшини, в иньших ірмили старшину, арендарів і иньших людей значних, приятелів гетьмана бувшого. Тому старшина просила скорше вибрати гетьмана, на місце поставленого тимчасом Борковського. Очевидно, справа вибору була обладжена наперед — Ів. Мазеною. Він пообіцяв Голіцину за свій вибір 10 тис. рублів і під впливами все сильного тоді Голіцина його кандидатура не стріла ніяких перешкод. Перед радою установлені були статті — Глухівські (1629) з деякими змінами.

то полках
я розрухи
старшини;
і під Ко-
прилуцькі
вкинули
олковника
олкового
засинали
в гадчів-
у побили
старши-
ших гро-
таршину,
і інших
значних,
гетьма-
го. Тому
просила
вибрати
на місце
ого тим-
ковсько-
но, спра-
у була
а напе-
азеною.
цяв Го-
свін ви-
рублів
ами все-
оді Го-
го кан-
е стріла
персон.
ю уста-
ст. гі-
162 р)
міями,
іагами;
ді без

азу назрвлого, аби Україну тісніше зв'язати з Московщиною, ува-
ючи дбати про те, щоб більше було змішаних шлюбів українсько-
московських і щоб
іде з українських
переходили до
московщини але сво-
в статі не зведени
їм Готцин пора-
дів старшини вибрати
Мазепу і так старшина
робила (25/VII 1687).
Новий гетьман,
ван Степанович Ма-
зепу був з української
шляхти з Білоцерків-
щини. Родився коло
1640 року і хлопцем
випланий був на ко-
лпський двір. У
1659-1663 р вже його
посилають відгизиріж
ними порученнями
на Україну. Погін він
знову королівський
двір (се зв'язують з
всією його любов-
ною пригодою вже
згаданою стількома
роетами), осівся на
Україні і вступив до
козацького,
в близьким чови-
ном до Дорошенка,
потім в 1675 р його
довлено в посольстві
до Криму й він опи-
сився на лівобічній
Україні, тут він знай-
шов ласку у гетьмана
Самонювича і у Москві і в хвиль уладку Самонювича був гене-
ральним осаулом.

287. Посвящение козацьки короєви (звідти *).

92. Старшина і поспільство. Переміна гетьмана не зробила переміни в українському житті: Мазепа йшов слідами свого попередника, тою проторею стежкою, якою пішла вся старшина лівобічна, жадна

288. Водосвяття (звідти ж).

та користати з ласк московських правителів для власного достатку. Обкρούючи політичні свободи України, добиваючи ся все нових

спокою і вжитку по десятиліттях безладної і нещасливої боротьби. Упадок Дорошенка послужив наукою і zarazом показником нових обставин. Се був останній діяч Хмельниччини, останній вірний представник плянів українського визволення, і її крайній спосіб, яких хапав ся він для їх здійснення, і та доля, якої його спіткала — покиненого всіми, ненавидженого народом — наводила його сучасників на гадку, що Україні нема виходу з московської стежки. Даремно, думали, борювати ся з московською силою, маючи против себе поспільство, вороже настроєне против старшини з мотивів соціальних і підозріливе навіть для найчистіших політичних ходів її, і таке ж вороже і непевне Запороже. Лекше, було плисти за московською течією

і нових уступок від старшини в політичних справах, московські правителі сповняли їх прошення що до маєтностей і володінь і в сей бік направляли інтереси старшини. Витворити на Україні маючу поміщицьку мерству, закріпостити їй селянську людність—се значило зблизити і приподобити Україну до такогуж поміщицького, иевільничого ладу Московщини. Заразом се збільшало ворожнечу між народом українським і його політичними проводирями, роскопувало все ширше той рів, що відділяв їх. Приборкувало й свободолюбну народню масу—„род сицев иже свободы хошет“, як писав про Україну старий Баранович,—сей народ що не хотів корити ся московським порядкам (як то показав повстаннем 1668 року). І заразом віддаючи в иеволу иарід, давало иалигач иа старшину. Московські правителі розуміли, як добре кожної хвили зможуть пострашиги її, що підіймуть иа неї сей поиеволений иарід.

Московське правительство знало що робило, щедро роздаючи маєтности старшині за вірну службу та потверджуючи иадаиня гетьманські—вои накладало тим міцне яромо на старшину. Але „іго“ се було солодке і старшина приймала його радо й легко йшла сею дорогою, яку показувало їй московське правительство. Воиа перетворялась на поміщиків, освоювала землі, вільні перед тим або військові, кріпостила людей і вірно служила московському правительству за поміч в сих ділах. І ту ж лінію ведуть гетьмани-вибраниці старшини—Самойлович і Мазепа. Вірно тримаючи ся московської власти і сповияючи її волю, вони служили итересам старшини, помагали їй присвояти собі військові землі й кріпостити людей,—і не бачили, чи не задумували ся иад тим, який иебезпечий розбрат сей новий суспільний лад творив иа Україні, підкопуючи всяку політичну роботу, відбираючи всяку змогу до неї.

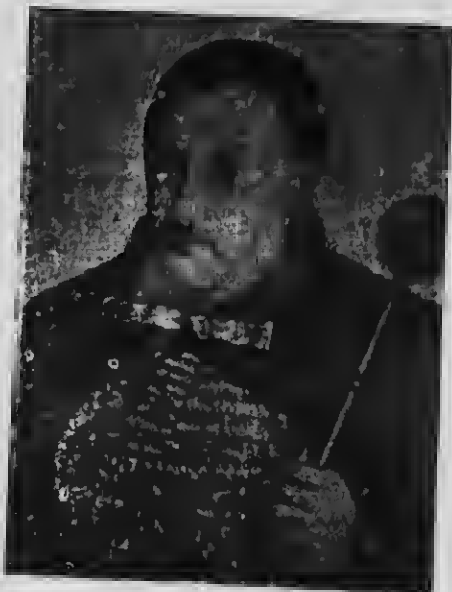
Часи Самойловича і Мазепа, що разом зайняли майже сорок літ часу—многоважиого часу, коли рішала ся доля вільного ладу, заведеного великим повстаннем 1648—9 рр., власне на руїнах иедобудоваиого вільного устрою будували нову иеволу українського народу, що зїла потім всі останки й початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами—присвоюваннем земель і поневоленнем люду.

По великім повстанню 1648—9 р., по вигианію паиів, на Україні лівобічній проявила ся велнка маса свобідних земель, котрі собі люде займали вільною займанщиною, садячи оселі, хутори й розробляючи скільки хто мав сили. Але хоч здавало ся, що весь старий, панський устрій був „скасований козацькою шаблею“, але останки його пережили повстанне, і як пройшла перша буря, воии зараз стали відживати й поширювати ся, заглушуючи перші сходи нового, ще слабкого, неоформленого ладу. Зїстали ся маєтки православних монастирів і цер-

ков, що господарили в них по давньому; задержали свої маєтки пани-шляхтичі, що пристали до козацького війська й повипрошували собі потвердження на маєтки свої від царського правительства; а за ними почали собі випрошувати грамоти на маєтності і козацькі старшини.

Зайнявши місце польської шляхти, козацька старшина, як у згадувано, вважала себе також за панську верству, що має стати місце шляхти. Старшинські родини приймають герби шляхетські, вибирають або й видумують собі родоводи від різних шляхетських родів. За недостатчею власних збірних законів, які б нормували новий лад воєни по судах і урядах міських козацьких уживають старі збірні закони—Литовський Статут і Магдебурське німеське право міське, і в них старі поняття про права панської властительської починають всьмакати в нові відносини, точать самі постанови нового ладу та зводять його до поволі на старі дороги. На підставі тих старих законів серед старшини росли й скріпляли ся права на землю, права на селянський, не козацький люд.

289. Самойлович, з старого портрета.

Свобідні, незайняті землі старшина освоюла без всяких форм

ностей, так само як робили то козаки й селяне—тільки її займки були далеко більші, обраховані не на працю власних рук, а на підданську кріпацьку. Не вдоволяючи ся землями пустими, старшини випрошували від гетьмана, полковників, а то й від царського правительства, землі заселені, на яких жили вільні селяне і господарили на своїх землях як на власних. Несподівано сі селяне з своїми землями опиняли ся в руках „пана“—старшини, і коли сьому панови удавало ся дістати потвердження за якусь заслугу від царського правительства—западала плямка на віки: так як за польських часів соймове або королівське надання віддавало землі й їх вольних осельників на власність польському шляхтичеві. Знаємо вже, що р. 1687 гуртом потверджено за старшиною все, що встигла вона за той час випросити, від гетьмана старшина хотіла тоді, щоб і на будуще царське правительство гуртом потвердило надання гетьманські й вищій старшини, а також землі купле-

перед Хмельниччиною. По повстанню 1648 р. вільно було писати ся в козакн кождому хто хотів і мав змогу і достаток служити своїм коштом війською службу. Тетер заводить ся „компут“ (ресстр), і хто не вписаний був в той компут, не міг дістати ся між козаків, в був „посполитим“, селянном Снх селян обкладають даиинами і податками, а кол дуже були завзяті, то їх ріжними способами згаіяли з їх ґрунтів, а на їх місце осаджували нвопрнхожих, за умовою, чи без умови—„так як всі“, і так поволі всіх підводили під новий панщиний лад.

291 Василь Борхонський, наказаний гетьман перед вибором Мазепи

Власне в часах Самойловича, коли ото суиув иарід без памяти з Правобіча, а потім і снломшь переганяв ся,—починає гетьманський уряд і з свого боку також приводити „поспільство“ до „обиклого послушеинства підданих“ своїм панам. В тім часі се послушество ше не було дуже велике селяне мали помагати при похосі, ставити гати для млинів то що. Але раз взявши селян в свої руки, загородивши їм заставами дорогу иазад на правий бік, повели пани се діло скоро і вже в Мазепиних універсалах перших років XVIII в. (1701) признаєть ся законию панщина—два дні на тиждень, і крім того дань півсина, і то все для селян,—що сиділи на своїх власних ґрунтах, не були підсусідками.

Ой горе нам, не Гетьманщина—
Надокучила вража панщина,
Що ходячи поїси, сидячи виспиш ся!
—як співаєть ся в пісні.

Як на панщину йду—торбу хліба несу,
А з панщини йду—дні кришечки,
Обливають мене дрібні слізочки...

Розумієть ся, ся нова панщина страшенно бентежила селянство, що ше в свжій памяти мало часи безпанські, як собі на вільній землі господарило. Гірка злоба підіймала ся в нім на сю старшину, що так хитро і швидко вміла взяти його в свої лабети. Особливим гнівом дихали люде на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він як шляхич і „поляк“, як його прозвали, иапосів ся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозривістю ставили ся до всіх вчинків його і старшини; навпаки не підозривали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірнті, що все се дієть ся против його

воді. З особливою теж симпатією звертали ся до вождів правобічної козаччини, особливо до Палія, величючи його як вірного представника свободолюбної і вільної козаччини в протиставленню до Мазепи.

Мазепа і старшини чи не розуміли ваги сього, чи не вміли тому запобігти. Свідомі народніх жалів і недовіря, вони не звіяряли ся навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки наемні, з усякої наволочи—так званих сердюків, компанейців; просили також московського війська на Україну. Але не робили нічого, щоб знищити причини народнього невдоволення і їх відчуження від народу і простого козацтва все збільшало ся. А се з чвсом відбило ся дуже тяжко на них—коли їм прийшло ся стрінутися з московським правительством, за кермою котрого так довго і спокійно плили.

93. Мазепинне правління. Перші роки гетьманування Мазепинного виглядали як звичайне собі продовження гетьманування Самойловича. Далі будовано при помочи московського правительства і гетьманського „рейменту“ поміщницьку верству старшинську і щільно держала ся і вона і гетьман московської клямки. Неприємностями грозили тодішні московські замішання, боротьба партії царя Петра і царевни Софії—не вгадати було, кого тримати ся; але Мазепі пощастило вийти з сього щило. Його покровитель князь Голіцин упав на другий же рік, після нового, також нещасливого походу на Крим; але Мазепа, що ходив з ним разом, не тільки не попав в біду з ним укупі, а нагодивши ся в Москві під ту хвилю, попав в особливу ласку новому царевні, виправив з Голіцинських маєтків ті гроші, що заплатив йому за свій вибор, а для своїх рідних і близьких і для всеї своєї партії старшинської при сій okazji нового царювання випросив цілу купу ріжних надань маєтків, що як весняний дощ пролили ся на старшинські души, заохочуючи їх до дальшої вірности й „служби великому государю“.

Все се зробило дуже сильним становище Мазепи на Україні. За разом, користаючи з великих засобів, які дала йому спадщина по Самойловичу і всякі доходи військові, він дуже жваво заходить ся коло будівництва церковного, жертв на духовні й просвітні цілі. Немов щоб заглушити всякі поговорки ворогів, що він чоловік чужий, скатолчений, „Лях“, заходить ся Мазепа коло величних як на той час будівель, головню церковних, обдаровує важніші, найбільш шановані українські монастирі і церкви богатыми розкішними будовами, образами, ріжними дорогими річами, записуючи на кождім місці перед очима і уявою народу свою побожність, прихильність українській народности і культури, і зразом—свою славу, могутність, багатство. Навіть після того як ся українська церква, так богато нм обдарована,—мусіла за наказами

царськими його проклясти і відректися від нього, і всякі пам'ятки на Мазепі знищено, затнрано всяку пам'ять по нм, — ще й тепер уся Україна повна тих ржнних пам'яток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того що в тм часі підходило під розумінне української культури.

Печерську лавру Мазепа відновив, обвін монументальною каміною огорожею, що й тепер дивує око глядача, поставив гарні брами з церквами на нх — так звану Святу браму і другу, так звану Економічну на стіні олтаря лаврської церкви ховав до самих останніх часів. В Пустинно-Миколаївськм монастирі вибудував нову величаву церкву св. Миколая (відібрав потім в 1831 р. від монастиря на воєнний собор). Вибудував наново брацьку церкву Богоявлення і поставив новий будинок для академії. Поставив величаву церкву вознесення в Переяславі — згадану Шевченком в його славній панорамі України:

292. Мазепа — з портрета в олтарі київської лаври.

Вечірнє сонце гай золотило,
Днпро і поле золотом крило;
Собор Мазепи снє біліє,
Батька Богдана могила мріє...
Київським шляхом верби похили
Требратні давні могили вкрили;
З Грубайлом Альта між осокою
Зійшлись зеднались мов брат з сестрою —
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянють не хоче...

Довго було б вичисляти всі пам'ятки Мазепині по Україні і по за нею. В церкві Гробу Господнього в Єрусалимі на великі свята й досі уживають замість антімінсу срібну плиту, артистично гравіровану (мабуть італійської роботи), „подаяніємъ ясневельможного его млости пана Іоанна Мазепи, російского гетьмана“¹⁾, як значить ся на ній.

Без сумніву, духовенство, старшина і вся твк сказати тодішня українська інтелігенція слвила такого щедрого і гоїного гетьмана, і як би не пізнійше нещастє, він зістав ся в пам'тці українській як незабутній протектор українського духового і культурного жнтя. Без сумніву, сі пам'ятки робили сильне вражінне і на масн народні, внаслід-

¹⁾ „Російського“ в значіиію „руського“, того що ми тепер зємо українськм мшанина імен, яка тоді не шкодила, аж нашими часами дала себе знати.

пам'ятки по-
уся Україна
для церкви
її культури
ною камін-
арні брами
иу Економ
рки ховав
Пустинно-
дував нову
(відібран
я на востр-
о брацька
див новин
вив велич-
реяславн-
авній па-

строю—
и всі па-
о за нею.
в Єрусал-
живають
ь італій-
а Іоанна

тодішня
ьмана, і
і як не-
тя. Без
в велич-
нськ. м

калі подив для гетьманської власті і вельможности. Але через се не зменшалося незадоволення на гетьмана за всі ті явніща суспільні і економічні, які будили гнів і ненависть серед народу. В сій сфері Мазепа не показав відповідної розваги і проникливості, хоч різні події аж надто сильно накликали його увагу в сей бік — почавши від тих бунтів і розрухів, які піднялися в війську і по Україні против стар-

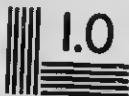
293. Мазепин дар Гробови Господньому.

шини по скиншеню Самойловича. Мазепа з старшиною заходилися приборкати парід страхом, залякати: замішаних в тих розрухах ловлено і віддавано на різні суворі карі, від бнтя киями включно до карі смерті в різних тяжких формах, і по сім „станула в мирі тишина і безбоязненне людем тамошним мешкане“, як записує сучасник Величко. Не можна сказати, щоб старшина не задумувала ся над причинами такого невдоволення, одначе на утшення його не знайшла нічого більше, як те щоб скасувати аренди заведені за Самойловича в 1678 р., за дозволом царським, на різні військові потреби, а головно на утримання наємного війська, яким окружав себе гетьман і старшина з огляду на неперхильний настрій народу і простого козацтва.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

2.45
3.0
3.6
4.0
4.5
5.0
5.6
6.3
7.1
8.0

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

Віддавано в аренду курення горілки, шииковаание нею і продажу тютюну і дегтю, і хоч при тім зіставлено право варити горілку для власної потреби (селяне господарі мали право зварити на рік одєї казан горілки для себе, козаки — по два, а пиво і мед скільки схочуть), то все таки сі „ораиди“ розбудили велике невдоволення між народом. Тому рішено було тепер пошукати якихось інших доходів, а ораиди скасувати. Але шових доходів не знайшли, а загальниого податку завести бояли ся, щоб не роздражити людей ще гірше, то кінець кіцеми таки ареиди зістали ся далі і покасовані були тільки деякі дрібніші оплати. Без наемиого війська таки й старшини й гетьмаи вважали неможливим підтримувати „безбоязиенне мешкання“ свое.

294. „Свята брама“ в київській лаврі.

Тим гетьман з старшиною і заспокоїли ся, але нарід не заспокоїв ся, хоч і не важив ся підняти ся против захищеного компанейськими та московськими ратями нового ладу.

Цікавим проявом тодішнього настрою являють ся проби повстання, вчинені Петриком Іваеииком в 1692—6 роках. Се був канцелярист військової канцелярії, що з якихось причин мусів сховати ся в 1691 р. на Запороже, і там пробував порушити Запорожців до боротьби з Мазепою за визволення українського народу від „иових панів.“ Січ як за Самойловича так і за Мазепи була ворожо настроена до гетьмаиського і старшинського прав-

ління і до московського правительства, на котрім опирав ся иовий лад. Кошовий запорозький Гусак в листах до Мазепи дорикав, що тепер в Гетьманщині бідним людям стало гірше як за Ляхів, бо кому й не треба і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печах палили, стайні чистили (зовсім так як иарікали на Поляків перед повстаннем Хмельницького) Петрик, знаючи такий настрій Запорожа, сподівав ся підняти Запорожців, і крім того дістати поміч від Кримської орди. Московське правительство, а з ним і Гетьманщина далі стояли на воєнній становищі супроти Криму й Туреччини, і хаи признав Петрика гетьманом українським і обіцяв поміч для визво-

лення України, щоб князівство Київське і Чернігівське з усім військом Запорозьким і народом малоросійським, з Слобідщиною і Правобережжям стало особною державою, а Крим буде її боронити від ворогів, за теж козаки не боронитимуть Кримцям воювати московські землі. Запорожцям Петрик казав: „Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих. Богдан Хмельницький визволив нарід малоросійський з неволи лядської, а я хочу визволити його від нової неволи— від Москалів і своїх панів“. І обіцяв, що весь нарід український повстане з ним:

„Я, пане кошовий, гордо своє ставлю— велить мені на сугави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклониться тобі— аби тільки хоч шість тисяч Орди взяв тай ходім! Думаєш, не допоможуть нам братя наші голоколінки з бідними людьми, котрих сердюки, орандарі та ти дуди, що їм царі маєтпости надавали, мало вже живими не їдять? Та вони як почують тільки, що ти з військом з Січи рушаєш, то самі тих чортів панів подавлять, і ми вже на готовий

лад прийдемо. А гетьман зараз на Москву втіче, бо там вся його душа, а тут тільки тінь одна, у війську Запорозьким“...

Від сих вістей про Петрика справді пішов гомін по Україні й затрівожив гетьмана й старшину. Люде похваляли ся: як прийде Петрик з військом Запорозьким, пристанемо, побємо старшину, орандарів та зробимо по давньому, щоб усі були козаки, а панів не було. Мазепа трівожив ся, просив московського війська, бо бояв ся, що як рушить сам з України, то піде повстаннс. Але страхи сі не правдили ся. Запорожці, хоч самі таким же духом дихали на Мазепу й усю старшину, не дуже охотили ся йти з Петриком на Україну, та й ставати союзниками Кримців не дуже їм хотіло ся. Літом 1692 р. Петрик дстав

295 Мазепина церква св. Миколая в Києві.

позич від хаана і з Татарами пішов на Україну; кликав і Запорожці
 іти з ними визволяти Україну від Москви, що замишляє поневолити
 решту нарід український і для того каже гетьманови роздавати люде
 в підданство старший—„аби люде наші за тим тяжким підданством
 оллошили ся і не змогли противити ся, як Москалі захотять сповити
 своєї замисли: посадити своїх воевод і взяти нас в вічну неволю“. Але
 січове товариство не пристало до Петрика, дозволило тільки ста
 охочим, і таких назбирало ся небогато. Петрикові листи, розіслані в

296. Мазепина церква Вознесення в Переяславі.

пограничні місця украї
 їнські, теж не мали
 впливу: Мазепине ви
 сько вже стояло на
 границі, і коли люде
 побачили, з якими
 слабкими силами і
 Петрик, не важили ся
 повставати. Мусів ве
 нути ся з самого по
 гранича і по сім на
 щасливім початку за
 ди мали ще менше

віри в можливість повстання. В 1693 і 1696 р. Петрик пробував
 підняти Україну, але мав з собою самих Татар, і за останнім разом
 вбив його оден козак, щоб дістати нагороду, обіцяну Мазепою за
 голову Петрика—тисячу карбовалиців.

Але настрій через'се не покращав. На Січ далі тікала сила
 кого бідного, неімушого, незадоволеного люду,—даремно гетьман на
 казував своїм „компаніям“ стерегти і не пускати туди людеї. Далі
 йшли з Січи погрози, що підуть нв Україну бити панів і арендарів, а
 Мазепа скаржив ся цареві, що „не такі страшні Запорожці, як цілий
 український посполитий нарід, весь перейнятий своєвільним духом—на
 хоче бути під своєю властю“ і готов'кождої хвилі перекинути ся до
 Запорожців. Коли в 1702 р. гетьман хотів стягнути полки против Се
 човиків, що під проводом нового кошового Гордієнка грозили са
 „знайти собі ииьшого пана“,—полковники спротивили ся тому, боячи
 ся, щоб не підняло ся повстання на Україні.

В другий бік так само тікали люде за Дніпро до козаків Паліє
 вих, що почавши від 1689 року починають повставати проти сує дин
 лнів, грозять ся „прогнати Ляхів за Вислу—щоб і юга їх тут не по
 став“, і справді швидко поширюють свою козацьку територію на
 всі боки, вигоняючи шляхту. Поляки пробували приборкати ся ко

зачину, а скінчивши війну з Туреччиною в 1699 р. ухвалили скасувати її зовсім. Але Палій з іншими полковниками не давали ся, здобули найважнійші польські кріпости—Немирів і Білу Церкву і не на жарт збирали ся воювати ся з Польщею і се вабило людей, незадоволених порядками в Гетьманщині. Палій ставав народнім героєм і Мазепа зачинав уже бояти ся його гірше, як перед тим Петрика—що з нього піде повстаннє по Гетьманщині. „У всіх одна думка—йти за Днпро, і з того може вийти велика біда“, писав гетьман в Москву. „І козаки й посполиті—всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, зайдять нас Москалі“.

94. Перед розривом. Мазепа росписував перед московським правительством невдоволеннє народнє, що підіймаєть ся ив нього від сих „легкомисних і непостояних людей“ за його вірну службу московському правительству. Він хотів тим, очевидно, розіграти вдячність московську за такі прикрости, що спадають на нього за сю вірну службу, але не була се дуже мудра політика, бо всі попередні досвіди показували, що звичайно всі вірні служби забували ся, коли против гетьмана прокидав ся рух на самій Україні і московському правительству не рука була підтримувати його. Та мабуть Мазепа дуже сумно не дивив ся на українські обставини й сподівав ся, що за московською підмогою й своїми компанійцями він потрапить далі тримати ся безпечно, не дбаючи про настрій народий. Тим часом його вірні служби московському правительству дійсно стягали на козацтво і весь нарід український де далі все більші тягарі, і через те у людей не тільки „відпадало серце до великого государя“, як говорили сучасники, себ то пропадала охота до московської опіки,—але й на гетьмана як на вірного слугу, Москалів підіймало ся все більше гніву і жалю народнього—як то ми вже з попередних відзивів бачили.

Нове правительство московське, царя Петра, відновило війну з Туреччиною і Кримом в 1695 році і чотири роки раз-у-раз козацьке військо мусіло ходити походами куди посилав цар—то на турецькі гори, то на Татар, а крім того сильно терпіла Україна ще й від татарських нападів через сю війну. Та се ще було нічого, як виявило ся потім. Гірше йшло далі. Скінчивши війну з Турками, цар Петро пристав до війни Польщі з Шведами, щоб при сій okazji відкрити Московщині дорогу до Балтійського моря. І знов почавши від 1700 р. козацьке військо мусіло ходити рік за роком, своїм коштом, не маючи ніякої заплати, в далекі походи на північ, де багато козаків пропало зовсім від непривичного повітря, від тяжкої служби, а котрі й вертали ся—то піші й голі, а до того приймали всяку зневагу від московського начальства, що ними там распоряджалось—било, лаяло,

калічило, робило що хотіло. Крім війни раз-у-раз уживано їх на різні тяжкі роботи, на будівництво кріпостей; 1706—7 роки сила народу мусіла працювати коло будови нової кріпости в Кнві, на Печерську, бо цар Петро бояв ся шведського походу на Україну. Козаки мусіли робити зимою і літом, під доглядом московських приставників, що поводити ся з ними грубо і немилосердно. До того ще раз-у-раз шведняли через

297. Мазепа—з портрета Бутовичів

Україну московські полки і команди і чинили всякі кривди, забирали всякий припас, поводити ся грубо не тільки з простим народом, але і з старшиною. З усіх боків підіймали ся „плач, стогін і лемент“ козацтва, народу, і навіть найбільш покірливі перед московським панованням люде починали нарікати, що так далі бути не можна.

Ось як описує се Филип Орлик, пнсар військовий і довірений чоловік гетьмана в пізнішій листі:

„Зачала ся робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські і пили переходи через українські і до головної армії то рекрутів то всяких начальників, і полковників з старшиною часто приходячи до гетьмана

з жалями оповідали, що прнстави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові бють, уха шпадами обтинають і всяке наругу чинять. Козаки, покинувши, дома свої, косовицю і жниву, зносять тяготу і спеку на службі царського величєства, а там великоросійські люде дома їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке мзйно забирають, старшину бють смертельним боем. Два полковники, миргородський (Апостол) і прилуцький (Горленко), як головнійші і від нньших до Мазепи смілівійші, так сказали Мазепі: „Очи всіх на тя уповають і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемо ся в такій неволі, то й кур нас загребуть“. А прилуцький то потвердив такими словами: „Як і за душу Хмельницького завсїдн Бога молнмо, так нввакли ми і д...“

наші во вічні роди будемо душу і кости твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі зіставиш”.

Мусіла боліти від того душа й Мазепі самому, а крім того й різні тривожні гадки виникали у нього. Досі він опірав на московській підмоці; але з кінцем 1705 року московська справа в шведській війні починає обертати ся на гірше. Шведський король, сміливий Карло XII за сей час упорав ся з иньшими учасниками війни: королем данськими польським. Знищив партію короля Августа в Польщі, довів до вибору нового короля, а Августа примусив замирити ся і зрікти ся польської корони (1706), і так зістав ся сам оден Петро протнв сього страшного противника, що здобув собі славу непобідимого і необорного воювника. Треба було сподівати ся Шведів і на Україні, в на Москву була мала надія. Коли Мазепа завів мову з царем про небезпеку від Шведів, то цар сказав йому рішучо, щоб не сподівав ся помочи: не може йому дати московського війська, бо самому потрібне. Ну а з своїми силами Мазепі не було що й думати боротн ся з Карлом. Очевидна річ, що як би Шведи тільки вступили в покинену Московію Україну, то там зараз би підняло повстанне: люде, роздраженні московськими кривдами, певно прислали б до Шведів, а й таршина хто зна чи схотіла б стати проти них. Треба тямти, що з Шведами була звязана пам'ять про давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського, коли то під шведською протекцією і охороною мала бути забезпечна свобода і незалежність України. З сим були звязані різні надії і вонн так і зістали ся не розбиті і не опоганені, тільки не здійснені, бо Шведи тоді відійшли на бік. Тепер вони йшли на Україну, і старшина чула, як на неї неначе спадає обовязок довести до кінця діло, не доведене її предкамн—спробувати за помічю шведською визволити Україну від московської власти, що останніми роками так тяжко, безжалісно і немилосердно зтяжіла над українським житем.

З другого боку мав Мазепа не раз добру нагоду переконати ся, що московська ласка швидким конем їздить. В неспокійній голові царя Петра виникали все нові й нові проєкти, і між ними дуже часто випливали й різні комбинації що до України. То він задумував скасувати військо козацьке й завести на Україні рекрутчину. То думав зробити з України князівство для якогось потрібного чоловіка (напр. для англійського герцога Марльборо, через котрого цар думав втягнути в свої

298. Княжий герб, приготовлений для Мазепи.

п'яни Англію), і навіть на потіху Мазепи Петро був виросив уже у німецького цісаря титул князя німецького цісарства; виготовлено вважалося для нього і грамоту від цісаря і герб (див. мал. 298). Знаючи ближше Петра, Мазепа бачив, що як справді трапиться якась користна комбінація з Україною, то не поживує він ані гетьманських заслуг, ані його вірності. Неможна було на нього полягати, а треба було самому думати про себе.

До різних інших болючих справ приєднала ся ще одна, а ти про правобічну Україну. Правобічні полковники, задумуючи боротьбу

299. Портрет Мазепи в королівській шведській Грінгольмській галереї.

з Поляками, хотіли зеднати ся з Гетьманщиною, щоб мати від неї поміч. Почавши від 1688 р. Палії і інші полковники раз-у-раз просили Мазепу, щоб прийняв їх під свій „реймент“. Мазепа дуже рад був взяти під свою власть правобічне Подніпрове, але цар тому протививсь, бо був в союзі з королем польським і не міг прийняти земель, котрі Польща вважала своїми. Тим часом на правобічну козацьку налягла польська хмара: гетьман польський Сенявський в 1703 р. ударив на полудневі полки, в Брацлавщині і на пограниччю подільській тут козацьчина була найслабша і Сенявський погромив тутешніх полковників, заллв кровю тутешнє повстаннє. Палія він зачепити не наслідив ся, бо той був сильніший. Але і Палієви не було безпечно, і він по сім ще пильніше просив

Мазепу взяти його в оборону. Але цар не тільки не хотів цього, а навпаки ще пообіцяв Полякам, що сам приборкає їм Палія. Тоді Мазепа, не хотючи упустити правобічну Україну, постановив поступати, не оглядаючи ся на царську волю.

Літом 1704 р. цар поручив йому йти в правобічні сторони, нищити панів, що тримали ся шведської партії; от при сій okazji Мазепа й постановив забрати правобічну Україну. Але він бояв ся, що Палії може стати йому небезпечним противником, через свою велику популярність між козацтвом. Тому обернув справу зовсім несподівано: закликавши до себе Палія, звелів його взяти, а до Білої Церкви на місце Палія післав полковником свого племінника Омельченка. Палієві козаки здебільшого були при війську Мазепи; котрі були в Білій Церкві, хотіли боронити ся, але міщане білоцерківські, не хотючи усобиці, під-

дали місто, і Омельченко став правити Хвастівщиною. Перед Петром Мазепа несправедливо обвинуватни Палія, що він накладав з шведською партією, і його заслано на Сибір. Палієву пригоду оспівано в пісні, дуже розповсюдженій між народом, що довго намятав Палія й багато зложив про нього ріжних оповідань і казок:

„Піше, піше та гетьман Мазепа

Та до Палія лести:

„Ой, прибудь, прибудь, Палю Семене,

Та на бенькет до мене...“

Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко

На подвірє виїзжас,

А там його вельможний Мазепа

Вином з медом папувас.

Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко

Меду-вина та її лавив ся,

Та своїм вороному коню

Та и на гриву похидив ся

Ой, як крикнув вельможний Мазепа

Гей на свої сердюки:

„Ой, візьміть, візьміть, Палю Семена

Та лакуйте йому руки“

Так Мазепа заволодів правобічною козаччиною. Вперше отсе відважив ся Мазепа постуити против царської волі, але з початку пройшло се гладко: він виправдував ся, що поки в Польщі була сильна шведська партія, не годило ся віддати Полякам правобічних земель, і цар прийняв сі пояснення. Під Мазепиною рукою правобічна козаччина знову починає поширювати ся сильно. Одначе кінець кіпцем в 1707 р. цар иаказав Мазепі віддати правобічні землі Полякам. Мазепа не слухав і під ріжними видами далі держав правобічні землі, бо дуже дорожив ними і сподівав ся затримати їх за Гетьманщиною.

95. Шведчина. Між ріжними доказами на Мазепу переслав Кочубей при своїм доносі пісню Мазепою зложену. Як близькому до гетьмана чоловікови можна Кочубеєви повірити, що зложив її справді Мазепа:

Всі покою шире прагнути,

А не в еден гуж тягтуть;

Той направо, той налво,

А всі браття: то-то дяво!

Не маш любви, не маш згоди,

От Жовтої взявши Води

През незгоду всі пропали

Самі себе зюєвали!

Ей, братища, пора знати,

Що не нсим нам папувати,

Не всім дано всеє знати

І річами керувати!

На корабель поглядимо

Много людей полчило,

Однак стиринь сам керует.

Весь корабель управует.

Пчулка бідна матку маєт

І онос послухает.

Жаль ся, Боже, України

Що не ркупі маєт сини!

Еден живєт із погани,

Кличет: „сюди, отамани!

Ідм матки ратувати,

Не даймо ей погібати“

Другий Ляхом за грош служить,

По України і той тужить.

340. Військова печатка Мазепи

„Мати моя, старенькая!
 Чом ти вельмі слабенькая?
 Розно тебе розшарпали,
 Гди аж по Дніпр Туркам дали.
 Все то фортель, щоб слабіла.
 І аж в копець сна не міла“.
 Третій Москві юж годдуєт
 І ей вірне услугуєт.
 Той на матку нарікаєт
 І недолю проклинаєт:
 „Ліпше було не родити,
 Нежли в таких бідах жити!
 От всіх сторони ворогують,
 Огнем, мечем руйнують,
 От всіх немаш зичливости,
 Ані слушноу учтивости:
 Мужиками називають,

А подданством дорікають“.
 . . . . .
 Ей, панове емерали,
 Чомуж есте так оспалі?
 І ви, панство полковники
 Без жадної політики
 Возьміте ся всі за руки,
 Не допустіть гіркою мук
 Матці своїй більш терпіти!
 Нуте врагов, нуте бити!
 Самопали набиайте,
 Острих шабель добуайте,
 А за віру хоч уміте
 І вольностей бороніте!
 Нехай вічна буде слава,
 Же през шаблю маєм права.

Ся пісня може служити до певної міри поясненню політики Мазепи. Він хотів сотворити сильну владу гетьманську, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити розномисленність демократичного устрою одиозністю монархії об'єднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панування Мазепи. Але коли настав час, не зважив ся старий гетьман сміливо і одкрито покликати Україну до повстання, як писав у сій „пісні“ Він все чекав, мудрував до останньої хвили. Правда, що й ризик був великий і небезпека страшна.

Тривожно приглядаючи ся до успіхів Карлових, Мазепа вже досить давно забезпечив ся на обидві сторони: держачи далі лінію вірного слуги московського, мав зносини з шведською партиєю через своїх знайомих, і через них в 1707 р. завів переговори з новим польським королем з Карлової руки — Стан. Лещинським. Подобиць тих переговорів досі не маємо: Мазепа вів їх дуже секретно, не відкриваючи навіть перед найближшими своїми повірниками, дарма що між ним декотрі дуже налягали на нього, аби заводив зносини з Карлом — не знали, що гетьман уже має в той бік стежку. Та власне ся обережність найбільше підрізала Мазепу. Він все бояв ся чимсь показати себе аж до останньої хвили, ждав, що може без нього самі справи вияснять ся, і через сю обережність власними руками пущив те, що могло б потім йому дуже стати в пригоді. Не важив ся нічим показати народови свою неохоту до Москви. Послав війська дві, куди йому цар казав. А як на Дону, при самій границі українській підняло ся в 1707 році дуже небезпечно для Москви повстання донських козаків, під проводом Булавіна, Мазепа не тільки нічим не підтримав Донців, а ще й

своїми козаками поміг Москві задвинути се повстання — саме перед тим як сам він підняв ся против Москви.

Правда, за те йому до оствньої хвилі удво ся латаїти ся перед Москвою, і цар йому вірив у всім. Весною 1708 р. військовий судя Кочубей, розгніваний на Мазепу, що зблвмутив йому допську, з свояком своїм полковником Іскрою подали донос цареві і в нім оповіли про зносини Мазепи з шведською потією; та цар не увірив тому й віддав Кочубеяї Іскру на військовий суд, а той засудив їх на смерть. Але виграшка з того була певелика. Мазена, видко, покладав ся, як свого часу Бруховецький, що парід українській так уже на Москву розів ся, що кожної хвилі за ним повстане на неї. Але вийшло, що премудрив у тим, бо не приготувивши ґрунту для повстання, наперед знишив для нього всякі надії; але того він не знав.

В' 1708 р. в осени Карло воював в землях литовських, на пограничу України і Московщини. Саме мав рішити ся дальній плян шведської війни чи буде вона перенесена в землі московські чи на Україну. Як би Карло пішов на Московщину, Мазена міг би зістаті ся далі глядачем, і по тим, котра сторона взяла, гору, міг би безпечно виміркувати собі, кого тримати ся. Отже трудно вірити оновіданням, буцим Мазена кликав Карла на Україну: дуже не на руку було се йому. Взагалі про переговори Мазепи з самим Карлом досі нічого не відомо. Знаємо, що Карло збрив ся йти на Смоленск, на Московщину, аж раптом побояв ся, що в спустошених московських сторопах не буде чим прогудувати військо, і в місяці вересні (сентябрі) повернув на Україну, на Стародуб.

Ся вістка захопила Мазепу зовсім не приготванним. Саме перед тим за наказом царським повсилав він козацькі полки з України — в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, на Поляків, а на Україну, в саму середину її Петро прислав московське військо, вважаючи на нарікання Мазепи на непевний настрій українського народу. Тепер, одержавши вість про рух шведського війська, цар вперейми післав своє військо, що й перехопило Стародуб у Шведів, а Мазені наказав післати

301. Шабля Мазепи в чернігівськїм музеї (з написом: Іван Мазена, 1662)

туди ще й своїх бозав, и поміч московському війську. Слідом і сам цар рушив на Україну і Мазепі звелів прибути до нього самому. Настала страшна хвиля, де треба було рішити ся в той або другий бік. Властиво під ту хвилю Мазела був уже так обсочений, що не міг і рушити ся прогив Москви. Але він і старшина горіли бажанням не упустити сеї нагоди, коли можна було ще визволити Україну; ся думка, очевидно, так глибоко вплила ся и їх голови, що вони вже не міркували, як обставини обергають ся прогив них, рішили своїм переходом на шведську сторону і переважити справу в шведський бік.

302. Бандура Мазепи і його старшини, там же

День у день старшина наставляла на Мазепу, щоб посилає до Карла, порозумів ся з ним що до дальшої боротьби з Москвою спільними силами, і нарешті Мазела за спільною радою розлучав зносини з Карлом, просив його — як каже Орлик, перейти за Десну, щоб айти ся з Мазепиним військом. А в 20-х числах жовтня, обсадивши козацьким військом своєю резиденцію Батурицьку, з тим військом козацьким, яке йому зістало ся, і з старшиною поїхав до шведського табору, що стояв саме над Десною. На чім тут стало порозуміння між ними, не маємо більшших відомостей, і тільки з пізніших документів можемо міркувати, чого хотіли Мазела і старшини, пристаючи до шведського короля:

„Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом мапоросійським має бути вічними часами свободна від всякого чужого володіння“. Швеція чи інші союзні держави „ані для визволення ані для опіки ані для інших цілей не мають претендувати на власть над Україною і військом Запорозьким, чи на зверхність або яку небудь підвластність, ані не мають брати яких небудь доходів, чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогамі кріпости українські, які були б зброєю, чи трактатами здобуті від Москви. Мають Україну содержувати в цілости і иньшим не позволяти її неволити яким небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, вепорушність нільчостей, законів, прав і привілеїтій, авь Українз вічними часами свободно уживала своїх прав і вільностей без усякого ущербку“.

Се може служити за характеристику бажань і змагань Мазепи і його одводумців в сім моменті. Та скоро вони мусили переконатися, що помилиди ся в своїй гахубі.

об. Погром Мазепи. Своєю політику Мазела вів у таким секреті, що навіть козацьке військо, яке він вів з собою до короля, не знало

тро його звисли і довідало ся тільки на дорозі Про союз Мазепи з Карлом довідав ся цар Петро скорше, ніж українське громадянство; перше ніж Мазепа встиг оповістити українську людність про свій союз з Шведами, цар уже наложив свою тяжку руку на Україну, не дав рушити ся. Зарвз же московське військо обложило Батурина, здохло його через зраду одного чоловіка, захопило Мазепинні запаси і скарби, армату і всякий припас і страшно розправило ся з людністю: людей порізало, місто зруйнувало до решти, начальників віддало на страшні муки. По інших місцях також всіх підозрених в спілці з Мазепою і Шведами страшно карало, але з старшиною велено поводити ся ласкаво, вби затримати при московській стороні. Розіслано царські листи між народ, де предствлювано, що Мазепа передав ся до Шведів на те, аби Україну віддати під Польщу, завести на Україну уншу, а благочестиву віру викорінити; що був він богоодступник, тайний католик, українському народови ворог, обтяжав його беззаконними поборами. А від московського правління обіцяно Українцям всяку полегкість і ласку. Заразом усю старшину оповіщено, аби зіхали ся до Глухова вибрати нового гетьмана на місце Мазепи.

Натомість Мазепи і король шведський в своїх листах, котрі теж розсилали до українських людей, закликали всіх до себе, запевняючи, що король шведський не мислить ніякого лиха, а хоче Україну „од того московського тиранського іга оборонити“, вернути давні права і вільности, а Москва хоче Україну поневолити і коли тепер тому не запобіжать, не миє її погібіль.

Не знати, за ким би пішов український народ і старшина — чи за листами царськими чи за Мазепиним, якби мали волю вибрати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнійшого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибрати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тимже за всяку прихильність до Шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важила ся ворохиути ся проти Москви.

Старшина покірно прибула до Глухова, тут перед нею з ріжними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фігуру його на шибениці й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волі царській вибрано покірного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послухно кидало церкву анатему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, спішачи скинути

з себе підозрінне, свідчило свою вірність цареві і при тій okazji пильнувало урвати що небудь і собі з тих богатих милостей, які розливав цар на всю вірну старшину, в виді надань маєтностей, нових і відібраних від Мазепинців. Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до Шведів, чимало поверталося назад — як полковник лубенський Апостол, генеральний хорунжий Сулима, Галаган і інші. Сам Мазепа завагався і завів листування з царем; але кінець кінцем по-

боявся звірити ся на слово Петрове, та й Шведи стерегли його пильно.

Що замисел не удався, було очевидно. Але Мазепа ще дурив себе надіями, що справа обернеться на його користь, тому намовив Карла зимувати на Україні, і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівля на Україні знищила шведські сили. Одиноким успіхом було — що Запорозька Січ пристала до Шведів. Давніше була вона дуже неприхильна Мазепі, як московському і старшинському прислужнику, се ми знаємо. Кошовий Кость Гордієнко, Головка призвищем, що старшував в Січі почавши від 1701 р. був великий ворог московської і старшинської неволі й дуже різко виступав против Мазепи. Але тепер, як Мазепа перейшов до Шведів, Гордієнко потягнув в його бік. Однак пройшло кілька місяців, поки йому вдалося повести за собою січове товариство: запорозька старшина

303. Похід Шведів через Україну
(—марш Карла, — марш Мазепи йому на зустріч).

досить довго тримала ся між Мазепою і Скоропадським як нічия, і тільки в перших місяцях 1709 року перекинула ся рішучо на шведський бік і післала своїх послів до Мазепи, а в марті кошовий з військом Запорозьким прибув сам в шведський табір і витав короля латинською промовою. Шведи були дуже утішені сим запорозьким військом, його воєнним вишколенням і досвідом, але їм сей прибуток не пішов на здорове, а Запорожцям тим менше. Шведський король, щоб забезпечити собі зносини з Запорожем, посунув ся ще далі на Україну й застряг під Полтавою, що не піддала ся йому, а загоро-

жувала дорогу на Запороже. А на Січ післано московські війська й здобуто її, завдяки бувшому Січовику Галагану, що тепер, відставши від Мазепи, з усіх сил вислужував ся перед царем, а знав усі запорозькі стежки і доріжки. Запорожці піддали ся на обіцянку Галагана і московських офіцерів, але слова їм не додержано і немилосердно покарано за повстанне: „голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерти задавано, мертвих з гробів богато — не тільки товариства (козаків), але й ченців відкопувано, голрви їм відтинано, шкуру луплено, вішано: Запорожці по сім, які аашіли, перенесли свій кіш на татарську територію, до Олешок, недалеко устя Дніпра. І там Січа була 19 літ.

За сим погромом Січи, в місяці маю, наступив, місяць пізнійше, погром і шведської армії під Полтавою. Розгромлено шведське військо і останки його рушили за Дніпро на турецьку територію. Але московське військо йшло за ними слідом. Карл і Мазепа зневеликими відділами салдатів і козаків ледви встигли утікти за Дніпро, решта війська мусіла піддати ся московському війську, що догонило їх над Дніпром. Старшина українська, що була ще з Мазепою, піддала ся Москві здебільшого зараз по полтввській битві. Мало хто пішов за Мазепою: генеральний писар Пилип Орлик, племінник Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, військовий обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осаул Гр. Герцик й інші. Через степи утікли вони з королем до Тягині (Бендер) і тут отаборили ся з ним на кілька літ. Карло заходив ся втягнути докінче Туреччину в війну з Москвою, і се вдало ся йому. Але Мазепа не дожив до цього: зломлений, перемучений всякими тривогами, непевний свого життя (бо цар Петро не устанно силкував ся добути його в свої руки і візиру турецькому обіцяв 300 тис. талярів як би його видав) він росхорував ся і вмер 22 серпня. Похоронено його в монастирі в Галаці, на Дунаї.

97. Орликові ааходи. Старшина, що була при Мазепі, козаки та січовики з своїм Гордієнком все таки ще не покидали своєї думки про те, щоб за помічю Швеції й Туреччини вирвати Україну з московських рук: в тім був тепер вся їх надія. По довгих переговорах на місце Мазепи вибрано гетьманом Орлика (в квітні 1710 р.). При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське. Хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удало ся ніколи, — але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що звязали свою долю з визволенням України. В постановах сих богато нового, що могло б бути важним кроком наперед. Єсть тут і замітні початки чисто парламентарного устрою. Зазначено

тут, що останніми часами гетьмани стали присвоювати собі „самодержавную владу, узаконили самовластієм таке право: так хочу, так повеліваю“. Тому ся конституційна хартия постановляє на будуче такі порядки: три рази до року, на Різдво, Великдень і Покрову мають бути „генеральні ради“ в гетьманській резиденції для порішення всяких важійших справ; на ті ради мають приїздити: генеральна старшина, полковники з усею полковою старшиною і сотниками, виборні від полків „генеральні совітники“ і депутати запорозької Січи. Як ба

304. Портрет Мазепи в літописи Величка.

в управі гетьмана або в його ділах помітиє було щось шкідливе для народнього добра, тоді старшини і совітники мають право то „виговорити“ гетьманови, а він за те не має на них гнівати ся або їх карати. Без рішення отсеї генеральної ради гетьман може відправляти, тільки пильні справи, яких не можна відкладати, і то тільки за радою генеральної старшини. Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не має права вести. Не може також розпоряжати скарбом військовим: до того має бути вибраний генеральний підскарбій, а гетьман має свої доходи, призначені „на булаву і особу його гетьманську“. Далі постановляло ся, аби гетьман пильнував, щоб людям військовим і посполитим не чинено надмірної тяжкості, утиску і здиства, від котрого вони кидають свої оселі та йдуть „у прочку“, шукати лекшого прожитку в заграничних сторонах: Забороняло ся старшині і всяким „військовим і посполитим урядникам“ обергати козаків і посполитих до них не належних на свої господарські роботи, відбирати ґрунти або силою змушувати до продажі, забирати за які небудь гини майно людське або обергати людей собі на роботу, і т. д. Добре то все було — але не удало ся його здійснити, не удало ся укладчикам сеї хартії, вернути ся на Україну — заводити ті нові порядки. Надія, правда, якийсь час манила, а була хвиля, що й здійсненне

бі „самодер
ак хочу, так
на будуче
і Покрову
я порішення
ральна стар
ми, виборні
Січи. Як ба
мана або в
омітте було
ве для на
а, тоді стар
ики мають
иговорити
віи за те не
вати ся або
з рішення
ьної ради
ідправляти,
прави, яких
кладати, і
адою гене
ни. Ніяких
ин і коре
ман не має
е може та
ти скарбом
того має
генераль
булаву і
ильнував.
тяжкоти.
йдуть „у
бороняло
обертати
кі роботи,
ги за які
оту, і т. д.
удало ся
порядки.
дійсненне

ї здавалось дуже близьким. Король шведський прирік, що не зами-
рять ся з Московією, поки не дібеть ся, що Україні привериена буде її
свобода. Те саме дообіцяв Запорожцям хан кримський. Туреччина,
боячи ся московської переваги, теж пристала до Швеції, в осени 1710 р.
розірвала зносини з Московією і на весну визначила похід. Весною
1711 р. Орлик з своїми козаками і Татарами та помічними полками
польських панів з шведської партії рушив на правобічну Україну, в
ті полки правобічні, що від 1704 р. були під московською зверхністю.
Тутешні городки піддавали ся йому; піддала ся Умань, Богуслав,
Корсунь; генер. осаула Бутовича висланого зза Дніпра Орлик роз-
бив. Але коли приступив під Білу Церкву, тут діло не пішло, бо-
гато з Орликового війська поги-
нуло, а Татари тим часом почали
грабувати край, серце людей ту-
тешніх почало від Орлика відпада-
ти, і він скорше завернув ся назад.

Літом 1711 року рушив на
Турків цар Петро. Понадїявши ся
на обіцянки молдавські, необе-
режно загнав ся він на Прут, як
Шведи на Україну. А тут його
обступило турецьке військо і по-
пав він н остаинню біду. Орлик
сподївав ся, що тепер можна буде
продиктувати цареві свої бажан-

ня що до Українців: цар мусить зрікти ся всяких прав на Україну.
Та все поправили побрязкачі царські: візира турецького підкуплено,
він випустив Петра з його армією на дуже легких умовах, а україн-
ську справу в умові згадано такими неясними словами, що кождий
їх собі по своєму толкував. Орлик казав, що на основі сеї умови
Москва обовязала ся уступити ся з України по обох боках Дніпра, а
царські представники доводили, що в тих словах нема для Москви та-
кого обовязку. Турецьке правїтельство приняло толкованне Орлика
і заповіло нову війну з Московією за те, що вона не хоче уступити ся
з України. Але знов московські гроші все змінили: таки потверджено
торішню умову, а справу українську при тім пояснено так, що Москва
зрикаєть ся правобічної України (окрім Києва) і Запорозької Січи, а
лівобічна Україна зістаєть ся під Московією. Коштувало се цареві ще

105 Мазена з гравіюри кнїва XVIII віку.

100 тисяч червоних, але за те як ні силкував ся Орлик подвигнути Турків, щоб допоминали ся й лівобічної України -- як козакам обіцяли, -- все було даремне. Та й з правобічної України не було потіхи, бо на підставі давнійших трактатів претенсії на неї заявили Поляки.

Кілька років одначе з тим ще протягло ся, бо цар не виводив своїх військ з правобічної України: казав наперед перегнати людей звідти на лівий бік. Про се оголошено ще в осейні 1711 р. і потім чотири роки московські салдати перегоняли людей за Дніпро: тільки з кінцем 1714 р. віддали Полякам Білу Церкву й пішли за Дніпро. Орлик при кінці 1712 р. попробував з Запорозцями захопити сох правобічні краї, але сила їх була мала, і польське військо під проводом Сенявского (що йшло займати правобічні землі) розігнало їх без великого труду. Москва з Туреччиною в 1713 р. прийшла до повної згоди, і король шведський муів виїхати з Туреччици в свої краї. З ним поїхав і Орлик з кількома товаришами; иньші вернули ся на Україну. Запорожці теж почали просити ся назад, але московське правительство приймало ватаги їх, а цілої Січи не хотіло прийняти через умову з Туреччиною (1712 р.) -- аж як прийшла нова війна з Туреччиною, тоді її прийнято (1733 р.). Орлик з Гордієнком даремно намовляли Запорозців, щоб не вертали ся під Москву. Взагалі Орлик кількадесять л ще пробував використати кожду нагоду, щоб знайти пових союзників против Москви, заінтересувати їх українською справою, але зовсім безрезультатно.

306. Руїни Мазепиного будинку в Батурині, з старого малюнка.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Упадок козаччини і українського життя.

98. Обмеження гетьманської управи Союз Мазепи з шведським королем мав великі наслідки для українського життя. Він дав при-
стоку правительству московському—цареві Петрові і його помічникам
взяти ся сильніше до касовання української автономії. Таку лінію
московське правительство вело з самого початку, ми вже се бачили.
З початку полишило Україну в повнім завідванні гетьмана і старшини,
але потім все покорочувало власть гетьманську і самопорядкування
українське. Кожду перемену гетьмана, кожду трудну хвилю україн-
ського життя використувало воно на те. Кожного разу говорило ся,
ніби то потверджують ся „статі Богдана Хмельницького“, і Україна
стоїть на тім, на чім до Москви приставала, але в дійсности відносини
України до Москви все далі й далі відходили від порядків Хмельниць-
кого. Правда, від того щоб завести на Україні податки московські і
управу московську—від сього наміру московські бояре після народ-
ного повстання за Бруховецького відступили, або краще сказати—на
вільні часи то відложили. Поки що зіставили Україну ніби то у власти
гетьмана і козацької старшини; але посадивши своїх воєводів по всіх
більших містах і свої залоги військові, звязали ту гетьманську управу
так, що ані ворохнути ся було їй. Всі важніші справи не инакше мали
робити ся як за дозволом московським. За всім правительством москов-
ське пильно стежило, а роздаючи маєтности старшині, певне було, що
московські прислужники і від себе за всім будуть слідити, аби
в Москві чимсь прислужити ся.

Та сим московські правителі ще не були вдоволені, бо вели до
того, щоб зовсім скасувати всяку окремішність українську та порівняти
Україну у всім з землями московськими. І тепер от задумали вони
використати для сього з Мазепиної справи.

Хоч Україна, несподівано захоплена Мазепиним переворотом, ані

рушила ся на поклик гетьмана, але московські правителі вхопили ся за сю нагоду „Мазепина измѣна“ ніби то кинула тїнь на Українцїв, ославила як зрадників все українське громадянство і, мовляв, змусила московське правительство до заведення нових порядків, щоб запобігти зраді на будуще

Під перш, хвилию, коли важно було стримати Україну від усякого нахилу в Мазепин і шведський бік, про се не говорнло ся. Як най-

308 Мазепа оточений алгоричними фігурами, з тоїж гравіюри

скорше перевели вибір нового гетьмана, щоб його Мазепі противставити, але справу затвердження прав українських відложили на пізніше, мовляв на спокійніший час. Коли пройшов найгорячіший час і Шведів знищено, — старшина з гетьманом Скоропадським стала нагадувати цареві про потвердження. Просили охоронити Україну від самовільства московських генералів і всяких начальників, що за час Шведчини, поснаючи ся на аоенні потреби, хозяйнували на Україні як хотили, не питаючи ся иї полковників, иї гетьмана, страшенно гнобили нарід не шануючи иїяких прав і законів. Цар на сі пригадки ніби то згодив ся, старі права потвердив, але гетьманській власті давнішого значіння вернути не схотів. Навпаки, за кілька днів по тім потвер-

женню (31 липня 1709 р.) призначив московського боярина Ізмайлова „бути при гетьмані для порядкованія разом з ним всяких справ, з спільною радою, — з причини останнього повстання на Україні і запорозького бунту“ Ізмайлову поручено було разом з гетьманом пильнувати порядку на Україні і всього правління гетьманського і старшинського, а заразом пильно наглядати за гетьманом і старшиною. Рік пізніше додано ще одного такого резидента, і стало їх двох при гетьмані. Гетьманську резиденцію перенесено з Батурина до Глухова під саму московську границу і поставлено два московські полки задогою, щоб ті резиденти могла зараз арештувати гетьмана і старшину якби за ними виявило ся щось підозріле.

Сим одним уже підірвано гетьманську власть і відібрано гетьманов

вхопили ся
Українців.
яв, змусила
б запобігти
від усякого
ся. Як най-
ового геть-
противста-
ження прав
на пізній-
йший час
йший час
ина з геть-
ала нагаду-
енне. Про-
від само-
ралів і вся-
час Швед-
аоенні по-
Україні як
полковни-
но гнобили
х прав-
дкн ніби то
потвердив,
авнійшого
їв. Навпа-
м потверд-
Ізмайлова
справ, за-
іні і запо-
м пильну-
старшин-
иною. Рік
двох при-
Глухова
лки залю-
старшину
етманов
плати.

давнійше значінне.
Нічого він не міг
зробити без відо-
ма, а властиво —
без дозволу цар-
ських резидентів, і
кожний на Україні
розумів, що снла
не є гетьмані, а в
тих резидентах, в
царських міністрах
та ріжних довіре-
них людях. Вони
далі распоряджа-
ли ся на Україні
як хотіли по своїй
волі. Правитель-
ство царське об-
тяжало Україну
постоянн військ
московських, що
страшенно обіра-
ли людність укра-
їнську. А козаків
ганяло в далекі
сторонн, на копан-
не каналів, на бу-
дову кріпостей, в
околиці Петербур-
га, в Астрахань,
на Кавказ, „на ли-
ню“—як тоді ка-
зали, і там козакн
синули й мерли
цілими тисячами,
а котрі й вертали
ся, то потративши
здорове і весь при-
пас, а не дістава-
ли за се ніякої
плати.

349. Мазепа ніби то, старий малюнок з портрета, що ніби був тоді в монастирі під Лисянкою.

У Глухові у городі, во всі дзвони дзвонять,
 Та вже наших козаченьків на лннїю тонять.
 У Глухові у городі стрільнули з гармати—
 Не по однім козаченьку заплакала мати.
 У Глухові огні горять, у Полтаві димно.
 На могилі гетьман стоїть—геть там його видно.
 „Допевняй ся, пан-гетьмане, допевняй ся плати,
 Як не будеш допевнятись, будем утікати“.
 „Ой ідіте же, панове, до Петра до свата,
 Ой там буде вам, панове, велика заплаата—
 По заступу у рученьки та ще і лопата!“
 Сидить козак на могилі, сорочку латає—
 Ой кинув ся до черешка—копійки не має.
 Іхав козак на лннїю та й вельми обдуб ся ¹⁾,
 Іде козак із лннїї—як лихо зігнув ся!

310. Так званий Мазепин дім в Чернигові.

Полковник Черняк, що був при роботах на Ладозькім каналі, в 1722 р. так описував сю козацьку біду в доношенні своїм російському сенатови: „При Ладозі у каналної работи многеє число козаків хорі і помершнх знаходить ся, і що раз то більше умножають ся тяжкі работи—найбільше вкоринна ся горячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків за повелінне господина бригадіра Леонтіева без жадного бачення немилостиво бють при роботі палками,—хоч і так вони її не тільки в день і в ночи, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють—без спочинку до неї приганяють. Бою ся я отже, щоб козаків тут не

¹⁾ Мав черес повен грошей.

погубити як торік—що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернула ся, тому попереджаю сенат сім покірнійшим моім писаннем і рабсько прошу: благоволить не допустити моєї команди погинути до кінця при каналній роботі і аби не була переведена на иньші місця для зачинання иньшої роботи—сам Бог видить, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослабіли і ледви живі,—але щоб пустили їх до дому принаймі в первих числах септемврия, не заводячи в глибоку осінь, до роскиса і плюскоти"

В народніх піснях теж зістали ся ще, хоч слабі спомини сих каналних робіт:

Ой дали хлопцям широкі лопати,
Та післали хлопця молодого та канави
копати

Ой летів ворон да із чужих сторон,
Та летячи криче:
Ой сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче.

Ой летів ворон та із чужих сторон

Та летючи в гору крикнув:

„Щеж бо я хлопець, хлопець молоденький

Ой тутечки не привикнув!

Ой продай же, тату, та вороні коні,

Та викули мене, хлопця молодого,

Із темної неволі!"

Орлик, пізійше пригадуючи Запорозцям сю біду, толкував їм, що се „Москва“ умисно хотіла військо козацьке вигубити і для того „по кількадесят тисячей козаків указами своїми спровадивши, одних тяжкими і незвичайними роботами помордували, других голодом поморили, а иньших борошном гнилим отрухали з ящурками і з валном помішаним потруїли“...

Умисно не умисно, але страшенно тяжко лягало се на Україну Та ніхто не осміляв ся підняти голос против вотї грізного царя Ніхто не був певний ні свого життя, ні тим меньше—свого уряду.

Цар Петро не вдоволяв ся тим, що гетьманську управу піддано під такий пильний догляд, ще і від себе вмішував ся, визначав полковників і старшин сам своєю волею, против волі і без відомости гетьмана. Ріжні пролази за даруки генералам та міністрам діставали собі уряди на Україні, поминаючи гетьмана, і потім і в ву: собі не дули на нього. Почали далі давати українські уряди не тільки Українцям, а й Великоросиянам. Цар Петро наказав гетьману, щоб видав доньку за якого небудь великоросійського чоловіка, і коли Скоропадський, послухавши царського наказу, став питати для доньки якогось приємного цареві жениха—вказали йому на одного з царських довірених людей Петра Толстого, а потім цар, мовляв вважаючи на заслуги Скоропадського, сам від себе дав Толстому стародубське полковництво, найбільший з полків українських. Так зроблено перший початок, і потім все більше роздавано полковництва великоросійським офіцерам, комеидантам (давнійшим воеводам), так що перед смертю царя вже мало що лишило ся полковників з Українців.

Мішаючи ся так в управу українську в усяких справах малих і великих та чинячи тим велику замішку, цар заразом користав з кожного не порядку в гетьманській управі, щоб показувати на ті недоладности та немов для кращого порядку все більше покорочувати гетьманську та старшинську власть. Скоропадського він і призначив на гетьманство тому, що він був старий, плохий недотепа і ним легше було

311 Іван Скоропадський

по своїй волі обертати. Старшина хотіла Полуботка, так цар, оповідають, не згодив ся: він, каже, надто розумний, з його може вийти другий Мазепа. А при Скоропадським забрали велику силу ріжні його свояки і особливо молода і гарна гетьманиха Настя, з Марковичів родом: про неї казали, що то вона, Настя, носить булаву, а Іван (гетьман) — плахту. Зять гетьманський Чарниш, настановлений судею генеральним, завів великі не порядки, хабарництво і неправду в військовім суді. Посилаючи ся на такі не порядки в гетьманській управі, цар в 1722 р. приготував новий удар українській автономії. При гетьмані поставлена була рада, так звана „малоросійская коллегія“, з шести великоросійських старших офіцерів, з тих гарнізонів (залог), що

стояли на Україні, з бригадіром Веляміновим у головах. Ся коллегія мала пильнувати судів і приймати скарги на всякі суди і уряди українські — навіть на найвищий військовий суд і військову (гетьманську) канцелярію. Мала наглядати, щоб від старшини не були кривди і ти сноти козакам і посполитим і за порозумінням з гетьманом робити против того всякі заходи. Мала стежити за гетьманською канцелярією і всякими писаннями, що туди входять і звідти виходять. Мала пильнувати всяких доходів українських, приймати їх від війтів і урядників і видавати на військові та всякі інші потреби. А про всякі не порядки мала доносити просто сенатови.

Таке небувале розпорядження цар Петро в своїм указі пояснював не порядками гетьманськими, в канцелярії і в суді і в зборі доходів, і старшинськими кривдами: що у козаків і посполитих землі за

бирають, в кріпцтво повертають. Даремно Скоропадський іменем „всіх мвлороснійськик людей“ з плачем і слівми просив царя не вірити оповіданням про ті непорядки, не ламати старнк прав і порядків українських. Цар не послуквав, а щоб ивродови українському з крвщої сторуши ті нові порядки показати, розіслав по Україні друкований указ і в нїм писав, що колегія зводить ся ив те тільки, аби старшина людей не кривдила, і додав свій наказ, даний колегії, де згадувало ся про кривди старшинські.

Страшений се був удар і гетьману і всій старшині, всій гетьманській управі. Яке діло було, що справжня управа буде тепер в руках сеї колегії чи її голови, а за гетьманом з старшиною тільки порожнє імя зіставало ся. Дуже непокоїло також старшину отсе, що цар, покорочуючи її власть заразом підіймав против неї поспільство, обіщуючи суд і управу на старшинські кривди, виносив на верх справу исправедно заоклеених земель і незаконно закріпощеник людей та показував стежку до нової колегії з усякими скаргами в сїк справак.

99. Перше скасованне Гетьманства. Полуботок. Скоропадський так був врвжений тим, що звхворів і вмер. Але його смерть

дала царевн нагоду тільки до нового удару: він постановив зовсім скасувати гетьманщину. Одержавши відомість про смерть Скоропадського, він поручив заступати гетьмана полковинковн Полуботкови з генеральною старшиною і в усіх справак радити ся з Веляміювим. Разом з тим Україну з-під міністерства чи колегії (як тоді називали) заграничних справ, через котру гетьмани досі мали зносни з царським правительством, велів перевести в завідуванє сенату, зарівно з звичайними провінціями Росії. Коли ж старшина прислала до нього своїх послів, просячи дозволу вибрати нового гетьмана на місце Скоропадського, то дуже довго на се не давано відповіді, а як старшина на-

312. Гетьманька Настя Скоропадська.

гадувала, то літом 1723 р. цар дав таку відповідь, що справа гетьманського вибору зовсім відкладена не знати до якого часу. Цар писав в тім указі, що царське правительство підшукує особливо вірного і певного чоловіка на гетьманство, вважаючи на те, що „від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани виявили себе зрадниквами“, і не належить цареві про се докучати, „бо тим часом визначене Україні правительствої в ділах нема замішки“. Сими словами грізний цар не тільки відкладав справу, але й нагадувати про неї забороняв. Гетьманство мало бути скасоване очевидно на завсіди.

Але те що настало по скасованню гетьманства змушувало українське громадянство гірко жалувати за гетьманами. Хоч царське правительство справу так обертало, мовляв усе робить ся для кращого порядку і для охорони народу від кривд старшинських, але на ділі нові великоруські правителі не приносили ніякого порядку виї полекші народови, навпаки ще більше кривд, насильства і всякого обтяження народови прибувало, і всі жалували, що нема кому за нарід, за Україну стати—нема голови, нема гетьмана.

Голова нової колегії Велямінов поводив ся як правдивий старший, давав цакази старшині, всім розпоряджав ся, на самого Полуботка, гетьмана наказного, кричав як на свого підвладного: „Що твоя служба проти моєї? знаєш, що я бригадир і президент (колегії), а ти проти мене ніщо!“ Старшині похваляв ся, що так їх зігне, що тріснуть, а на пригадки про ствірі права українські кричав: „уж вші давниши велено перемістити, а поступати з вами по новому,—я вам указ!“ Коли так поводили ся з наказним гетьманом і генеральною старшиною, то можна собі уявити, як ставили ся сі великоруські начальники, почувши свою силу, до низшої старшини і до простих людей. Колегія позаводила небувалі податки і збори, протів давнійших прав, і розпоряджала тими сумами самовільно. Полковники з Великоросів, покладаючи ся на те, що правительство за них завсіди постоїть,—де ускакали ся ще більших самовільств і кривд, ніж Українці. Далі своєволили російські військові, обідали нарід постої. А козаків далі посилано великими партиями на далекі роботи, де вони гінули як мухи від тяжкої і неспривичної роботи, від незвичайного повітря і страви. Трапляло ся, що з п'яти—десяти тисяч, що посилали ся на ті роботи, гинула на місці третина, половина, а решта вертали ся каліками. Рахують, що за п'ять літ 1721—5 отак згинуло на тих роботах—на Ладозькім каналі, на Кавказі, на Волзі, до двадцяти тисяч козаків!...

Полуботок, чоловік енергічний і перейнятий любовю до своє краю, не міг дивити ся на се. Вважаючи, що за притоку до ламання

ава геть-
Цар по-
о вірного
асів пер-
асі геть-
докучати,
амішки".
і нагаду-
евидно

ло укра-
ьке пра-
цього по-
ділі нові
екші на-
тяження
за Укра-

й стар-
о Полу-
що твоя
); а ти
ріснуть,
давипи
зі!" Ко-
чиною,
ки, по-
Колеса
роспо-
оклада-
ускали
или ро-
ино ве-
д тяж-
рапла-
гину на
ть, що
кано-

сво
манія

старих українських прав служать різні українські непорядки, він пильнував завести кращий лад в українській управі і зробити край кривдам старшинським, на які посилав ся цар Петро. Росписав універсали, під тяжкими карами забороняючи старшині уживати козаків на свою

службу. Заводив кращі порядки в суді, щоб не було там хабарництва і суді для своєї користі щоб не кривдили людей: наказав, щоб у судах сільських, сотенних і полкових судив не сам оден судячи отаман, а засідало в суді кількох—абі оден другого пильнував. Установив порядок для апеляції—як на рішення нижшого суду скажити ся до вщого. Завів кращий лад в найвищому військовому суді.

Одначе правительство московське тільки посилало ся на ті непорядки та кривди, щоб за їх притокою „Малую Росію кь рукавъ прибрать“, як поясняв потім політику Петра його повірник—

отой Толстой. Тому заходи Полуботка колє кращих порядків не тільки не сподобали ся московським правителям, а навпаки—накликали на нього великий гнів їх. А то тим більше, що він разом з тим не переставав вкупі з старшиною допоминати ся (ще перед тою царською відповідю) дозволу на вибір нового гетьмана, скаржив ся на непорядки і грубе поводження великоросійських правителів і посилав ся на статі Богдана Хмельницького против тих нових порядків. Коли Велямінов прислав скаргу на Полуботка, що він противить ся колегії, цар Петро рішив ще далі покоротити права українські, викликав Полуботка до

313. Павло Подуботок, полковник чернігівський, наказний гетьман.

Петербургу з шийною голововищою старшиною, а щоб на Україні менше було вигалт старшини і козацтва під сю пору, наказав вивести військо козацьке на полудневу границю — мовляв стерегти Україну від Татар.

В Петербурзі Полуботок з старшиною подали цареві прохенне, щоб Україні повернено старі права. Посилали ся на те, що по статям Богдана Хмельницького ніхто не має мішати ся до козацького суду,

314 Церква в с. Борозині, що перебудована в будинку Полуботка

а тепер великоросійська колегія мішаєть ся в судові справи, приймає скарги і таке иньше. Але разом з сим вислало прохенне і Стародубського полку, де просили завести московський суд і полковником дати Великороса Полуботок казав, що се прохенне підстроїв Велямінов — щоб противдомогати старшини правителство могло покликати ся на бажання

української людности і касувати далі українські порядки. Цар, одержавши прохення, вислав на Україну свого довіреного чоловіка, Румянцева, щоб він розпитав ся між козацтвом, чого вони хочуть — чи старшинських порядків українських, як Полуботок з старшиною, чи порядків московських як Стародубівці, а заразом щоб зібрав відомости про кривдан людем від старшини.

Полуботок, довідавши ся про се, зрозумів добре, до чого воно прямує і чим може скінчити ся. Румянцев з Веляміновим легко могли добути від людей такі відповіді яких ім було треба, особливо, що Україна зстала ся без старшини і не було кому запобігти тому. Перед цим московським начальством люде здебільшого відповідали б так, як ім відповіди подавали, значить богато зібрало ся б голосів за введення московських порядків на Україні — ше як би до того не була ся надія, що людем повернуть землі забрані старшиною. Дожучи сам вихаги з Петербурга, Полуботок послав від себе людей на Україну з наукою, як поводити ся при тій ревізії старшинських кривд.

яку буде вести Румяицев, і які давати відповіді на його запитання. Разом з тим, на його бажання, козацьке військо, що стояло на полудневій гвниці над р. Коломаком, вислало до царя свої прошення, де скаржило ся на всякі кривди від нових великоруських правителів, на незаконні побори, на тяжкі постої московських військ і знущення народу від них, та просило знову дозволу на вибір гетьмана по давнім і порядкам.

Не було в тім, як бачимо, нічого незаконного, але цар Петро страшенно розгнівав ся, що Полуботок так іде йому впоперек дороги, звелів арештувати його і всю старшину, що була з ним в Петербурзі, і всадити до вязниці. Також наказав арештувати всіх хто складав коломацькі пункти і прислати їх до Петербургу. Не маючи в чім обвинуватити Полуботка в його політичній діяльності—бо власне поступав як найкраще для добра свого краю, розпочали против нього слідство про його правління полкове та про господарство про кривди людям і козакам, які звичайно тоді були за кожним старшиною—в тих скуплях земель козацьких, в кріпощенню. Так його тримали під слідством кілька місяців, і не дждавши ся того кінця він умер в осени 1724 р., в Петропавловській кріпости.

Ся смерть його у вязниці зробила велике вражіння на Україні, особливо між старшиною Полуботка прославляли як героя—мученика за Укрвіну. Оповідали, що він сміло докоряв Петровн за порушення українських прав, доводив, що придавлення України не робить йому ніякої чести—далекі більше слави правити свободним і вільним народом, ніж гнобити його силою. Пригадував вірність і службу Українців, і докоряв цареви, що за ті служби криваві платить їм гнівом і ненавистю: „За те все ми замість вдячності здобули тільки зневагу і поневірку, попали в останню неволю, платимо дає ганебну і незносну, змушені копати вали і канали, сушити болота непроходимі, гноючи їх трупами наших покійників, що цілими тисячами гиули від утоми, голоду і нездорового повітря; і всі ті біди і кривди наші тепер ще збільшили ся під теперішніми порядками: начальствують над нами чиниовники московські, не знають прав і звичаїв наших і майже безграмотні—знають тільки, що їм все над нами чинити можна“. Розгніваний Петро кркнув на Полуботка, що буде йому смерть за се, і звелів всадити до вязниці. Але як довідав ся, що Полуботок у вязниці тяжко розхорував ся, прийшов до нього сам, просив йому вбачити і лічити ся, щоб не довести до смерти. Та Полуботок не прийняв царської ласки і відповів: „За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судити ся у спільного і нелицемірного судії, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом“. і справді скоро

після того умер і цар Петро. Так оповідали на Україні, і по старих
 домах українських дуже часто можна було стрінути портрет Полубот
 ка і під ним підписані слова „з мови, що Полуботок говорив цареві
 Петрови“. „Вступаючись за отчизну, я не боюсь ні кандалів ні тюрми,
 і для мене лучче найгіршою смертю умерти, як дивитись на повшехну
 ігнбель моїх земляків“. Однак Полуботок на цих портретах не подо

315 Звичайний (світлий) портрет Полу
 ботка

бас на дійсний портрет Павла
 Полуботка: малюєть ся він ут
 далеко старшим, тож дум
 що на цих портретах представле
 ний його батько Леонтий, когрого
 помілкою помшали з його си
 ном Павлом.

100. Віднавлення гетьман
 ства і гетьман Апостол Укра
 їна загала ся безбороню в руках
 колегії й Велямінова. Визначнійш
 старшини сиділи в в'язницях в
 Петербурзі, всі иньші присіли з
 страху від царського гніву і кар
 і не насліджали ся піднести голосу
 против всесильного Велямінова,
 а ржиш підлизи прислужувались
 йому, помагаючи заводити мо
 сковські порядки на Україні. В
 Стародубський полк полковником
 призначено майора Кокошкіна, в
 Чернігівський теж Великороса
 Богданова. Україну наповнено

великоруським військом в декотрих полках стояло по цілому полку,
 в декотрих по половині і більше. Все се військо против всяких прав
 утримувало ся от уже другий десяток літ коштом української люд
 ности, і колегія накладала на удержання московських військ все нові
 і нові податки і поборн. Так напр. в 1722 р вона зібрала 45 тис
 рублів податків і 17 тис мір муки для московських військ, а в 1724
 вже 140 тис рублів і 40 тис мір муки і разом з тим дали иньшій ко
 козацтво всякими роботами, так в 1723 р вислано 10 тис козаків
 над Каспійське море, на р Сулак, будувати кріпость св. Хреста, в
 1724 р їх велено вернути, але на їх місце вислано свіжий відділ ко
 заків, теж десять тисяч, і так далі.

Страшенна руїна нависла над Україною і люди вже не знали,

звідки сподівати ся ратунку. Але смерть Петра (на початку 1725 р.) змінив відносини. Його жінка і наступниця Катерина з своїм головним помічником Меньшиковим не чула себе так сильно і певно, як грізний Петро, і вважала потрібним дещо попустити—між иньшим і Україні. Тим більше що заносило ся на нову війну з Туреччиною, військо козацьке потрібне було для війни, а разом побоювали ся петербурзькі правителі, щоб українська старшина, розгнівана всім попереднім, не задумала вчинити якогось бунту. Через те Катерина з Меньшиковим збирали ся дозволити вибрати гетьмана, скасувати колегію—повернути давні порядки в управі і скинути новозаведені податки. Одначе знайшли ся й рішучі прихильники Петрової політики, які авзято протнвни ся таким відмінам. Особливо Толстой між ними досилвв ся на наміри покійного царя, що він умисно не дозволив поставити гетьмана і покоротив власть полковників і иньшої старшини, „даби Малюю Россію к' рукам прибрать“,—в тім напрямі вже зроблено багато, а разом підкопано стнвновище старшини, піднявши против неї поспільство—„полковники и старшини съ подданными пришли въ немалую ссору“, і ніяк не можна тратити сих здобутків Петрової політики, повертаючи Україну до старих порядків. Сі голоси взяли гору, і все скінчило ся на дрібних полекшах: випущено з в'язниць арештованих старшин—котрі ще там не повмирали. Також зменьшено трохи податки і замість походів на Сулак заведено грошевий двток

Одначе незадовго, весною 1727 р., вмерла цариця Катерина, імператором російським став внук царя Петра, малий Петро II, а при нім всевласною особою опниив ся Меньшиков. Меньшиков же, захопивши величезні маєтности на Україні, був не в згоді з малоросійською колегією й стояв за приверненне старих українських порядків. А скоро по тім Меньшикова повалнла партія Долгоруких, захопивши під свої впливи молоденького імператора, ті ж Долгоруки були противниками взагалі Петрової політики, хотіли вертати все до старини, так що ся зміна тільки ще скріпила замірн повернути Україну до старих порядків.

Зараз переведено її наново з-під сенату в міністерство заграничних справ. Скасовано малоросійську колегію і заведені нею податки і побори. Старшин, яких ще тримали в Петербурзі, пустили на Україну, а натомість Велямінова притягли до слідства за різні непорядки, на які скаржила ся старшина і нарешті найважнійше—рішено перевести вибір нового гетьмана. З тим уже літом 1727 р. вислано на Україну тайного совітника Наумова, щоб він вчинив вибір гетьмана і був при нім резидентом. В тайній інструкції поручено йому не допускати вибора иньшої особи як тільки тої, котру правнтельство на се призначило. А був нею старий полковник миргородський Данило Апостол.

Про те одначе щоб протвнти ся такій волі царській, стврши
ані гадки не мала. Рада була, що відновляють ся старі порядки і при
няла б якого небудь гетьмаив. Апостол же був такн дуже підхожий ч

316. Данило Апостол, „нововибранний гетьман“ (сучасна
німецька гравюра).

рук своїх кривдою народньою. Так що справді можна було радити
якому гетьманови.

Старшина заявила, що радо приймає Апостола на гетьмаина і по
сім дня 1 жовтня (октября) в Глухоаі вчинии парадний вибір. Наумов
приїхав на площу під церкву, де стояло військо козацьке і нарід, за
ним несли гетьманські клейноти. Прочтвию царську грамоту, котрою

ловік для Українців,
тільки шо його пете
бурське правительств
призначало. Ви, бу
старий козак,— казали
шо мав сімдесят літ
а може й більше. Ви
ростав в тих часах,
як українська сила не
була зломлена і люде
не зневірили ся в мож
ливости вибороти для
українського народу
свободу і крашу долю.
Був (одеи з близших
товаришів Мазепи, як
той укладав ся з Шве
дамі, влє вернув, ся
скоро, поміркувавши,
шо з того шведського
союзу нічого не буде.
Тримав ся здержливо
і тим кінець кінцем
здобув собі віру і ласку
правительства, влє за
разом ніколи не встряв
в якусь ворожу для
України справу — вів
свою ліцію українську.
Належав також до не
великого числа стар
шин, які не замазали

кій, старшина
орядки і прий
підхожий час
Українців, на
о його петер
правительств
ло. Він був
зак,—казали,
сімдесят літ,
більше. Ви
тих часах,
ська сила не
лена і люде
ли ся в мож
ибороти для
ого, народу
крашу долю.
з близьких
Мазепи, як
ав ся з Шве
вернув, ся
міркувавши,
шведського
ого не буде
здержливе
ць кінцем
віру і ласку
ва, вляга
не встра
рожу для
раву — від
країнську.
ож до не
сла стар
замазали
о радити

визначено вибір гетьмана, і по сім Наумов запитав, кого хочуть мати гетьмаиом. Всі в один голос назвали Апостола, і так по три рази спитавши, Нвумов проголосив Апостола гетьманом. Апостол, як годить ся, відмовляв ся, але коли наставали на нього, прийняв вибір і зложив гетьмаиську присягу на вірність царевн. Була велика радість у сіх—описує в рапорті правительству Наумов.

Вже з сього оповідання бачимо, що повного повернення давніх порядків українських все таки не було. При виборі гетьманським не було вже мови при укладанні статей, які мали бути підставою української конституції; не potwierджувано й старих прав українських іменем царським. Резидент царський Наумов раз разом з гетьманом полагоджували ріжн справи, як от скарги на суд військовий. Сей військовий суд (генеральний) мав тепер бути мішаний, зложений з трох українських старшин і трох великоросийських офіцерів, визначених правительством. Скарбом військовим мали завідувати підскарбії— оден Українець, другий Великоросиянин. І в військових справах гетьмана з війською козацьким віддано під власть фельдмаршалови російських військ. А хоч вірили Апостолови більш ніж кому з української старшини, проте по виборі його на гетьмана одного з його синів держали в Петербурзі як закладня, для більшої вірности. Політика царя Петра таки не минула дурно й не була цілком відкенена новим правительством.

317. Данило Апостол, з старого портрета.

Але Українці тішили ся й тим, що позбули ся велямінівського правління й вернули ся до свого автономного життя— хоч і обкроеного. Апостол помаленьку і потихеньку пильнував скріпити власть і значінне гетьманське, ослабити впливи й мішання в українські справи російських міністрів і воєнних та адміїстративних чинів. Заразом, як і Полуботок, пильнував завести кращі порядки в урядах і судах і в цілім прввлінію українським, оборонити нарід від кривд старшинських, вивести самовільство і хабарництво, щоб не було притоки російському првви-

тельству мішати ся в українські справи та ламати українського устрою. А в відносинах своїх до російського правительства; показуючи йому всяку охоту і вірність, вів до повернення старих прав, стверджених статями Богдана Хмельницького.

При нагоді коронації молодого царя, на початку 1727 р. виїхав Апостол з старшиною і пробув при дворі більше як півроку, запобігаючи ласки царської й ріжних впливових на царськiм дворі людей для можливого привернення української автономії до давнійших прав. Наслідком сих заходів були „рішительні пункти“ постановлені царем і його тайною радою на подані гетьманом прошення в серпні 1727 р. Не привертаючи Україну до статей Хмельницького вповні, вони все таки дещо попускали з дотеперішньої політики, признавали деякі права українські бодай загально і подавали надію в будуччині на ділі дещо з того здійснити. Дуже важні обмеження української автономії зіставали ся все таки й на далі. Так напр. признано право свобідного вибору гетьмана—одначе не инакше як за царським дозволом. Право вибору старшини зіставлено за військом, але на ділі тільки що до низших урядів: так сотників мають вибирати сотенні козаки і вибравши кількох кандидатів, давати їх на затвердження гетьманови, полкову старшину має вибирати полкова старшина з сотниками і значними козаками і подавати на затвердження гетьманови; але кандидатів на полковників і генеральну старшину мали подавати на затвердження цареви. Суд український затверджено по статям Хмельницького—але з тим щоб далі в генеральному суді було три члени українські, а три Великороси,—хоч се зовсім не згідне було з статями Хмельницького; і так дальше.

Найгірше було, що і се все випрошувало ся, викланювало ся і так як дане було з ласки, могло бути кожної хвилі назад відібране—як і справді відібране було дуже скоро. Але що ж було робити, коли не чуло ся сили бороти ся, доходити свого права. Попередні події показали повну недостачу відпорної сили у українського громадянства—і Апостол вважав своїм обовязком гетьманським кланяти ся, просити і буквально—чолом бити за ласку цареви.

На підставі тих рішительних пунктів переведено вибір нових кандидатів на українські уряди і заповнено вакансії в українській управі. Далі, вибрано осібну комісію з українських юристів, яка мала зібрати в одно закони і права українські і виробити таким чинсьм український „свод законів“. Щоб зробити кінець розхапуванню військових і козаких земель, переведено ревізію прав на землю всеї старшини. Упорядковано на нових основах полкові канцелярії, де збирали ся справи полкової управи. В 1730 році видано дуже важну науку судам, в тім

дусі як заходив ся Полуботок: всі суди від сільських і сотенних по-
чавши до військового мали судити ся не одним судею, а з товарн-
шами, колегіяльно, і вказано порядок апеляції—обжаловання судових
рішень: з судів сотенних в полкові, а з полкових в генеральний війсь-
ковий; сей генеральний суд мав бути судом тільки апеляційним: вчи-
нати в нім справ не можна було.

Важною подією було також поверненне Запорожців. Я згадував
уже (гл. 97), що відчуженне від України під турецькою зверхністю
уїло ся Січовикам; дуже скоро і вони
почали просити ся, щоб російське пра-
вительство прийняло їх назад. Гордієнко
і Орлик стримували їх, як могли, але по
смерті Годієнка тим сильніше зачали
вони просити ся на Україну. Російське
правительство одначе не вважало мож-
ливим їх прийняти назад, поки стояла
згода з Туреччиною, щоб не порушити
трактату, яким Запорозців признано ту-
рецькими підданими; але обцяло їх при-
йняти, як тільки піде до війни з Туреч-
чиною; російському війську на випадок
такої війни було дуже важно мати За-
порожців по своїй стороні. На війну ж
зачало заногити ся вже з кінця 1720 х
років і поверненне Запорожців стало
справою найближшого часу. В 1733 р.
коли почало ся безкоролівє в Польщі,
війна була принципіально рішена, і літом того року Запорожцям післано
царську грамоту, що їх приймають назад під російську зверхність, але
коли перейти—про те обцяно дати знати. Одначе далі чекати Запорожцям
не можна було, бо хан кликав їх в похід у Польщу. Тому на початку
1734 р. вони вийшли з Алешок і перейшли на Запороже, на Базавлук.
Потім в Лубнях постановлено з запорозькими делегатами статі, на яких
Запороже вертало ся під Росію: жити їм на старих місцях, як жили до
1709 р., і свобідно промишляти; правити ся своєю старшиною, підля-
гаючи безпосередно головному начальнику російських військ на Україні;
стерегти границь, а за службу свою діставити від російського прави-
тельства що року 20 тис. рублів. По сім Запорожці зложили присягу
цариці. Було їх тоді всіх понад 7000 чоловіка.

Так були похоронені останні пережитки Мазепиного повстання на
Україні. Тільки невгомний Орлик, користаючи з нових заворушень:

318. Могила Гордієнка під селом
Алешок (коло с. Кам'янки)

з польського безкоролів'я і боротьби різних партій за польську корону, куди замішала ся також і Росія, та з російсько-турецької війни, силкував ся заінтересувати ворожі Росії держави українською справою та побудити їх, щоб сею справою зайняли ся, — але все те було даремне.

Сі Орликові заходи і в оден майже час розпочата війна в Польщі, в Криму та Молдаві змушували російське правительство бути обережним в відносинах до України. Воно стримувало ся і не повертало різко своєї політики, хоч в правительственных кругах російських давно повіяло иньшим вітром. Цар Петро II вмер 1730 р., його місце зайняла його тїтка цариця Анна і з нею вернул ся суворий настрій її дядька Петра I. Коли старий Апостол захорував тяжко — розбив його параліж 1733 р., цариця не дозволила передати правління українській старшині, а поручила правити Україною своему резидентови кн Шаховському з радою, зложеною пополовині з Українців і Великоросів; так приготовлено було нове правительство, що мало зайняти місце гетьмана по його смерті. За те зроблено деякі полекші в поборах та податках і зменшено число великоросійських полків, розквартированих на Україні, то що.

Апостол скоро вмер (в січні 1734 р.). Була то як на ті тяжкі часи теж на мала утрата для України. Без сумніву, він широ бажав добра своїй Україні і вмів працювати для того добра. Коли його політика похила і покїрна може вражати неприємно, то треба памягати, як трудно було добути ся йому на яку небудь твердшу політику маючи наоколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливости не то що боротьби, а й просто якогось гідного повождення, при звичаєні запобігати перед усім московської ласки, — та всяких пройдисвітів, ні з чим не звязаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасїдали на різних визначних урядах і не мали перед собою иньшої мети, як збогаченне своє і своєї сімі.

101. Друге скасування гетьманства. Смертю Апостола російське правительство покористувало ся, щоб знову скасувати гетьманство. На першу відомість про смерть його розпубліковано друкований указ, що на те аби вибрати «доброго і вірного чоловіка к тому знатному уряду» треба пильної і міцної розваги, отже поки знайдесть ся такий, цариця заводить «правління зложено з шести осіб». Царський резидент кн Шаховской з двома товаришами Великоросіянами і генеральний обозний Лизогуб з двома товаришами-старшинами будуть спільною радою полагоджувати всі справи гетьманського уряду. А бути їм в засіданнях в равенстві, і засідати по правій стороні Велд-

короснійським, а по лівій Малоросійським". Правити їм по „рішительним пунктам“ Апостола, а цариця обіцяє український народ заховувати при привілеях по статям Богдана Хмельницького.

Все се навіть виразами своїми дуже сильно нагадувало звісну вже нам грамоту Петра I, і справді згадки про статі Хмельницького, і про тимчасовний характер того правління писалися про око, а в тайній інструкції кн. Шаховському таки по широті пояснено, що про вибір гетьмана зазначено на тій тільки, аби не вийшло якогось замішання, а по правді правитель-ство зовсім не думає більше вибрати гетьманів, — Україну відведено назад під владу сената, як звичайну провінцію, і фактичним її правителем мав стати перший член нової колегії, кн. Шаховской. Рівність членів, зазначена в указі, зіставляла ся порожнім звуком супроти тих прав, якими був наділений перший член Князеві Шаховському секретно поручало ся пильнувати і наглядати українських членів правління, і як би за ними виявилось щось підозріле, то арештувати і на їх місце своєю волею призначати людей прихильних російському правительству, і взагалі в важних випадках не оглядати ся на ніякі інструкції, тільки поступати по мислі своїй.

Таким чином новий перший член мав в дійсності бути справ-

319. Порошниця запорозька, 1726 р.

жним правителем України, так само як колишній президент Петроматоросійської колегії. Але в тодішніх своїх правителях і шлагалі Великоросіянах призначуваних на українські уряди прийшло ся правительству російському розчарувати ся. Вони своєсполили, уїдали ся породни і післи його, правили несправедливо, покладаючи ся на довіру правительствна. Тут відбивали у громадянства всяку віру и московські порядки й московських людей, і не привабили слова про справедливість і оборону народу, що розсинали ся и московських указах про заведення нових порядків. Тому Шаховському наказано дбати також про те, аби членами нового правління і генерального суду призначували ся и Великоросіяна, люде гідні, такі, щоб українській народ до

320. Козашка шабля (збірка Українського Наукового тов. в Київі)

московських людей і московських порядків набирав охоти. Поручило ся також по данньому толкувати людям з простого народу, що ті нові порядки заводять ся для охорони людей під кривд старшинських, а на гетьманське правління валити всі непорядки і кривди, аби люде не бажали відновлення гетьманства. Нарешті для того, щоб українські вищі верстви зросійшити, рекомендувало ся Шаховському попомітно, але пильно відводити українську старшину від Поляків і иньших „заграничних жителів“, і зручно вести до того, щоб Українці женили ся і своячили з Великоросіянами.

Такі інструкції дїставав Шаховской і його наступники; можна собі уявити, як мусіло себе почувати українське громадянство під таким правлінням. Хоч царське правительство при тім наказувало звичайно вести свою політику „секретно“, „подъ рукою“, искуснымъ образом, але не було чого сподівати ся якоїсь делікатности в тих часах, коли не жалувано й своїх та найвиших, а не то що ту придавлену й перелякану українську старшину. Само правительство, як доходило до діла, забувало про всяку делікатність. Київського митрополита Ванатовича разом з ігуменами київських монастирів скинуло з урядів і заслало за те, що не одслужилн молебня в царський день. Взявши ріжні, зоргані-

...носиві підозріння на старшину, поручало обшукувати й забирати папери й листи найвизначніших і не в чім ненідозрілих старшин в тім самого Лизогуб, а найстаршого українського представника. Можна собі уявити, як поводився і Шаховской і його паступники з українськими людьми! Шаховской впахан паніть, що правительство занадто ще панькається з старшиною, і радни довсім віддалити її від всякої участі в правлінню та визначити одного намістника Великороснянина (розумів мабуть свою чесну особу). Правительство царське одначе не приставало на сі ради і заспокоювало свого занадто горячого представника, що українські члени в правлінню одлаcono нічого не значать, а як би їх довсім віддалити від всякої участі, то се могло б українське громадянство „припести в сумнів“. А як захоувалися при тім затверженні царським правительством права і привилеї, може показати такий приклад: кнівський міський магістрат боронив своїх прав против самовільств московських властей, отже 1737 р. тодішній правитель український (перший член колегії) київський Бяратніський, присклавшися до якоїсь дрібниці, арештував весь кнівський магістрат і разом з ними всі грамоти міста Кніва, а правительству пояснив, що зробив се на те, аби магістрат не мав на що посилати ся на доказ своїх прав і вільностей.

Крім отсього великоросійського правління тяжіла над Україною в сих часах також важка рука всякого воєнного начальства: київських воєнних губернаторів (що заступили місце давніх воевод) і начальників російських військ, що під час затажної кампанії турецької і кримської та війн польських розпоряжали ся як хотіли на сусідній Україні, командували українськими полками і всякою старшиною, не питаючи ся ніяких прав ні пунктів. Перелякана самовластем своїх московських правителів, їх суворим поведженням, підозірливстю і неперебірчивстю в тяжких карах, українська старшина мовчки корила ся, не осмілюючи ся навіть піднести голоса за своїми правами, за обіцяним вибором сеньмана і давніми порядками. Раділа, як ще їй давали якось жити, і держала себе як то кажуть „тихше води, ннзше трави“. Яке було тяжке те московське правління, виховане в суворий школі Бірона, показують різніші згадки Українців, коли на місце московських правителів в 1740 р. визначено Англіїця генерала Кейта: сей суворий вояка лишив по собі добру память тим, що був неохочий до тортур і всяких слідчих мук, був обережний в визначуванню кар, поводив ся з людьми привітно і ласкаво. І се вже було в дивовижу!

Коли так тяжко приходило ся українським верхам, то як уже було на сіоді? Тяжко приходило ся і від своєї старшини, що відсунена від всякого політичного значіння, не маючи сміливости противити ся по-

літиці московській, з тим більшою запопадливістю заходила ся к
збільшення своїх маєтків та хазяйства, коло збогачування свого потого
землями і майном усяким. Уступаючи ся перед московською політико
чинячи полю її, за те свободно, заробиши ласку правителів моск
ських, загарбували собі землі, кріпостила козаків і
сполитих, певна, що правителі дивитимуть ся кріз пал
і не дадуть ходу ділу, коли який небудь покрити
ний селянин або козак доходитьме своїх кривд пер
московськими властями:

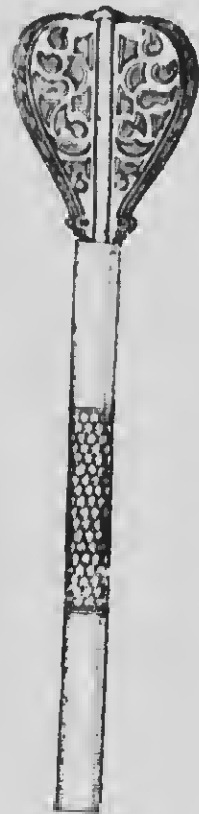
321. Булава (чер-
нігівський музей).

правительство, щоб иалякати старшину, вміло
скати чутки, що нові порядки заводять ся на те, а
оборонити людей від старшинських кривд; але на ді
у тих нових московських правителів так само не мож
було знайти ніякої управи на старшинські, кривди в
рошені серед лютого кріпацтва Московщини, до тог
звичайно великі хабарники, вони тягли за панами, а
за покритими людьми.

Замість справедливих і чесних людей, котрі мог
б захопити людеі до московських порядків, украї
ська людність бачила перед собою московських хаб
гів і своєвільників, призначених до неслучайно сув
рого і жорстокого поводження з людьми. Бачила ри
їних проїднесвітів, що лякали людей доносами, і дов
дили людей до тюрм, вязниць і засланих страшиим „с
ном і ділом“ (такими словами: що вони знають „сло
і дїло государево“ доношувано в страшну „тайну кан
целярію“ російську в усяких політичних справах). Зв
ний анекдот проге, як перезжий російський офіце
заїхавши з своєю командою до одного українського
пана і не вдоволивши ся трактованнем, яке було його
зроблене, причепив ся до свого хазяїна, що у нього
на кафлях печи між иньшим намальовані російські
двуглаві орли. Арештував його і відіслав в тайну кан
целярію обвинувативши, що він нече на своїх печ
царський герб „невідомо з яким замислом“. Тайна кан
целярія, побачивши в тім „слово и дїло“, взяла тог
бідного панка на допити, нащо він поставив на печ
царський герб і його пече? А хоч той свідками показав, що се звичай
кафлі, кундені на ярмарку, то все таки, щоб визволити ся з р
страшию канцелярії, мусів пожертвувати добрий табун коней, зог
худобу і чималу суму грошей.

одила ся ко
 вого потомст
 ою політик
 ителіи мож
 козаків і п
 ся кріз пал
 ь покривд
 х кривд пер
 нию, вміло
 ся на те, аб
 ид; але на ді
 само не мож
 кі, кринди
 ни, до тог
 а папами, а
 й, котрі мог
 рядків, украї
 ковських хай
 зичайно сум
 . Бачила рл
 сами, і до
 рашиим „с
 наюгь“ „сло
 ну „тайну ка
 (пранах). З
 ький офіце
 українськ
 ке було йог
 шо, у ньог
 ш, російсь
 в тайну ка
 своїх печ
 „Тайпа ка
 , взяла тог
 ив на печ
 о се звича
 ги ся з р
 оней, рога

Правительство і правительственні сфери, розуміючи, що Україн-
 не могло бути по серцю все те що виробляли вои з Україною,
 незвичайно підозрілао були настроені для Українців: все прислухали
 до якихось змов, зрад, і за кожду дрібницю готові були брати лю-
 дину на слідство—тодішне слідство, нечувано суворе, з немилосерд-
 ними муками, що й оправданному пераз відбирало здо-
 ровле на завсіди. Страшні перекази про сі допити і
 слідства довго ходили по Україні. „Не перестанали до-
 питувати, розпитувати, мучити ріжними машинами і па-
 релі—пекти шниою иещаславих людей, що попались
 в руки“, оповідає сі перекази пізнійший Українець,
 автор „Исторії Русов или Малой Россіи“; „діла сі і по-
 двиги на теперішній час здали ся б горячковими при-
 видами вбо божевільством, вле тоді се були справи
 важні, секретні—і давали великі доходи. Людей кату-
 вали і мучили на підставі самих тільки доносів та всі-
 яких причіпок перехожих і роскватированих салдатів,
 а ще більше—дезертирів і всяких заволок; для доноса,
 досить було сих слів—„о словѣ и дѣлѣ государевѣ“,
 і се „слово и дѣло“ було для злих і иїкчемних людей
 немов талісманом злоби і пімсти; містило в собі три
 пункти жия, чести і добра государевої особи і його
 фамілії. Кожного обивателя, хоч би й иайчесийшого і
 зоргім сього, брали на муки за доносом очевидного
 злодія і нікчемника: не учасував хто салдвта або якого
 небудь заволоки, не обдарував або иеобережно чимсь
 розгнівав—вже біда! Заволока іде до міського або
 сільського ивчальника і кричить перед ним, що має на
 того і того донести „слово и дѣло государево“—„куй
 в кайдани) його і мене!“ Начальство не маючи що
 розбирати, остовпівши від одного слова доносчикowego,
 куює в кайдани ознаково обвинуваченого і доносчика і
 відсилає під найпильнійшою сторожею в міністерську
 канцелярію¹⁾. А там не входягь в відносини доносчика
 обвинуваченого і в причини доноса—чи може він бути правдивий, не
 розбирають навіть, чи обвинувачений по свому віддаленню і способу
 жия може вчинити якусь шкоду цареві і його фамілії, котрих він не
 бачив і бачити не може. Сліпо тримають ся інструкції, ставлять до-
 носчика на тортури і коли він три способи їх витримає і тим донос

322. Пернач
Полуботка
(тамже).

¹⁾ Тут автор мішає з тайною канцелярією.

свій потвердить, то вже обвинувачений не має що казати: його мучать і замучують напевно“.

При тім тяжка військова служба для козаччини в турецьких, кримських і польських походах, а для людей ходженне з підводами, давання провіанту на військо, то задурно, то немов би за плату, котрої одначе не можна було дочекати ся.

Москалики, соколики, поїли ви наші волики,
А коли вернете ся здорові—поїсте й остати корови—

записує автор тоїж історії України на пам'ять, „як українські народи хвалили свою гостинність московському війську в турецьку війну“. З записок сучасника Якова Марковича: генерального підскарбія, довідуємо ся „як щідими десятками тисяч забирали волів з України для війська—з тим що на них пізнійше буде дана плата“!

323. Пернач Якубовича.

Страшенно нищено людей, отим забиранням худоби і провіанту, як і тими підводами, де люде не раз тратили свою худобу і з батіжками вертали ся на Україну без усякої заплати.

Ой у неділю рано пораненьку усі дзвони дзвонять,
Ой там наші, наші чумаченьки вози й воли гонять.
Ой почім тая Молдава славна що жовті пішки?
Ой у Молдаву гнали по чотири вози, з Молдави пішки.
Ой почім тая Молдава славна, що круті гори?
Ой у Молдаву йшли чумаки в жуланах, назад та голі.

102. Гетьманство Розумовського. Всі отакі обставини незвичайно тяжко відбили ся на насліднім житті. Україну зруйновано до решти. Московський міністр Волинский переїхавши через Україну в 1737 р. писав тодішньому правителеви Біронови: „До самого візду мого в Україну не думав я, що така вона пуста, і стільке множество тутешнього народу пропало, а й тепер стільки вигнано (на війну), що не зістало ся й стільки хліборобів, щоб їм самим для себе збіжа посіяти, і хоч то вважають за їх упертість, що багато поля лишило ся без засіву, але як по совісті розсудити, то й робити нема кому і чим—бо вже скільки торік волів викуплено і на підводах поморено, а тепер ще й понад то з одного Ніжинського полку взято в армію 14 тис. волів, а скільки з інших полків узято, того докладно сказати не можна“. А ще пізнійше, 1764 р., пригадуючи се все, старшина українська писала в своїм прошенні до цариці: „За минулої турець-

Його мучать
цьких, крим-
ами, даванне
трої одначе
—
ські народи
ську війну.
карбія, дові-
України для

овіанту, як
батіжками

ни незви-
о до реш-
в 1737 р.
ду мого в
во тутеш-
у), що не
а посяти,
о ся без
му і нема
морено, а
армію 14
сказати
старшина
ї турець-

ної війни крім того що Україна кілька літ несла її тяготу, утримуючи армію на кватирах, постачаючи провіант і фураж дачею, а ще більше — вибиранням силоміць на підводи коней і волів від усякого стану людей, — ще brano з неї всякі побори: волами і кіньми до тисясот тисяч і всякими иньшими для армії потрібними річами на рахунок місячної заплати, по квіткам або її без квіток. Так теж і під час останньої пруської війни забрано волів і коней. А крім того як і в попередніх роках, так і тепер Україна утримує провіантом і фуражом кілька полків на рахунок будучої заплати. Але за все вище писане, окрім деякої суми, заплаченої за волів і коней, забраних під час турецької війни, ніколи заплати не було, — і через се всі загалом обивателі українські, а особливо козаки її мужики прийшли до крайньої нужди і бідности.

Такі обставини викликали велике невдоволення, і горячі бажання повороту до гетьманської управи — і велику радість, коли сей поворот став можливим. Закінчення тяжкої турецької війни (1740) кількома місяцями тільки випередило смерть цариці Анни. По недовгій регентстві другої Анни в осени 1741 р. стався переворот і на царськім престолі, скинувши регентку, засіла донька Петра I Єлисавета. Се принесло зміну російської політики, що до України. Хоч Єлисавета вважала себе вірною ученицею свого батька в політиці, але в відношенні до України особисті симпатії змушували її до більшої поблажливости. Ще будши простою вел. княжною, позбавленою всяких впливів і значіння, вона закохала ся в гарнім двірськім співаку Олексію Розумовськім. Він був син рестрового козака з села Лемешів з Чернігівщини (теперішнього Козелецького повіту), мав гарний голос, співав у церкві, потім був післаний до Петербурга, до царського хору. Тут впав він в око царівні, котра зробила його управителем одного свого маєтку, ставши царицею обвінчала ся з ним потайки і до самої своєї смерти мала в ласках, зробивши фельдмаршалом і графом римського царства. Хоч неучений і не визначний здібностями, Олексій Розумовський був чоловік з тактом, при тім добрий і ширий; він умів добре знайти ся на такім незвичайнім становищі, в політику не мішав ся, але вірний зівстав ся своїй українській отчині і здобув для неї симпатії цариці. Зпочатку Українцям дано тільки деякі дрібні полекші, але в принципі рішено було відновлення гетьманства і привернення иньших українських порядків. В р. 1744 нова цариця приїхала в Київ, оглядала його святощі і відповідаючи на радісні привітання громадянства, виявляла свою прихильність і ласку українському народови. Прихильній настрій цариці до української справи, розумість ся, був звісний старшині, і сі обопільні заяви прихильности і довіря приготовляли ґрунт для того напрямку української політики. Запевнені в приязнім на-

строю цариці, генеральні старшини і полковники подали їй прошенн
 аби дозволила вибрати гетьмана, і цариця заявила свою прихильні
 сій справі та веліла прислати за сим парадну депутацію до столиці
 нагоді шлюбу наслідника Петра (з будучою царицею Катериною
 Коли ся депутація прибула, їй показана була велика честь, а на пр
 ложене прошенне про вибір нового гетьмана обіцяна прихильна в
 повідь. Справу протягано тому, що чоловік призначений правител
 ством на гетьманство ще не був готовий. Був то мол одший брат Ол
 сія Розумонського Кирило. Йому тоді тільки скінчило ся двадцять л

324 Медальон з портретом Олексія Розумовського і волоської цариці Єлизавети (переховується в родині Милорадовичів).

(родив ся 1724 р.); виховував
 його на великого пана і ви
 слали з гувернерами за гра
 ницю, кінчати свою освіту. Ро
 зуміється, се було звісне укра
 їнській старшині, і її депутати
 сидячи в Петербурзі, терпеливо
 чекали, аж поспіє той будучий
 гетьман. Нарешті в 1746 році
 привезено його з загранично
 подорожі, оженено з царською
 своячкою Катериною Наріш
 кіною, обдаровано ріжними
 високими чинами, орденами

титулами (між иньшим визначено його президентом російської ака
 демії наук!), і по тім усім вважали можливим подати його украї
 нській старшині на гетьмана. В 1747 р. дано сенатови указ про відном
 ленне гетьманства, а з кінцем 1749 р. цариця повідомила нарешті де
 путацію українську, яка все ще сиділа в Петербурзі, чекаючи відповіді
 що на Україну посилається царський представник і міністр, царицін сво
 граф Гендріков для вибору гетьмана, і з тим відіслала її на Україну.
 Дійсно в лютім 1750 р. прибув до Глухова сей царський міністр
 з великою парадю Українська старшина і всякі військові чини з ду
 ховенством заздалегід чекали його там. 22 лютого справлено в незви
 чайно святочній обстанові вибір гетьмана.

Напереді йшла військова українська музика, потім секретар міні
 стерства заграничних справ виз царську грамоту, котрій зібрані полк
 отдавали честь. За ним бунчукові товариші Гамалія з товаришами
 несли гетьманську корогву, а за нею йшов генеральний хорунжий Ха
 ненко з двадцятью бунчуковими товаришами.¹⁾ Потім бунчукові това

¹⁾ Бунчукові і військові товариші—почетні чини, вони давали ся значним особам з заслужених старшинських родів, котрі не займали ніякого уряду.

ші Маркович і Ширяй несли на червоній подушці гетьманську бунчук і за нею йшли генеральні старшини: судя Горленко, підскарбій Скоропадський і писар Безбородко, й при них 24 бунчукові товариші. Бунчукові товариші Лизогуб і Чорнолузький несли на оксамитній подушці гетьманський бунчук і йшов генеральний бунчужиний Оболонський з бунчуковими товаришами й иншою старшиною. Бунчукові товариші, два Горленки несли на оксамитній подушці гетьманську перу і за нею йшов писар генерального суду Пиковець з канцелярськими товаришами генеральної канцелярії і військового суду. Нарешті бунчуковий товариш Мокрієвич ніс військовий прапор і з ним ішли військові товариші, а в кінці їхав каретою царський представник Гендріков. Ся процесія пройшла в церкву і тут по прочитанню царської грамоти запропоновано присутньому „війську і народови“ вибрати собі гетьмана. Розумієть ся, всі заявили, що гетьманом хочуть Кирила Розумовського. Повторивши тричі своє запитання і діставши все туж відповідь, царський представник проголосив вибір Розумовського, і потім вся процесія з клейнотами пішла в иншу церкву, св. Миколая, на святочну службу Божу, відправлену з нагоди сеї радісної події. Генеральна старшина піднесла в дарунку царському представникови за труд і честь 10 тисяч рублів (величезну на той час суму), його товаришам 3 тисяч, а на утіху видано більше 900 відер горілки.

По сій усій параді вислано до цариці депутацію з повідомленням про вибір гетьмана; тоді цариця потвердила Розумовського на гетьманстві і видала укази, щоб гетьмана рахувати в рівні з російськими фельдмаршалами, а потім ще надано йому найвищий орден російський св. Андрія. Великоросійських урядників, заведених в Гетьманщині, показовано; під власть гетьмана віддано також Запорозьку Січ і взагалі відновлено український устрій, який він був перед 1722 р. — перед заведенням малоросійської колегії, і Україну знову переведено в міністерство заграничних справ. Одначе Розумовський, посваривши ся з міністром, чи як звано його — президентом іноземної колегії, сам потім попросив перевести його назад під сенат.

Так розпочало ся правління останнього українського гетьмана, що потривало без малого пятнадцять літ. Весною 1751 р. новий гетьман одержав від цариці гетьманські клейноти і грамоту подібну змістом до грамоти даної Скоропадському, відпущено його на Україну і він прибув в свою столицю. Знов з великою парадом справлено наступлення на уряд нового гетьмана. Подібним порядком як при виборі, тільки вже везли ся генеральними старшинами на конях і в каретах гетьманські клейноти, окружені бунчуковими і військовими товаришами; везено царську грамоту дану Розумовському і їхав він сам

теж в розкішній кареті, запряженій шістьма конями, оточений слугами і лакеями, в супроводі бунчукових товаришів, запорозьких козаків і компанейців. В церкві наступило проголошення царського потвердження, потім клеїноти відвезено до гетьманської палати, і гетьман приймав обідом старшину й інші чини. Українські літописці

325. Кирило Розумовський.

великою докладністю поопи-сували всі ці церемонії—останній відблиск української державности, і заховали їх в своїх літописах як останню радісну подію українського життя перед доконечним скасуванням української автономії.

Сам новий гетьман був чоловік зовсім чужий Україні й її життю. Він виріс в Петербурзі, був усім зв'язаний з петербурзьким панством. Його довіренним дорадником був Гр. Теплов, бувшии його учитель і чоловік хитрий і недобрий, українським порядком

неприхильний. Його пізнійша записка „про неурядки в Малоросії“ дала цариці Катерині матеріал против українського гетьманського і старшинського правління, для його скасування, і на Україні Теплова вважали головним провинником в скасуванні гетьманства. Оповідати, як ще в першій обїзд України з новим гетьманом стала ся пригода в Чернигові вітер здер з Розумовського кавалерію св. Андрія і Теплов підхопив її; з того стара Розумиха ворожила синові лихо від Теп-

лова і рада не держати при собі Теплова і не слухати, але той не послухав і від того пропав.

На Україні Розумовський нудив ся, проживав частійше в Петербурзі; держав себе не як товариш української старшини, а немов якийсь володар з божої ласки, і завів у своїй глухівській резиденції двір на взірць двору петербурського. В справі українські не дуже мішав ся, і Україною правила старшина по своїй волі, зносячи ся безпосередно з сенатом і російським правительством. З огляду на впливи і значінне Розумовського в правительственных кругах, ріжне російське воєнне і иньше начальство не важилось мішати ся і командувати на Україні по давньому. Клопіт був тільки через Запороже: все виникали на Січовиків скарги, то з приводу нової лінії кріпостей; що захопила старі запорозькі землі, то з приводу нападів Запорожців на землі кримські, турецькі і польські, і з Петербурга раз-у-раз наказували гетьманови тримати Січ в порядку, а в дійсности се було, розуміть ся, неможливо, і приготовляло Січи гіркий кінець. Поза тим українське жите під охороною царської ласки до останнього гетьмана текло досить спокійно, старшина мала змогу упорядковати устрій і відносини українські по мисли своїй: те що зроблене було нею за сей час, пережило потім і скасованне гетьманства, а в дечім дожило і до наших часів. В сім вага сих часів останнього українського гетьмана, хоч який не цікавий був він сам своєю особою.

103. Устрій і суспільні відносини Гетьманщини. З попереднього ми знаємо в головнішим, як формував ся устрій української Гетьманщини (див. особливо гл. 83). Військовий поділ на полки й сотні з часом осів на землю, став поділом на округи полкові й сотенні, а потім як скасовано польський устрій, сей військовий козацький устрій, зайнявши його місце, почав переходити в загальну управу, адміністрацію. Не так легко одначе було сьому військовому устроєви, приладженому більше до воєнної мобілізації, ніж до адміністрації, перейти в систему такого загального, общеземського правління. Коло сього треба було багато попрацювати, і кращі представники української старшини працювали над сім широко—але бачили ми, які труднощі стрчали вони в тім з боку російського правительства, що замишляло зовсім скасувати автономний український устрій, посилаючи ся на його непорядки, а зовсім не бажало його упорядкування. Полуботок згинув через сі свої заходи; Апостол в коротке своє правління встиг тільки дещо зробити в сім напрямі, а потім наступили тяжкі часи великоруського правління, коли нові власти і ріжні посторонні великоруські начальства, воєнні і адміністративні, своїми мішаннями й

ували до
сформу-
анцелярія
справами
ральний)
олегією,
генераль-
йськовий
початку
роблено
но суді
знійшій
енію на
о було
ськовий
скарбіїв;
аицеля-
нтроля:
арешті
анцеля-
она за-
ризна-
одами,
бирати
деяка
тільки
ки для
ршала
маном;
ньою

ків. В 1735 р. правительство відділило зпоміж козаків для дійсної військової служби 30 тис. „виборних“ заможніших, поділивши їх пропорціонально по полкам, а решту призначило в „подпоможники“ виборним (пізніше однак так обернулося, що навпаки ці підпоможники служили службу коштом заможніших виборних).

Головна влада в полку належала полковникові. Хоч в кожному полку була подібна полкова старшина як в цілому війську, але вона не мала в правлінні особливого значіння, і взагалі в XVIII віці влада і сила полковників незвичайно зросла. З того часу як московське правительство взяло в свої руки іменування полковників і заборонило гетьманові скидати їх без волі царської, значіння полковників дуже піднялося, і гетьман з генеральною старшиною не мали великої сили над ними. З другого боку втратило всяке значіння в полковній управі, так само як і в військовій, рядове козацтво. Самонарядування зісталося тільки в громадах козацьких. Навіть сотників полковники звичайно визначали

327. Панський будинок XVIII в.; хата поставлена полковником Гнатом Галаганом 1721 року.

свою властю, а хоч по закону сотників, чи кандидатів на сотника шибі то мала вибрати сама сотня, та се робили вже не сотенні козаки, а сотенна старшина—як що такі вибори робилися.

Таким чином од козацького самопорядкування не зісталося майже нічого, і на скільки зісталося ще взагалі самопорядкування, в справах, які виходили за межі громади, то було воно старшинське—лежало в руках старшинських родів, що під назвою товаришів бунчукових, значкових і значних військових сотворили привілеговану дідичну (наслідственну) верству—„шляхецтво“, як вони себе називали, і все правління гетьманське XVIII віку має характер панський, аристократичний (старшинський).

В повній залежності від нього стояли міщанські громади. Менші, так звані ратушні—підлягали просто полковній і навіть сотенній управі; більші, так звані магістратські—такі що мали повний магістрат, управу німецького права, мали бути незалежні не тільки від полковників, а навіть самому гетьману, тільки в деяких (справах) підлягати (таким городів в середині XVIII в рахують десять). Але й сими в XVIII віці розпоряджалися полковники досить самовільно. Духовенство,

хоч підлягало безпосередно синодови, через своїх владиків,—однак на ділі стояло також в сильній залежності від старшини. Не говорити вже про рядове козацтво і посполитих—панських підданих: вони стояли під повною властю старшини.

Останнє пановав старшини під рейментом Розумовського взагалі розвинуло і ствердило сей старшинський, панський характер Гетьманщини, який уже перед тим, з кінця XVIII віку так сильно почав значати ся. Пильнуючи можливо упорядкувати, довершити і викінчити суспільнополітичну будову гетьманщини, старшина робила її на своїх панських підвалинах і розвиваючи принципи панських прав старшинських, руйнували до решти останки старого демократичного люду. Велико заважили тут, на сі старшинські змагання, також законодавчі пам'ятки, за недостатчею свійського писаного права прийняті від старого устрою.

328. Значний старшина, з ікони початку XVIII в.

Я вже згадував (гл. 92), що звичайове народне українське право, яким мали судити суди в усіх судах, не було списане, і через се суди звертали ся до помочи збірників права, які були під рукою і задержали ся в судах міських—до магдебурського права, також до Литовського Статута, і то не в першій, ближшій до місцевого права, а в пізніших редакціях, 1566 і 1588 рр. глибоко перійнятих впливами польського шляхетського устрою і права. Хоч до них звертали ся в питаннях права приватного і карного, але при загальнім шляхетським характері сеї збірки законів її шляхетські основи набували все більшої сили, в міру того як виростала повага Лит. Статута.

Коли при відновленню гетьманства в 1727 р. на основі „рішительних пунктів“, була зібрана комісія українських юристів, щоб звести в одно українські закони, ся комісія, замість заходити ся коло збирання права народнього того що вважало ся справедливим і законним в народі,—взяла ся також за сі ж готові збірки права, уживані в українських судах: Литовського Статута і Магдебурського права. На сій підставі зробила вона свій збірник законів, скінчений в р 1743, під назвою: „Права, по которимъ судитя малоросійській народъ“. Хоч він не був правительством затверджений, але скріпив ще більше значіння статутуво-магдебурського права, і правліние Розумовського, заходило ся перевести постанови Лит. Статута про устрій і порядок судовий.

Оден з українських юристів того часу Федір Чуйкевич в 1750 р. предположив новому гетьманови записку „Суд і розправа в правах малоросійських“ і в ній, показуючи недостачі і хиби українських судів, подав плян реформи його в дусі Литовського Статута. В таким напрямі справді була переведена реформа в остятні роки пр. вліиия Румовського. Генеральний суд доповнено виборними депутатами від полків, на взірець польського трибуналу. Суди полкові були перемінені в суди гродські і мали правити ся на взірець польських старшинських судів. А для справ цивільних (гражданських) і поземельних заведені повітові суди підкоморські і земські, з виборних шляхетських (старшинських) судів. Гетьманщину розділено на 20 таких повітів.

Ся реформа, правду, не простояла довго, але вона показує нам загальний напрям старшинських змагань. Приймавши за своє право Литовський Статут, старшина при кожній нагоді проводила в життя ті основи шляхетського устрою, якими сей Статут перейнятий. Старшина дивить ся на себе як на шляхетську верству (сей термін—„шляхетство малоросійське“ з серединою XVIII віку входить все в ширше розуміння в усяких справах українських). Прикладаючи до себе постанови Литовського Статута про шляхетські права і привилеї, старшина претендувала на такі ж права в українськім устрою і житю. Так само як отсе реформував ся старий військовий устрій Гетьманщини на подобу шляхетського устрою Польщі—так само проводили ся понятя про шляхетські права в права маєткові, в відносини поспільства до панів, в права селянські—властиво в безправність селянську. З того дуже багато заціліло і по скасованню гетьманства. Так ріжні постанови цивільного права, взяті з Литовського статута, ще й досі мають вагу в старій Гетьманщині—нинішній губернії Чернигівській і Полтавській як тутешнє місцеве право; а понятя про шляхетські права старшини над поспільством дуже сильно вплинули на весь суспільний уклад Гетьманщини.

104. Слобідщина. Ослабленою, блідшою так би сказати копією Гетьманщини XVIII віку була сусідня українська Слобідщина, що займала нинішню Харківську губернію з сусідніми частинами Курської і Воронізької. Ми вже не раз згадували про неї, знаємо, що вона заселив ся українськими виходцями, як ті в тісні часи мандрували з українських земель, що були під Польщею, за московську границю й осідали за лінією пограничних кріпостей, вибудованих московським правительством—за так званою „Білгородською чертою“ що загорював дорогу Татарам в московські землі. Осідуючи тут на татарських шляхах, наші виходиї приймали на себе сторожеву службу й воєнну оборону отсього погранича, а за се від московсько правительства діставали ріжні права й привилеї.

Звістки про таких українських виходців маємо ще з другої половини XVI, потім в першій половині XVII в. Значна маса твнкнх ресельців вийшла в 1638 р. з гетьманом Яцком Острянином—було свмих козаків звиш 800 душ, не рахуючи жінок і дітей. Вони оселилися в околицях Чугуєва й організували тут осібие військо козацьке, але щось скоро сприкрило ся їм тут, вони збуитували ся, вбили Острянину й пішли назад за польську граицію. Потім особливо великий рух наступив, як нарід розчарував ся в Хмельниччині, особливо в Берестечка, в 1651 р. Українці йшли великими партиями, менші ватагами, селили ся слободами, ставили городи, та переносили козацький устрій в ті сторони. Так 1652 р. тисяча козаків з полковником Дзиньковським, прийшовши з сімями і всім господарством, оселилися над р. Сосною; поставили город Острогожськ і зробили початок Острогожському полкови. В тім же часі инші Українці оселилися над Псьом, поставили город Суми й положили початок полковнику Сумському. 1654 р. стрічаємо перших осадників в Харкові, що будують тут на другий рік город і т. д. Переселение потім тривало й далше в 1660, 1670 і 1680-х роках, і зайняло велику простору, як добра половина Гетьманщини, тільки рідше заселена.

За свою військову службу ці українські слобожане були увільнені від всяких податків і повинностей, їм дозволено жити й правити ся „по своїм обикlostям“, і на взір Гетьманщини вони організували тут полки, числом пять—Сумський, Ахтирський, Харківський, Острогожський й Изюмський. Полки поділяли ся на сотні й мали такий же устрій як в Гетьманщині, правили ся виборною старшиною; тільки безпосередно підлягали московським приказам, і взагалі стояли в більшій залежности від московського начальства, ніж полки Гетьманщини. Гетьмані пробували иамовити московське правительство, щоб віддало слобідські полки під гетьманське начальство. Особливо Самойлович добирав ся того, як Москва відрекла ся правобічної України. Але Москва маючи замір з часом і Гетьманщину поставити в подібне становище не здавала ся на сі представлення. Рано заведено в Слобідщині московське право—судияи по законам московським, тим більше що між українськими осадниками було де що і московської домішки таки вперше разу, і тутешня старшина російшила ся ще скорше і лекше ніж в Гетьманщині. Слобідщина служила московським правителям немов пробним камінем для касовання козацьких порядків, і звичайно правительственні реформи в Гетьманщині на кількадесять літ попередержали ся реформами в Слобідщині.

Уже в 1732 р. в Слобідщині попробували були зовсім скасувати старий козацький устрій; заведено замість козацьких полків драгуни

ще з другої маса таких...
 нином—було...
 . Вони осели...
 ісько козаць...
 я, вбили Остр...
 бливо велик...
 особливо піс...
 ми, і менши...
 иосили козац...
 з полковник...
 твом, осели...
 били почат...
 ці оселили...
 полкови Су...
 , що будуть...
 ало й дальш...
 онь, як добр...
 були увільн...
 ти й правит...
 організува...
 ьський, Остр...
 али такий ж...
 о; тільки бе...
 али в більш...
 анщини. Геть...
 віддало сл...
 ойлович до...
 Але Москв...
 е становище...
 бідщині, мо...
 ьше що мі...
 шки такі ві...
 екше ніж...
 елям немо...
 чайно пре...
 опередерж...
 м скасуват...
 ків драгу...

ьки, здатніших козаків зачислено туди драгунами, а всіх інших пе-
 реведено в селянський стан; офіцерів визначено великоросійських. Се
 викликало одначе таке невдоволення, що цариця Єлисавета 1743 р.
 скасувала сю реформу і відновила козацький устрій—одначе в спра-
 вах не-воєнних віддала сі полки під власть білгородського губерна-
 тора. Такий порядок протримався ще двадцять літ, до 1763—4 рр.,
 коли слобідські полки покасовано і заведено на їх місце гусарські вже
 на завсїди.

Суспільні
 відносини теж
 складала ся
 тут подібно
 як у Гетьман-
 щини, але та-
 кожще скор-
 ше підводи-
 ли ся під мо-
 сковські. На
 старих заїм-
 ках і військо-
 вих землях
 виростали ма-
 етності стар-
 шинські, за-
 селяли ся під-
 даними; стар-
 шина перехо-
 дила в по-
 ложенне мо-
 сковських поміщиків, некозацька селянська людність—в становище
 кріпаків. Величезні надання від московського правительства тим стар-
 шинам, які вміли особливо зарекомендувати свою вірність і покору,
 помагали тому. Сумський полковник Кондратіїв напр. за свою вірність
 дістав такі величезні надвння, що в 1780 р. його сімя володіла 120 ти-
 сячами десятин. Коли в 1767 р. обмірковував ся проект нових законів
 для Росії, декотрі слобідські депутати підіймали мову про відібране
 забраних старшиною земель і закріпощених людей та повернення їх
 в свобідне селянство; але се не мало ніякого успіху: поміщицькі й крі-
 пацькі порядки московські встигли вже занадто сильно закорініти ся.
105. Культурне жите Східної України—письменство і шко-
ла. З суспільного становища, як бачимо, Гетьманщина з Слобідщиною

329. Слобідщина в XVIII в.

Подвійним кільцем означені полкові міста; кільцем з кропкою сотенні, пункти-
 ром старі татарські шляхи; лінія Ахтирка-Білгород-Острогожськ се стара Біл-
 городська лінія укріплень, Орель-Донець се нова т. зв. українська лінія; будо-
 вана в XVIII в.

з їх устроєм все більше тратила свою вартість. Народне і козацьке самопорядкування почасти було знищене московським правительством, а що в ній не було знищене—набрало характеру самопорядкування старшинського, панського. Міщанське самопорядкування придушено, духовенство—теж. Селянську сірому поневолено. Козацтво лишилося без усякої участі в управі, та крім того козаків всякими способами

330. Покровська церква в Харкові (XVII віку)

позбавлювано козацького звання, переводжувано в поспільство без всякого права: уряді українські наповнилися безконечними процесами про безправно відібрані козацькі права (так звані „искавшіє козачества“) і неможливість добити ся права законною дорогою нераз доводила до кривавих бунтів против гнобителів-панів.

Так само тратила свою цінність Східня Україна і з погляду національної культури.

При тім переважно церковнім характері, який мал. українське культурне жите XVII віку і першої половини, або принаймні четвертини XVIII,— величезне значіння і вплив мало відданне української церкви під власть московського патріарха. Перед тим вона числилася під властю царгородського патріарха, а в дійсности була вповні автономна і незалежна, жила своїм самостійним житєм, під безпосередніми впливами громадянства, що

громадським вибором обсаджувало всі важніші церковні посади. Коли ж завдяки Самойловичови московському правительству удало ся добити ся, що митрополит київський піддав ся „під благословення“ московського патріарха (1685 р.) і константинопольський патріарх, під натиском турецького правительства дав на се своє призволення (1687).— тоді українському духовенству дуже скоро прийшло ся почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозріливу і неприязну.

Вже перед тим в московських кругах скося дивили ся і на українських духовних і на їх школи та письменство. Київську академію московські власти в 1660-х роках хотіли зовсім закрити, користуючи ся

козацьке
гелством,
ання стар-
лено, до-
ишило си
способами
вання, пе-
без вся
кі напов-
есами про
кі права
тва") і не-
законною
о кривавих
нів.

о цінність
націоналк-

ковнім ма-
ьке куль-
орі полови-
и XVIII,—
мало під-
під власть
еред тим
царгород-
ости була
кна, жила
д безпосе-
ства, що
і посади,
удало ся
словенне"
ріарх, під
(1687).—
чуті над
українські

на україн-
емію мо-
туючи ся

подішніми політичними змішаннями, що привели в унадок і київське культурне жите і академічну науку; тільки боячи ся, що з сього вийшло б велике невдоволенне на Україні, кінець кінцем московське правительство полищило сей намір. Київські видання також досить часто забороняли ся в Москві, а за патр Іоакіма, в 1670—80 рр. підняло ся правдиве гоненіє на українські книжки. Коли ж київську митронолію піддано під власть московського патріарха і москонські власти могли забороняти українські видання не тільки у себе, в Москві, але і на Україні,—тоді неприязне становище московських властей дало себе почувти дуже сильно і на самім видавничім руху. З початку могли бути ніби церковні—щоб не було неправославних гадок в тих київських вид: . Але скоро перейшло се і на ґрунт язиковий, чисто національний. В 1720 р. видано указ, щоб на Україні не друковано ніяких книг окрім церковних, і то з старих видань, а при тім щоб ся передруки старих церковних видань перед друкуванням виправлювано на нзір видань великоросійських, аби в них не було ніякого сліду української мови — „даби никакой розни и особаго нарѣчія не было". І за сим слідили дуже пильно; осібний цензор був призначений для виправлювання українських книжок, і тільки після такого справлення дозволювано друкувати книгу. Напр. в 1726 році хотіли надрукувати в Києві акафист св. Варварі, написаний митрополитом; але на се був даний дозвіл тільки під тою умовою, що акафист той перед виданням буде перекладений „на великоросійское нарѣчіе". Так бувало й потім, і дістати дозвіл на яку небудь книжку було дуже не легко, а коли вона мала бути українська, мала якісь українські прикмети—то їй зовсім неможливо. Так от 1769 року лавра кизьська просила синод, щоб позволив надрукувати українську ґраматку, бо московських букварів на Україні не хочуть купувати. Але синод дозволу не дав. Навіть старі церковні ґниги українського друку синод владикам наказував забирати по церквах і заводити патомість книги московського друку.

Все се, розумієть ся, мусіло дуже сильно відбити ся на літературній творчости і видавничім руху Східної України. Народній елемент в старім українськім письменстві XVI—XVII вв. і без того не був сильний. Хоч народня мова для зрозумілости народньої була введена в різні реліґійні видання ще в XVI в., але, бачили ми, не переводили ся противники такої простонародньої мови в реліґійнім ужитку, а й ті що стояли за уживанне народньої мови, все таки дивили ся на неї як на щось низше і меньш поважне в порівнянню з „справжньою", словянською мовою. По школах українських дбали головно про те, щоб навчити своїх учеників правильно писати словянською мовою, а

не журили ся зовсім про мову народню, її чистоту і правильність. Українські письменники XVII—XVIII вв. пишуть ся церковно-словянщиною, а до народньої мови звертають ся в ужитку буденнім, в листуванню, в записках, в віршах і жартах.

Теж саме бачимо і що до самого змісту, що до тем писань. Школа українська зложила ся під впливами релігійної боротьби і всю увагу свою звертала на школення богословське і полемічне; все инше

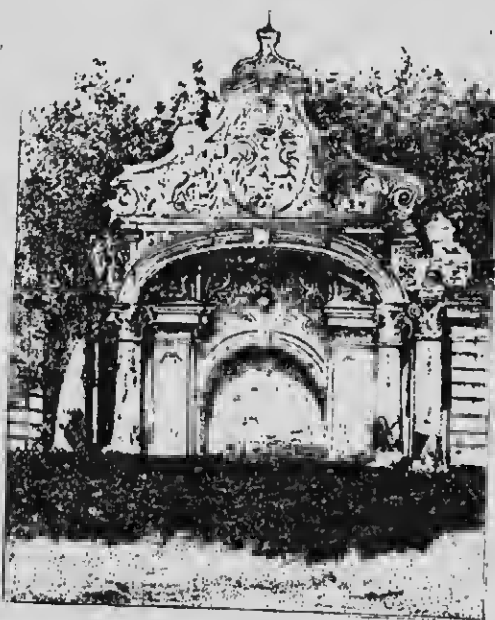
331. Полтавський собор.

служило другорядним додатком—історія, література, і ще менше науки природи і математичні. Книжність майже виключно була церковна. З рукописного матеріалу бачимо, що люде дуже інтересували ся історією, списували старі літописи (маємо цілий ряд українських відписів з старого збірника літописей київських і галицько-волинських), склали хроніки ближшого до них часу й історичні збірки. Але з свого нічого не було надруковано, окрім одного однісінького „Синописа“—коротенької історії Русі, зложеної в Печерській Лаврі, дуже мертво і виповно (історія козаччини, боротьба з Польщею і вся новіша історія України проминені в ній майже цілком). За браком иньшої книжки, а може й завдяки такій своїй „серйозности“ ся книжка була видана кілька разів (перше вид. 1674 р), тим часом иньші, далеко цінніші і цікавіші річі зістали ся в рукописах. Історичне письменство було взагалі досить богате; до наших часів заховали ся такі прецікаві річі як Львівська літопись про події першої половини XVII в., літопись Са-

мовидця про війну Хмельницького і пізнішу історію козаччини до кінця XVII в., багато літописей та хронік (напр. Супрасльська, Густинська, хроніка Сафоновича, Боболінського й ин.), багато козацьких хронік, як от Грабянки, Лизогуба, Лукомського й ин., прецікава, хоч часто невірна повість Величка. Твори ці чвсто дуже живо відбивають у собі те, чим жило, цікавилось і хвилювало ся тодішне українське громадянство,—але нічого з того не вважали потрібним надрукувзти ті духовні книжики, в руках яких лежали видавничі засоби. Не пройшло в друковані видання нічого з чудових історичних українських пісень, що складають ся протягом XVII віку, виробляючи поволі особливу форму—так званих дум, що обєднали в собі прикмети книжної мови і стилю з народньою поетичною основою. Назіть чисто книжні вірші на теми історичні абє побутові не попадали звичайно до друку—хіба якісь похвальні вірші ріжним добродіям, найменше інтересні, писані задля ріжних грошевих цілей.

Друкували ся книги як не церковні—богослужєбні, то релігійного змісту; але релігійна боротьба в другій половині XVII в. ослабла, чисто-церковні інтереси у ширшого громадянства тратили своє давнїше центральне значінне, а з тим і та релігійна книжиість все менше интересувала і захоплювала читача. Хотїло ся людям чогось живїйшого, свїжїйшого, близького до біжучого житя та його інтересів, а сього книга не давала. На перешкодї ставала, з одного боку, та обставина, що всі тодішні українські друкарні були в церковних руках, а з другого—ще бїльше те, що московська власть, як ми бачили, своїми заборонами просто таки загородила українській літературі всяку дорогу до тем живїйших і сучасних.

Правда, придввлені підозрливїстю і суворїстю московських властей люде навіть бояли ся порушувати теми звязані з сучасним житєм і його політикою. Але все таки з рукописної спадщини тих часів, з першої половини XVIII в., маємо й інтересні історичні писання, і побу-

332. Стара митрополіча брама в Київї.

тові вірші і з шкільної драми часом виходили річн живійші й інтересніші. Така наприклад драма „Милость Божія Україну отъ неудобъ носимыхъ обидь людскихъ черезъ Богдана Зѣновія Хмельницкого свободившая“, написана 1728 р. при нагоді відновлення гетьманства. Вона не тільки будила спомини тої великої доби, але й зачіпала різні сучасні справи, відносини України до Росії. Драма Георгія Кониського: „Воскресеніє мертвих“ (1747) зачіпали справи суспільні, становище селян-підданих. Були жартовливі інтермедії— побутові народні комічні сценки, писані народньою мовою, що вставляли ся в перервах шкільних драм для розвеселення публіки. До наших часів дійшли в рукописах такі сценки писані Митрофаном Довгалевським в 1730-х і тим же Кониським в 1740-х роках, справді досить живі й цікаві: вони виводять з комічного боку різні типи сучасної України та нинішних народностей. Пізнійші Українці ставили дуже високо ці інтермедії, прирівнювали до творів світових коміків Плявта і Мольєра, але нічого з того не могло тепер пройти в друковану книжку, через московську цензуру. Літературна творчість українська ниділа, зістаючи ся в ужитку рукописнім, а й всякий взагалі видавничий рух на Україні нидів і завмерав, відступаючи перед конкуренцією видавництва великоруських, і українська книжність все більше тратила впливи і значінне перед новими пелнкоруськими впливами.

Теж саме було і з шкільною освітою, і з тих же більше менше причин. Головним огнищем сеї освіти і взагалі культурного руху українського була київська академія. Після свого упадку в 1660-х рр., яку її московське правительство трохи не закрило,— вона паново упорядкувала ся, ноширила свою програму на взір католицьких, головню єзуїтських академій, і 1694 р. одержала від московського правительства потвердження титула і прав академії. Отсі часи гетьманства Мазени, широго покровителя українського культурного житя (як тоді сю культуру розуміли) були добою найвищого розвитку київської академії. З неї вийшло багато людей, які зайняли перші місця в літературнім, церковнім і політичнім житю тодішньої України і Московщини. Потім майже до самої половини XVIII п. вона зіставала ся головною школою для освіченого українського громадянства—не тільки духовного, а й світського. Гетьман Апостол, потверджуючи маєтности академії, зве її школою „всьому суспільству нашому благопотребною, де сини малоросійські в науках свободних мають наставленіє“. Справді, переглядаючи реєстр учеників академії того часу (1727), бачимо між ними хлопців майже з усіх значнійших старшинських родин; звичайно бувало в академії більше світських ніж духовних, і виходили вони потім на ріжну світську діяльність. Через те київську академію дуже цінено

і на взірць її засновувано вищі школи по иньших місцях і в Московщині (почавши від московської славяно-греко-латинської академії, заснованої і веденої київськими вихованцями) і на Україні, де на київський взір заснували ся колегії й семінарії в Чернигові, Переяславі, Харкові, Полтаві.

Тридцяті й сорокові роки XVIII в. власне були часами останнього розцвіту київської академії. Тодішній митрополит Рафаїл Заборовський (1731—1747) був великим прихильником академії. Він дуже багато нею займався і зробив для її добробуту і всякої вгоди (побудував нові будинки, бурси, церкви), так що її звали на честь його „академією могилянсько-заборовською“. Між тодішніми професорами її бачимо таких визначних своїми талантами і діяльністю людей як Митрофан Довгалевський, Юрій Кониський, Михайло Козачинський, а між вихованцями тих років цілий ряд пізніших діячів, між ними Григорія Сковороду і російського Ломоносова. Учеників бувало дуже багато, більше тисячі (1742 року 1243 душ, 1751 р. 1193 душ, 1765 року 1059 душ).

Але за сим останнім розцвітом наступав уже упадок. Служачи вищою школою для світського громадянства, академія мала характер богословський в своїй науці; при тім її наука опирала ся на давніх схолястичних методах, для того часу перестарілих і не цікавих і не йшла за поступами сучасної європейської науки. Реального знання вона не давала; літературне приготування, оперте на перестарілих взірцях, теж все менше було придатне для тодішнього часу. Отже коли появляють ся в Росії, в Петербурзі і Москві перші світські школи, київська академія й на взір її засновані провінціальні колегії не витримують конкуренції з ними. Заможнійше громадянство українське, старшинські родини починають посилати своїх дітей в школи столнчні, або в університети заграничні, німецькі. А київська академія з иньшими колегіями ставала все більше спеціально-духовною школою, де

333. Браńка церква в Київі (відбудована Мазепою)—з гравюри пол. XIX в.

хлопи вчили ся на попи, а широкого культурного значіння вона вже не мала. Українське громадянство, дуже шкучучи ся про освіту своєї молодіжи, задумувало ся над заснованнем університетів. Між ріжними бажаннями, поданими новій царниці Катерині II було поставлено також і се, щоб замість київської академії зложено університет з богословським факультетом, другий університет, без богословського факультету відчинено в Багатурні, а по інших містах їмшазії. Але російське привітєльство не сприяло сьому, і тільки з заснованнем харківського

334. Академія і студенти на їравіюрі зробленій на честь ректора Колячнського, на поч. XVIII в.

університету, квіттом місцевого дворянства, на початку XIX віку Україна дістала першу світську вищу школу.

Іоб. Національне жите східньої України. Політичні й культурні обставини, котрі ми отсе розглянули, привели українське жите до все гіршого упадку, і се було тим більш болюче, що східня Україна, а особливо Гетьманщина з поміж українських земель поставлена була ще в найкращі обставини—мала змогу якогось розвитку і самопорядкування. Одиаче й тут під суворим і підозріливим оком нового начальства замерало всяке взагалі суспільне жите, западали ся дороги до якої небудь громадської діяльності і люде замикали ся все більше в тісний круг своїх особистих, домашніх і родинних інтересів, затрачуючи самий нахил, самий інстинкт до громади і громадського життя. На розвалинах широкого і бурхливого життя козацького, на рунах політичної автономії, самоуправи і самопорядкування розвивало ся піклування про збогачення і забезпечення своєї родини, про збивання великих маєтків, великих доходів. Внуки козацькі, потомки тих що під проводом Хмельницького повставали і розваливали шляхетське панованнє над Україною, проганяючи магнатів-королевят,—тєнер самі поставали панами-магнатами, правдами і неправдами назбиравши великі маєтності і заселивши їх безправними підданими. Переконавши ся про неможливість боротьби з московською політикою і махнувши рукою на державні змагання українські, дбали про те щоб закріпити за собою зібрані маєткн, забезпечити поміщицькі, панські права свої, порівняти ся в правах з шляхецтвом

російським, відкрити собі дорогу до вищих посад, увійти між панство московське. Подібно як панство українське двіста—триста літ перед тим приспособляло ся до порядків і обставин Польської держави, в котру закинула його лиха доля, і не тільки старало ся навчити ся польського права, польської мови, а польщило ся й католичило ся, приподобляючи ся до державної національності, так тепер се пове українське панство з такою ж готовістю і скороспішністю йшло на зустріч бажанням російського правительства: не тільки приспособляло ся до нових порядків, але й приймало культуру нової держави, російську мову урядову і писемську.

Дарма, що культура російська стояла ще дуже низько. Кількадесять літ тому, за часів Дорошенка та Мазени України були першими учителями в Московщині, що пересаджували туди здобутки української культурного життя, а за Петрових часів трохи не всі вищі духовні посади в Московщині позаймали київські вихованці, духовні України, і навіть по московських школах заводили були з початку українську вимову, паломували хлопців московських на мову українську. Але так само як і перед тим, в XV—XVI вв., рішала тут не єпископська і єпископська держава перевага. Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного ґрунту під ногами, українська старшина хилила ся в політиці, хилила ся і в культурнім національнім життю та з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивила ся на Великоросів як на варварів, на півдиких, некультурних людей, але приймала великоруську мову і звичаї. Почавши вже з Петрових часів російська мова входить все в ширше уживання не тільки в зносинах з російськими

335. Митрополит Рафаїл Заборівський.

владами, але впливає і на мову внутрішнього українського діловодства, входить і в приватне життя, і в письменство України. Перед тим народна мова відступала на другий план перед мовою церковно-слов'янською та мішаною книжною мовою українсько-слов'янсько-польською. Тепер нова цензура не тільки виключила зовсім з друкованого слова народну мову, а і до всяких невеликоруських елементів церковно-слов'янської і книжної мови поставила ся незвичайно підозріливо, домагаючися, щоб не було ніяких ріжниць від мови прийнятої в московських сторонах—ніяких слідів українства. Через се стародавня українська мова виходить з уживання, а її місце займає мова

336. Київські школяри, на гравюрі зробленій на честь Заборовського (1739).

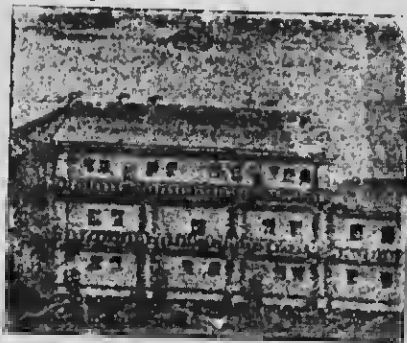
великоруська. А з тим як культурне життя оповленої Росії погроку наростає, з серединою XVIII віка, — великоруська мова й культура опановує все сильніше і українське громадянство. Українці пишуть по-російськи, беруть участь в російським письменстві, а чимало їх входить навіть в перші ряди нового великоруського письменства, займає в ним визначні і поважні місця, а нічого не робить для культурного життя українського, для письменства і культури України.

Такими слабкими показали себе Гетьмаїці, потомки борців за волю і самостійність України! Але при всім тим не можна сказати все таки, що існування української автономії, хоч би і в такій злинялій, обкросеній і зросійщеній формі було річею байдужою з погляду національного українського життя. Під пудрею французьким париками і модними вишнтими камзолами нового покоління українського громадянства, під його великоруською мовою і політичною службию зіставав ся певний український патріотизм, який з часом міг вилити ся в инші, далеко живіші і симпатичніші форми. Новий правитель України, що зайняв місце гетьмана Розумовського, Румянцев, з здивуванням завважав не одного з тих модних Українців, що „при всіх науках і в чужих сторонах обращенях зістали ся козаками і заховали горячу любов „до своєї власної нації й „солодкої отчизини“, як вони її називали. Не вважаючи на своє підданство під культуру великоруську вони були дуже високої гадки про український наріч. „Ся невелика купка людей инакше не відзиваєть ся, як тільки що то вони найперші на цілім світі і що нема від них нікого сильнішого, нікого коробрі-

шого, нікого розумнішого, і нема ніде нічого доброго, нічого користного, нічого дійсно свобідного, що могло б їм придати ся, і все що у них—то найкраще“—так парікв на український дух той же Румянцев в листах до цариці. Справді при нагоді складання „наказів“ до комісії 1767 р., що мала виробити нові закони для Росії, з несподіваною силою в усім українськiм громадянстві виявило ся щире привязанне до української автономії і самоуправи, до старих прав і привілеїв,—бажанне відновити їх при першій нагоді.

Нема сумніву, що існування українських автономних форм, хоч би й сильно вже обмежених і поруйнованих, підтримувало в українськiм громадянстві і почуте своєї особливості і сей український патріотизм—„республіканські мисли“, як їх назвав Румянцев. З сього погляду заохоченне Гетьманщини при давніших правах і порядках було все таки дуже важне і користне. Громадянство українське не було вироблене політично, національне почуте його було слабе, народні елементи в культурі малі; з огляду на се збереженне форм політичної окремішности навіть тих, які не зіставали ся, було важне для збереження і поглиблення національного почуття. Можна напевно сказати, що як би ці українські форми не були покасовані, а задержані далі, вони б не дали потонутн до решти українському громадянству (його вищим інтелігентським верствам) в російськiм морі, як се стало ся по скасованню української автономії. Нові політичні й культурні течії європейські з часом однаково вплили б иньший зміст в жите українського громадянства, дали б йому нові інтереси, нові відносини до народу і народнього житя. А національні форми як би не були знищені так, як се стало ся з повним скасованнем старих українських порядків, а стояли цілі, то новий культурний і поступовий рух на українській національній основі при щасливій хвилі міг би розвинути ся відразу серед цілого українського громадянства, і не приходило ся б зачинати його наново серед порожнього майже місця, як то прийшло ся потім робити діячам українського відродження XIX віку.

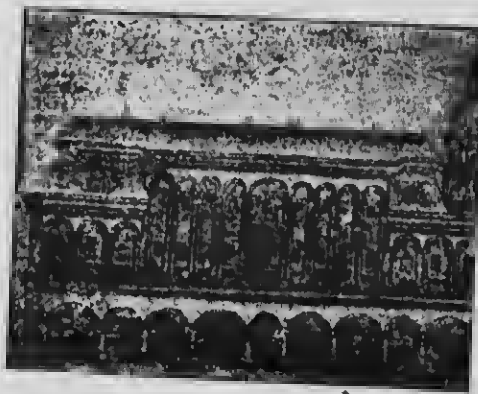
Отсим цінні були навіть ті поруйновані остатки української автономії, які держали ся в середині XVIII віку, і тому ми блізде спинили ся на їх історії. Як б не були вони ослаблені, розбиті, з національ-

337. Митрополича палата, з тоїж гравюри.

ного становнища не виразності,—все такі навіть пам'ять про них майже не збереглися, а потім велике значіння в пізнійшій українській відродженню.

107. Упадок українського життя в західній Україні. Об'єктом українського життя Гетьманщини і його упадок тяжко відбилися на всій Україні, бо саме в Гетьманщину до Києва перенесли культурне життя України ще в середині XVII в. Його освітніми й культурними засобами живила ся й західня Україна і болізно відчула своє відокремлення, коли польсько-російській кордон перерізав по жовтому тілу українську землю в 1667 р., відділивши західню Україну від східньої і Києва. Тому такі великі жалі й гіїв підняли ся тоді серед українського громадянства

338. Академічний будинок, звідти ж.

Москву, що вона зрадила Україну, і поділила ся нею з Польщею. Хоч як силкували ся українці затримати своє культурне національне життя в одності і суцільності, се ставало все тяжше й тяжше. Розділені політичними межами обидві головні частини України все більше й більше розходили ся, йдучи різними дорогами. Західня зіставала ся під впливом життя польського, східня підпадала впливам російським. Підданне кнівської митрополії підверхність московського патріарха, довершене против волі й бажання українського духовенства й суспільства, ослабило зв'язь єрархічну й улекшило заведення унії в західній Україні, а се розірвало зв'язь церковну. Зросійщення української школи і книжності в східній Україні відчужило від неї Україну західню. А що тим часом власні джерела національної культури ослабли й висохли в західній Україні, то з відчуженням її від України східньої іде все більший упадок у ній національного українського життя.

Ми бачили, що з кінцем XVI в. культурним центром західньої України стає Львів з своїм брацтвом, що зібрало наоколо себе і організувало не тільки львівське українське міщанство, а й взагалі українські елементи східньої Галичини. Однак ці елементи польщили ся і слабли, а слабло і львівське міщанство. Всі заходи його коло того, щоб вибороти собі рівноправність, можливість свободнішого життя і розвою зіставали ся без успіху. Польське міщанське правління відсувало Українців від усього, не давало ніякої можливості не то що національ-

про них мала
ню.

країні. Обме-
якщо відбива-
перенесло ся
ітними й куль-
відчула своє
ерівав по жи-
дню Україну
и ся тоді се-
омадянства на
радила Укра-
нею з Поль-
нали ся Укра-
культурне і
одности і су-
ло все тяжше
політичними
і части Укра-
льше росхо-
ими дорога-
ми під впли-
р, східня під-
ським Під-
рополлі під
і бажання
ерархічну
овало звязь
в східній
сом власні
ій Україні,
і упадок у

західньої
бе і орга-
лій україн-
щили ся і
оло того,
кита і роз-
відсувало
національ-

ого, в й економічного життя, і всі скарги Українців до правительства приносили дійсної полєкши. До того ж Львів в XVII в. все більше надавав економічно, завдяки нерозумній економічній політиці Польщі, з тим марніла і слабла українська міщанська громада. Відносини здавали ся безвихідним, і тому енергичніші, рухливіші елементи відпливали зі Львова і взагалі з Галичини на схід, коли там під охороною козацькою зачав ся живіший національний рух. Ми бачили, що київський національно-культурний рух другого і третього десятиліття XVII в. опирав ся на львівських силах, робив ся львівськими, взагалі галицькими руками. Вони зробили Київ центром українського життя, за те Львів, взагалі Галичина, покинена найбільш енергичними, рухливими силами — упадають тим більше. Брацтво львівське тратить своє давніше значіння; підупадає його краса — школа в середніх десятиліттях XVII в.; воно проявляє себе головно тільки друком церковних, богослужбених книг, котрими користувала ся і західня Україна — се давало дохід брацтву, і тому воно дуже цінувало сеї справи і своєї друкарської монополії на Львові та не давало засновуватись у Львові иньшим українським друкарням.

339 Микола Красовський, старшина львівського брацтва в останніх десятиліттях XVII в. (портрет з його домовини).

В другій половині XVII в. українське національне життя в західній Україні упадає ще більше. Хмельниччина, що відкрила собою нову добу в життю в східній Україні, в західній була порогом ще більшого ослаблення. В 1648 р. західня Україна — Волинь, Поділе, Галичина підняли ся, сподіваючи ся визволення з польської кормиги за помічю козащини; міщанство, селянство, дрібна українська шляхта підіймали ся, приставали до козаків, громили і проганяли Поляків, заводили своє українське правління. В Сокалі, в Тернополі, в Рогатині, в Товмачі, в Заболотіві, в Янові під Львовом, в Городку, в Яворові, в Калушині на Підгір'ю, в Дрогобичі чуємо більш або менші повстання, що нераз охоплювали й більші околиці. Шляхта й міщанська старшина ставали на чолі доохрестних селян, організували їх в воснні ватаги й громили шляхетські замки. Але Хмельницький, зайнятий ко-

зацькою справою, не підтримав тоді цього руху енергійно, покинув
хідню Україну, й тутешній рух потах. Сильніше замішані в сі руху
і взагалі завзятійші люде пішли за козаччиною на схід, а те що
нило ся—мусіло тим низше схилити голову перед польським панова
нем, що тепер ще з більшою підозріливістю і звязтем пильчував
задавити український елемент, після того як він показав йому св
роги підчас Хмельниччини. Незвичайно скоро польщать ся останки пр
нославної шляхти не тільки в Галичині й на Поділю, але навіть в
Волині і в тих частях київського Поліся, що не були захоплені ко
заччиною. На тутешніх соймках все рідше й слабше підіймають с
голоси на оборону православної віри й української народности і зо
всім замовкають в останній чверті XVII в. Зіставши ся без помоч
ніляхетської, упадають і міщанські брацтва, тим більше що ~~вагати~~ м
нанство зовсім марніє під тяжкою рукою всевластної шляхти.

Правительство ж з свого боку пильнувало ослабити звязки з
східньою Україною й иньшими православними краями. 1676 р. сойм
під карою смерти і забирання маєтку заборонив виїздити православним
за границю і приїздити з-за границі, мати зносини з патріархами і під
давати їм на рішення справи віри. Брацтвам наказано у всім бути під
властними владиками, а в яких небудь суперечках віддавати справу на
розсуд не патріархів, а судів польських. І заразом роблено нові за
ходи, щоб перетягнути на унію православних владиків і иньше вище
духовенство.

Помічником польського правительства в сім ділі став владика
львівський Йосиф Шумлянський. Він перейшов замолоду на унію; по
тім, щоб стати владикою львівським, перейшов назад на православну
віру, а діставши владичтво львівське став з иньшими духовними змов
ляти ся про те, щоб перевести православних на унію. Був у тій змові
Інокентій Винницький, що ніяк не міг дістати владичтва перемиського,
Варлам Шептицький, що хотів стати владикою холмським; сам Шум
лянський хотів дістати в свої руки завідування митрополічними маєт
ками, по тім як правительство польське викурило митрополита Ту
кальського, посадивши без всякої причини до вязниц. Прочувши про
се, король задумав перевести на соборі приєднання прввослвних до
унії й на 1680 р. визначив на се собор у Львові, покликвши туди
православних і уніатів. Але Шумлянський і його товариші, навчені до
свідами берестейської унії, не хотіли вести діла так відкрито; вони на
собор не ставили ся і удавали зовсім непричетних до того. Луцькі брат
чики заявили перед королем протест против соборного трактовання
справи без участі патріарха, і з собору нічого не вийшло, а Шумлянський
з'ясував королеві і правительственим кругам, що діло треба вести

потаїки, визнати не владитво людей прихильних унії, можливо загирвати різницю між унією й православьем, в заразом робити всякі полекші і привілеї духовенству уніатському.

Правительство польське прийняло сей хитрий плян і потім вело таку лінію, як радив Шумлянський: роздавало православні владитва людям, які обіцяли бути уніатами, митрополічі права надало Шумлянському, забидало маєтки православних владиків і монастиріа заграничних та віддавало йому й иньшим, своїм людям. Православних у всім обмежало, права коли які признавало то тільки за уніатами—напр в 1699 р. на соїмі андано з'кон, що тільки уніати можуть займати уряди міські, а в Каміни, що тоді вернув ся під Польшу від Турок, заборонено мешкати Жидам і православним. З унією відкрито не виступало, і аладики також, тільки роздавали від себе асякі кращі місця людям прихильним до унії. Так за кільканадцять літ сим хитрим і зрадливим способом підточили вони в самім корені православне жите, і нарешті в 1700 р. Шумлянській вважає уніатську справу аже на стільки доспілою, що рішив проголосити унію. Він яано повторив присягу на унію, потаїки зложеною ним тому двадцять літ, і почав у своїй епархії—в Галичині й на Поділю заводити унію яано. Спрааді православне на стільки аже було підкопане, що духовенство не важило ся противити ся унії. Брацтво львівське пробувало спротивити ся, але Шумлянський, напалив з вояками гетьмана польсьького, силоміць вирубав двєри в церкву брацьку і відправив тут уніатську службу. Братчики одначе не хотіли прийняти унії, на насильства Шумлянського скаржили ся королеви і той потвердив брацькі права, але все таки против натиску Полякіа і свого аладики вони не могли устояти ся. 1704 р., коли Шаєди обложили Львіа і захотіли контрибуції, польське иачальство звернуло сю контрибуцію на брацтво, братчикам прийшло ся віддати всі гроші і дорогоценности, на 120 тис. золотих. Зістали ся ні з чим, а Шумлянський, щоб підорвати їх одинокє джерело доходу—друкуванняне книжок, заложив при своїй катедральній церкві свою друкарію

340. Йосиф Шумлянський.

для конкуренції. Сього останнього удару брвтки не витримали і 1708 року покорилися Шумлянському, прийняли унію. Унія запанувала в львівській і подільській єпархії. Тільки Великий Скит в Маняві, на підгір'ю карпатським (за Станиславом, в повіті Богородчанським), заснований на поч. XVII в. (1611 р.) афонським монахом Йовом Княгиницьким, приятелем Вишенського, зів'язався при православній вірі аж до кінця Польщі (закрило його вже австрійське правління в 1785 р.).

341 Манявські руїни

На кілька літ скорше, в 1691 р. проголосив унію в своїй перемиській єпархії Ін. Винницький і став силоміць переводити на унію тутешні парафії, а на непокірних скаржився світським властям, щоб їх примусили до покори як свому законному пастиреві. Число таких непокірних зменьшалося через ці примуси і кари з року на рік, і в 1761 р. наступник Винницького міг уже похвалитися, що в його єпархії нема уже ні одної православної церкви.

Трохи пізніше, в 1711 р. попала в уніатські руки єпархія волинська (луцька), і тут також почали силоміць наvertати парафії на унію. В першій половині XVIII в. вся західня Україна була вже переведена на унію, і уніатське духовенство стало поширювати її також і в Київщині — але тут не йшло це так легко, через тривожні тутешні обставини, що

тримали і
запанува-
в Маняві,
чанським),
вом Кня-
й вірі аж
в 1785 р.).

пере-
унію
, щоб
таких
к, і в
його

олни-
унію.
едена
щні
и, що

під тримували силу сопроотивлення православних. Та перше ніж перейти до обставин наддніпрянської Правобіччини, кинемо оком ще на Україну закарпатську — на угорську Русь, де одночасно з релігійною боротьбою в Галичині також ішла подібна боротьба за унію і против неї.

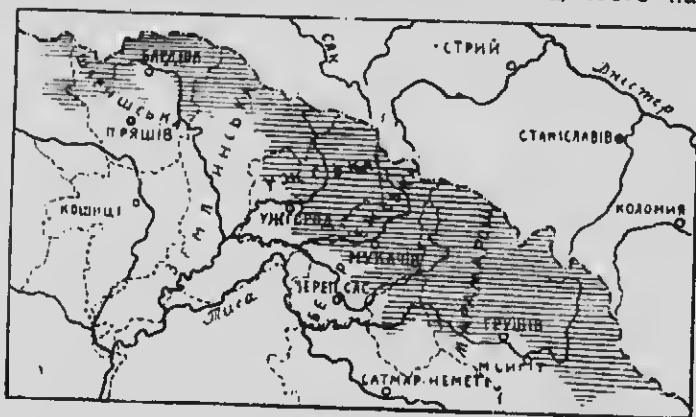
108. Угорська Україна. Здавна відділені політично від передкарпатської України, закарпатські українські землі жили своїм окремим життям, про котре тільки деякі слабкі відомості долинають до нас. Життя саме було досить глухе і мало помітне в тих гірських закарпатських негрях і ми не маємо навіть згадки про те, як розвивалося заселення цих гірських сторін. Люде довго випасали там худобу тільки літом, згодом стали осідати оселями. Думають, що такі грізні оселі стали тут поширювати ся десь в XI—XII в., хоч Угри пам'ятали, що прийшовши в ці сторони з кінцем IX віку, вони вже застали Русинів. Українців в Карпатських горах Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат, але про це знаємо дуже мало або таки й зовсім нічого. Бачимо, що за ці гірські краї довго ішла боротьба між Галичною і Угорщиною. Угорські королі, поширивши свою владу на полуане від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згір'я і часами, хоч на короткі хвили їм се удавало ся при кінці XII і в початках XIII в. і навпаки, як Угорщина підупала з кінцем XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того як короліві угорському Людовику і його сім'ї не удало ся забрати Галиччину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років устали ся на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержала ся і до наших часів.

Чи була ся закарпатська Україна колись одноцільною політичною областю, не знаємо; на се бачать деякі патяки в старих звістках, але з раних часів, XII—XIII в., бачимо ці закарпатські землі вже поділені на стоблиці або комітати, великі округи, на котрі поділена була ціла Угорщина, і вони розрізували по річним долинам закарпатські українські оселі на кілька округів. Більші часті українського розселення припадають на отсі п'ять стоблиць: Шарншську, Землинську, Ужську, Бережську і Мармароську. Сей поділ на стоблиці роздана ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роздана українську закарпатську територію, бо подробивши її на часті, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими. Майже не стрічаємо фактів, де ся закарпатська Україна виступала б разом і одностайно. Правда, що й не легко їй було себе проявляти, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI—XVII в. українська людність представлена була тільки поневоленім і обтяженим ріжними

тягарми селянством та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з нинішньої України сюди ще слабше долітали. З ранньої пори в ролі привілеєваної людности з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні; українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати паншину: його відривали від олтаря для якої небудь роботи і задавали хлосту як кожному иньшому кріпакови. Все що підіймалося над сирим рівнем, звичайно відривалося від свого народу раніше чи

пізніше, при-стаючи до панів-Угрів.

Одноким проявом національним і зарозом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Довгий час закарпатські землі однак не мали своєї організованої пра-

342. Угорська Україна.

Заштриховані місця, де українська людність переважала; --- границі столиць; - - - угорсько-галицька границя.

вославної церкви, мабуть стояли під зверхністю перемських владиків, що й пізніше не раз розтягають свої впливи на закарпатські парафії. Відомостей про церковне життя з давніших століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кдають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности XVII—XVIII вв. бачимо, що закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори і рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше. Релігійними центрами закарпатських сторін виступають головні два монастирі: св. Миколая на Чернецькій горі в Мукачеві, в Бережській столиці, і св. Михайла в Грушеві в Мармароській столиці. Фундатором Мукачевського монастиря вважали Федора Коріатовича. По тім як Витовт відібрав у нього Поділе, він оселився на Угорщині, дістав в державу Мукачев, був намісником бережським, і в пізнійшій пам'яті угорських Українців, як замітна історична особа, став початком не тільки різних національних інституцій,

а й самого заселення: від нього і приведеної ним дружини виводили саме українське розселення за Карпатами. Але не тільки се розселення, але й Мукачівський монастир був здається старший, заснований „від часів непамятних“, і тільки потім його стали виводити від Коріатовича і його фундації 1360 р. Так само незвісні початки, теж без сумніву дуже старого Грушівського монастиря.—Його історію ведуть з часів ще передтатарських; при кінці XIV в. він дістав від патріарха ставропігійні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в стоблиці Мармароській і Угочській, замість владнків.

Владики з'являють на Україні угорській при кінці XV в. в Мукачівському монастирі. Першу таку звістку маємо з 1490-х років, але організувала ся мукачівська єпархія, здається, пізніше, з другої половини XVI в. Однак трудне було її існування, бо ті монастирські мастирки, з яких владики могли мати дохід, заграблені були під час розрухів XVII в., і єдиним доходом владиків були оплати за ставлення священників і річна данина від них. Єпархія обіймала все закарпатське підтіре; в XVII в. тут рахували 200 тис. православних і коло 400 священників, однак се духовенство роскидало було нерівномірно: були села без попа, а були, такі, де сиділо їх по кілька. За недостатчею скільки небудь порядних шкіл духовенство було темне, наповняло ся різними захожими людьми з Галичини і Молдави. Просвітний рух кінця XVI в. не видко аби захопив закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, але досі нема ніяких певніших відомостей про неї. Як доносили католицькі духовні в середині XVII в., тоді як стали тут заводити унію—нарід в справах віри був зовсім темний, тому надіяли ся, що як зтягнуть на унію владика і вище духовенство, то нарід сліпо, навіть не відчуваючи, прийме унію. Се було в значній мірі правда: навіть пізніше, в XVIII в., під час останнього бунту против унії (1760 р.) люде говорили, що вони досі не знали, що їх держать в унії, але довідавши ся, що се лиха віра, вони рішили зараз вернути ся до старої правдивої віри. Се була єдина святощ у їх темнім, майже не людським, поневбленім житю, і вони тримали ся її з усеї сили і з незвичайною ворожнечею приймали всякі заходи коло зміни віри. „Імя унії їм ненавистне гірше змії—думають, що під нею криється бо зна що, і хоч несвідомо, за своїм владикою, вірують в те що уніати, але імя уніатів відкидвють з огидою“, писав тоді мармароський намістник, і ці слова дають нм добру змогу, розуміти попередню боротьбу сього бідного сліпого народу за віру своєю.

Першій вибух боротьби звісний нм в другім десятиліттю XVII в. Оден з місцевих мвнатів, Гомонай, заходив ся поширити унію в своїх

маєтках, де було до 70 парафій, і закликав уніатського владнку перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попу і монахи під натиском пана згодили ся прийняти унію; але селяне збуитували ся,

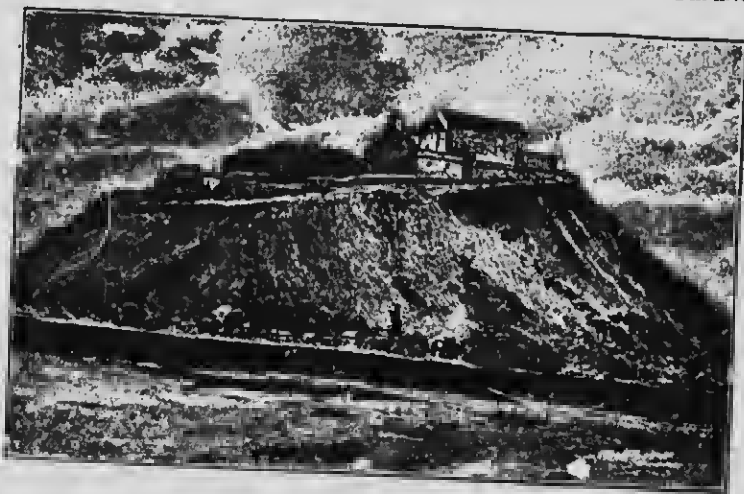

взяли ив вила та на киї і тих нових уніатів і самого Крупецького, зраили його і ледви не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам. Але ті заходи коло уиї не перервали ся і після сього: католицькі магнати і католицьке духовенство не переставали нахиляти до унії православних владиків і духовних, обіщючи, що з унією вои дістануть права католицьких духовних, будуть свободні, вільні від підданства і паищни. Велика се була спокуса

343. Портрет-ікона з Угорської України (в музеї тов. ім. Шевченка).
 „Сію ікону дав зробити рабъ божий Семионъ Стефанікувъ, дѣвицу свою Федю, которая зійшла з того свѣта до Бога Отца в лѣтахъ четверохъ во лѣ. первой тысячи шестисотъ шестидесяти осмого, котрой дай, Пане Боже, вѣчный покой“

для тяжко поневоленого духовенства і для владиків в їх трудних матеріальних обставинах, і вои рішають ся потайки від народу проводити унію. В 1640-х роках таких прихильних уиї духовних набирило ся досить багато і в 1649 р. вои прийняли в Ужгороді формальну ухвалу

в сій справі, а в 1652 р. ця справа була віддана на затвердження папи. Однак і по сій з унією так легко не пішло. З одного боку зіставалися духовні до унії не охочі, які хотіли разом з народом тримати стару віру, з другого боку—вся друга половина XVII віку пройшла в східній Угорщині в великих повстаннях і замішаннях, і партія протестантська, тримаючи протестантську віру, з свого боку перешкоджала, бороздив католикам в справах унії. І так було звичайно дві владики—православний і уніатський, і духовенство вагалося то

344. Мукачівський замок.

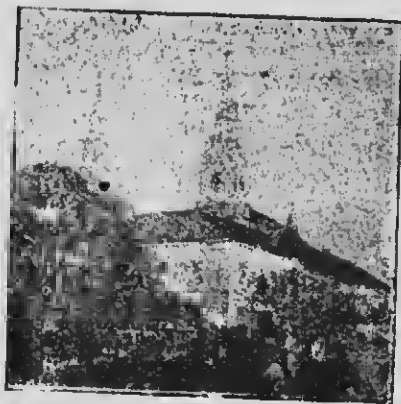
в ту то в другу сторону. Мукачівський монастир був довго ще в руках православних, і носив на своїй церкві напис про своє відновлення руками православних, за поміччю молдавських воевод:

Феодор Коріатович князем бил,
За отпущеніє грѣхот монастир зробил,
Дравяна церква от віку зоставала,
А терзнейшого року 1661 каменная стала,
През Константина воеводу молдавского
З Неделею на имя госпожею его,
Владикою на той час Іоаникій зоставал,
Зо Мстичова (свого маєтку) о том ся пильно старал
Року 1661 мая 13.

Тільки з 1680 років, як Австрія сильнішою ногою стала в східній Угорщині, за поміччю австрійського правительства унія стала певніше поширювати ся в західній часті Угорської України, в столицях Бережській, Ужській і далі на захід. Поширювала ся однак не стільки добрими способами, скільки впливами, воєнною силою і ріжни-

ми тяжкими карами на тих, що вертали ся на православє. „Ужасніть ся зо мною сущїї люде вірнії, що овїї Римчиковє творять!“ записує якийсь духовний з під Мукачева, що теж вернув ся з унії на стару віру, в своїї літописи в 1690-х рр. „Чому волокуть, тягнуть силою нашу церков? радї б вони мийї погинути скоро, борзо, просят молять мя обратити ся—на що? на унію їх? пге, плюю на ню, не хошет иже одежа моя, ані кость, ані прах одєжди моєя! не потрібно менї Бога їх!“ Кінець кінцем в XVIII в. унія стала вже тут певно, і західня частина була в руках уніатських мукачівських владиків. Але в Марамороші, по сусідству з православною Молдавою держали ся ще православні владики—до р. 1735, і тутешні священники і пізнійше брали собі посвященне у владиків православних, молдавських і сербських. А в 1760 р. несподівано прокинув ся останній рух против унії між Українцями й Румунами в Мараморських сторонах. Між православними пішли писання про те, що правительство австрійське не примуше до унії, можиа бути по волї своїй православним чи уніатом; натякали иавіть про особливу опіку над православними, яку показують „восточні володарі“; обіщали тим котрі будуть тримати ся пра-

345 Мукачівський монастир.

вославної віри, що будуть свобідї від панщини. Сї листи й поголоски мали великий вплив: люде не хотїли бути в унії, вертали ся до старої віри, виправляли кандидатів на священство до православних владиків, не тільки з Марамороша, а і з західніх столиць. Священники, розчарувавши ся в своїх надїях на те, що з унією покращає їх становище, а не дїждавши ся того, та ще й попавши в прикру звлежиість від латинського духовенства, теж не тримали ся унії.

Все се досить сильно занепокоїло австрійське правительство і воно пильно розвідувало ся про причини такої упертої неохоти до унії. Як на такі причини уніатські духовні і австрійські урядники вказували неосвіченість духовенства, його тяжке матеріальне становище. Тому цїсарєва Марія Тереза, коли вдвоє ся рух сей придавити ріжними способами, все таки дуже серіозно взяла ся до піднесення становища уніатської церкви на Угорщинї, її освіти й матеріального забезпечення. Сї заходи мали потім своє значіние в історії українського відродження.

109. Правобічна Україна. В Правобічній Україні—себ то в південній Київщині з сусідніми частями Браสลівщини, як ми вже знаємо (гл. 90 і 94), по недовгим оживленню козаччини за Палія та інших полковників правобічних, з другим десятиліттям XVIII в. стало на ново поширювати ся польське шляхетське панованне з кріпацькою неволею для народу.

Як в 1714 р. Москва вивела за Дніпро наших людей з Правобережжя і віддала сі пусті землі Полякам, посунули сюди потомки панських родин, що повтікали з сих країв за Хмельниччини, та різні інші пани, що за безцін купили у тих старих родин права на тугешні маєтки. Вони самі або їх служебники і фактори почали закладати слободи: в сих пустинях київських, браславських, подільських та приманювали людей, обіцяючи довголітню свободу від усяких податків і обов'язків, на п'ятнадцять, двадцять і більше літ. Висилали також своїх людей в сторони густіше залюднені, аби манили людей тікати на вільність у слободи, і такі висланці, так звані викотці, справді багато людей зваблювали на українське дозвіле і свободу. Сила людей тікала, як півторасти літ тому, з Поліся, з Волини і з дальших сторін і за кільканадцять літ правобічній пустині вкрили ся знову густими селами і хуторами, а серед них запишались панські палати, замки і католицькі кляштори (монастирі). Почали заводити ся панські фільварки, а як виходив кінець обіцяним свободам, стали селян потягати до панщини, до різних робіт, чиншів і данин. Одначе приходило ся се робити оглядно, щоб не перетягнути струну, бо жите було трівожне і небезпечне, і аж поки російське правительство не почало заводити тут свого порядку, не могла польська шляхта міцною і певною ногою стати в тугешніх краях.

Козаччини, по тій небезпечній пробі, вчиненій Собеским, польське правительство вже не важило ся наново заводити. Правда, люде не забували про неї. Після того як умер Палій, повернений з Сибіри царем по тім як скинено Мазепу,—люде покладали надії на його зятя, полковника Танського: й самому Палію перед смертю передав білоцерківський полк, і в домі йогож доживала свого віку Паліиха, колись діяльна і енергійна помічниця свого чоловіка в його хвастівській роботі. Після того, як Білоцерківщину прийшло ся віддати Полякам, Танський став полковником київським, і правобічні землі, маючи його під боком, до самої смерті його все сподівали ся, що він їх визволить від Польщі і відновить козаччину. Але до того не приходило. Невеличкі дружини козацькі утримувано по панських дворах і староствах, з селян-кріпаків, що в сю службу звільняли ся від панщини, але вони звичайно не мали ніякого значіння в місцевім житю: занадто були слабкі і сто-

яли у всій волі паиській, аби щось могли значити. Не раз сі козаки приставали до ватаг повстанських, але повстання звичайно виходили не від них, і не від місцевої людности, а з-за російської, по части також молдавської границі, а ще більше з Запорожа як воюю в 1730 ро- как, на Україну веривши ся, присунуло ся до границь Уквіни поль- ської. Память козацьких віль- ностей і безпаиського жнтя була тут іще занадто свіжа і паиські заходи коло заведення кріпаць- ких порядків будили велике роздражнение і серед місцевої людности і в пограничннк укра- їнських сторонах. Та не, було такої організоваиої форми для народньої опозиції, як давала давнійша козацщина, хоч ґрунт для всяких повстань народніх для всяких придатнійший, бо був тепер ще придатнійший, бо держава організація польська за сей час, що проминув від часів Хмельниччини, ослабла ще більше і правительство стра- тило всяку силу і значінне.

346. Паліха з внуками Танськими.

Україна була зіставлена місце- вій шляхті, властиво — панам магнатам, що володіли тутеш- німи староствами і величезними власними маєтностями, а сі ма- гнати хоч мали велнчезні заї- соби, одначе дуже мало зай- мали ся своїми українськими володінями та й між собою найчастійше не жили в згоді.

Тому весь майже XVIII вік під польським пануванням, аж до часів російського та австрійського володіння не переводять ся на Укра- їні ріжні народні рухи, то дрібніші, в виді розбійничих ватаг, то більші, що нераз переходили в народні повстання, закоплювали ве- лнку територію, так що тільки за помічю чужих військ удавало ся По- лякам сі повстання гасити. Одиаче не тільки такі більші повстання, але й ті розбійничі ватаги, що нншпдрли головию на пограничах—ро- сийським, молдавським, угорським, мали за собою спочуте народне, по-

міч і всяку підмогу у народу. Їх розбої були звернені на панів та на Жидів, що уїдвали ся народови, як панські помічники і фактори, арендарі ріжних панських доходів і монополій. Тому нарід дивив ся на сих розбишаків як на своїх местників і оборонців, і нема сумніву, що так дивили ся на себе і самі розбишаки. Їх оспівано в піснях, описано в оповіданнях як народніх героїв, наділено ріжними легендарними прикметами надлюдськими, або змальовано як борців з кривдою народньою Гуцульщина галицька і сусідні місцевости досі ще повні оповіданнями про опришків, що гніздили ся в Карпатах, на границі Волошини, Угорщини, Польщі, в поріччях Прута і Черемоша, розбивали панів і купців. Найславнішим ватажком тутешніх опришків був Олекса Довбуш, син бідного зарібника з Печеніжина. Знаємо його яко ватажка опришків від р. 1738 до 1745, коли він згинув від кулі пушеної з засідки в Космачу. Звісна пісня народня оспівала сю лодію дещо змінивши — немов би Довбуш згинув з руки завистного чоловіка, котрому звів жінку:

Ой по під гай зелененький
Ходить Довбуш молоденький
На піженьку налягає,
Топірем ся підперає,
Тай на хлопці покликає
„Ой ви, хлопці, ви молодці!
А сходіть ся разом д купці,
Бо будемо раду мати,
Де підемо розбивати,

Щоби Кути не минути,
До Косова повернути.
Та вставайте всі раненько.
Уберайте ся борзенько
У постолі скряяні,
У волоки шонковні
Бо зайдемо та до Дзвінки—
До Стефанової жінки“

На сусіднім з Галиччиною Поділю ватаги „левенців“ та „дейнеків“ держали ся особливо понад Дністром, ховаючи ся в небезпечній хвилі за Дністер, на молдавську територію Браславщину і полудневу Київщину навідували розбійничі ватаги з околиць Києва, з за Дніпра і особливо з Запорожа. Їх звали найчастіше гайдамаками (назва неясна що до свого походження і значіння, толкують її з турецької мови як „ворохобник“, „своєвільник“). Вони збирали ся за російською границею або в запорозьких степах. Російська границя коло Києва рогом врізувала ся в правобічну Україну; тут було багато церковних і монастирських сіл, завідуваних монахами, і в сих монастирських маєтках, по пасіках і хуторах, так само в монастирях полудневих, на запорозькім пограниччю знаходили собі захист, охорону і поміч гайдамаки, тут приготовляли ся до походу, відси йшли і потім сюди вертали ся. Тутешні монахи, міщане і навіть московські вояки дивили ся також на гайдамаків як на борців против польської неволі, за кривду українську і тому вважали за добре діло всяким способом їм коли не помагати, то принаймні не шкодити. На правобічній Україні, коли гайда-

маки з'являли си, до них приставали твкож всякі люде, потім нераз і виходили з ними за грвницю, иньші ж старали си їм помагати чим можна на панів-Поляків Завдяки тому гвйдамаки нераз заходили дуже глибоко на Україну, збирали коло себе богато людей і чинили Полякам велике спустошенне. А часами підіймало ся наоколо них ціле велике повствнне, що обхоплювало весь край.

по. Гайдамаччина. Перший раз більше повстанне на Правобережжі зняло ся в 1734 р, при нагоді польського безкоролівя: Польські пани поділили ся на дві партії, одні хотіли сина помершого короля, князя саксонського Августа III, другі старого Лешинського, що то його свого часу ще король Карло шведський підтримував та не здужав посадити на польським престолі. Росія і сим разом підтримувала князя саксонського, тож його прикильники запросили, щоб вислала своє вісько їм в поміч. Московська армія пішла виганяти Лешинського з Польщі і обложила Гданськ, де він засів Разом з тим московські й козацькі війська з кінцем 1733 р. були вислані також на правобічну Україну — громити панів, що завязали военний союз, „конфедерацію“ на Україні на користь Станислава. Пани конфедерати займали ся тим, що громити панів з противної партії, а війська козацькі й московські зачали їх самих громити Серед сього замішання й колотнечі гадамацькі ватаги робили, що хотіли, а поруч них почало підіймати ся й селянство, сподіваючи ся, що тепер удасть ся вигнати панів з України, як за Хмельницького Прихід військ козацьких і московських люде розуміли так, що се вони прийшли виганяти Поляків і визволити Українців; ходили поголоски про царицині грвмоти, що закликали людей до повстання на Ляхів та Жидів; оповідали про давно покійного полковника Самуся, Палієвого товариша, і Палієвого зятя Танського, буцім їх вислано підіймати нове повстанне козацьке.

Особливо велике повстанне розгоріло ся в Браславщині Російський полковник, висланий сюди, зайнявши Умань, розіслав листи до панів з саксонської партії, щоб приставали до нього, прислали своїх двірських козаків та иньших вояків та воювали Станиславових прихильників. Одержавши такий лист старшина двірських козаків князя Любомирского, Верлан на імя, пустив чутку між людей, що цариця Анна прислала указ, аби всі люде повставали, побивали Ляхів і Жидів та ставали козаками — на те й отсе московське військо з козацьким іде на Україну; а як вичистять Україну, й заведуть у ній козацький лад, тоді їх з усім краєм заберуть з під Польщі до Гетьманщини. Ся поголоска страшенно зворохобила нарід. Стали справді повставати, писали ся в козаки, зводили козацький устрій, складали десятки і сотні Верлан прийняв титул полковника і визначав від себе сотників

і іншу старшину. Богато прнставало до нього особливо двірськнх козаків та Волохів, з котрнх ивбралн собі двірські роти тутешні пв-ни. Зібравшн значне військо, Верлвн почав з ними робити походи, з почвтку по Брвславщині, руйнував оселі паиські та жидівські, идід-мав людей та квзав ім прнсягати на підданство цариці. З Браславщи-ни перейшов на сусідне Поділе, тут чинив теж саме, потім перейшов на Волннь, погромив в кількох стрічах невеличкі польські відділи й своїм звгонамн сягав уже в околиці Каміиця і Львова, здобув Жва-нець і Броди.

Але в сій хвилі урвали ся ті політичні обставини, що сприяли розвою повстання. Московське військо літом 1734 р здобуло Гданськ, Станслав утік за кор-дон, пани з його партиї підда-вали ся Августовн Саксонському і першнм ділом просили москов-ське військо, щоб уже їх не гро-мило, а допомгло вгамувати селян Московськнм начальникам тепер повстанчя не треба було, і мо-сковські війська, що кілька місяців перед тим закнкали людей до повстання, почали тепер разом з панами ім „гамуватн“—ловили, відставляли до суду, а котрі проти-вили ся—тих побивали. За помічу московського війська панам удало ся дуже скоро змусити своїх підданих селян до послушности. Побачив-ши, що надії на Москву були марн, селяне й козаки переважно під-давали ся своїм панам, багато одначе знаходило ся таких, що не хо-тіли вертати ся в неволю і разом з ватажками тікали на Запороже або за волоську границю та пізнійше з гайдамаками приходили знову громити Поляків.

Такого военного народу за се повстанне поробило ся багато і вони потім зза границі, а особливо з Запорожа та зимовників запо-розьких в дальших роках раз у раз чинили сильні напади на право-бічну Україну, на паиські двори та замки. Так в 1735 і 1736 рр. вели-кого страху на Поляків навели напади ватажків Гриви, Медвідя, Харь-ка і Гната Голого, що здобували міста, місточка й замки, та чинили розправу з ржіими зрадниками, що покаявши ся з попереднього пов-стання, пристали до панів і тепер воювали з гайдамаками. Найбільш вражіння зробила гайдамацька кара, вчинена над одним з таких зрад-

347 Мотронин монастир, з котрого пішла Коліївщина

ннків Савою Чалим—ї оспівано в пісні, що незвичайно поширила ся по цілій майже Україні і зробила сього малозамітного чоловіка звісною особою Сей Сава був з роду міщанин з Комаргорода, в служив двірським козаком у кн. Любомірського, був сотником його козаків; під час повстання пристав до Верлана і утік разом з иньшими ватажкамн, як російське військo задавило повстаннє. Потім покаяв ся перед паном, зроблено його полковником над нньшими козаками, що вернули ся в панську службу—умисно посилано їх на товаришів гайдамаків і вони ходили Гайдамаки постановили покарати зрадника—1741 р Гнат Голий з ватагою на саме рідво впав на Чалого в його мастку, вбив і забрав його майно Про сю подію й зложено ту пісню:

Ой був Сава в Немирові в Ляхів на обіді

І не знає не відає о своєї біді

Ой не Сава і гуляє, Ляхом вирубає,

А до його що до Сави—гонєць приїжає.

„А що ти тут, малий хлопку, чи все гаразд дома?“

„Протоптана, пане, стежка до вашого двора.

Та все гаразд, та все гаразд—усе хорошенько.

Виглядають гайдамаки зза гори частенько.“

Розколикана повстанням 1734 р гайдамаччина не переставала непокоїти польську шляхту на правобережжю й потім, в 1750 і до 1760-х роках Розвело ся чимало таких людей, що для них сї походи стали звичайним занятєм, і вони його вели

348. Мошногорський монастир, з створого малюнка.

рік у рік. Ні пани ні малосиле військо коронне не спроможні були зробити тому кінець. Селянство, розхвильоване ноголоскамн повстання, підтримувало гайдамаків і помагалo чим могло; сміливіші з селян, раз прнстввши до гайдамаків, не раз потім на все жите віддавали ся сьому звнятю. До того ше новий привід прилучив ся до сих розрухів гайдмвцьких, коли почали заводити і тут на Подніпровю унію, по тім як удало ся задавити православному віру в західній Україні (дивись гл. 107). Гайдамацькі ватажки охоче мішалн ся в боротьбу українських громад з уніатськими священниками, що їм настановляли польські пани; вони підтримували православних, і навпаки—православні духовні, місцеві

ширила ся
овіка заіс-
а служив
о козаків;
ми ватаж-
яв ся пе-
ками, що
ишів гві-
адника—
го в його
ту пісню:

вала не-
о 1760-х
и стали
го вели
військо
робити
ильова-
триму-
могло;
вши до
е жите
о того
до сих
почали
унію,
право-
дивись
охоче
ських
нками,
пани;
них, і
ісцеві

і ті що за границею московською, і ті монастирі наддніпрянські що тримали ся міцно православія, всі вражали спасенним ділом помагати гайвамакам, як оборонцям „благочестивої“ як її знали—православної віри. І нема сумніву в тім, що хоч для гайдамаків близною метою дуже часто було тільки добичництво, то вони, як і козаки в XVI - XVII в мали чималий вплив на відносини суспільні і національні, бо

349 Медведівський монастир

не давали ствердити і зміняти ся польському панованню, завести такі кріпацькі порядки, які були в західній Україні, й задавити „благочестиву віру“—одну ознаку тодішнього національного життя, так як задавлено її там. Так що симпатія української людности до гайдамацтва не була зовсім неоправданою, не вважаючи на всі прикмети грабінництва, які виявляли часто гайдамацькі ватажки. Полякам се стало ся незрозумілим, що ми, давні і нинішні Українці, можемо бачити в гайдамаках щось більше ніж звичайнісенських розбишак. Галицькі вороги українства прозвали инішніх Українців гайдамаками, обвинувачуючи їх, що вони спочувають старим гайдамакам. Та се не відстрашило галицьких Українців, і вони відновили на се пісню „Ми гайдамаки, ми всі однакі“.

Після великого повстання 1734 року гайдамаччина, раз у раз роз-

мваючи ся завдяки слабкій обороні, особливої сили дійшла в 1750 році. Протягом майже цілого року Брацлавщина, Східне Поділля і Київщина трохи не вся—аж до грациць Поділля була в руках гайдамацьких ватаг і селянського повстання. Взятю й знищено багато міст, місточок і замків панських—навіть такі більші тодішні міста як Умань, Вінниця, Лєгничів, Радомисль впади в руки гайдамаків. Але гайдамацькі вагаги й повстання селянське не організували ся в якусь скільки небудь трівку організацію, не сотворили собі певних центрів тут на і правобережю, і так погосподаривши протягом року сей рух гайдамацько-селянський став слабнути і потахати. Дарма, що ні з боку шляхти, ні з боку правительства не бачимо в сім часі теж ніяких енергічних і організованих заходів. Гайдамацькі вагаги сплили; селянство, не бачучи ніяких реальних наслідків свого повстання, почало теж заспокоювати ся, і в дальших роках знов усс вергветь ся до гакких розрішених гайдамацьких нападів і походів, які ми бачили і в попередніх роках.

III. Київщина. По тім гайдамацька хвиля починає знову наростати в 1760-х роках, і при тім більше ніж коли небудь значінне в сїх гайдамацько-селянських рухах здобуває собі справи віри. Перед тим уніатські митрополити оснували ся в Радомислі, завели тут свою консисторію, та дуже завзято взяли ся поширювати унію в Київщині. Переяславські владки, котрим підлягали православні парафії Київщини, не могли з-за границі успішно бороти ся з унією, але у них знайшов ся на місці дуже зручний і завзятий помічник: Мелхиседек Значко-Яворський, що з 1753 р. був ігуменом Мотрониного монастиря коло Жаботина. Йому поручено завідування православними парафіями південної Київщини і він дуже енергічно заходив ся коло організації православних громад, заохочуючи їх міцно тримати ся православної віри, не приймати священників уніатських, тільки православних, посвящених або прийнятих владкою переяславським. Мотронин монастир і сусідні: Жаботинський, Мошногогорський, Медведівський, Лебединський і ин. служили захистом і опорою для православних. Так виникає в 1760-х роках завзята боротьба унії з православем. Уніатські духовні за помічю польського війська силоміць повертали духовних і громадян на унію. Але громади не хотіли приймати уніатських попів, змушували їх переходити на православє або проганяли й знаходили собі православних. Уніатські власти брали ся до кар і насильств, непослушних сажали до в'язниці й карали ріжними карами, та настановляли від себе уніатських духовних. Супроти сїх польських утисків православні просили помочи і оборони у російського правительства, що з давна взяло на себе ролю оборонця православних в Польщі. Мелхи-

шла в 1750
оділе і Кн-
гайдамаць-
о міст, мі-
як Умань,
гайдамаць-
ь скільки
рів тут на
ух гайда-
ні з боку
ж ніяких
ти; селян-
і, почало
ся до га-
ачили і в
виову на-
начіне в
н. Перед
гут свою
ивщини
Київщи-
них знай-
Значко-
ря коло
ями по-
ганізації
ославної
посвя-
онастир
инський
никає в
духовні
грома-
в, зму-
дли со-
непо-
новля-
ів пра-
ва, що
Мелхи-

седек іздив у сій справі до царниці й дістав ріжні обіцянки, російсько-
му послови в Варшаві наказано заступити ся перед польським прави-
тельством. Заступство се одначе не зробило особливих перемін, а тим
часом між народом по Київщині від чуток про царинине заступництво
почав ся великий рух, проганяли понів ушатів або змушували їх при-
ставати на православє. Уніатські духовні взяли ся до ще сильшійших
способів примусу, кар, настрашувань. Серед сього заворушення не раз
діяли ся і незвичайно велюдські, огидні події, як наприклад оспівана
Шевченком убитє титаря в Млієві. У нього ся подія описана на о-
уєгних оповідань і черед те досить змінена,
сучасне оповідання, списане зараз по події
росказує, що того млієвського титаря Данила
Кушніра, чоловіка побожного і справедливого,
замучено за те що важив ся сховати даропо-
сицю церковну, з наказу громади, що не хоті-
ла допустити до своєї церкви попа уніата.
Хоч Данило даропосицю прийняв і сховав з
усякою побожністю, але на нього видумано
бути піп з нею ходив до корчми і пив з нею
горілку, і за се йому спалено живому руки,
обмотавши ключем і смолою а потім відрубано
голову і прибито на палю на очах народу, сило-
мінь пригнаного на се позорище (1766). Про
взянення, тяжке біте і всякі муки не говорити

350 Мелхиседек Значко-
Яворський

Все се страшенно хвилювало народ виникали ріжні рухи, в яких
брали участь і Запорозці, і гайдамацькі вагаги, аж нарешті песною
1768 року вишикло велике повстанне, звісне під назвою Колівищини.
Привід до того, як і в 1734 р. дав прихід російських військ Коли в
Барі, на Поділю з початком 1768 р. розпочало ся повстанне против
польського правительства, за зроблені ним уступки Росії, Польща про-
сила царське правительство, щоб своїми військами приборкало се по-
встанне, і російське військо послано на Україну. Коли про се пішли
вісти на Україну, люде розумили се не инакше, тільки що Росия поси-
лає своє військо на визволення їх від Польщі. Пішли знову ноголоски
про царинині укази, навіть потім показувано копії такої „Золотої гра-
моти“, де наказувано знищити Поляків і Жидів і саме їх імя вигуби-
ти, за кривди, які діюгь ся від них православній вірі. Сі копії були
видумані, але їм вірили і люде і самі проводирі повстання.
На чолі повстання став Максим Залізняк, Запорожець, що перед
тим довго пробував по монастирях — з полагку в Жаботинським, потім
в Мотронинім. Приходили таким же чином і иньші Запорозці, і між

ним йшла змова про повстання. З кінцем квітня 1768 р. Залізняк зібравши ватагу ввійшов з Могриного лісу до Медведівки і закликаючи людей до повстання й приймаючи до свого полку всякий охочий люд пішов відти через полудневу Київщину—на Жаботни, Смілу, Черкаси, Корсуїв, Богуслав, Лисянку в Умаїщину, по дорозі здобуваючи польські двори, помагаючи селянам прогнати й громити уніатських попів, Поляків і Жидів.

351 Іван Гонта

В Умаїщині пристав до нього сотник двірських козаків Потоцького Іван Гонта, що мав в своїй обороні Умань; був він чоловік значний, обдарований паїськими ласками, але коли піднялося повстання, рішив покинути панів і пристати до гайдамаків. Завів зносини з Залізником і коли той притяг під Умань, Гонта, вийшовши назустріч, пристав до нього. Разом з Гоїтою й іншими козацькими ватагами Залізняк здобув Умань, де зібралася околична шляхта, і вчинив погром, в оповідаваннях сучасників Поляків розписаний потім незвичайно яскравими фарбами і сильно побільшений: в

дійсності такої страшної різни не було. За той час інші гайдамацькі ватажки громили шляхту і уніатів по інших околицях Київщини. Семен Неживий, сам з-під Мошен, з своєю ватагою громив Ляхів і уніатів в Черкащині, Іван Бондаренко—на Полісся, в околицях Радомисля. Яків Швачка господарив ближче до російської границі, в околицях Василькова і Білої Церкви. Він уславився між ватажками особливою жорстокістю. Головним приставищем його був Фастів, туди до нього приводили зловлених Ляхів і Жидів, їх там судили і вбивали: слідча

комісія нарахувала потім таких вбитих на 700 душ Народня пісня так оспівала його страшне криваве діло:

Ой лвалив ся та батько Швачка,

Та до Хвастова йдучи—

Ой будемо драги, панове молодії,

З китайки онучі

Та ходить Швачка то по Хвастоні

Та у жовтих чоботях—

Ой вившав Жидів, ой вившав Ляхів

Та на панських воротях

Повстанне одначе не тривало сим разом довго. Повторила ся та ж історія що в 1734 р з початком червня барську конфедерацію приборкано, і Поляки просили російських начальників помогти їм вгамувати повстанне гайдамацьке Цариця Катерина, заіпокоєна поголосками про її грамоти, що ними піднято повстанне, видала маніфест, вирікаючи ся і тих фальшивих грамот і гайдамаків, а свому війську наказала знищити гайдамаків Гайдамаки, вважаючи Росіяни своїми союзниками не стерігли ся їх, тому їх легко вдало ся половити і розізнати Одея полковник, прийшовши під Умань, закликав до себе Гонту й Залізняка і арештував їх, коли ті до них прибули, подібне стало ся з Неживим і Боидаренком Російських підданих відіслано на суд в Київ, польських віддано польському начальству, що справляло лютий суд на місці, побиваючи багато людей на смерть, або засуджуючи на різні люті муки Так тяжкими муками замучено Гонту і багатьох інших, сучасники Поляки оповідають страхоття особливо про реймента польського Стемповского, як він забивав і калчив людей. Тих що не були вбиті відразу, судили потім ще перед судом в м. Кодні й засуджували на різні кари, найбільше на кару смерті

Ой й звязали та попарували,

Ой як голубців в парці

Ой засмутилась уся Україна,

А як сонечко в хмарці—

Згадує пісня сумий кінець останнього великого повстання на Правобережю. Шляхта польська, правда, і потім полохала ся від поголосок про гайдамаків, про Гонтиного сина, що збираєть ся йти їх різати, особливо великий такий пополох був на Волині 1788 р Але повстання не було Знищено Запороже, придавлено українське жите в Гетьманщині — загихла під панською рукою й Правобічна Україна

352. Максим Залізник.

112. Останнє скасування гетьманства Скасування гетьманського і всього українського устрою було рішене новим правительством Катерини II від самого початку. Вступаючи на царство по короткім пануванню свого чоловіка (1762 р) вона в своїй інструкції сенатови поставила своїм завданням заведення одного устрою і права у всіх краях, які мали ще свої закони і свій устрій— на Україні, в балтійських провінціях і Фінляндії Вважала потрібним вести до того „аби вік і

353 Церква збудована Гоштою в с. Росошках.

імя гетьманів счезало, а не тільки щоб яка небудь персона була визначена на сей уряд“

Однак Кирило Розумовський був одним з найблизших і найвірнійших прихильників нової царниці, вона багато завдячувала йому і політичні пляни мусіли до певної міри стримувати ся перед такими відносинами. Та стала ся пригода, що подвигнула Катерину підняти руку на сього свого вірного приятеля. При кінці 1763 року донесено їй з Києва, що між українською старшиною збирають підписи на прошение до цариці, аби гетьманство зіставлено в роді Розумовського, як особливо вірнім царству російському, а для прикладу вказувало ся на Хмельницького, як він по собі передав булаву синові. Чи справді старшина сподівала ся сею дорогою вірнійше забезпечити гетьманство, чи тільки чинила волю свого гетьмана, тяжко сказати. На Україні опо-

відали, що всю сю справу пустив Теплов—намовив Розумовського, аби призвів старшину до сього прошення, а потім против нього цілу сю історію обернув Розумовський заохочував старшину до підписування сього прошення, і на нім ся справа окошила ся Правда, прошення се навіть не було подане царниці, бо генеральна старшина побояла ся підписати: підписали тільки полковники, і тому справу залишено. Але цариця взяла се за привід покінчити з гетьманством. До того наспіла ще під той час ота записка Теплова, про непорядки українські. Дуже можливо, що правительство само поручило йому скласти таку записку, як пізніше теж зроблено було і при скасованню Запорожя. В Тепловській записці зібрано було великий матеріал про всякі старшинські непорядки і зловжитки, а вразом доводило ся що Українці такі ж „Россіяне“ як і Великороси, тільки через недбальство київських князів відокремили ся, і їх без церемонії можна назад в усім об'єднати з Великоросами.

354 Одвірок тойж церкви, з написом про збудованне її Гонтюю

Користаючи з сього всього цариця заявила Розумовському, що не вважає можливим далі бачити його на гетьманстві і радить йому, аби сам тікав від біди і зрік ся гетьманства—попросив його увільнити Розумовському одначе сього зовсім не хотіло ся і він відтягав ся. Тоді цариця погрозила йому бідною—шо як сам не піде, то таки булаву від нього відберуть, а попаде ще і в неласку царську. Розумовський покорив ся, подав цариці прошення, що просить увільнити його „від такого тяжкого і небезпечного уряду“, а за те благає ласки до своєї „многолюдної сімі“. Се прошення його зараз сповнено 10 падолиста 1764 р. видано маніфест до „малоросійського народу“ про увільнення Розумовського від гетьманства, і вже про вибір нового гетьмана нічого не споминало ся, тільки цариця згадувала, шо вона задумує якісь переміни на краях, а поки шо заводить малоросійську колегію, а її президентом і генерал-губернатором Малої Росії призивчає графа Румянцева. Розумовському за його покірність даю незвичайну пенсію, по 60 тис. рублів річно, і величезні маєтності, шо були призначені на утримання гетьмана: Гадяцький ключ і Бнківську волость. Се подало

надію її генеральним старшинам та полковникам, що мабуть і їм при скасованню гетьманського правління роздані будуть на власність так звані рангові маєтності—призначені на їх уряди, як дані були Розумовському гетьманські. Тому вони не дуже споминали про вибір нового гетьмана (так завважає автор Історії Русов)—тільки їх надії не справилися. А Розумовський жив потім довго, ще цілих сорок літ після цього. Хоч

355 Андрей Безбородько, генеральный писар 1711—1762 рр., головний керівник українських справ того часу

сам по собі гетьман був досить негодящий, про те приходиться пожалувати, що не удалося йому задержати булаву аж до смерті—бо се продовжило б українську автономію.

Нова малоросійська колегія мала складатися з чотирох членів українських і чотирох великоросійських, а при тім президент і прокурор з Великоросіяни. Засідати їм велено в суміш по старшинству, а не так як було за цариці Анії, що Великороси сиділи по праву руку, а Українці по ліву—бо се „утверждало въ Малоросіаиахъ развратное мнѣніе по коему постановляють себя народомъ отъ здѣшнего со всѣмъ отличимъ“. Ціла одначе та колегія не багато значила, зроблено її тільки для форми, а властивим правителем був Румяицев і йому цариця поручила сповняти свою програму: вести Україну до нового скасування українських

порядків і заміни їх законами і порядками російськими. В своїй інструкції цариця вказувала на різні сторони українського життя на котрі Румяицев мав звернути особливу увагу. Поручалося йому зробити переніс України, щоб вияснити її заможність і привести до того, аби з неї російська казна (скарб) мала безпосередні доходи. Показувалися різні неприємі правительству прикмети українського устрою, і особливо—що повиого закріпощення селяни на Укра-

їні не було, а селяне могли переходити від одного пана до другого; таку свободу, незнану вже давно в Московщині, цариця не вважала можливим терпіти на Україні, тому наказувала Румянцеву зробити їй край. Найбільше ж уважати веліла на українську „внутрішню ненависть“ против великоросійського народу особливо серед старшини — наказувала дуже стежити за нею та всякими способами розвивати довіре і прихильність до російського правительства серед простого народу, щоб старшина не могла на нім оперти ся. Для сього наказувала

356 Собор в Козельці збудований Румовським.

вести діло так, щоб народови представляти користь від нових порядків—що вони визволяють нарід від кривд старшинських та панських і під московським правлінням йому буде краще як під гетьманським

Стара се була політика підіймати нарід на старшину, та трудно було народови показати користь від нових порядків коли між ними мало бути й скасування останків селянської свободи які ще зістали ся на Україні, признання за старшиною дворянських прав російських і пересадженне на Україну московських порядків з їх лютим кріпацтвом і повною безправністю народньою „Генеральна перепись“ України, вчинена Румянцевим, зістала ся важним джерелом для пізнання старого життя Гетьманщини, але не полекшила долі народньої. Румянцев, сам одержавши великі маєтності на Україні, став дивити ся на селянські справи очима українського пана і ніякої полекші нї від нього

ні від інших великоруських начальників українське селянство не мгло. Навпаки, всі ті кріпацькі порядки, які старшина досі помалу заводила в своїх маєтках (знов таки при ласкавій помочі російських властей), тепер поширено, скріплено і припечатано властю правительствна і царським законам, і становище українського селянства дуже погіршило ся під повними російськими порядками і правлінням російських начальників, вихованих в кріпацьких порядках Московщини.

Лекше було Румянцеву сповняти яквзи цариці в справі стеження за старшиною та всякою „внутрішню неаивистею“, або як пізнійше се називало ся—українським сепаратизмом. Тут Румянцев показував такий запал, що навіть самій цариці приходило ся його стримувати та заспокоювати, щоб не горячив ся непотрібно. Особливо роздражили його вибори в російську комісію уложенія в 1767 р., коли цариця наказала з усіх сторін, а в тім і з України вислати виборних депутатів від усякого стану людей і дати їм писаний наказ, чого люди хочуть: яких законів і порядків їм треба при укладанню „уложенія“—нових законів для Росії. При тім уся українська людність—не тільки старшина, але також козаки, міщани, духовні—всі заявляли бажання, щоб вернено Україні її давні права і порядки, по статям Богдана Хмельницького, вибрано знову гетьмана, і таке инше. Се дуже гнівало Румянцева. Він і сам і через розісланих на місця офіцерів силкував ся вплинути на громадянство, щоб не виступало з такими бажаннями, вибирало людей „уміркованих“, навіть цензурував і касував інструкції, де такі автономні жадання виявляли ся найбільш сильно, і віддавав під суд тих, що найбільш проявили себе такими жаданнями. В ніжинськїм полку тутешне „шляхецтво“ (старшина) вибрало депутатом „уміркованого“ чоловіка (Селецького на імя) і він не схотів прийняти інструкції, написаній в автономнім напрямі, з відновленням гетьманства і українських порядків. Тоді старшина вибрала иншого депутата; за се Румянцев віддав під воєнний суд усіх, що склали наказ і скидали Селецького, а суд засудив не більше не меньше як 33 особи на кару смерти за се! При конфірмації кару зменьшено—на восьмимисячю вязницю

Не вважаючи на всі такі заходи і суворі кари Румянцева, українське громадянство, як я сказав, все таки однодушно у всіх наказах провело сю лінію—жаданне української автономії. Вважало хвилю рішучою і за обовязок собі ставило подати свої жадання, не оглядаючи ся на гнів і кари всесильного намістника. Правда, з проекту нового уложенія нічого не вийшло і сі вибори в комісію уложенія і дані їй накази зістали ся тільки незвичайно виразним проявом тодішніх бажань і змагань Українців, а заразом характеристичним малюнком

відносин українських під правлінням нового намісника. Треба одначе завважити, що сама цария спокійніше приймала ці прояви українських настроїв і бажань ніж її намісник. На гнівні скарги Румянцева на українське „коварство і своєвільство“ вона радила йому не надавати всьому тому великої ваги. Вона сподівала ся, що з часом „охота до урядів, а особливо до жаловання (пенсії) переможе ці погляди старих часів“—що всі оті бажання автономії і окремішности не устоять перед натиском правительственной політики і тих вигод, які вона відкриє перед покорними і послушними. Та й не помилялася справді.

Подібно як у Гетьманщині виявив ся такий же потяг до старих козацьких порядків в сусідній Слобідщині. В тім самім часі як скасовано гетьманство в Гетьманщині (1763—4 рр.) в Слобідщині скасовано полковий козацький устрій, подібний до Гетьманщини, і зроблено губернію Слобідську на взірць інших російських губерній, козацькі полки переіменовано в гусарські, а козаків замість давнійшої служби обложено подушним податком, як селян. Козацтво було з того дуже не вдоволене і при виборах і тут проявили ся протести і бажання, щоб повернено старі порядки. Але вони так само зістали ся без успіху як і в Гетьманщині та й виступали далеко слабше ніж там.

Із Руйнування Січі. Сильне вражіння як прояв нового напрямку правительственной політики зробило на Україні також зруйнування і скасування Січі.

Правда, остання Січ, перенесена в тридцятих роках на російську територію була вже тільки слабою тіню старої Січі. Впросившись назад під російську зверхність вона мусіла покірно сповняти жадання російського правительства, що хотіло розпоряджати ся Січовиками по своїй волі як і городовими козаками, і січова старшина, бачучи

357 Типи гетьманщини з малюнків XVIII в.: полковник.

що з ним не спорити ся, старала ся чинити його волю. Запорожці зносили тяжкі походи, складали свої голови в війнах з Туреччиною і Кримом, сповняли різні служби, які на нього покладало російське правительство. Як у першій турецькій війні, в 1730-х роках, так і в другій, що почала ся 1768 року, Запорозьке військо брало неустанну участь, вислало по кілька тисяч Січовиків в походи з російською

358. Сотник.

армією, вело партизанську, підздову війну, воювало на своїх чай-сторужеви і всяку иньшу службу й діставало похвальні грамоти від царщи. Але все се не ратувало Запороже від нарікань і жалів правительства. Одна причина була — зачіпки запорозького юнацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею в часах, коли Росія була з сими державами в згоді, з сього все виходили жалі й скарги, а запорозька старшина при всій охоті не могла запобігти таким зачіпкам запорозьких ватаг. Друга ще більша — се суперечки за землі

Вже „лінія“ — ті укріплення, що будували ся на українським пограинчу з степом в 1720 і 1730 х роках, захопила старі „запорозькі вільности“ — землі запорозькі Почавши з 1730 х років російське правительство заселяло сю лінію селами і городами, між иньшим оселило тут чимало виходнів Сер-

бів. Перше поселення їх зроблено в 1732 р., а потім знову в 1751—2 рр. Ся „Нова Сербія“, як її названо, заняла весь лівничий край запорозьких земель; організована вона була по воєнному — в полки і роти, піші і конні, гусарські, і дуже потиснула Запорожців. Потім, в 1750 х рр. правительство почало селити козачі і пікінерські слободи з різного прихожого люду зачавши від околиці новозбудованої тоді кріпости св. Єлисавети (Єлисаветграда) далі на схід, і забиравало для тих слобід запорозькі землі. Розумієть ся, се дуже гнівало Запорожців, що в їх предковичні степи влазять непрошені гості, відбирають у них старі їх

займанщини і уходи, рибні і звірні лови, і знати не хочуть знати, ні Січи, ні її власти. Вони пробували і документами доходити своїх прав у російського правительства, і руйнували ненавистні слободи дружиною рукою. Се відначе нічого не помагало, тільки російське правительство все більше починало кривим оком дивити ся на Запороже як непрємну перешкоду в заселенню тої степової „Нової Росії“, як її названо потім. Особливо ся справа загостри ся як за цариці Катерини разом з скасуванням Гетьманства і зведенням губерній Слобідської велено утворити та кож особну Новоросійську губернію з тої пограничної лінії при межувавши до неї сусідні частини Гетьманщини і поблизькі землі запорозькі. Запорожці не позволяли вести границі нової губернії в свої землі, не давали осаджувати слобід, розганяли їх та переманювали людей до себе. Все се дуже гнівало російське правительство, що тоді дуже носило ся з плямами заселення степів, опановання берегів Чорного моря приєднання до Російської держави земель Балканських і самого Царгорода.

Правда, Запороже в останніх десятиліттях перед своїм скасуванням значно змінило свій вигляд. Останній кошовий запорозький Петро Калнишевський, що ще від р. 1762, а від 1765 таки без перерви до кінця Січи був її кошовим, був чоловік дуже розважний і обережний. Вважаючи на обставини, всякими способами стримував Запорожців гід яких небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселою хліборобською людністю, завів всяке хозяйство, осадив багато селян хліборобів. В запорозьких степах зявили ся великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січи, а й по різних оселях. Таким чином иарікання, що в руках Січовиків чорноморські простори зістають ся диким яловим степом, нікому не ко-

359. Пані з пільхетського (старшинського) дому

ристиним — ставали неправдиві. Господарство Калнишевського саме показувало, що в руках Січовиків ці простори можуть заселити ся і загосподврити ся. Колиж бо правительству хотіло ся взяти ці краї в свої руки! А при тим, касуючи старий козацький устрій на Україні, не хотіло воно терпіти таке гніздо свободного духу, як автономна січова громада — хоч як вона поскромніла і похилила ся в порівнянню з Січею часів Гордієнка!

360. Міщанка.

Всі ці справи дуже загострили відносини правительства до Запорожв з кінцем 1760-х років. До того пришла ще війна з Туреччиною, що вийшла, мовляв, «свобільного нападу Запорожців на пограничне турецьке містечко Балту. В Коліївщині Запорозці теж були сильно замішані; правительство російське помогало польським панам задавити се повстання і годило ся йому приборкати її Січ, з котрої йшло гайдамацтво на польську Україну. З другого боку, Запорожці — як доносили російські влади, особливо докучали Новоросійській губернії, зганяючи осаджені там села та осаджуючи против них свої Російське правительство рішило знищити Січ. Але бояло ся якогось воєнного розруху, і через те повело діло по малу, потайки, щоб захопити Запорожців зовсім неприготованими. По скінченню

турецької війни, в 1775 році секретно розіслані були воєнні команди російські в запорозькі степи — відбирати зброю від Запорожців, що були на промислах, а літом генерал Текелі з великим військом російським ввійшов в запорозькі землі як добрий приятель, зайняв запорозькі паланки (округи) своїми військами і разом з тим несподівано обложив саму Січ. Виставивши перед нею свою артилерією, дня 5 червня післав оповістити Січовиків, що Січи більше не має бути, Запорожці мусять піддати ся, покинути Січу й розійти ся, коли не хочуть, щоб російське військо їх воювало. Страшено се збентежило

Запорожців не знали від роботи. Багато було таких, що не хотіли дивитися в бітні з московським військом. Але Калнишевський з іншою старшиною і архимандрит січовий стали їх намовляти, щоб покоритися, бо однак не подолують московської сили. Запорожці послухали і піддалися. Січ зруйновано, і дня 3 серпня царським указом оповіщено про її скасування «з знищенням самого імені запорожських козків». Широко оповідалися причини такого несподіваного вчинку і тут дуже цікаво бачити суперечність в тих мотивах. З одного боку робився той закид, що Запорожці ухиляючися від господарського і семейного життя, затримують в дикім стані свої краї, не даючи розширяться в них господарству і торгівлі, з другого боку що Запорожці останніми часами стали відступати від давнішого життя, почали заводити своє хозяйство і оселили в своїх сторонах до п'ятидесяти тисяч хліборобської людности. Се теж їм поставлено в вину, що вони заводили своє власне хліборобство і тим розривали свою залежність від російської держави, бо могли прогудувати ся власним хозяйством і бути зовсім незалежними «від власним своїм несамовитим (неистовим) правлінням».

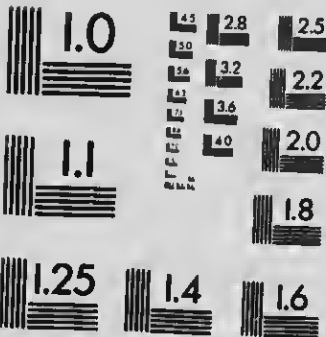
361 Церква Покрова в Ромніях, поставлена Калнишевським.

Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли Запорожців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання. Довго навіть не було нічого звісно про них, думали, що вони пропали. Аж потім виявилось, що Калнишевського заслано в Соловецький монастир, на Білім морю і він там замкнений в самотній келії, не бачучи людського лица, прожив ще цілих двадцять п'ять літ. Очевидці прочане, що бачили його в перших роках XIX в., оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу з одиночної келії вязниці: на Різдво, Великдень і Спаса. Він питався людей, хто тепер царем і чи все добре в Росії. Але сторожі не дозволяли багато розмовляти. Схуд і здох ся від ста-

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street 14609 USA
Rochester, New York
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

рости, був весь сивий, а вбраий по козацьки в синій жупви китайчатий, з двома рядами гудзиків. Вмер 1803 року маючи 112 літ Перед тим 1790 р. вмер військовий писар Глоба, звланий також в оден північний монастир. і судя Павло Головатий, в Сибири, в монастирі тобольськім.

Та встань батьку, ой встань Петре, кличуть тебе люде—
 Ой як підеш на Україну, по прежньому буде
 Ой піди ж ти до столиці прохати цариці,
 Чи не вступить царство землі по перші границі?“
 Чи не верие степи й поля, всі клейноди наші?
 „Ой царице, наша мати, змилуй ся над нами,
 Оддай же нам наші землі з темними лугами!“
 „Не на те ж я, Запорожці, Москаля заслала,
 Ой щоб твої луги й землі назад повертала!
 Не на те я, Запорожці, Січ розруйновала,
 Щоб назад вам степи й луги й клейноди вертала!“
 Текла річка із-під саду та й упала в кручі—
 Заплакав же паи кошовий від цариці й дучи
 Текла річка невеличка, заросла лозами—
 Заплакав же паи кошовий дрібними сльозами
 „Ой великий світ, цариця, і всім ти владяеш,
 А вже ж ти нас Запорожців з місця споміщаєш
 Та вже ж ти тих вражих паїв та все награждаєш“
 Та летить крячок та на той бочок та летячи кряче—
 Та усе військо запорожське та на Кальниша плаче
 Та летить крячок та на той бочок—де взяв ся шулика!
 —Ой не буде в Січи города отини й до віка!

З запорозьких земель справді великі маєтности роздаю ріжничм московським паіам. Січовики ж мали бути поверстані в пікінери або

362-3. Печатки запорозьких палаиок: Самарської й Кодацької.

в міщане та селяне 1776 р Потьомкін доносив цариці, що з Запорожцями вже приведено все до порядку: одні разселили ся по містах і селах, иньші вписали ся в пікінери і з них набраю два полки; з забраюого старшинського майна зроблено капітал для підмоги мешканцям, і т. д. Але в дійсности було що иньше. Переважила більшість Запорожців не хотіла ставати гречкосіями і порішила піти тою ж стежкою як по першім зруйнованню Січи—під Турком жити. Старий Запорожець Микита Корж оповідав, як тоді Січовики умудрили ся „Мо-

кнтайча
т Перед
північний
ольським.

скала в шори убрать". Тому що Запороже, всі дороги і границі були
зоставлені московським військом,
Запорожці стали відпрошувати
ся у Текелія на заробітки на
рибні лови на Тилигул. Діста-
вали пашпорти на 50 душ, а
набирали з собою по кілька сот
тай виходили за границю. От-так
незадовго більша половинна їх
вийшла в Туреччину, так що
літом 1776 р. тих Запорозців-
мандрівців на Тилнгулі та під
Хаджибеєм зібралося до 7000
і туг під Очаковим почали собі
селити ся.

Коли про се довідали ся
в Петербурзі, дуже з того зане-
покоїли ся, стали підсилати до
Запорожців різних людей та
намовляти їх вертати ся, а зара-
зом від турецького правитель-
ства допевняли ся, щоб видало
Запорожців. Але ці Запорозці

364. Запорозька церква в Сачарі (Новомихлівському)
збудована в рр 1773-9

не хотіли вертати ся, ані Турки не хотіли їх видавати

Ей оступили прокляті драгуни усі степи й усі плавні,
А вже ж уступили та дві дивізії та в покровські базари—
А вже ж славні Запорожці п'ять показали
„Ой ходімо, брата, Турчии просити,
Чи не дасть нам землі віка дожити“

Пішли наші славні Запорожці не з добра, а з печали—
Ой як утікали, то все забирали— з церков ікони,
Тільки покидали золотую зброю та ворони коні
Ой пустилися наші Запорожці через море дубами,
Ой як оглянуть ся до славної Січч— умивають ся сльозами

Прийшли до Турка та й вклонили ся низько
„Ой дай же нам землю тай коло границі близько“
„Ой рад же ж я, Запорожці, вашу волю вчинити,
Коли ж все будете, славні Запорожці, мині змію (зраду) робити!“

„Ми не будемо, турецький царю, тобі з робити,
Бо нас присягве усіх сорок тисяч тої рно служити!“
„Дарую вам землю, ще й обидва лимани (Дніпровий і Дністровий):
Ловіть, хлопці, рибу та справляйте жулани!“¹⁾

¹⁾ Збираю з різних пісень—дуже їх багато про сі події. А про скасованню
манцини майже нічого нема!

А про московські заклинки пісня співає:

Ой пише Москаль тай до кошового—а йдіте до мене жити,
Ой я дам землю та по прежнему—а по Дністер границу,
Ой брешеш, брешеш ти, вражий Москалю—а ти хочеш обманити:
Ой як підемо ми у твою землю, ти будеш лоби голити (в салдати).

Щоб Росія не чіпала ся Запорожців, султан дав їм землі на Дунайських гірлах; але Запорожці не дуже охотили ся йти туди і ще кілька років жили над „обома лиманами“. 1778 року їх формально

365 Кошовий банатських козаків
(з брошури 1789 р.)

прийнято під власть турецьку, дозволено заложити Січу, мешкати і промишляти вільно, а за те служити султанові пішо й конно. Але що російське правителство доконче добивало ся; аби їх не тримали коло російської границі, то султан наказав силоміць переводити їх за Дунай. Се дуже не сподобало ся Запорожцям, і декотрі стали вертати ся до Росії. Там Потьомкін, щоб затримати Січовиків і інших охочих від втіячки за границу, рішив відновити Запорозьке військо, під назвою „Чорноморського війська“ і в 1783 р. поручив Антонови Головатому, Чепізі й іншим запорозьким старшинам скликати охочих. До цього війська приставали декотрі Запорожці з тих що вийшли за границу.

Інші звернули ся до цесаря німецького Йосифа, просячи прийняти їх до себе; їх прийнято, дозволено заложити собі Січу в австрійських землях, в Банаті, над долішньою Тисою, і в 1785 р. вісім тисяч Запорожців перейшло туди; але довго вони там не зістали ся і

незабаром помандрували знов, куди—не маємо докладних звісток, та можна так здогадувати ся, що одні вернули ся до Туреччини, інші до Росії. В Туреччині оселено їх з початку в Сейменах, потім нарешті дозволено заложити кіш на гірлі Дунайському, коло м. Дунавця, де перед тим сиділи великоросійські виселенці козаки-Некрасовці, котрих Запорожці відти прогнали. В Росії ж новому Чорноморському війську, по скінченню турецької війни, в котрій се військо дуже Росії заслужило ся—в 1792 р. визначено на мешканне усте Кубани і землі

між Кубанею й Азовським морем. Позволено відновити давній січовий устрій—військову старшину, кіш і старі курні, числом сорок; надано ювілейні клейноди, дозволено судити ся своїм судом і вільно, бездаино промишляти всякими промислами. Всього зібралося козаків в тім Чорноморськiм війську 17 тисяч, і вони положили початок українському заселенню Кубанщини. Першим кошовим чорноморським був Харько (Захар) Чепіга.

Задунайська Січ держала ся до р. 1828. Жило ся під Турком добре, гільки мучило сумління Запорожців, що приходиться помагати бісурменови воювати християн:

Ой зробили та славні Запорожці та великого жалю
Що не знали, кому поклонитися—та которому царю
Ой поклонили ся турецькому—під ним добре жити,
А за все добре, за одне, недобре—шо брат на брата бити

Російське іачальство не переставало підманювати сих дунайських Запорожців, щоб вертали ся до Росії—через ріжних свояків, знайомих, то що Від часу до часу більші або меньші ватаги сих дунайських Запорожців переходили—але се були дрібниці. Аж 1828 р., як розпочала ся знову війна з Росією, тодішній кошовий задунайський Осип Гладкий задумав перевести Задунайців до Росії, він пустив по голоську, що Турки хочуть переселити Запорожців як найдалше від російської границі—в Єгипет. Заразом намовляв вертати ся під Росію, але що не всі хотіли вертати ся, то він, не відкриваючи свого заміру, вийшов з військом ніби в похід на Москалів, і тільки на російській границі сказав своїм Запорожцям, що йде передати ся під Росію. Воротгя не було. Прибувши до російського війська, Гладкий явив ся перед царем і заявив, що піддаєть ся йому. З своїм полком потім брав участь в війні, а після війни вибрав для оселення свого війська місце на Азовськiм побережю, між Бердянськом і Маріуполем і тут се невеличке „Азовське військо“ жило аж до 1860 х років, коли їх переселено на Кубань.

Але ся зрада Гладкого стягнула велику біду на тих Запорожців, що зістали ся на Дунаї. Турецьке правительство скасувало військо, знищило кіш і розселило Задунайців по ріжних місцях. Кажуть, що багато їх навіть побито при тім Гірко проклинали ті Запорожці Гладкого.

14 Кінець Гетьманщини. Скасувавши Запорозьку Січ, правительство взяло ся до Гетьманців. В осени 1780 року указом царським

366. Печатка Чорноморського війська (1792).

367. Печатка кошового війська дунайських козаків (1801)

об'явлено, що в Гетьманщині буде заведена така сама губерська управа, як і в Росії. Вже перед тим, при сформованню губернії Новоросійської, а потім Азовської, примешовано до них сугідній полк Полтавський і части Миргородського. Тепер вся Гетьманщина мала перейти в російські губернії, і Румянцеву поручено було розробити план сеї реформи. На другий рік скасовано малоросійську коллегію і генеральний суд, генеральну і полкову управу, в Гетьманщині

368. Козацька корона, домонтовської сотні, справлена 1702 року (Чернігівський музей)

розділено на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-сіверське, визначено туди намісників і заведено суди і палати на російський зріць: на місце військового суду палат, уголовні і гражданські; в кожній губернії на місце дотеперішніх судів городських і земських суди уїзді; на місце скарбу військового—казонні палати, для справ міських—губерські магістрати, і т. и Колегію малоросійську і військовий суд зіставлено на якийсь час тільки для докінчення не покінчених справ; полкові канцелярії зіставлено для воєнних справ полку до реформи полкової; так само різні уряди, що мали бути з виборних дворянських депутатів, мали ще чекати указів в справі „розбору дворянських прав“ української старшини.

Дальшими розпорядженнями тільки доповнено сю перебудову українського устрою на московський лад. В 1783 р скасовано козаць-

берська упр-
ній Новоро-
полк Пол-
мала пере-
ло розроби-
йську коле-
етманщину

цка корова,
вської сотні,
а 1762 року
ський музей

вгород-ст-
ти на ро-
граждан-
земські
для справ
ку і вій-
не покін-
ь полку
з вибор-
розбор

ебудову
козачь

ку службу і козацькі полки переіменовано їх на полки карабінерські, як перед тим слобідські переіменовано на гусарські. Полковників увільнено від служби, надавши їм чин бригадирський, а інші старшини лишею їй на волю — служити в нових регулярних полках або увільнити ся від служби, козаки з'явили ся як особний стан воєнослужебного свободного селянства, з якого комплектували ся нові полки. Все інше селянство прирівняно до селянства московського. Уже перед тим, 1763 р. російське правительство, видало указ против свободного переходу селян, вважаючи його шкідливим для їх добробуту—мовляв від тих переходів вони не можуть жити заможні і господарно, тому на будуче заборонено переходити від одного пана до другого без письмєнного дозволу свого пана. Сім указом панн покористували ся на те, аби скріпити і збільшити свою власть над селянами, а селяне занепокоєні сими заходами коло останнього закріпощення, саме ще більше почали переходити й тікати від своїх панів. Тоді указом 1783 р., заводячи нові податки на Україні, вже зовсім заборонено селянам вводити з того місця, де кого застала ревизія—аби в казюнных податках не було замшання. Сім закінчило ся закріпощення українського селянства і підведено його під „загальні державні постанови”—під ті закони, на які спирало ся гірке тодішнє кріпацтво в землях московських.

Того ж самого року зрівняно міста українські з містами московськими, а старшину українську з дворянством московським. Вказано, які чини і служби козацькі дають права дворянські, і так відділено різко старшину від козацтва служебного як особну верству. Нарешті давнє скасування автономії церковної закінчило 1786 року відібранням маєтностей монашських і владичих; монашьям взначені були штати, скільки має бути монахів і на них призначено було платию з скарбу державного (казни), а маєтності відібрано в казну.

Українське громадянство мовчки прийняло се скасування до решти старого устрою. Де-котрі сторони нової реформи—як признає прав дворянських, остаточне закріпощення селян, могли навіть подобати ся старшині; інші жадібно чекали при сім скасуванню нових нагород і надань для всіх послушних і вірних, та силкували ся пролізти на перші місця в новім устрою, до великих чинів і багатого „жалюванія“. І панство потроху забувало свою стару Гетьманщину, потішаючи ся достатком, багатством, котре приносила забезпечена новим порядком кріпацька праця. А й зітхаючи за старовинною, пильно заходило ся коло службової кар'єри у нового правительства, у нового начальства. І так справді, як сподівала ся колінь царниці Катерини, пропадали у нього давні змагання до вільности, до політичних прав серед заходів коло „чинів та жалюванія“.

Тільки нарід українській не мав себе чим потішити в крипацькій неволі своєї. Правительство з новими порядками обіцяло йому свободу від криед старшинських, від „малих тиранів“ — помішників, а на ділі сі нові порядки зміцнили з небувалою перд тим силою безграничну власть панів над мужиком, з котрої вже не було йому ні виходу ні просвітку. І своє розчарованне і зневіру в нові порядки нарід вилив у славній пісні про світову неправду.

Нема в світі правди, правди не зіскати
 Бо тепер неправда стала правдувати
 Уже тепер правда в панів у темниці.
 А шира неправда з панями в світлиці!
 Уже тепер правда в панів у порога.
 А шира неправда сидить кінець стола!
 Уже тепер правду ногами топтають,
 А ширю неправду медом напувають.
 Десь ти правдо, вмерла чи ти заключена,
 Що тепер неправда увесь світ зажерла!
 Тільки в світі правди що рідная мати
 Де би ми її могли в світі одіскати?

Ой орлице мати! деж тебе нам взяти?
 Тебе ні кушити, ані заслужити!
 Коли б тебе, правдо, в світі увидати,
 Орлошми крильми раді б ми летати!
 Ох як же тим діткам без матери бути?
 Та що дня заплачуть, не можуть забути!
 Вже ж бо кінець віку отсе приближив ся
 Хоч рідного брата тепер стережи ся
 І з ним на суд стати — правди не зіскати,
 Тільки сріблом златом панів насищати.
 Хто по правді судить, то того карають,
 А хто не по правді, того поважають.

369. Ганок Галаганового будинку (див. 327).

в крипачьке
о йому сво-
жків, а на д
лою безгра
йому пі в
рядки нари

ам взяти?
п'
увидити,
летити!
тери бути?
куть забути?
онблизив ся
режи ся
не зіскати,
насищати,
о карають,
ажують

370 Старий вал в Чернівці

ЧАСТИНА ШЕСТА.

Українське відродження.

15. Прилучення Галичини і Буковини до Австрії Разом з тим як руйнувалися в другій половині XVIII в українські порядки на лівім боці Дніпра та на Запорожжю, великі зміни робилися також і на Правобережжю та в Західній Україні, творячи нові обставини і нові підстави українського життя. Падала Польща — саме тільки встигла придушити останні рухи народні на Правобережжю і до речі ослабити національне життя заведенням унії в західній Україні, — як прийшов несподіваний кінець державному життю самої Польщі. За кілька років до речі розібрано її між сусідніми державами, і даремно заходилася потім польська шляхта, щоб ту свою польську державу вирвати з їх рук і відновити наново.

Не на користь вийшли Полякам їх великі придбання в землях українських і литовських: здобування та заходи коло затримання цих земель знесли саму Польщу, вона ослабла і стала здобичею сусідніх сильніших, міцніших організованих держав Польська шляхта, захопивши в свої руки правління, поневолила не-шляхетську людність, позбавила всякого значіння і саму королівську владу, відобрала всі засоби від правительства, аби воно, зміцнившись, не хотіло покоропити шляхетські вільности і свободи. Держава польська ніколи не мала ні грошей в скарбі своїм, ні війська, ні міцної організації. Всю силу захопили великі пани магнати, але вони думали не про державу, не про суспільство, а про свої власні розкоши й інтереси, і дуже часто брали гроші від сусідніх держав за те, щоб своїми впливами кермувати справами Польщі так, як треба було тим сусідам, а не їй самій.

Вже Хмельницина задала Польщі такий сильний удар, що від нього вона не здужала поправитися. А від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителі, а заграничні правительства. Вони

не двють перевести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправи-
 ся, не стала сильнійша; мішають ся при кожній нагоді в її внутрішні
 справи, підіймають через магнатів-запродавців повстання (конфедера-
 ції) і взагалі роблять все що хочуть. А при тім все від часу до часу
 виникають різні проекти про те, щоб зовсім розібрати сю велику
 але слабосилу, на живу нитку зшити державу,—як то ми вже бачили
 за часів Хмельницького.

371. Георгій Кониський, архієпископ
 білоруський, голова православної
 церкви в Польщі в часах розборів.

По смерті короля польського
 Августв III (1763 р.) цариця Катерина
 зеднвши ся з своїми одиомишлен-
 никами и Польщі, ввела свої війська,
 посадив на королівстві польським
 свого приятеля Станіслава Августа По-
 нятовського, і хотіла під його іменем
 кермувати по своєму польськими спра-
 вами Головий привід до того давала
 справа православної віри в Польщі,
 котру російське правительство держа-
 ло в своїй опіці, а духовні право-
 славні до його помочі звертали ся у
 всяких своїх бідах. Польське прагн-
 тельство хотіло визволити ся від ро-
 сійських впливів і думало скористати
 для того, що Росія з 1768 року увя-
 зала ся в війну з Туреччиною, а за
 Туреччиною потягала Австрія, не хо-
 тячи дати Росії поширити ся далі на
 турецьких границях Росія хотіла взяти
 під свою влвсть Крим і Молдаву і до-

мвгала ся, щоб Туреччина признала сі землі від себе незалежними,
 свободними; Австрія ж не хотіла на се пристати, бажаючи собі ши-
 рити ся в молдавських землях. Польща надіялась скористати з сього
 напруження, але зовсім несподіваний оборот дав тому всьому прусь-
 кий король: він задумав собі скористати з такої замотвини і з
 того напруження між Росією й Польщею й дав таку думку, що Росія
 замість Туреччини нехай би поширила ся коштом Польщі, а при тім і
 Прусія та Австрія собі забрали б пограничні землі польські. Цариця
 Катерина не дуже охотила ся на сей плян, бо не хотіла ділити ся
 Польщею, бажаючи задержати її цілу під своїми впливами. Але як
 Австрія почала хилити ся до Туреччини, згодила ся цариця на плян
 Прусії, щоб її затримати по своїй стороні. Пішли переговори про се

е поправила
її внутрішні
(конфедера
часу до часу
сю велику,
уже бачили

польського
Катерина
днومیшен
вої війська,
польським
Августа По
ого іменем
ькими спра
ого давала
в Польщі.
тво держа
овні право
ртили ся у
ьке прагн
ся від ро
скористати
року увя
ною, а за
ія, не хо
ся далі на
тіла взяти
даву і до
алежним.
обі оши
ди з сього
му прусь
ннии і з
що Росія
при тім і
Цариця
ділити ся
Але як
на пляня
и про се

і нарешті прийшло до такої угоди, що Росія справді зрікла ся своїх претенсій на Молдаву (Крим одначе Туреччина мусіла признати незалежним і в 1783 р. його без усякої війни прилучено до Росії, за згодою Австрії). Замість Молдави Росія взяла собі від Польщі пограничні землі Білоруські, Австрія Галичину, Прусія—землі коло Балтійського моря. Так стала ся умова між ними з серпня 1772 р., і вислані війська без війни позаймали кожде свою пайку, а сойм і правительство польське, настрашені, або й закуплені, мусіли згодити ся на ці утрати й відступити ті землі.

Австрія взяла ціле воеводство Руське, майже ціле Белзьке, сусідні часті Подільського і Волинського воеводства і Холмської землі. Посилала ся при тім на те, що ці землі—колишнє княз. Галицько-волинське, що було підвластне королям угорським. Знаємо, що залежність та була дуже коротенька, за молодих літ короля Данила (див. гл. 36), але з того часу угорські королі титулували себе

„королями Галичини і Володимирії“, а що з XVI віку угорська корона перейшла до володарів австрійських, то тепер цїсарева Марія Тереса забрала собі сю нібито давню угорську провінцію: „Заокруглила“ при тім українські землі ще сусідніми польськими: те все не прилучила до Угорщини, а до земель австрійських. А маючи тепер в своїх руках поріччя горішнього Прута (Покуте), цїсарева, а ще більше син її Йосиф II захотіли прилучити до того й сусідню частину Молдави: побувавши сам в 1773 р. в сусіднім Семигороді, Йосиф побачив, що для Австрії дуже важно взяти собі північну Молдаву для того, щоб мати з Галичини дорогу до Семигороду, і рішив забрати її від Туреччини. 1774 року австрійське військо перейшло молдавську границю та зайняло Чернівці, Серет, Сучаву—теперішню Буковину.

372. Карта трьох розборів Польщі заштрихована Польська держава перед розборами: — — земля розібрані сусідами при першій розбір (1772); — — другий розбір (1793); — — третій розбір (1795).

І тут австрійське правительство на своє оправдання посилає ся на те, що ця країна колись належала до Галичини. Дійсно, в XIII в. бачимо місія на середнім Пруті, так само як і на середнім Дністрі в залежності від Галицького князівства — се так зване Поднізє, потім воно перейшло в безпосередню владу Татар, а як в половині XIV в. організувало ся окреме князівство чи посводство Молдавське, то посводи молдавські загорнули згодом під свою владу і землі між Серетом і Дністром, так зване Покуте і землю Шиницьку. Пізніше за ці землі, як ми вже знаємо, не раз була боротьба між Польщею і Молдавою (гл. 49), аж вони розмежували ся: польська границя стала по Кути і Снятин, і так українська країна поміж Дністром і Серетом — телярщина північна Буковини, зістала ся під посводами молдавськими, аж до 1774 р. як її заняло австрійське військо. Вона була залюднена українським селянством, цю сидло на землях посводських, боярських, монастирських, обовязки були сорозмірно не великі і тому сюди напливала людність з Галичини. Ся північна, українська Буковина творила округ Чернівецький, але разом з нею був захоплений також округ Сучавський переважно румунський, і так як нова Галичина під австрійською властю була злилена з земель українських і польських, так і нова Буковина мала характер українсько-румунський: північна українська, потулцева румунська.

Воснода молдавський дуже сильно протестував против австрійського паналу але турецький султан, його зверхник, не підтримав його і в 1775 р. згодив ся підступити Австрії північно-західну частину Молдави. Визначено було комісарів, вони відмежуаали сю країну, і вона зістала назву Буковини, за свої густі ліси букові. Якийсь час була під управою військовою, а потім, 1786 р. прилучено її до Галичини, і так при Галичині вона зіставала ся аж до р. 1849, коли Буковину зроблено окремою провінцією.

16 Кінець Польщі і прилучення правобічної України до Росії. В Польщі во страшний ударі 1772 р. багато людей схаменуло ся й заходило ся робити порядки. Були то спасейні для Польщі заміри, тільки прийшли занадто пізно. Сусіди не хотіли того. Особливо російське правительство гинвало ся, що Поляки беруть ся заводити нові порядки без його згоди. Але воно було зайняте на полудні — Кримом, потім Туреччиною, що вочала в 1787 році нову війну, розжалена тим, що Росія загорнула собі Крим. Польська партия реформи рахувала на союз з Прусією і свочуте Австрії її надіяла ся обійти ся без Росії. Але помилила ся. Тільки що в маю 1791 р. вроголошена була в Польщі нова конституція, а вже при кінці того року Росія щастливо закінчила турецьку війну, що закріпила за нею володіння

осилало ся
в XIII в.
Дністрі в
потім воно
V в. орга-
о, посводи
Серетом і
а сі землі,
Моллавою
по Куги і
телерішня
и, аж до
ена укра-
іоярських,
сюди на-
вняи тво-
ній також
ичина під
ольських,
північна

австрій-
мав його
ину Мол-
у, і вона
була під
ни, і так
ну зроб-
айни до
аменуло
льщі на-
Особли-
заводи-
олудні—
ну, роз-
рефор-
ся обій-
роголо-
поку Ро-
лодіше

Кримом та всім північним берегом Чорного моря, і тепер своє військо посунула вона з Туреччини в Польщу. Тоді магнати протили реформі відняли повстання — зробили так звану торговельну конфедерацію і віддали ся під опіку Росії. Російське військо зайняло Варшаву. Скликали новий сейм і той під натиском Росії скасував конституцію 1791 р. та вернув старі порядки. Прусія вирікли ся Польщі та пристала до Росії. При сій okazji зайняла знову землі на західній границі, а Росія взяла Київщину, Поділе, значну частину Волини, Білоруські землі — по лінію проведену від курляндської границі під границю австрійську.

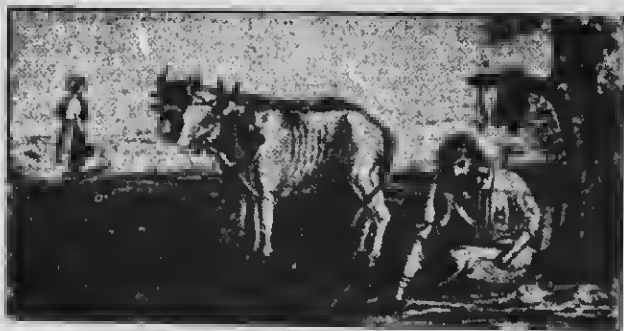
373. Чернівці по австрійській окупації — стара владна палата

Сейм покійно підписав відступлення Росії цих земель. Так як колись, двіста літ перед тим, на люблинськім сеймі польські правителі шафували українськими землями: прилучали, не питаючи ся їх, та змушували потім українських панів силоміць присягати Польщі, так прийшло ся тепер Полякам.

Але і ся — вже зовсім обкrojена Польща не прожила довго. Против короля і правительства, за їх податливість, відняло ся в 1794 р. повстання, щоб добивати ся захоплених земель і визволити ся з опіки Росії й Прусії. Одначе російське і пруське військо погромило повстанців, Москалі взяли Варшаву і Вильно. Польщі зроблено кінець. Росія забрала решту земель білоруських і українських, які ще зістали ся за Польщею (крім Холмищини і Підлячу), иньші краї розібрали Австрія і Прусія. Потім в останне переділили ще польські землі в 1815 році і так уставив ся нинішній поділ, між Росією, Австрією й Прусією. Білоруські землі опинили ся під Росією, українські зістали ся поділені між Росією й Австрією, польські між Росією, Австрією й Прусією.

Так ото з кінцем XVIII в. українські землі опинили ся під властю двох великих, сильних держав—Росії й Австрії,—держав міцно сцентралізованих і бюрократичних, то значить з сильною центральною властю, з великим начальством урядничим, з міцною поліцією й військом, а без усякого майже громадського самопорядкування. Всяка політична окремішність наших земель була скасована, самопорядкування або знесено зовсім, або зведено до найменших розмірів. Тв з нього і так не могли б майже зовсім користати елементи українські, бо на ґрунті народнім зівстав ся сам спід громздзяства селянство темне, не-свідоме, обідране і позбавлене всяких прав, майже таке саме бідне міщанство, та неучене і темне сільське духовенство. Даремно пішли всі великі змагання, жертви й подвиги для визволення народу українського, потоки крови своєї й чужої, пролітої для свободи і вільности України.

„Польща впала—та її нас задавила“, казав Шевченко. Впала польська держава, але доля Українців не поправила ся з того—особливо в тих українських землях, що відійшли під Росію. В тих землях, що одійшли до Австрії, нове правительство австрійське заходило ся коло того, щоб поліпшити долю кріпаків українських, обмежити безграничну власть польських панів над ними, дати більшу освіту селянам, міщанам і особливо духовенству, що зівстало ся єдиною освіченішою верствою серед Українців. Перехід Галичини під власть Австрії був першим початком відродження українського життя в Західній Україні. Але в землях, які відійшли з під Польщі під Росію, нічим не стало легше українському народови. Навпаки, сильна рука нового, російського начальства надала панованню польського пана над українським хлопом ще більшої моці і певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави Польської. Кождий польський пан

374. Селянська біда, старий малюнок (Поділля, перша половина XIX в.)

мав звичайно в кешени все низше начальство, з яким приходило ся мати діло в справах з мужиком і міг бути певний, що всяке діло йому те начальство покрие і в усім йому буде помічне. Власть поміщика над мужиком під новим панованнем дійшла такої моці:

якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської влади; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не бояв ся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки схотів. Аж 1848 р., з огляду на тодішні розрухи в Галичині, заходило ся російське начальство полекшити в дечім паищині тягарі українського селянина, а духове жите українське зістало ся тут в тяжкій безпросвітній тьмі ще довго і довго.

Так само, вбо й ще більш безрадісно виглядало національє українське жите. Навіть память про славі діла великої народньої боротьби ослабла і затемнила ся. В народі зістали ся тільки пісні й перекази, що завмирили поволі в тіснім гуртку співців-кобзарів. Друковане слово не закріпило навіть тих книжних чи поетичних утворів, в яких були представлені могутні подвиги і пориви українського жита, і серед вищих освіченіших верств все менше було людей, яким скільки небудь ясно представляла ся минувшина України, ті великі завдання; які були поставлені нею і які мов довг неоплатний висли над сучасними поколіннями малих синів великих батьків. В західній Україні все покрила Польща: польське або сполячене панство, такеж саме багатше міщанство, і навіть вище духовенство (уїатське) було спольщене і польськими очима дивило ся на минувшину і на сучасність свого народу. А в східній Україні, задиїрянській, так само змосковщило ся все, що підіймало ся над масою народною. Стара книжна мова вимерла, змосковщила ся. Слово народне жило тільки серед простого народу та на тій лінії, де стикало ся се народне жите з церковною книжністю—серед низшого духовенства, попів та дяків-бакалярів, ледво видно і замітио. Маса народия, придавлена кріпвцькою неволею лежала мовчазною, нерухомою, мертвою, і здавало ся, що вже не встане—пришов останній кінець українському житю, як сумно співав наш великий поет на руїнах Чигрииа:

Заснула Вкраїна,
Буряном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла,
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в стєну оддала—
А надію вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Не видко було, що під тим попїлом минулого, під цвіллю сучасного лежать здорові, могутні зерна народнього жита й починають проростати тихо і непомітно.

117. Початки відродження в західній Україні. В часах найбільшого, як здавало ся—останнього упадку українського жита, при

кінці XVIII в починали вже поволі пробивати ся перші парости нового життя В західній Україні вони сходили на ґрунті церковнім.

Свого часу заведенне унії приглушило дуже сильно останки українського життя Приймали унію з малодушности, хиллячи ся перед папськими, а смилівіших приборкувано силоміць. Але наростали нові покоління, що були уніатами не через свою зраду чи малодушність, а через те що уродили ся в унії, і для них унія стала вже вірою на-

375 Григорій Сьворода, останній представник старої української школи

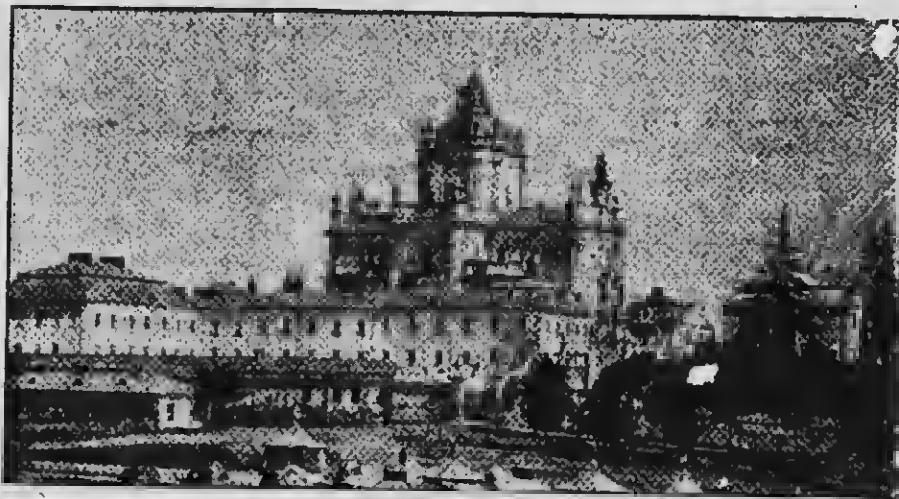
родньою, українською. Ті що заводили унію та те, аби вона послужила дорогою до ополчення і скатоличення, помилили ся в своїх надіях Через те що уніатське духовенство і взагалі унію не зрівняно в правах з католицизмом і вона зістала ся церквою низшою, мужицькою, вона стала предметом тутешнього українського життя і незадовго стала для західньої України такою ж національною церквою, якою перед тим була церква православної. І коли австрійське правительство, заволодівши Галичиною, заходило ся коло того щоб підняти уніатське духовенство з темноти і пониження, в яким його застало, то се мало чималий вплив на розбудженне національного життя. Австрійське правительство, побачивши, як польська шляхта поневолила український парід, взагалі за думувало ся над способами, щоб йому допомогти: за Марії Тереси і Носифа II обмежено власть поміщиків, заводили ся школи „з місцевою мовою“ (українською) для селян і міщан, вищі школи для духовенства, що було незвичайно убоге і темне. Насамперед сі заходи почали ся на Угорській Україні, наслідком тих рухів против унії, що так занепокоїли правительство (див. гл. 108). Мукачівську єпархію визволено від зверхньої власти католицького єпископа в Ягрі, засновано ліцей в Мукачеві, для виховання духовних, поліпшено матеріальне становище духовенства. Новий єпископ Андрій Ба-

чинський (1772—1809) з цього боку дуже діяльно заходився коло піднесення свого духовенства, і тут в Мукачеві коло нього згодом зібралася громада доволі вчених як на той час людей, з котрих вийшли потім перші професори-Русини львівського університету і чимало інших замітних діячів. З прилученням Галичини ці заходи правительства захопили також і її. Зараз по прилученню Галичини Марія-Тереза завела в Відні духовну семінарію для уніатів; се було мале віконце в Європу для галицького українського суспільства і мало справді чимале значіння в його життю. Потім слідом założено семінарію у Львові, а при заснованню львівського університету в 1784 р. положено, щоб деяких наук вчили по українськи, і особний ліцей при ній заведено, де б Українці підучувалися, щоб потім вступити до університету. Богато зроблено також і тут для добробуту духовенства; з маєтків закритих монастирів організовано „релігійний фонд“ для поліпшення становища духовенства. Так само на Буковині, за недовге воєнне правління, положено цінні початки нової, світської школи і тутешній релігійний фонд, що володів п'ятою частиною цілою Буковини (се були давніші монастирські і єпархіальні маєтки) давав величезні засоби на культурні і національні цілі. Та біда була в тім, що в суспільних і національних відносинах сеї далекої провінції австрійське правительство слабо розпізнавалося і так як не вміло знайти справжньої точки в селянських відносинах, без кінця заплутуючи справу своїми суперечливими рішеннями, так і в культурних справах дуже часто зовсім не вміло доглянути українського елемента, вважаючи румунську мову „місцевою мовою“ всеї Буковини без різниці.

В Галичині воно розглядалося трохи краще, але й тут правительственні заходи, направлені на піднесення українського народу, здебільшого заглушилися потім впливами польської шляхти, та й робилися без потрібного знання місцевих обставин. Для тих українських вищих шкіл і катедр не знайшлося людей тямущих, які б вміли вгадати ті живі течії народнього життя, на котрих можна було оперти новий просвітний рух. Наука велася мертвою книжною мовою, викладалися предмети далекі від життя, тому й ці заходи не дали такої користі, яку б могли дати. Згодом українські лекції і український ліцей скасовано, коли з нових гімназій стали виходити Українці підготовані до слухання загальних курсів. З загальною реакцією, що почалася в Австрії по смерті ц.с. Йосифа (1790), польська шляхта здобуває собі впливи і в двірських кругах і у місцевої адміністрації й починає лякати її своїми вигадками про нахил галицьких Українців до Росії та до православ'я, відвертаючи тим правительством від заходів на їх користь. Під впливами Поляків замість української мови заведена мова

польська — з початку в школах вищих типів, а далі і в сільських, і в родині. З огляду на протести і представлення українського духовенства сільським громадам дозволено засновувати свої приватні школи з українською мовою, але при тім адміністрація наказувала духовенству, щоб не дуже заохочувало селян заводити такі українські школи — аби не причиняти тим собі видатків. Треба сказати одначе, що саме духовенство не оцінювало всього значіння народнього елементу і не використовувало тих можливостей, які відкривали для нього пра-

376 Святий Юр, митрополіча львівська катедрa (собор)

вительствених заходи, набираючи ся деякої культури, нова інтелігенція, майже виключно сама духовна, тратила давнішу звязь з народом закидала народній язик, не вмійючи надати йому культурного вжитку, тримала ся старої книжної мови, звироднілої, омертвілої, не здатної вже до розвитку і не знаходячи через те основи для свого культурного поступу. йшла за польським елементом, як більш культурним.

Все так неважаючи на всі помилки і незручності правительства і свого громадянства, що на ніщо зводили часом і найкращі їх заміри, зіставало ся деяке поліпшення від тих усіх заходів. Важно було перед усім, що розвіяло ся те почуте безвиходности, яке огорнуло було українську людність в часи упадку, в XVIII віці; заходи австрійського правительства відкрили якийсь просвіток, розбудили надії на кращу будучинну і енергію змагання, боротьби за кращу долю. Серед нового українського духовенства, вихованого в кращих культурних і матеріальних обставинах уже в початках XIX в. зявля-

ють ся освічені і тямущі люде, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні, заходять ся коло піднесення народньої освіти і добробуту, коло розвою національної культури.

Польські заходи против українства викликали їх на герць за народні права; надії на поміч австрійського уряду додавали охоти. Проекти заведення польської мови в народніх школах викликають перший свідомий виступ галицького духовенства в обороні народньої мови: митрополит Левицький під впливом каноніка Могильницького — найвизначнішого представника нового духовенства, удав ся до правительства з прошенням, щоб у народніх школах учено по українськи. Колиж шкільна комісія ухвалила своє — так як вище було сказано, що для української науки громади можуть закладати осібні свої школи, — митрополит вислав протест против такого трактовання української мови, а Могильницький виготовив записку в обороні її вартности і рівноправности. Потім розширив сю свою оборону в осібнім трактаті: „Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” (в Галичині місцеву українську мову все називано руською, „о старій традиції); се був перший учений трактат в обороні української мови. Заразом заходив ся коло просвітної роботи. Організував

377 Канонік Іван Могильницький.

перше просвітне товвристиво в Перемишлі — але воно заглохло, стріпнувши всякі перешкоди з боку польського духовенства і сполячених уніятських монахів-Василіяп. Краще пішли його заходи коло закладання народніх українських шкіл замість ополячених урядових; за короткий час відкрито велике число шкіл парафіяльних і т. зв тривіальних (вищого типу); для приготування учителів організовано учительську семінарію в Перемишлі; стали складати українські учебні книжки для сих шкіл — а з тим стали виникати питання про відносини народньої мови до книжної — чи тримати ся старої книжної мови, чи зближати ся до живої народньої: про се потім, в 1830 роках виходить завзята полеміка між оборонцями мови народньої і мови книжної, або властиво кількох книжних мов — старої української, церковно-славянської і російської (великоруської); суперечка ся мала велике значінне в дальшій тутешній розвою національної свідомости.

Отак підіймзло ся поволі нове жите на виголоченім і забитім

українським перелозі в західній Україні. Скромні і непоказні були перші прояви його—але в тих частих України, що від Польщі перейшли до Росії, навіть і такими не можна було похвалити ся: тут нічим не полекшало від того що нарешті „Польща впала“ Як я вже сказав, панованне польського панства над українським народом стало ще сильніше, ще безоглядніше, і з боку правительства не було навіть таких проб полекшити становище селянства, які показувало правительство австрійське. Польська освіта і культура панували далі скрізь, в вищих верствах—все се було польське, а з другого боку нові школи, які заводила російська власть, нові уряди, церква і духовенство під російським володіннем ширили російство: російську мову заведено в духовних школах і навіть у церкві молитви велено було вимовляти на російській спосіб. Таким чином українське жите, що досі гнітила польщина, тепер опинило ся між двома огнями—польським і російським, і російськими руками винищувано українство навіть там, куди ніколи досі не сягали руки польські. Тому українство тут никло і гинуло далі і перші прояви його в Росії зявили ся не тут, а в Україні задніпрській в старій Гетьманщині й Слобідщині, на розвалинах козацької автономії.

118 Початки відродження в східній Україні. Хоч українське панство знаходило різні добрі сторони в нових хрїпацьких та чиновницьких порядках заведених правительством, і з усієї сили вислужувало ся перед новими властями проте серед вищих верств українського громадянства—серед погомків козацької старшини й духовенства, невважаючи на все їх вольне і невольне зросійщення, не вигасала любов до українського жита, мови, історії—певний український патріотизм. З жалем згадували колишню славу козацьку, незалежність українську, автономію Гетьманщини, парікали на відібране старих прав і порядків. Звичайно се невдоволення таїли, вважаючи безнадійним всякий протест і боротьбу. Тільки деякі сміливіші вертали ся до давніх плянів шукати помочи за границею для повернення давніх прав України. Недавно з секретних паперів пруського державного архиву стало відомо, що в 1791 р., коли між Росією і Прусією попусували ся відносини, до тодїшнього пруського міністра Герцберга приїздив Українець Капнист, з значного українського роду, сил дуже заслуженого полковника миргородського. Оповів йому, що прислали його земляки, бо вже прийшли до останнього відчаю від „тиранії російського правительства і князя Потьомкіна“. Військо козацьке, казав, дуже розжалене тим, що йому відібрано старі права і вільности та поверстано в регулярні полки: воно страшенно хоче вернути собі старі порядки й вільности. З поручення земляків Капнист питає міністра,

були пер-
перейшли
т нічим не
же сказав.
стало ще
уло навіть
до прави
далі скрізь
нові шко-
уховенство
мову за
було ви-
е, що досі
польським
во навіть
нство тут
не тут, а
і, на роз-

чи можуть вони сподівати ся на поміч Пруссії, коли повстануть про-
тив Росії. Але міністр дав на се ухильчиву відповідь, не сподіваючи
ся, щоб у Пруссії справді дійшло до війни з Росією. Тому Капнист
поїхав назад, а на далі, казав, як би пруське правительство хотіло,
то може завести зносини з Україною через його брата, що тоді по-
дорожував по Європі.

На хвилю старі порядки наче були й вернули ся. Коли по смерті
цариці Катерини (1796) настав царем її син Павло, то він багато з
реформ своєї матері змінив і повертав старі порядки, бо не похва-
ляв політику прагненьства Катерини.
Між иньшим і на Україні повернуто де
що з того устрою, який був до скасо-
вання гетьманства: вернено генеральний
суд і иньше, заведене при Розумовськім.
Толкували, що до сього призивів Олек-
сандр Безбородько, міністр і довірений
чоловік царя Павла, український патріот
—бувший полковник київський за ста-
рого українського правління. Може як
би сей напрям російської політики по-
тривав довше, се відновлення старого
гетьманського устрою пішло б іще далі;
але 1801 року царя Павла вбито, і його
наступник Олександр I, постановши пра-
вити згідно з правилами своєї бабки
цариці Катерини, став привертати і ті
російські порядки, що завела вона на Україні в 1780-их роках.

378. Василь Капнист.

Потім були надії на відновлення козащини і навіть гетьманства
в 1812 і потім в 1831 р., коли російське правительство в поміч своєму
війську збирало добровольні козацькі полки на Україні і для заохо-
ти людей місцеве начальство подавало надії на ріжні полекші. На то-
дішнього генерал-губернатора Репніна говорили навіть, що збираєть
ся бути гетьманом, бо був свояком Розумовських. Але скінчили ся
отсі поголоски і надії дуже сумно, бо правительство, невдоволене
ними, заслало тих козаків добровольців на Кавказ і там оселило.
Всі сі жалі й надії, хоч не були ні особливо глибокі, ні особли-
во серйозні, все таки підтримували в вищих, освічених верствах свідо-
мість своєї окремішности від громадянства великоруського, звязки з
історичною минувшиною України і сучасним народнім житем.
Зросийшені службисти, що кров свою проливали за російське
отечество і з усіх сил, не за страх, а за совість будували нові росій-

ські порядки на Україні, ширили російську мову і культуру, самі виступали як російські письменники і в своїм обиході перейшли вповні на мову російську—воини заразом з побожною любовію збирали пам'ять про українську старовину, записували українські вірші та пісні, слова і прислів'я, а в своїх записках та листах, не призначених для публіки виславляли колишню українську свободу, хвалили давніх борців за українські вільности.¹⁾ І на ґрунті цього роздвоєння національної душі української інтелігенції згодом починають виростати серйозніші прояви національного почуття—головно на пункті прив'язання до україн-

379 Олександр Безбородько.

ського слова—устного і письменного, як найбільш живої й яскравої прикмети своєнародного українського життя.

Уживання народної мови в письменстві східної України не переривалося до решти ніколи, хоч її й виключено з друкованих книжок і з школи. Навпаки, після того як цензури заборони вбили українську книжну мову—мішаву українсько-слов'янську, чисто народня українська мова здобула навіть сильнішу позицію, як одиока місцева мова хто хотів надати українську закраску своему творови, звертав ся до неї і всі, що цїнили українські прикмети

життя, з особливою любовію звертали ся до літературних оброблень народної мови і високо їх цїнили, дарма що справжньою культурною, книжною мовою вважав ся 'язик великоросійський. З другого боку сі літературні оброблення народної мови наважали більшої уважливости до живої мови, а живе українське слово—мова, пісня, перекази про минуле, заховані в устах простого народу, навертали до нього паиські верстви, відірвані історією останнього століття, посварені з народом своєю паиською політикою і виародовлені, як здзвало ся, до решти. І так на сім новім народицтві української інтелігенції виростало нове українське відродження.

¹⁾ Справд аж дивно читати такі відзиви про стару українську „конституцію“ про колишнє щастє української автономії, про Мазепу як героя українського і тому подібні—які знаходимо напр. в записках і листуванні офіцера російської служби Мартоса, або в славній „Історії Руссов“.

Перелицьована „Енеїда“ Котляревського, без волі автора видрукована 1798 року, була першою книжкою, яка незвичайно високо підняла в очах українського громадянства народнє українське слівко, а заразом своїми образами минулої козацької слави і сучасного гіркогo селянського житя відкрила широку дорогу отьому заінтересованню народнім житем серед українського громадянства. Сама по собі важна була поява книжки писаної народньою мовою і друкованої, то значить можливої до широкого розповсюдження серед тодішньої української інтелігенції. З старих листувань знаємо, як страшенно тяжко було розшукувати старі українські писання, навіть найбільш голосні і славні (напр. київські академічні інтермедії), і часто найбільш інтересні твори старого українського письменства, не маючи змоги бути друкованими, зіставалися в однім двох рукописах без усякого поширення (напр. прецікава історична повість Величка відома нодій авторській рукописи і в одній копії) Три видання Енеїди, що вийшли на протягу одного десятилітя і були розхоглені земляками, зробили сю книжку епохою не тільки в історії українського письменства, але і в розвою української свідомости. Але крім самої формальної сторони — літературного друкованогo твору, писаногo народньою мовою і то незвичайно легкою, свобідною і заразом культурною, що непереможно вабила читача, — книжка містила в собі дійсно дорогоцінний зміст. З-поза жартовливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запорозьких гольтіпак, висувалися иньші образи і спомини; саме тоді наші Запорозці блукали світами, не знаходячи собі пристановища і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало се байдуже нібито оповіданне про троянських бурлак! З поза веселих і грубоватих часом жартів і глузувань вставили образи „вічної памяти Гетьманщини“. Встававало народнє житє, змальоване з великою любовю і знаннем, будило любов і спочутє до нього. Не диво, що пізніші письменники українського відродження, з Шевченком разом, схилили голови перед автором Енеїди і назвали його батьком нової української літератури.

3-0. Григорій Платика, вісний український патріот (як здогадують ся — автор „Історії Руссов“).

Але „Енеїда“ не зістала ся самітньою, за нею слідом пішли інші талановиті твори, підтримали її скрипили перші вражіння, дає Енеїдом — про культурну вагість української мови і українського народнього елементу. Те що в „Енеїді“ треба було відчувати поза зверхньою глянчивою формою, виступало в інших творах вповні відкрито і без недоговорень. Таке значінне мали пєси самого Когляревського — особливо славила його „Наталка Полтавка, поезії Гулака Артемовського, повісті Квічки — твори другого, третього і четвертого десятиліття XIX віку. Поруч них величезне значінне мали перші збірки українських пісень, що почали виходити з другого десятиліття (Цертелева, Максимовича, Срезневського). Сї збірки видані та й ще декотрі невидані, що ширили ся в рукописах, відкрили вперше незвичайне багатство української народньої пісні й тим незвичайно підняли значінне українського слова, бо саме в тім часі освічені люде почали звертати увагу на народню творчість і високо її цїнити. Появляють ся також важні для українського усвідомлення праці з українознавства, особливо з української історії. Безіменна „Історія Руссовъ или Малой Россіи“ — історія України, доведена до кінця Гетьманщини, котрої автором довго вважала Георгія Кониського (а тепер думають на Гр. Політику, або на нього і його сина), незвичайно талановито написана (хоч дуже часто наскрізь фантастична — в оповіданнях про події XVII віку і ранійших), поширилася незвичайно ніж українською інтелігенцією, особливо в другім і третьім десятиліттю XIX віку, завдяки своему горячому патріотичному почуттю, котрим була перейнята, і робила сильний настрій. Надруковано її було аж пізнійше, при кінці 1840-рр., але вона поширювала ся п копіях і мала великий вплив на розвій українського письменства, запрудивши його на довго своїм фантастичним, але з великим патріотичним запалом продуманим постатями і подїями. Слідом за нею зявила ся солїдна, хоч і суха історія козацької України Байтиша-Каменського, що протягом недовгого часу мала три видання — також факт характеристичний для тодішніх інтересів української інтелігенції. Починають ся і тут перші віщуни спорів про український народній елемент, народню мову, поезію — відгомони нових ідей про значінне народности взагалі і впливів словянського відродження, що переносячи ся на український ґрунт, давали нове толкованне, нову цїну і вартість стихійним і мала усвідомленим потягам до свого рідного, своєнароднього.

19. Ідеї народности. Початки свідомішого демократизму в XVIII в почало в західній Европі наростати так зване романтичне народництво: на місце того або переробляти в письменстві старі теми грецькі та римські або потрапляти під їх взірці, письменники звертають ся до переказів свійських, місцевих, з особливою увагою почина-

ішли інші
ані Енеїдою
народнього
кньою глук
рито і без
того—особ
ського, по
га XIX віку
ких пісень,
ксимовича,
що шири
української
ого слова,
а народню
ля україн
країнської
я України,
гала Георг
а нього і
о наскрзь
поширила
ругім і тре
чному по
Надруко
ширювала
сьменства,
ким патрі
а нею зя
ша-Камен
кож факт
енції. По
і елемент,
народно
ячія ся на
тість сти
роднього
ратизму
мантичне
тарі теми
и зверта
о почина

ють збирати народньої перекази і придивляти ся до народньої творчості. Перед тим її легковажили, як річ грубу, необроблену, а тепер починають високо цінити її своєрідню красу. Сей напрям, особливо в Англії та Німеччині поширив ся між західніми Слов'янами, викликав і там зацікавлення до народньої творчости, до народнього, мужицького слова. Потім таке зацікавлення, разом з впливами тих перших словянських збірок і студій, починає поширювати ся і в Росії, серед громадянства великоросійського і зросійщеного українського.

Для Українців російських і так само г.лицьких сей поворот мав величезне значіння. Досі вони дивили ся на свою народність як на темну масу, позбавлену всяких засобів культурних, засуджену на те, щоб користувати ся духовними засобами своїх культурніших сусідів. Тому не бачили перед своїм народом ніякої будучности, дивили ся на українську мову, побут і звичаї як на пережитки старини, може її цікаві й милі для

381. Домок Котляревського в Полтаві, з рисунка Шевченка.

земляків, але кінець кішцем таки засуджені на загибель. Автор першої української грамматики в Росії Павловський, пишучи в перших роках XIX в., називав українську мову „не живимъ ни мертвымъ, исчезающимъ нарѣчьемъ“ і спішив ся записати граматику сеї мови, поки ще вона не вимерла до решти.

Тепер погляди на народне слово і творчість змінюють ся. Виявляється в українськїм народї, в його народній словесности безцінний скарб, що зрівноважує недостачі книжного письменства і свідчить про велике духове багатство і житеву силу народу. „Знаєте, пише оден з перших збирачів, Цертелєв в своїй статі—що я сю народню поезію ставлю вище ніж більшу частину наших (російських) романів, балад, а навіть—богатьох наших романтичних поем“. Завдяки оригінальним своїм прикметам, красі і багатству своему український побут, перекази, історія починають звертати увагу чужинців: Великоросів, Поляків і інших, і се підіймає в очах самих Українців вартість свого народ-

нього елементу. В нових напрямках романтичного народництва їх власне малосвідоме привязання до своєї минувості і сучасного народнього побуту знаходить нове пояснення і оправдання і заохоту до дальшого зацікавлення своїм народом і своєю минувиною. Теорії народницькі і приклади національного розбудження, що під впливами їх починало ся тоді у інших словянських народів, показували дороги

382. Іван Котляревський—портрет 1818 р.

і напрями, котрих належало тримати ся Українцям. Проба літературного оброблення українських тем українською мовою здобували нове значіння і вагу, як дорога до відродження українського життя.

Разом з тим, як я вже зазначив, мусіли рішучо змінити ся відносини до народніх мас, його потреб і інтересів. Попердне століття зазначило ся тим, що свіжо народжене українське старшинське панство занепадливо заходило ся присвоїти собі панський вигляд, щоб як найсильніше зазначити свою окремішність від народу, з якого воно вийшло.

Економічна боротьба викопала глибоку прірву між народом і сим панством, що захоплювало землі і кріпостило селянство, а відокремлення культурне докінчувало їх глибоке відчуження і ворожнечу. Український народ розділив ся на темну народню масу, закріпощену, позбавлену всякої можности розвою і поступу, і панство, яке хоч називало себе Українцями („Малороссіанами“), але було зовсім відірване від українського народнього ґрунту і в своїм повнім відчуженні від народу не бачило иньшої дороги, як приставати все тіснійше до культурного і національного життя великоросійського. Але тепер зацікавлення українським словом і українською народньою поезією навчило інтелігенцію иньшими очима дивити ся на український народ.

Огні сірі прості селяне, мужики-кріпаки, на яких українське панство дивилося з презирством, помазавши себе російською культурою, — полоділи, як виявилось, дорогоцінним скарбом поезії, були творцями утворів, яким знавці давали місце поруч найкращих віршів європейської поетичної творчості. В устах селян заніліла пам'ять про українську минувшину, про козачу славу, втрачена панством, і сама ця мова, котра тепер, в світлі нових поглядів на життя народне ставала дорогоцінним скарбом, вицмів від золота і каміня дорогого — нею володіло тільки селянство. В очах нового покоління освічених Українців українська сірома ставала правдивим посителем краси і правди життя, і до неї належало всіми способами зблизитися, щоб зачерпнути під неї сеї краси і правди в народній словесності і народнім життю знайти правдивий зміст для творчості літературної. А зближуючи ся до народу, освічені Українці набирали ся не тільки намяток народньої творчості, але приходили до розуміння і народього життя, селянської душі, болів і потреб мужицьких.

Котляревський у „Наталії Полтаві“, Квітка в своїх повістях, і деякі менше помітні письменники в своїх творах ставлять собі за завдання відкрити благородний зміст селянської душі, показати, як в тяжких обставинах селянського життя, під сіром'яжною покривкою живуть високі, чисті людські змагання, котрі ріднять українського мужика з його найосвіченішим сучасником. Українська література стає демократичною: едіає інтереси вищих освічених верств з інтересами мужицькими, бере в оборону людські права селянина-кріпака, а згодом починає приходити до розуміння його економічних і соціальних потреб, та тих суспільних і політичних доріг, котрі могли б привести до поправлення суспільного становища закріпощених, темних і обрабованих народніх українських мас. І се витання про піднесення українських народніх мас до людського життя стає центральним і головним питанням з становища українського відродження, тому що вищі верстви зійшли з національного українського ґрунту і вся надія українського

383. Гр. Квітка.

життя спочивала на селянстві, на надіях його визволення і духового розвою.

120. **Українські гуртки російської України і Кирило-мефодіївське брацтво.** Заінтересованіе українською мовою і народнім побутом, народнею словесністю і переказами минулого, симпатії до українського народу і його етнографічних прикмет зеднують згодом людей в перші українські гуртки + літературними і народолюбними інтересами. Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським, на Україні російській виробила ся в Харкові, що в десятих—тридцятих роках став ся найбільшим духовим огнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини засновано тут університет, далі жіночий інститут, організував ся театр, розвивається досить жвава як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірники літературні. Що правда, і сі школи харківські, і се письменство—все отсе культурне жите було великоруське, а українська течія проявляла себе в ній досить скромненько—українськими поезіями або статейками в тих великоруських журналах, або українськими книжечками, що виходили коли не коли, раз на кілька років. Але появляли ся річі талановиті й поважні; займали ся українською літературою люде визначні, поважані, і займали ся серйозно, з свідомістю, що не забавляють ся якоюсь забавкою, а роблять діло важне. Професор харківського університету Петро Гулак Артемовський пише гарні поезії, перекладає і переробляє з чужих літератур ріжні річі на українське. Григорій Квітка, потомок місцевого старшинського роду, чоловік дуже поважаний в харківським громадянстві, складає театральні пєси і перші повісти з народнього життя, малюючи в них високі прикмети душі українського селянства; прославлений потім язикознавець Срезневский випускає збірки українських історичних пісень—рід поетичної української історії, що робив свого часу сильне вражінне на суспільство. Згодом виступає на літературнім полі як поет і етнограф професор Амвросій Метлинський і молодий вихованець харківського університету, славний потім історик Микола Костомарів, також Слобожанин (з старого Острогожського полку). В руках харківського кружка українське письменство набрало характера поважного народнього діла. Члени його стояли під впливами романтичного народництва і словянського відродження. В українським письменстві вони бачили нового члена словянської сімї, багато наділеного природою, котрому бракує тільки прихильних обставин, щоб проявити себе як слід.

Замітні гуртки українські були також по столицях, в Москві і в Петербурзі—там пробував з кінцем 1830 х років талановитий поет Гре-

духового.

ло-месе-
народнім
мпатії до
ь згодом
любними
країнська,
ній росій-
дв ся най-
ства, по-
жіночий
як на ті
ературні.
се куль-
а себе в
ми в тих
иходили
новиті й
ні, поса-
якоюсь
ерситету
ероблас
потомок
ківським
однього
пняства;
україн-
робив
на літе-
ський і
історик
ського
абпало-
ливами
їнським
о наді-
ц, щоб
кві і в
ет Гре-

бінка і молодий Шевченко, що з кінця 1830-х років починає звертати увагу на себе своїми поезіями. Поява його першого „Кобзаря“ 1840 р. і зараз потім „Гайдамаків“ була многоважною подією українського життя. Справедливо завважив визначний великоруський критик, що українське письменство, маючи в своїх рядах Шевченка, вже не потребувало ніякої рекомендації, ніяких доказів свого права на існування. Це було велике щастя для молодшої української літератури, що в ній так скоро—яких небудь сорок літ по появі її першої ластівки, „Енеїди“ Котляревського, проявився такий геніальний поет як Шевченко. З його появою можна було сказати, що українське відродження з літературного боку забезпечене.

Але Шевченко відіграв також велику роль і в ідейнім розвитку українського громадянства. З цього боку величезне значіння в історії українського життя здобула громада ківська, як коло новозаснованого ківського університету зібралися такі визначні сили як Максимович, Костомарів, Куліш—тоді ще молодий етнограф, повний юнацького завзяття, і багато різної талановитої молодіж, а до них прилучився в 1845 р. і Шевченко, перейшовши до Києва на посаду при ківському університеті. Зійшлися найбільші люди тодішньої України—найвизнач-

384. Шевченко в молодості, портрет його власної роботи (1843).

ніші таланом і високими думками про відродження свого народу. Шевченко, Костомарів, Куліш і декотрі з молодших їх знайомих близько спіриятелювалися і часто сходячи разом роздумували над минулою Україною, над кривавою наукою, яку дали їй її колишні повстання народні, над гірким становищем свого поневоленого народу і способами його визволення. Костомарів працював тоді над історією козаччини й ділився з товаришами своїми гадками про минувшину. Шевченко уже в своїх молодечих віршах перший з українських поетів звернувся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народне, згідно з тими переказами, які чув з малечку наоколо себе. Тепер з поручення ків-

ської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі пам'ятки українські, й воїн з новою силою будили в його душі пам'ять українського минулого. З-поза блеску гетьманських кляймоподів, з-поза війни і свар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірій парід, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і бути господарем своєї праці і свого житя. З небувалою ні перед тим ні потім силою Шевченко в своїх поезіях виступив против неправди і неволі, яка запанувала на Україні, і лукавим пашадкам пригадував забуту правду української історії.

З другого боку товариство цікавило ся незвичайно сучасні поступовимн течіяма—західнімн, бо в Росії тоді завмерло все, і словянським відродженнем, що з віковичиого сну підіймало оден за другим забуті, навіки поховані словянські народи. Підіймали свою культуру Поляки і Чехи, будили ся Хорвати, Сербі, Болгари, Словаки, Словинці—

І о диво, трупи встали, і очі розкрили,
і брат з братом обняли ся і проговорили
слово тихої любови во віки і ніки,—

як співав Шевченко, сам незвичайно захоплений гадкою про відродженне і визволенне Словянства.

В 1820-х роках під час тодішнього поступового російського руху, що привів до повстання 1826 р. (т. зв. „декабристів“) на Україні існувало потайне товариство „Соединенныхъ Славянъ“, що ставило собі за завдання привести до того, аби народи словянські звязали ся в вільну спілку (федерацію); есть звістка, що було тоді твкож особие „Малороссійское общество“, і воно ставило собі за завдання добивати ся політичної самостійности для України. Відомости про тодішні товариства і їх завдання доходили до Шевченка і його приятелів, і вони на взірць їх задумали засиувати потайне товариство, назвавши його брацтвом св. Кирила і Мефодія впостолів словянських; виробили для нього уставу і правилв. Завданнем сього брацтва ставили поширюванне гадки про потребу загальної свободи і рівности. Вважали своїм обовязком доходити, щоб у Росії і по всіх словянських сторонах не було рабства, ані ніякої неволі чи пониження низших верств, щоб були всі рівні, не було ніяких станів (сословій), з більшими і меньшими правами; щоб була свобода мисли, совісти і слова, щоб не приневолювано до ніякої віри, і освіти поширено у всім народі; правліине мало бутн народне, з виборним головою; кождий словянський народ мав творити особну республіку, а спідньими справами мав завідувати спільний словянський собор, куди мали вислати всі словянські народи своїх депутатів.

З сих плянів нічого не вншло, бо її брацтво Кирило-Мефодіївське

не довго проіснувало; різні напрями і різниці, які були в поглядах самих його членів, не встигли вияснити ся і вирішити ся—не тільки що перейти в діло. Але провідні гадки його зіставили глибокий слід в діяльності братчиків, особливо Шевчика, в його тодішній і пізнійшій творчості, і стали основою пізнійшого українського руху.

Братчики гірко заплатили за свої сміливі гадки: 1847 р по доносу одного студента, що підслухував розмови братчиків, їх арештовано. взято під суд і покарано різними тяжкими карами, розіслано на заслання і заборонено писати. Тільки з кінцем 1850-х років могли вони вернути ся з своїх заслань та взяти ся до літературної роботи для поширення своїх гадок. Але—не всі вернули ся і даремно шукали б ми в їх писаннях з сих часів того сміливого лету гадки, який виявив ся в їх молоденських мріях кирило-мефодіївських часів. Пройшло кілька десятиліть, поки відродили ся деякі гадки кирило-мефодіївських братчиків, і то не так на російським як на галицьким уже ґрунті.

121. Галицьке відродження і 1848 рік.
В Галичині перший гурток, який досить свідомо ставав на ґрунт національний, відомий нам в Перемишлі, в духовних кругах його, при кінці другого десятиліття XIX в. Тут було засноване те товариство для поширення народньої освіти; з кругів тутешнього духовенства вийшла перша звісна записка в обороні рівноправности і культурної вартости української мови, з нагоди питання про навчання в школах українською мовою; звідси йшли звісні нам заходи коло українського шкільництва. Однак сей перемишльський кружок ще не мав ясного понятя про значіння народньої української стихії й стояв на роздорожі між нею і книжною словяно-російською мовою, і в 1820-х роках се питання ще не ставило ся гостро; автори перших граматик з перемишльського кружка прихильють ся до народньої мови, але вважають потрібним „очищати“ її від простонародньої грубости й наближати до старої книжної й церковної мови. В 1830-х рр виявляють ся вже два різні напрями: против оборонців книжної традиції пиступають прихильники живої народньої мови, горячо обороняючи її чистоти від книжного калічення і добиваючи літературного її уживання і граматичного оброблення. Тут були впливи і словянського відродження, і ще більше—літературних проб на чистій народній мові східної України, якими не

385 Микола Костомарів

могла похвалити ся досі Галичина, тому що тут книжна українська традиція не була задавлена і гальмувала літературне уживання народньої мови. Протів автора першої друкованої угорської-української граматики Мих. Лучкая, що хилив ся до книжної, церковної мови, і автора першої друкованої галицької граматики Йосифа Левицького, що хотів держати ся не тільки старої української книжної мови, але й зближати ся також до книжної великоруської, виступив досить рішучо Йосиф Лозинський, боронячи чистої народньої мови. А ще більш рішучо стає на український народній ґрунт кружок молодих богословів, що зібрав ся в львівській семінарії в 1830 роках.

Ся українська молодіж стояла вже під впливами відроженого українського письменства Росії 1820—1830 років, і під впливами сучасного словянського відродження та сучасної польської революційної агітації розвинула ся в напрямі більш поступовим і народолюбнім, в дусі романтичного народництва російської України. Вона також цікавить ся історією й етнографією свого народу, збирає пісні й перекази і пробує свої сили в літературній роботі, зближаючи ся до взірців українських — відчуваючи в повній силі одність українського народу, по оба боки російсько-

386. Пантелеймон Куліш.

австрійського кордону. Симпатичний поет Маркіян Шашкевич являть ся першим народнім поетом Галичини і пізнійший український, народовецький рух Галичини признав його своїм первоначальником і патроном. Якову Головецькому судило ся стати першим патентованим ученим — професором української мови на новозаснованій кафедрі львівського університету. Третій член сеї „руської трійці“ Іван Вагилевич займав ся історією, етнографією, словесністю — всім по-троху. Та діяльність сього кружка не йшла гладко. За останні десятиліття відносно офіціальних кругів до українського питання встигли змінити ся рішучо. Австрійські власти, маючи досить клопоту з тодішніми польськими революційними течіями не хотіли мати нових клопотів ще й з українським рухом. В духовних уніатських кругах, котрим передано цензуру українських книг, також панував напрям реакційний, узко-церковний, неприязний і підозріливий народнім елементам в літературі. Книжки навіть самого цензурного змісту: релігійні, похвальні оди на честь австрійського дому — забороняли ся тому тільки, що мова їх була не досить словянська, або що замість словянського письма:

они були написані громадянами. Заходи „руської трійці“ були прийняті тут підозріливо і ворожо. Перший альманах „Зоря“, зложений для друку „клубом Шашкевича в 1834 р.,“ ся духовна цензура заборонила. Зложили новий збірник, ще обережнійше, з народних пісень і переказів та власних поезій і наукових статей під назвою „Русалка Дністрова“ і надрукували його в Пешті, в Угорщині, щоб розминути ся з галицькою цензурою. Але й се не помогало: коли книжка прийшла до Львова, цензура арештувала її всю і тільки в 1848 р. удало ся її видобути з арешту. На самих авторів впали різні неприємності. Хоробитий Шашкевич не витримав їх і вмер в недостатках, як священник на убогій парафії; Вагилевич пішов шукати хліба у польських панів. Галицьким гасителям здавало ся, що придавили до решти український рух.

Та налетів бурхливий 1848 рік і зараз перемінив усю обстанову. Європейська революція сильним відгомном відбила ся по австрійських краях, викликавши більше або менше значні рухи; в Галичині Поляки почали рухити повстання для визволення Польщі. Австрійське правительство тоді знову пригадало собі галицьких Українців і заходило ся коло них, щоб ослабити польський рух. Виходять наверх такі справи як розділення Галичини (недорічно звязаної з українських і польських земель) на частину українську і польську; заведення в українській Галичині української мови по школах вищих і низщих; визволення українського селянства з влади польських панів—все те про що думало в 1770—80 х роках правительство Марії Тереси і Йосифа II, а потім так міцно забуло, підпавши під вплив польської шляхти і власних своїх гасителів-реакціонерів. Галицькі Українці підняли голови і собі заворушили ся. Пляни польських революціонерів про відбудовання Польщі були їм не в лад, і тільки не велика частина української інтелігенції пішла разом з Поляками. Переважна ж більшість почала організувати ся в напрямі окремішнім і Полякам ворожим, користаючи з прихильности і помочи австрійської адміністрації—славного галицького намісника Стадіона, про котрого Поляки потім говорили, що то він видумав галицьких Русинів-Українців, а перед тим мовляв не було їх. Засновано політичне товариство „Головна Рада“, свого рода українське національне правительство, що мало вяснити і представити центральному правительству політичні й національні потреби Українців, а як орган його стала виходити газета „Зоря Галицька“. Против польських революційних ватаг організовано українську гвардію, українські батальони стрільців. В осени 1848 р. скликано „Собор руських учених“—всіх прихильників культурного і національного розвитку галицької України, щоб вяснити культурні і на-

ціональні потреби та виробити програму дальшої діяльності для розвою українського народу.

Сей „собор“ став рішучо на національним українським ґрунті, відріжняючи українську народність з одного боку від польської, з другого—від великоруської, з котрою мішали її різні прихильники книжної „словяно-росийської мови“, не вміючи відрізнити її від народної української. „Собор“ уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматыка і одностайна правопись для всього „русского народу в Австрії й Росії“ („русиким“ далі називали свій український народ і мову) — аби була вона згідна з язовими прикметами української мови, а незалежна від граматыки і правописи польської і російської.

367 Яків Годозавський (в старості, як перейшов до Росії)

Домагався, щоб у всяких школах галицьких завведено українську мову, а для розвою письменства було засноване просвітне товариство, на взір чеської „Матиці“. Підтримував домагає, щоб українську частину Галичини відділено від польської, і таке иньше. Се був дуже важний момент в галицькій життю і не дурно Ант. Могильницький, найбільша літературна сила сього часу накликав „собор“ високолетинми, хоч на теперішню оцінку досить нескладними віршами:

Як орли смілі в гору ся взбиваймо,
Минаймо з-дала принади і сіти,
Скрізь густі хмари світла добиваймо,
Щоб раз зажжене не далось згасити.

А хоть не раз ще густо тьми залива
Примрачить світла лице нам любезне—
Вийде на верх як на воді олива,
Пред тхом правди ложна гуц і счезне.

Правительство йшло на зустріч українським бажанням. Воно обіцяло завести українську мову в усіх школах, в гімназіях і університеті, серіозно думало про поділ Галичини, і в 1850 р. дійсно був виданий такий закон, тільки не ввійшов у жите. За те велике значінне мало і сильно вплинуло на настрій українського громадянства проголошене в 1848 році скасованне панщини і визволенне селян з власти поміщиків.

122. 1848 рік на Буковині й Угорській Україні і загальна реакція 1850-х рр. В иньших українських землях, які були під Австрією — на Буковині і в Угорській Україні події 1848 р. відбивали ся инакше, хоч також глибоко зворушили місцеве жите. На Буковині — найбільш глухий з австрійських провінцій, питвння висунені сими подіяма, викликали перші познаки національної думки у тутешніх Українців і перші прояви суперечности інтересів української й румунської народности, котру правительство досі звичайно рахувало за одну місцеву пра-

вославу людність. Румунські депутати в парламенті стали добивати ся відділення Буковини від Галичини і об'єднання її з румунськими краями Угорщини; буковинські Українці виступили против сього, стоячи за дальшу одність свою з Галичиною, натомість добивали ся розділу Буковини на національні території—українську і румунську, а Румуни сього не хотіли. Але загалом рух український на Буковині був дуже слабкий, між Українцями мало ще було свідомих елементів і селянський рух против Румунів-дідичів, що вишик тоді, мав зовсім стихійний, несвідомий характер.

Глибокі потрясення, які заважили на всім пізнійшій житті її, прийшло ся пережити в 1848 р. Україні Угорській. Велике повстання підняте для визволення Угорщини від австрійського пановання було задавлене завдяки воєнній помочі, присланій Росією австрійському імператору, і австрійське правительство, щоб ослабити Угрів, готове було підтримати народности Угорщини, подавлені досі угорським панованням—в тім і угорських Українців. Серед них знайшов ся тоді чоловік смілий і відважний, який міг би відкрити нову добу в життю угорської України, як би зістав ся на національній ґрунті. Був се Адольф Добрянський; під час угорського повстання він утік з Угорщини й пробував у Галичині і звідти прийшов з російською армією, як цісарський австрійський комісар при російській армії. Під впливом його угорські Українці рішили ся виступити з своїми національними домаганнями, вислали депутацію до цісаря, просячи відділити українські землі в особні стільці і в них на всякі уряди призначати Українців, завести українську мову в урядованій ї в научанні, засиувати в Ужгороді українську академію і т. ин. Прошення ці були прийняті дуже прихильно і цісар обіцявав їм скоре сповнення. Добрянського призначено намісником (над-жупаном) чотирох стільців, де найбільше живуть Українці, і він почав заводити „руське“ діловодство; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіщувало дуже гарні наслідки—але все напсувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдиства, і замість української мови (ruthenische Sprache) заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, під вражіннями російської окупації, що знищила її пляни, першим ділом звернула ся против Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все що нахло русофільством на Україні угорській,—взято під гострий і підо-

388. Антін Могильницький.

зріллий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофильською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській — не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступас тут на довго — пошійший день засній і мертвота — гірші, ніж денебудь на українській землі.

Не така тільки довга і зтяжна, але теж сильна реакція по бадьорім руху 1848 р. наступила і на Буковині, а навіть і в Галичині. Союз з правительством тутешнього українського громадянства мав свої дуже лихотворні заміри. Добрі заміри австрійських правителів помогти розвоєви українського народу переважно не здійснили ся й тут. Задавниши революційний рух 1848 р., правительство взагалі поховало свої пляни реформи. Тим часом українське громадянство поклало всі надії свої на реформи і дарунки правительства, і коли побачило, що воно більше Українцями не журить ся, стало безпомічне і безрадне, не знаючи, що почити. З тої причини, що рух український опирав ся на порозумінні і союзи з правительством, провід у нїм взяли елементи консервативні церковні та урядові.

В Галичині перед вела митрополита консисторія, „святий Юр“, як її звали по імені катедральної церкви, де проживав митрополит і консисторські каноніки. Тодішня інтелігенція українська в Галичині складала ся майже з самих священників і вони, зовсім зрозуміло, дивили ся на митрополита і його консисторію як на своїх натуральних провідників. А ці провідники дивили ся непряно і підозріливо на кожний прояв якогось живішого і поступовішого руху взагалі і народу його українського зокрема. Знов виходять на верх прихильники книжної словяно-російської мови, неприхильні українському елементові в мові і культурі, як просто народньому і „необразованому“. Всякі сміливіші пориви й пляни 1848 р. затихали й забували ся серед загальної реакції, а серед неї знов на гору виїшли польсько-шляхетські елементи. Вони фактично захопили в свої руки адміністрацію галицьку, під началом тодішнього намісника графа Голуховського. Галичина опинила ся в польських руках, а до українського елементу польські верховоди подбали настроїти правительство як найбільш підозріливо і неприхильно, представляючи, що галицькі Українці тягнуть до Росії і до православія.

Так і в Галичині жвавий рух 1848 р. на ділі став не початком нової епохи, а вступом до темної реакційної доби, і тільки згодом українське громадянство мало змогу вернути ся до тих домагань і справ, що ставили ся в 1848 році й тоді були вже такі близькі до свого сповнення.

123. **Новий рух на Україні російській.** Таким чином і в Росії, по розгромі кирило-мефодіївського братства, і в Австрії по втихомиренню революції 1848 року кінець сорокових і пятьдесяті роки стали часами глухої реакції, де притихло і заникло і українське жите. В Росії одначе ся реакція як наступила скорше, так і скінчила ся скорше. По нещасливій кримській війні настали в Росії нові часи, правитель-ство само взяло ся реформувати старі, пережиті форми життя, що виявили свою нездатність. На чергу стало визволення селянства, визволення суспільности від нут старого режіму; суспільність заворушила ся, рвала ся до нового життя, і з нею стали оживати приспані змаган-ня українські. Кирило-мефодіївські братчики, повернені з заслання, зби-рали ся в Петербурзі і заходили ся прясти далі перервану основу українського відродження. Осо-бливо живу видавничу і організаційну діяльність виявив у тім часі Куліш, скорше повернений з заслання. Зачинає від видання етнографічних ма-теріалів, зібраних ще перед засланням, забираєть ся до видання старших українських письменників, відкриває нову зорю українського слова — молоду Марковичку (Марко Вовчок), гromадить матеріал для альманаха „Хата“ (1860), нарешті з своїм швагrom Білозерським розпочинає видавання укра-їнського місячника „Основа“. Журнал сей, що ви-ходив несповна два роки, 1861—2, в суміш мовою українською і російською, мав незвичайно велику вагу, в перше об'єднавши інтелігентних Українців Росії й визначивши провідну поступову їм стежку.

Сміливі політичні гадки кирило-мефодіївського братства, правда, вже не залунали в новім органі. Тяжко сказати, чи прикрі досвіди і кари, які впали на голову братчиків, змінили їх гадки, чи вони вважали незручним спиняти увагу громадянства на таких далеких справах, котрі в підцензурній часописи можна було б обговорювати хіба дуже загально і здалека, коли тим часом на черзі стояли справи такі близькі і для українства превеликі, як справа визволення селянства, упорядко-вання нового громадянського, господарського і культурного життя се-лян. Сим справам гурток „Основи“, що почала виходити саме перед визволенням селян, присвячував особливу увагу. Потім за справою визволення виступило питання народньої освіти: заходили ся органі-зувати недільні школи по містах, складати українські книжечки для шкіл і народньої освіти та збирати гроші на їх видавання. Разом з тим виникали суперечки про українську мову, придатність її для шкіль-ного і книжного уживання. Приходило ся боронити її від наскоків

389. Ісидор Вороб-кевич.

обнеросів чужих і своїх „таже Малоросіи“, які сплкували ся до того, що Українцям не треба розлипати свої мови, бо можуть користувати ся „общерусскою“, себто великоруською книжною мовою. А зарт дом мусіли підборозновати ся і від Поляків, які теж хотіли підтягнути Українців під свою стару історичну Польщу.

Перед семи живими справами дія відійшли на далекий шлях старі мрії про об'єднання Сіх Словян. Натомість справи селянська, що мали також поступове великоруське громадянство, зближили з ними Українців, що давніше не раз стояли ближче до великоруських консерваторів-словянофілів, а з боку поступовців російських стрічали ся з неприязню і зневажливым трактуванням (так найбільшій представник тодішнього великоросійського поступового громадянства Бєлінський в 1810-х роках дуже неприязно поставив ся до творін Шевченкових). Тепер поступові Великоруси в цілм ряду питань почули себе одиодумними з Українцями і не раз виступали з обороною українських потреб. Так петербурзький комітет грамотности в 1862 р. звернувся до правительства з проханням, щоб в народніх школах та Україні заведено науку на українській мові, а між рекомендованим для народнього читання книжками було навіть більше українських, як великоруських. Російські шкємєшники виявляли заікаженість не українською літературою, і навіть до галицьких прихильників книжкового слов'яно-російського языка звертали ся з щирими порадами залишити сю мертву мову та тримати ся живої народньої української.

Сей живий і користний український рух одначе скоро стрів ся з пошми перешкодами з боку правительства. Хоч саме Українці обгризали ся в тім часі з Поляками-поміщиками, які дуже ворожо виступали против народолобних українських заходів і против своїх лєдеїв, що перешкодили на український ґрунт (гурток Антоновича II пп), про те правительство повірило безглуздим пакєтам, ніби то Українці накладають з Поляками. А тоді саме (1863 р.) підняло ся польське повстання. Пішла під начальства всяка біда на українське слово і на всякі українські заходи. „Основа“ сама спалила ся з кінцем 1862 р., інші видання заборонили ся. Почали забороняти також українські книжки для школи і народу, українських діячів арештовували, висідали.

Нарешті вишло роспорядження міністра внутрішніх справ (Валуєва) проти українських книжок взагалі. Він посилав ся на те, що „большинство Малоросіянъ весьма основательно доказываютъ, что никакого особачнаго малоросіійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“, а викликають український рух на свою користь Поляки; отже наказав цензурі на будуче пропускати тільки белетристику, а книг наукових і для народу призначених до друку не дозволяти. Даремно то-

дінний міністр освіти (Головний) вказував, що не можна так забороняти книжки не влядаючи в їх зміст, а саме тільки мову, котрою вони писані. Заборона таки зістала ся, а до неї прилучив ся і епіод, заборонивши си, писати на українській мові, а цензори, потрапляючи під вплив начальства, перестали перепускати і белетристику.

Живий український рух тим способом рязком припинено і придушено саме серед його розмаху. Але се мало тої шкоди, що він з Росії перекидаєть ся до Галичини, першій одсе раді стільки жків починаєть ся поворотний культурний рух зі східної України на захід, в Галичину, тим часом як перед тим, під натиском польського пановання живий елементи з західної України відпливали на схід. Тепер українському рухови на сході стало тяжче ніж в Галичині під австрійським панованнем, і починаєть ся рух на захід.

124. Народонство і мовнофілієтство в Галичині. В Галичині серед українського чи „руського“, як тут казали, громадянства по десятилітнім застою новий рух починаєть ся з 1859 р. Проект галицького намістника Голуховського, щоб в галицькій письменности занести латинські букви, був останньою краплею, що переповнила чашу пригноблення галицьких Русинів. Поляки в тім часі захопили вже в свої руки галицьке правління, ставши між Галичиною і центральним правительством, і тепер сеї проект заведення латинського „абцадла“ відкривав перед галицькими Українцями в будучности повне ополчення всього галицького життя. З великою одностайністю виступили вони против сього проекта і встигли його задушити своїм одностайним протестом. Та проект прогнотом, але вставало питання, як бороти ся против сеї страшної польської хвилі, що грозила потонити галицьку Україну? Консервативні елементи галицького громадянства, священики і урядники, чули свою безсилність, щоб розбудити народне життя.

390. Ошчин Федькович (в буковинськйму галицькйму убраннї).

Досі вони всі надії покладали на австрійське правительство. Тепер, як виявилось, що воно віддало Галичину в жертву Полякам і нічого не хоче робити для Українців против волі Поляків, надії цих консервативних елементів звертають ся на Росію.

Такий російський напрям уже перед тим приготував ся тою старою слов'яно-російською мовою, досить близькою російськ і книжній мові XVIII в., і пам'ятю про заступство Росії за православних у Польщі. За сим пішли зносини з деякими російськими слов'янофілами (особливо з Погодїним), що з свого боку підтримували такий русо-фільський напрям в Галичині. Велике вражіння також зробила російська поміч Австрії в 1848 році, коли Росія своїм військом намагала задавити угорське повстання; вона зістала ся в пам'яті Галичан як незвичайно могутня, всемоцна сила, і взагалі Росія николаївських часів, що придавила так сильно Польщу після повстання 1831 року, малювала ся Галичанам як ідеальне царство порядку і сили. Австрія ж з кінцем 1850-х рр. спіткала великі нещастя в Італії, потім в 1860-х рр. погромила її Прусія, здавало ся, що приходить їй кінець. Коли ж до сього ще австрійське правительство зовсім перейшло на польський бік і віддавало польській шляхті Галичину в повне володіння, то консервативні елементи галицької суспільности (русинської) стали сподіватися своє покладати в Росії.

Сподівали ся, що російський цар скоро забере Галичину від Австрії і в цих надіях проповідували зближенне до російської культури і мови. Під вражіннями погрому австрійських військ під Кенігсгрецом в 1865 р. львівська газета „Слово“—орган отсих консервативів „москвофілів“, як їх названо, виступило відкрито з сим новим політичним сповіданням. Доводило, що галицькі Русини оден народ з Великоросами, українська мова—незначна відміна „руссакого язика“, що ріжнить ся тільки вимовою: знаючи як треба вимовляти слова по великоруському, галицький Русин може за одну годину навчитися говорити по великоруському; тай ніяких Русинів нема—є тільки оден „русекій народъ“, від Карпатів до Камчатки; тому й нема чого заходити ся коло творення народньої української літератури: є готова література російська (великоруська).

Так ото з консервативно-реакційних напрямів галицького життя 1850-х рр. під вражіннями байдужости австрійського правительства для галицьких Українців в 1860-х роках почало витворюватися галицьке москофільство, по духу, як бачимо, близьке тому „большинству Малороссів“ російських, на яких послав ся в 1863 р. Валуев, що вони не знають української народности ні мови, а тільки оден російський нарід і язик. Се москвофільство обхопило майже всю тодішню

„Інтелігенцію“ Галичини, Буковини і Угорської України, що найбільше підпала мріям про всесильну Росію, бачивши погром Угрів російським військом. В тім напрямі в Галичині пішло багато її таких людей, що в 1848 р. зовсім рішучо стояли на українським ґрунті—сам Як. Головацький між ними, що розпочинаючи виклади української мови на новозасинованій кафедрі львівського університета, величав сю мову пишними похвалами, а тепер став також прихильником єдиної російської мови і пізніше перейшов до Росії. Певне, легше було сподівати ся всяких „благодатей“ від Росії і тим часом тихенько сидіти, незачіпаючи ся з Поляками (як се дійсно робили тоді й потім ті галицькі москвофіли),—ніж працювати коло розбудження українського народу й сотворення культурних і всяких інших підстав для його нового життя.

Але власне сею другою дорогою пішли більш енергічні елементи з тодішньої галицької молодіжи, а з нею—і деякі представники старших поколінь. Вони чули себе безмірно більшими до демократичного, народолюбного українського руху, що на їх очах саме тоді відживав у Росії, ніж до тої офіційної Росії николаївських часів, про котру мріяли попи і урядники-москвофіли (а котра сама виявила свою гниль перед самими Росіянами і давала місце більш-поступовим напрямам нового царювання Александра II). Прояви тодішнього українського відродження в Росії наповняли сю галицьку молодіж радістю і надією. Жадібно ловила вона огненні слова Шевченка. „Кобзарь“ стає для неї святою книгою, Україна—святою землею. Кохають ся в памятках козацької слави—між молодіжю входить в моду вверати ся „до козацьки“; з молодечим завзятем вигоняють з уживання галицької інтелігенції польську мову. Пильнують яко мога наблизити ся до української мови й українського життя і своїми виданнями („Вечерниці“, 1862, „Мета“ 1863—5, „Нива“ 1865, „Русалка“ 1866, „Правда“ від 1867) будять в громадянстві любов і привязанє до свого народу—простонародньої маси і горячі бажання піднести її культурно, економічно і політично.

125. Початки національного життя на Буковині. Сей новий народовецький рух захоплює й сучасну Буковину та творить тут перші

391. Володимир Антонович.

початки національного життя, якою досі не знала ся маленька країна відірізала політичними, а далі й релігійними та культурними межами

392. Київська „стара“ громада разом з студентською (або так званним „двигатарем“, як її називали, 1874 р. ренштам: 8. Антопович, 9. Фадорський, 10. Ор. Девіцький (декабат студентів при старій громаді), 11. Дона-шевський, 12. Ів. Рудченко, 13. Ф. Вояк, 14. Девіцький-Нечуй, 15. Чубинський, 16. Старинський, 17. Рубин-штейн, 18. Лисенко, 19. П. Житецький, 20. Ол. Трегубів, 21. М. Водлян, 22. Волжанський, 23. Костенко, 24. незвістний, 25. Матя Тв. 26. Комаренський, 27. Ір. Житецький, 28. Ол. Русів (скарбник, з касовою кни-гою), 29. Т. Біленький, 30. Д. Гаврицький (книгар), 31. Даконенко, 32. М. Левченко бракує Антоновича й мілєкох іще громадяни.

від сусідньої Галичини хоч звязана разом з Галичиною австрійською адміністрацією, вона жила осторонь, не зачеплена і не розрухана неру-

ська країна.
ими межами

йською
перула

ливим галицьким житем. Аж галицьке народовство 1860-х років знаходить на Буковині живійший відгомін. Знаходить ся тут кілька талаювитих і енергічних письменників—як брати Воробкевичі, особливо Ісидор, популярний поет, далі Осип Федькович—найбільший талаит, якого взагалі до того часу видвигнула австрійська Україна, що в своїх оповіданнях і поезіях розвивув перед громадством Галичини і Буковини чарівну ромаитичну панораму Карпатів, переказів і легенд, звязаних з ними, і барвистого гуцульського життя. За нею гачею місцевих оргайнів, місцевого літературного руху, вони прилучають ся до руху галицького, беруть участь в галицьких народовецьких видааннях, і при слабких взагалі літературних засобах галицьких тої доби мали чимале значінне в розвою тих перших народовецьких початків Галичини. В Буковині ж народне жите стало розвивати ся значно пізнійше; тутешнє товариство „Руська Бесіда“, що служило осередком літературного і громадського життя, засноване 1869 р., довго мало характер русофільський і тільки в 1880-х рр. здобувають у нїм перевагу народовці.

Та незмірно більше значінне нїж ся моральна поміч вішунів буковинського відродженія мала для народовецького руху в Галичині, і взагалі в австрійській Україні, участь і поміч Українців російських. Після того як припинено розвій українського життя в Росії, чимало українських письменників звертають свої писання в збірники і часописи, що заходили ся видавати галицькі Українці. З старших письменників особливо Куліш, з молодших Марко Вовчок, Антонович і особливо Кониський і Левицький-Нечуй починають спомогати українські видаання Галичини своїми писаннями. Коли з 1867 р. на місце тих недовговічних видань у Львові удало ся наладити журіал „Правду“, що виходив потім кільканадцять літ, Українці з Росії брали в нїм діяльну участь і він мав до певної міри характер всеукраїнського органа, тому що в Росії не можна було видавати нї українських газет нї журіалів.

Ся поміч Українців з Росії мала величезну вартість для Українців австрійських. Український, або як його звали—народовецький рух в Галичині був піднятий молодіжю. Майже все старше громадство з

393 М Драгоманів

початку було йому неприхильне і більше або менше рішучо тягло в сторону москвофільську. В руках москвофілів були всі інституції тут і на Буковині, не кажучи за Україну угорську, а „народоцтво“ з кінцем 1860-х і потім в 1870-х роках було представлене невеликими громадами інтелігенції, бідної і матеріальними засобами і культурними силами. Отже страшенно багато значило то для народоців, що вони чули за собою Україну—ту, безграничну, могутню Україну, що сплодила великих героїв козаччини і нових діячів українського відродження, і бачили їх між свівробітниками своїх органів і видань. З другого боку участь російських Українців скріпляла демократичний і поступовий напрям галицького українства—се теж багато значило супроти переваги церковних і консервативних елементів у галицькім громадянстві. Для Українців же російських в тодішнім їх пригнобленню від усяких перенон і заборон Галичина явила ся немов вікном у свої бідну далечинь українського розвою, що давало вихід йому навіть на вивадок найбільших утисків у Росії.

126. Кнівська громада і указ 1876 р. З початком 1870-х років цензура на українські книжки в Росії трохи полекшала і взагалі утиски ослабли; стала можлива знову літературна і наукова діяльність. Тоді центром українського руху стає Київ, де за останні кільканадцять літ, після розгрома кирило-мефодіївців наросли нові культурні сили з вихованців тутешнього університету. Діяльність сеї кнівської громади, відмінно від петербурської, звертала ся головню не на суспільні, а на наукові справи: на обгрунтованне українства науковими дослідями минулого і сучасного життя українського народу. В тім напрямі працювали такі визначні учені, як історики Антонович і Драгоманів, етнографи Чубинський і Рудченко, язикознавці Житецький і Михальчук і ин. Їм удало ся добути дозвіл на заснування тут у Києві відділу географічного товариства (1872) і він став центром, коло котрого стали громадити ся культурні сили українські. Поруч того оживає також і література українська: з кінцем 1860-х і в 1870-х роках виступають талановиті поети і письменники як Руданський, Нечуй-Левицький, Мирний, Кописький, Мих. Старицький. Мик. Лисенко зачав класти підвалини українській музиці своїми збірками пісень, композиціями (між ними опера „Різдвяна ніч“) і чудовими концертами. Згодом починає підіймати ся український театр, незвичайно розворушуючи громадянство, його інтелігентські і півінтелігентські верстви.

Отак, як я сказав уже, діяльність кнівської громади була звернена на питання не політичні, навіть не соціальні. Провідники її свідомо і умисно звертали увагу українського громадянства на культурний і науковий бік справи, занехуючи політичний, щоб відтягнути „Україн-

ців від участі в російських революційних рухах, і тим будили навіть невдоволення серед самих Українців на таке одностороннє „культурництво“. Невважаючи на це, діяльність київських громадян послужила приводом до нових правительствених заходів проти українства. Привідцями до того були чернігівські поміщики урядовці Рігельман і його свояк Юзефович, що грав ролю сторожа російських державних інтересів на Україні.

Розсваривши ся з провідниками київської громади, Юзефович раз-у-раз надсилав правительству свої донесення лякаючи його успіхами українського „сепаратизму“, як тоді се називано—що Українці розвивають свою мову і письменство, на те щоб відділитися від Росії. З початком 1875 р. була наряжена особна комісія в сій справі і до неї покликано також Юзефовича. Він представив сій комісії українство як польсько-австрійську інтригу, звернену на те, аби відірвати Україну від Росії; цензурні представники з свого боку потверджували, що українське письменство має потайні цілі—відкремлення України від Росії. При тім особливу небезпеку вже тоді добавляли в українстві галицьким, не зв'язаним цензурними російськими обмеженнями і настроєнім ворожо для російського правління, через його заборонні заходи против українства. Комісія рішила як найпильніше слідити за галицькими виданнями, не допускати до Росії все що могло б впливати на розвій українського життя, підтримувати грошевыми підмогами й иньшими способами москвофільські видання і москвофільський рух в Австрії та вжити всіх способів, щоб задавити український рух в Росії. Зараз потім закрито київський відділ географічного товариства, а весною 1876 р. вийшов указ против українського слова взагалі: дозволено українською мовою друкувати тільки історичні памятки і белетристичні твори (вірші оповідання, песи), та й то правописею російською і під найострішим доглядом; українські ж концерти, представлення, читання заборонено зовсім.

Самі по собі се були дуже тяжкі заборони, а на ділі цензура ще додавала до того своєї пильности, і якийсь час українські книги не

394. Мик. Лисенко.

пропускали ся таки зовсім—хіба десь випадком, через недогляд. Доходило до всяких сміховин: вичеркували українські слова з оповіданих по російськи; веліли, щоб на концертах українські пісні співали ся словами перекладеними на російську або французьку мову, і т. ин. Скоро одначе саме начальство київське і харківське звернуло ся до правительства з вясненнями, що заведені заборони занадто гострі і безпотрібно тільки дражнять громадянство. Через те зроблено було потім деякі полекші, дозволено українські представлення, хоч і з усякими обмеженнями (напр. в українських губерніях, що належали до київського генерал-губернаторства, українських вистав довго не дозволяли зовсім, а по иньших містах вимагали, щоб разом з українською пссю виставлювано російську, і т. и.).

Все теки в отсих обставинах яка-небудь літературна чи громадська работа українська була неможлива і заборона 1876 року мала той наслідок, що свідомійші і енергічнійші Українці з Росії переносять свою роботу до Галичини ще в більших розмірах, аніж в 1860 роках.

127. Українська работа на галицькім ґрунті. Ще перед указом 1876 р. кілька тямущих Українців з Росії заходило ся заснувати у Львові інституцію для розвою українського письменства і науки, щоб вона могла працювати тут свобідно, не знаючи цензурних утисків, для цілої України; так виникло „Товариство імени Шевченка“, засноване у Львові 1873 року. На зібрані гроші засновано при тім друкарню для українських видань; але зібрано було грошей мало, так що довгий час прийшло ся ще сплачувати друкарню, поки вона стала на ноги і товариство могло роспочати власні видання—се стало ся тільки при кінці 1880-х років. Потім громадка талановитих і енергічних людей—Мих. Драгоманів з кількома молодшими товаришами, покинувши через різні наклепи Україну, осели ся в Женеві, і туг за помічю Українців з Росії новели виданне журналу чи збірника „Громада“, присвяченого українським питанням політичним і національним, і завязали близші зносини также з галицькою суспільністю. Деякі Українці знов приїздили і перемешкували довгий час таки безпосередно в Галичині, розвиваючи більш або меньш живу літературну і політичну діяльність (Куліш, потім Кониський, Нечуй й ин.).

Впливи сих Українців на галицькім ґрунті йшли в різних напрямках: зовсім в иньшій напрямі впливали напр. Драгоманів і його однопумці, пробуджуючи українське громадянство Галичини до освідомлення народніх мас і організації боротьби за свої права, а знов в иньшій Куліш, Антонович, Кониський— стараючи ся сотворити більш прихильні обставини для розвою українського житя порозуміннем з польськими

владущими верствами. Але кінець кінцем всі ці різнородні впливи, весь сей приток духових сил, а по часті—і матеріальних засобів з російської України дуже зміцнив українське жите Галичини і багато йому причинив розвитку. Протягом 1870-х і 1880-х років українські народовці дуже зростають в числі і в силі. Почавши від роботи літературної та видавання популярних книжечок та заспокування читалень, вони переходять до політичної діяльності, з малозначних громадок витворюють сильну партію, котра своєю енергією і духовою силою відтісняє на другий плян останки старих консерваторів та москофілів і падає топ і напрям житю галицьких Українців. Невважаючи на слабкі сили і засоби, в ній почувала ся сила руху, енергія поступу і тому все живіше починає приставати до неї, і скоро народовці починають грати першу ролю в Галичині і на Буковині, неважаючи на поміч, яку партія москофільська мала з Росії—далеко богатшу, ніж народовці від Українців.

З другого боку для України російської Галичина з сього часу стає справді вікном на світ, що не давало їй заснути в темряві тодішніх заборон. Позбавлені можности скільки небудь свобідно обговорювати питання української політики, завдання і змагання її, російські Українці користували ся для сього галицькими виданнями, котрі хоч і були заборонені в Росії, про те поширювали ся на російській Україні досить значно. На галицькім ґрунті, на галицьких відпосинах, в галицьких виданнях ставили ся, випробовували ся і рішали ся різні питання соціальні, політичні, національні. Через те галицькі відносини викликали незвичайне заінтересованне серед свідоміших російських Українців. Не маючи можности у себе дома зайняти ся справами політичними і національними, вони якійсь час—можна сказати—жили галицькими подіями й інтересами, особливо з початком 1890-х років, коли між галицькими Українцями-народовцями зачала ся боротьба між більш уміркованими і більш поступовим, радикальним напрямом. І се давало користне доповненне до культурних справ російської України, заховуючи її від повної односторонности.

З початком 1880-х рр. в Києві на місце закритого географічного відділу вдало ся наладити науковий історичний орган „Кіевскую Старину“ (1882), і коло нього згромадили ся наукові і культурні сили українські. Журнал вів ся по досить широкій програмі (російською

395. Ол. Ковиський.

мовою), займаючи ся і етнографію, і мовою, і письменством; пізнійше, з 1890-х рр. він мав часами й суспільну закраску, містив і українську белетристику. Для неї були тоді взагалі тісні часи, бо хоч ніби то белетристику можна було друкувати, але цензура так пильно придивлялася, шукаючи потайної крамоли, що дуже мала частина проходила через цензурне сито. Для широкої публіки, при недостаті книжок, мав велике значіння український театр. Українські трупи почали ся з одної, але з часом множили ся, ставали все більш розповсюденим явищем і неважаючи на убогість репертуару і невисокі прикмети більшости пєс (цензура театральна була незвичайно сувора), вони підтримували пам'ять народнього слова і любов до нього винародовленої міської людности. Особливо потрудили ся на сім полі Кропивницький, Старицький і брати Тобилевичі.

Найбільш прикре було, що унеможливлено не тільки всяку громадську і політичну діяльність, але й обговорювання таких питань. Етнографічні, мовні чи історичні студії не могли захопити цілої суспільности, і найбільш живі й енергічні елементи зневажливо покидали українство, бо воно здавало ся їм якимсь застарілим романтизмом. Ішли в російські партії, де була хоч видимість якоїсь живішої діяльності, смілі завдання і гострий ризик небезпеки, що завсїди вабить смілих, а не було всього того в культурницьких гуртках російського українства. І се власне надавало особливу цінність галицьким справам: на галицьким ґрунті, бодай хоч посередно, через органи преси, через особисті зв'язки можна було брати участь в відкритій партійній боротьбі, в політичній і громадській роботі.

128. Політичний рух в Галичині в 1890-х рр. 1890—5 рр. були поворотними роками українського життя Галичини. За вісімдесят роки, як я вже сказав, народовецький український рух дуже поширив ся між галицьким громадянством, запанував над ним і як звичайно в таких обставинах буває—притягнув до себе багато народу нейтрального, що йде за тим напрямом, який бере гору, хочби внутрішнім своїм змістом він був йому навіть зовсім чужий. Разом з тим як український напрям виступав все показнійше, на зверх, як сильна політична партія, та проторював собі дороги в ширші народні маси,—в самій середині його мусів зазначити ся певний розлом, через велику неоднаковість тих елементів, які опинили ся тепер під одною спільною фірмою українського народовства.

Елементи більш поступові, що хотіли йти далі в тісний союзі з поступовими елементами російської України і разом з ними—з поступовими європейськими напрямами, бажали на українським національним ґрунті перебудувати суспільні, політичні і економічні відносини в дусі

справжнього демократизму і соціалізму. Елементи більш помірковані і консервативні, священники і урядники та інші представники буржуазних верств (між Українцями дуже невеликих), прийнявши національну форму—народню мову і до певної міри—українські національні традиції, бажали під сею зверхністю заховати старий зміст життя, консервативний склад відносин, панованне української національної церкви (уніатської в Галичині) і релігійну правовірність. На сім ґрунті виникає досить різка боротьба, що й вела ся при живій участі і навіть під сильними впливами російських Українців. Особливо Драгоманів, хоч не жив в Галичині, через гуртки своїх однодумців, людей більш енергічних і здібних, вів галицьке громадянство в першій напрямі і впливи його серед молодіжні і серед селянства все більше зростали.

Рішучим моментом було, коли більш консервативна частина народців в 1890 р., не без впливів і участі декотрих російських Українців, розірвала політичний союз з Москвофілами, з котрими разом виступала в галицьким соймі й австрійським парламентам проти Поляків і правительства, — а вийшла в порозумінне з правительством, чи краще сказати—галицьким намісником (гр. Бадені). Поступовіша частина галицьких Українців уже перед тим відлучила ся від більш консервативних народців і стала формувати ся в особну партію, під назвою „радикалів“. Коли ж проголошений був новий союз народців з правительством, ці радикали різко виступили проти нього і повели дуже енергічну агітацію проти такої „угодової“ політики народців. Опозиція їх була справедлива, бо на ділі сей союз з правительством мав бути союзом Українців з правлящою польською шляхтою Галичині, а властиво і не союзом, а відступленням від боротьби з шляхетським польським панованнем за ціну деяких національних уступок, дуже дрібних як на таку принципіальну справу (одна українська гімназія, одна українська катедра в університеті її таке иньше). Кінець кінцем проводирі народців, розглядавши, куди веде їх сей союз, та й уступаючи натиску громадської думки, розірвали сю спілку, сю

396. І. Карпенко-Карпий (Тобилевич).

397. Українська група Кропивницького в 1887-8 р.
Середній ряд, з лівого боку починаючи: Нечай, Чернівська, Затиркович, Мартиненко, Нечай, Пересерзєва, Гісбов, Загорський.
рива. На долі, з лівого боку: Хилівченко (Тобилевичева), Саксганський, Максимович, Подяницька, Косюра.

„угоду“, і при ній зістала ся тільки невеличка група консервативно-клерикальна. Загал народівці рішив стати в рішучій опозиції до польського пановання і до центрального правительств, що віддавало Галичину Полякам на потву, за те що вони підтримували правительство в парляменті.

За прикладом радикалів народівці рішили також іти як енергичнійше в нарід, освідомляти його політично, загри іти до боротьби за свої права та організувати до учести в політичнім житю і політичній боротьбі. З сього власне погляду вплив радикалів на галицьке жите був дуже важний, що він не давав народовцям пересувати ся на право, куди їх тягли консервативні й клерикальні елементи, а вів бодай середною лінією між сим консервативним і радикальним напрямом. В 1900 р. народівці навіть постановили формально злити ся до купи з радикалами, прийнявши поступові і соціальні домагання радикальної програми, зарвзом перейменували отсю об'єднану партію на „національно-демократичну“. Розумієть ся, само приймленне радикальної програми не зробило сих народовців справжніми поступовцями, в дусі радикальним; праві елементи не стратили своїх впливів і нераз потім аж до останнього часу тягнули до угодних порозумінь з правительством та польськими правителями. Але все таки лівійші елементи галицького українства стримували народовців від занадто різкого і відкритого маршу направо, до котрого тягнуло їх праве крило.

Кінець кінцем, як то звичайно буває, боротьба і конкуренція напрямів незвичайно оживили галицьке жите протягом дев'яноста і дев'яноста років. Національне і політичне усвідомленне вийшло з громадск інтелігенції, обхопило широкі круги, маси народні, навчило їх пильнувати своїх прав, бороти ся за свої економічні, культурні і національні інтереси, доходити їх своїми силами, єдністю, організацією. Опозиційний напрям, котрим повели галицьке громадянство поступові українські течії, в протівність старшому, правительственному народовству 1848—1850-х рр., мав власне той незвичайно користний вплив, що відзвнчає галицьких Українців чекати якихось благодатей від правительства чи когось иншого, навчав будувати свою долю, своє жите

398. Мих. Старицький.

власними силами і засобами, та йти впролом, не оглядаючи ся, яке вра-
жіння роблять їх змагання на сильних і владущих. Те що здобуло
галицьке українство протягом останніх десятиліть, воно осягнуло
власними силами, своєю організацією і боротьбою против усяких во-
рожих перешкод, які ставило польське панованне всіми своїми вели-
чезними засобами. Маючи по своїй стороні центральне правительство,
в своїх руках тримаючи всю державну управу Галичини і краєве само-
порядкування, распоряджуючи величезною земельною власністю, вся-
кими грошевими і культурними засобами. Поляки всіми силами бороли
ся з українським рухом, але таки не могли
спинити величнього походу української на-
родньої маси.

399. Іван Франко.

**129. Культурний і національний
зріст Австрійської України.** Осягнуто
за останні два десятиліття справді багато
В сфері національної культури насамперед
треба зазначити — створення української
науки, про яку стало можна серйозно гово-
рити тільки з цього часу, з тої організо-
ваної роботи, яку повели учені згуртовані
в 1890-х роках коло львівського товариства
імені Шевченка. В 1892 р. перемінене на
наукове товариство, а в 1898 зреформова-
ного на візирець академії наук. Його ви-
дання дуже скорі звернули на себе увагу
дослідників і українська наука здобула собі
право громадянства в науковім світі. Не
вважаючи на дуже убогі підмоги з фондів державних і краєвих, това-
рство розвинуло велику видавничу і організаційну діяльність, про яку
чверть віка перед тим ніхто не носів би й думати.

В парі з сим виступило також домагання українського універси-
тету. Правительство обіцяло його ще в 1848 р., але потім се все
забуло ся разом з иньшими обіцянками, львівській університет за-
хопили Поляки, а Українцям зістало ся лише кілька катедр з україн-
ськими викладами. Тоді з кінцем 1890-х рр. вони стали добивати ся
заснування другого, осібногo українського університету; в 1900-х рр. ся
справа стала незвичайно гострою, раз у раз викликаючи сильні завору-
шення на університеті, на котрі чуйно відзивали ся найширші круги
громадянства, й останніми часами український університет став черговою
справою української політики, так що здобує його мабуть дуже не
далеке.

В сфері літературній треба одмітити розвій красного письменства, завдяки цілій громаді яскравих, живих талентів, що в сей момент розцвіту політичних і суспільних інтересів, з кінцем 1890-х років виступила на досить яловім перед тим галицько-буковинським ґрунті. Дості іван Франко, талановитий поет, иовеліст і публицист, був найбільш визначним талантом на сім ґрунті 1880/1890-х рр. Тепер наоколо иовозасновано місячника „Літературно-Науковий Вістник“ і видавничого товариства (Українсько-руська видавнича спілка) виступив ряд нових свіжих, талантів, з Вас. Стефаником і Ол. Кобилянською в головах, і надав небувалого перед тим змісту тутешньому українському життю.

В сфері освітній і народно-організаційній дав себе знати незвичайний розвій читалень Просвіти і товариств гімнастичних, так званих „Січей“ і „Соколів“, які пещувано зворушили народні маси, розбудили в них бажання знання, освіти, інстинкти організації й солідарности.

Далі, в останніх літах, з огляду на ті трудности, з якими звязане було заснування нових українських середніх шкіл—що їх просто таки приходило ся випрошувати і вимолювати у польських верховодів, а властиво виторговувати за які небудь важні уступки з иньших українських домагань,—галицькі Українці взяли ся до закладання своїх приватних середніх шкіл і розвинули дуже показне своє власне свобідне шкільництво.

Також п останніх літах звернено велику увагу на економічну сторону—на заснування позичкових кас, кооперацій, сільсько-господарських товариств, щоб по можности визволити ся від залежности від чужих фінансових і сільсько-господарських інституцій.

Все се незмірно підняло почуте власної сили і можности в українськiм громадянстві і уможливило здобування національних прав не поклонами і вислугами владашчим партиям чи правительству, а організованою боротьбою, і певне вже не далекий той час, коли правительство буде змушене рахувати ся з національними домаганнями галицьких Українців незалежно від того, чи на них дають свою згоду польські верховоди Галичини, чи ні. А ще важнійше—що навіть незалежно від державних відноси, в самім собі українське громадянство відкрило сили і засоби свого національного розвитку, і власне в момент найбільшого розвою суспільно-політичного руху в громадянстві

400. Борис Грінченко.

і народі, він здобував в собі сили культурного і національного розвитку, енергію національної творчості.

З цього погляду Україна Російська зітветь ся ще значно по заду від Галичини, як з огляду на слабшу самодіяльність власну, так і ще більше на неприяні обставини—хоч і тут два останні десятиліття зазначили ся великим поступом українського життя.

130. Російська Україна в останніх десятиліттях. В Росії вже в 1890-х рр. потроху лекшали цензурні утиски українського слова і стала можливою живійня літературна і видавнича робота. Добродійне товариство для видавання дешевих книжок, засноване в Петербурзі, де менше давало себе знати „усердіє“ місцевих цензурних комітетів, досить енергічно заходило ся коло видавання популярних книжечок для народу з різних областей знання; в Києві видавничий гурток „Вік“ заходив ся коло видавання української белетристики. Виступив ряд визначних авторів в красивім письменстві—Коцюбинський, Грінченко, Самійленко, Леся Українка, що внесли нові тони, нові теми в українське літературне життя. Сильно розвинув ся театр, його репертуар збагатив ся рядом нових пєс, головно з народнього життя, творами Кропивницького і особливо Карпенка-Карого (Тобилевича). Високоталановиті артистичні сили як Заньковецька, Кропивницький, брати Тобилевичі здобули високу репутацію українській сцені. Нарешті—вже в перших роках дев'ятого століття—виступають перші замітні проби українського стилю в штуці (найважійший і найбільший утвір в сїм напрямі—дім полтавського земства визначного українського маляра і архітекта Вас. Кричевського).

Заборони української мови на археологічних зїздах з новою силою підняли змагання про культуру правосильність української мови, межі і завдання української культури. Здобутки культурного і національного руху, зроблені на галицькім ґрунті з участю російських Українців, високо підіймали рівень їх змагань і в Росії. Українство ставить своїм завданнем осягнути всю повиоту національного життя. Заразом, рівно з партійною боротьбою в Галичині, наступають початки партійного групування в російській Україні, боротьба і полеміка різних суспільних і політичних течій. Особливе оживленне в українськїм громадянстві стає замітним в дев'ятого століття роках, в зв'язку з тодішнім загальним російським заворушенням. Потім нещаслива російсько-японська війна і часи „довіря правительства до громадянства“ захопили українське громадянство в загальний вир російського визволення. На чергу стали питання перебудови Російської держави, спеціальні українські інтереси одійшли на другий плян. Групування російських партій захопило і поділило на аналогічні партії

ого розвою,

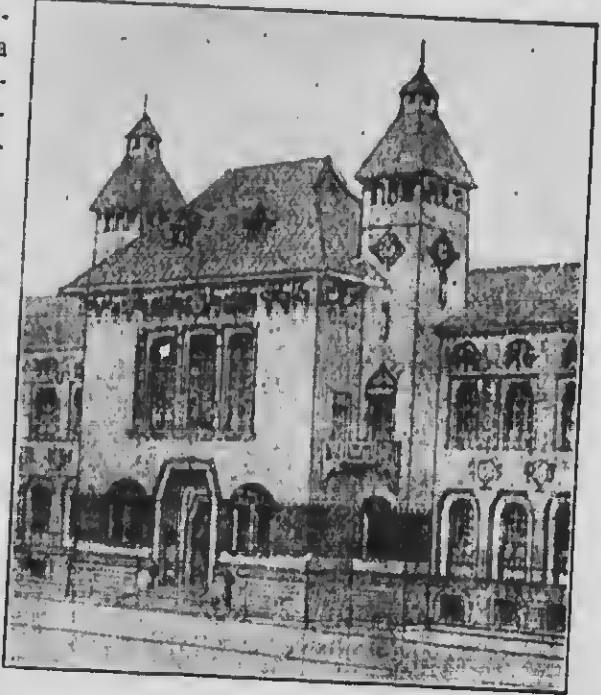
значно по
власиу, так
ва останій
тя.

В Росії вже
ого слова і
Добродійне
Петербурзі,
комітетів,
книжечок
оток „Вік“
гупив ряд
Гриченко,
и в украї-
репертуар
творами
Високо-
ий, брати
шті—вже
и украї-
всім на-
малюра і

з новою
раїнської
турного
стю ро-
в Росії.
у націо-
в Гали-
Україні,
особливе
отих ро-
Потім
ства до
вир ро-
ийської
и. Гру-
партії

також і українське громадянство. Селянство захоплене було земельним питанням, інтелігенція—політичним. За всім тим українське громадянство не переставало дорогою преси, петицій, резолюцій і т. н. добивати ся розвизання українського питання—національної рівноправности для Українців, а насамперед скасування заборони українського слова.

В грудні 1904 р. комітет міністрів спеціально зайняв ся сим питанням і прийшов до переконання, що український рух „не містить в собі, як здаєть ся, скільки небудь серіозної небезпеки“, яка б опрвдувала зворочні заходи правительств... шкоди, які заборона українських книжок чинить селянству. Запитані ним державні органи висловили ся также в тім дусі, а петербурська академія в просторії записці вияснила при тім неправдивість ходячих фраз, що літературний великоруський язык—мова общеруська, котра для Українців може служити такою ж рідною мовою, як і для Великорусів, так що нема потреби Українцям розвивати українську мову. Не вважаючи одначе на всі отсі виясиення, справа затягла ся і правительство не видало спеціального закона про знесенне заборон українського слова, а вони були сксовані самі собою загальними законами: видані в осени 1905 р. нові правила про періодичні видання відкрили Українцям можливість видавати газети і журнали на українській мові, а правила про неперіодичні видання (26/IV. 1906) зняли всякі обмеження з книг „на иностранныхъ и инородческихъ языкахъ“, в тім і з української мови. Правда, в дійсности і після сього над українською книжкою і пресою не перестав тяжіти більш гострий і підозріливий догляд: на українській мові раз-у-раз карало ся і забороняло ся те що свобідно проходило на російській, і против українських газет вида-

401. Земський дім в Полтаві.

вали ся різні спеціальні заборони, як ні против яких иньших. Все ж таки, хоч і в узьких межах і з вічним риском кар, відкрито українському слову якусь дорогу.

В справах політичних і суспільних царській маніфест 17 жовтня 1905 р. відкрив великі перспективи, з котрих одначе мало здійснило ся справді. Великі надії покладали ся на першу думу, скликану весною 1906 року. Між селянськими й інтелігентськими депутатами її знайшло ся чимало людей для українства настроєних більше або меньше прихильно, і з них організувала ся українська фракція, яка могла б мати чимале значінне в дальших нарадах думи. Та думу роспущено перше, ніж ся фракція підбрала ся відповідно—з людей переважно мало об'язомлених з українськими справами, що аж тут в думі мали нагоду серіозно застановити ся над потребами українського житя. Те саме повторило ся і в другій думі, вік котрої так само був короткий. А в третю думу, скликану на підставі нового виборчого закону, селянство вже не могло посилати самостійно вибраних депутатів, і українське селянство—єдиний елемент, на котрий можна було покласти надії, зістало ся властиво без представників.

Думське законодавство не дало нічого українському житю; навіть для заведення української мови в народній школі в третій думі не знайшло ся більшости, як для декотрих иньших инородчеських шкіл. В сім відбив ся неприхильний для українства настрої правительственных сфер, що з початку устами сенату (в справі недозволення „Просвіти“ в Полтаві), а потім устами міністра внутрішніх справ значило своє становище супроти українського руху, принявши всяку, хоч би чисто культурну українську роботу за шкідливий сепаратизм.

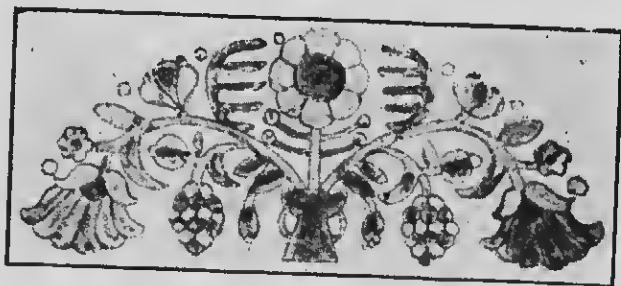
Таким чином розвіяли ся надії тих, які по маніфесті 17 жовтня думали що з розвоєм конституційного житя в Росії українське жите зможе розвивати ся тут свобідно і правильно, і вся вага українського руху перенесеть ся з Галичини в натуральний свій осідок, на Україну російську. Обставини російського житя не дають йому і тепер розвинути ся навіть так, як розвиваєть ся українське жите в Галичині.

Але воно розвиваєть ся і в них!

Останні роки, неважаючи на всі розчаровання, заборони і гоненія на українство, зазначили себе великим поступом, принесли важні і цінні здобутки, які глибоко врзали ся в жите і не зможуть бути вирвані з нього ніякими заборонами і нагінками, тому власне що здобуті були наперекір всяким перешкодам і заборонам. Українська преса, котрій відкрив дорогу маніфест 17 жовтня газети Хлібороб, Громадська Думка (потім перемінена в „Раду“), Рідний Край, Село, Засів, Ріля й багато иньших, журнали—Вільна Україна, Нова Громада, пере-

несений з Львова до Києва Літературно-Науковий Вістник, Українська
 Хата—зробили своє важне діло, не вважаючи на всі бичи і скорпіони
 адміністративних і судових кар, на всякі перепони для їх передплати і
 поширення. Ця преса об'єднала і зв'язала в одно громадянство розсіпані
 атоми української інтелігенції, висунула перед нм основні політичні,
 суспільні і національні домагання українського життя, а поруч нм вперше
 серйозно поставлені були економічні завдання. Заснованне „Українського
 наукового товариства“ (1907), що згуртувало українські наукові сили
 з різних наук в своїх виданнях, зазначило домагання повноти україн-
 ської культури—не якогось „домашнього обихода“ старих часів, а в
 усіх областях культурного життя. Серйозно поставлено жадання україн-
 ської школи. Найбільші перешкоди стрінуло поширення освітні і прак-
 тичного знання в народніх масах; „Просвіти“, що засновувались для сеї
 мети в різних містах, в одні місця не дозволялись, в інших закри-
 вались і тепер вони вбиті майже вповні. Але популярна література, що
 значно роздвинула ся за ці роки, захоплює широкі круги народні,
 судячи з того що деякі книжки розійшли ся по кілька десятків тисяч
 примірників.

Безсумнівно, широкій всенародній різви українства являеть ся і в
 Росії питанням недалекого часу і можемо з повною вірою дивити ся в
 його будучнну.

402. Орнамент з полтавського земського дому.

403. Заставка з виділи київської лаври (1067).

ДОДАТКИ.

I. Порядок київських князів¹⁾.

1. Олег—київлив дось до р. . . . . 913 або 911	22. Ізяслав, син Мстислава . . . 1146—1149
2. Ігор и роках дось . . . . . 914— 916	23. Юрій, син Мономаха . . . . 1149—1150
3. Ольга як регентка дось . . . . 946— 960	24. Ізяслав (22) в друге 1150
4. Святослав, син Ігори дєть . . . 961— 972	25. Юрій (23) в друге 1150
5. Ярополк, син Святослава . . . . 972— 979	26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом . . . . . 1150—1154
6. Володимир, син Святослава . . . 979—1015	27. Ростислав, брат Ізяслава (22) 1154
7. Святополк, син Володимира . . . 1015—1019	28. Ізяслав, син Святослава (12) і чернігівських князів . . . 1154—5
8. Ярослав, син Володимира . . . . 1019—1054	29. Юрій (23) в третє . . . . . 1155—1157
9. Ізяслав, син Ярослава . . . . . 1054—1068	30. Ізяслав (28) в друге . . . . . 1157—8
10. Всеслав, з полоцьких князів 1068—9	31. Ростислав (27) в друге . . . . 1159—1161
11. Ізяслав (9) в друге . . . . . 1069—1073	32. Ізяслав (28) в третє 1161
12. Святослав, син Ярослава . . . . 1073—1076	33. Ростислав (27) в третє . . . . 1161—1167
13. Ізяслав (9) в третє . . . . . 1076—1077	34. Мстислав, син Ізяслава (22) 1167—1169
14. Всеволод, син Ярослава . . . . . 1077—1093	35. Гліб, син Юрія (23) . . . . . 1169—1171
15. Святополк, син Ізяслава . . . . . 1093—1113	36. Володимир, син Мономаха (16) 1171
16. Мономах, син Всеволода . . . . 1113—1125	37. Роман, син Ростислава (27) 1171
17. Мстислав, син Мономаха . . . . 1125—1132	38. Михаило, син Юрія (23) в суз- далських князів 1172
18. Ярополк, син Мономаха . . . . . 1132—1139	39. Рюрик, син Ростислава (27) 1173
19. Вячеслав, син Мономаха 1139	40. Ярослав, син Ізяслава (22) . . 1174
20. Всеволод, син Святослава (12) (з чернігівських князів) . . . . . 1139—1146	
21. Ігор, брат Всеволода (20) 1146	

¹⁾ Число в скобках означає номер, під котрим той князь у перше згадується в сім реєстрі; ? вказує, що се означення тільки правдоподібно, а не певне, так само слово «дєсь» при роках. Коли князь київлив з перервами— був вигнаний, або переходив на иньшій стіл, його нове князювання значить ся словами «в друге», «в третє». Годство князів, позначано князів, в родоводах.

41. Роман (37) в друге . . . . . 1175—1176
 42. Святослава, син Всеволода (20) і чернігівських князів . . . 1176—1180
 43. Рюрик (39) в друге . . . . . 1180—1181
 44. Святослав (42) в третє . . . 1181—1194
 45. Рюрик (39) я третє . . . . . 1194—1209
 46. Інгвар, син Ярослава (39) . . . 1200?—1202
 47. Рюрик (39) в четверте 1203
 48. Ростислав, син Рюрика (39) . . . 1204—1205
 49. Рюрик (39) в п'яте . . . . . 1205—1206
 50. Всеволод Чермний, син Святослава (42), з чернігівських князів 1206
 51. Рюрик (39) в шесте 1206
 52. Всеволод (50) в друге 1207
53. Рюрик (39) в семє . . . . . 1207—1210
 54. Всеволод (50) в третє . . . . . 1210—1212
 55. Інгвар (41) в друге 1212
 56. Мстислав, син Романа (37) . . . 1212—1223
 57. Володимир, син Рюрика (39) . . . 1223—1234
 58. Ізяслав, син Мстислава (56) . . . 1235
 59. Володимир (57) в друге 1236
 60. Ярослав, син Юрія (23), з сусідальських князів . . . . . 1236—1238
 61. Михайло, син Всеволода (50), з чернігівських князів . . . . . 1238—1239
 62. Ростислав, син Мстислава (56?) . . . 1239
 63. Данило галицький 1240
 64. Михайло (61) в друге . . . . . 1241—1246
 65. Ярослав (60) в друге 1246

2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів.

1. Борис, син Володимира Великого київського
 2. Всеволод, син Володимира Великого
 3. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава київського, прогнаний з Галичини? . . . . . 1064 р.
 4. Ярополк, син Ізяслава київського . . . . . 1077—1084
 5. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3) . . . . . 1084—1124
 6. Володимирко, син Володаря (5) . . . 1124—1153
 7. Ярослав, син Володимирка (6) . . . 1153—1187
 8. Олег і Володимир сини Ярослава (8) . . . . . 1187—8
 9. Роман, син Мстислава, син волинський . . . . . 1188—9
 10. Володимир (8) в друге . . . . . 1189—1199?
 11. Роман в друге . . . . . 1199?—1205
 12. Данило, син Романа (9) . . . . . 1205—1206
 13. Володимир Ігоревич, з чернігівських князів . . . . . 1206—1208
 14. Роман, брат Володимира (13) . . . . . 1208—9
 15. Ростислав, син Рюрика київського 1210
 16. Роман (14) в друге 1210
17. Володимир (13) в друге . . . . . 1210—1211
 18. Данило (12) в друге . . . . . 1211—1212
 19. Мстислав Німий, з князів волинських . . . . . 1212—3
 20. Володислав боярин галицький . . . 1213—4
 21. Кольман королевич угорський . . . 1214—1219
 22. Мстислав Удатний з князів київо-смоленських 1219
 23. Кольман (21) в друге . . . . . 1219—21?
 24. Мстислав Удатний в друге . . . . . 1221?—1227
 25. Андрій королевич угорський . . . . 1227—1230
 26. Данило (12) в третє . . . . . 1230—1232
 27. Андрій королевич, в друге . . . . . 1232—3
 28. Данило (12) в четверте . . . . . 1233—5
 29. Михайло і син його Ростислав з князів чернігівських . . . . . 1236—1238
 30. Данило (12) в п'яте . . . . . 1238—1264
 31. Лев, син Данила (12) . . . . . 1264—1300?
 32. Юрій, син Льва (31) . . . . . 1300?—1308?
 33. Лев, син Юрія (32) . . . . . 1308?—1323
 34. Юрій-Болеслав, з князів мазовецьких . . . . . 1325—1340
 35. Любарт, з князів литовських . . . . 1340—1349

1146—1149
 1149—1150
 1150
 1150

1150—1154
 1154

1154—5
 1155—1157
 1157—8
 1159—1161
 1161
 1161—1167
 1167—1169
 1169—1171
 1171
 1171

1172
 1173
 1174

в сім
 слово
 на
 Родство

3. Родовід українських князів Київської династії¹⁾.

		Ігор † коло р. 946, жінка Ольга † коло р. 969		Святослав † 972											
Ярополк † коло р. 979		Олег		Володимир † 1015											
Ізяслав † 1001 (князі полоцькі)		Мстислав † 1038		Ярослав † 1054											
Володимир † 1052		Ізяслав † 1077		Святослав † 1078		Всеволод † 1093									
Ростислав † 1065		Святополк Ярополк † 1113 † 1088		Давид † 1123		Олег † 1115		Мономах див. далі							
Рюрик † 1094		Володар † 1122		Василько † 1124		Ярослав † 1123 (князі турово-пінські)		Ізяслав † 1161		Всеволод † 1146		Святослав † 1166			
		Володимирко † 1153						Святослав † 1194		Ігор † 1202					
		Ярослав † 1187													
Володимир † к. 1199		Олег				Всеволод Чермний † 1212		Володимир Роман † к. 1211							
						Михайло † 1246									
Потомство Мономаха (князі київські, волинські і галицькі):															
Мономах † 1125															
Мстислав † 1132				Ярополк † 1139				Юрій † 1157							
Ізяслав † 1154				Ростислав † 1168				Андрій † 1174		Михалко † 1176		Всеволод † 1212			
Мстислав † 1170		Ярослав † к. 1180		Роман † 1180		Рюрик † к. 1214		Давид † 1197		Мстислав † 1180		Ярослав † 1246 (князі суздальські і московські)			
Роман † 1205		Мстислав Німий † к. 1226		(князі смоленські)		Ростислав † 1218				Мстислав Удатний † 1228					
Данило † к. 1264				Василько † 1269											
Лев † к. 1300		Мстислав Шварно † к. 1269		Володимир † 1288											
Юрій † к. 1308															
Андрій		Лев		Марія											
умерли перед 1323						Болеслав-Юрій † 1340									

¹⁾ Хрестиком означений рік смерті: к.—коло.

4. Родоід українських князів литовської династії.

Путупер, кн. литовський, згад. в 1392 р.

Витень † 1315	Гедимин † к. 1341			
Наримунт кн. турово-пінський	Ольгерд в. кн. пінський	Кейстут † 1382	Коріат	Любарт † к. 1385
Юрій † по 1392 кн. белзький	Витовт в. кн. † 1430	Жигмонт п. кн. † 1440	Юрій, Олександр, Федір кн. подільські	Федір † 1431

Потомство Ольгерда:

Ольгерд † 1377

Дмитро кн. Брян. † 1377	Константин кн. чорто- рийський	Володимир кн. київ. † по 1398	Корибут-Дмитро кн. чернігів. † по 1404	Федір кн. ратн. † 1397	Скиргайло кн. київ. † 1434	Ягайло в. кн. † 1434	Свирігайло в. кн. † 1452
кн. Тру- бецький	кн. Чорто- рийський	Олелько кнїв. † 1454	Михайло † 1481	Володислав король польс. † 1444	Казимир в. кн. литов. і король † 1492		
	Семен кнїв. † 1470 кн. случькі	Ян-Альбрехт кор. польс. † 1501	Олекандр в. кн. лит. і король 1505	Жигмонт в. кн. і кор. † 1548			
				Жигмонт Август в. кн. і король † 1572			

5. Родоід українських гетьманів¹⁾.

Дмитро Вишневецький	1550—1563	Богдан Микошинський	літо 1594
Богдан Ружинський зведений в рр.	1575—6	Федір Полоус	весна 1595
Шах	1576—7	Матвій Шаула	поч. 1596
Лукян Чорнинський?	1578	Крем'яський і Криштоф Немков- ський	літо 1596
Самійло Зборовський коло р.	1581	Гнат Василевич	1596—7
Михайло і Кирик Ружинські	1585	Тихон Байбуза і Федір Полоус	1598
Захар (?) Кулага, Богдан Мико- шинський, Лукян Чорнинський	1586	Самійло Кішка	1600—2
Войтїх Чішовицький	1590	Гаврило Крутиневич	1602—3, з перервами
Криштоф Косинський	1591—3	Іван Куцкович	1602
Григорій Лобода	1593—6 (з перервами)	Іван Косий	1602—3

¹⁾ Гетьманська влада виробляла си поволі, тому можна з ріжкого часу зачинали ресстр воєдних ватажків, бачучи в них попередників пізніших гетьманів. Починаємо тут з Вишневецького тому, що перед ним ще менше знаємо про тодішніх ватажків (див. гл. 51); але й пізніше часто не можна відрізнити менших ватажків від гетьманів призначених усіми, ані зложити ряд гетьманів без перерви.

Григорій Ізачович згад. в кінці 1606	Сава Кононович, Павлюк Бут.
Зборовський, Олевченко, Каленник Андрієвич	Дмитро Гуня 1637
. . . . . 1609—10	Яцко Остріянин, Д. Гуня 1638
Григорій Тискиєвич згад. в маю 1610	. . . . .
Петро Свгайдачний 16147—1622 з перервами	Богдан Хмельницький . . . . . 1648—1657
Дмитро Барабаш . . . . . март 1617	Іван Витовський . . . . . 1657—9
Яцко Неродич Бородавка . . . . . 1619—21	Юрась Хмельницький . . . . . 1659—1663
Олифор Голуб . . . . . 1622—3	Павло Тетеря, правобічний . . . 1663—5
Михайло Дорошенко . 1623—5 з перервами	Іван Бруховецький, лівобічний . 1663—8
Грицько Савич Чорний 1624	Степи Оввра, правобічний . . . 1665
Каленник Андрієвич . . . . . 1624—5	Петро Дорошенко . . . . . 1665—1670
Нирський, Жмайло 1625	Суховієнко, запорозький 1668
Михайло Дорошенко . . . . . 1625—8	Демян Многогрішний, лівобічний 1668—1672
Грицько Чорний, Іван Сулима . 1628	Михайло Ханенко, правобічний 1669—1674
Грицько Саннч Чорний . . . . . 1629—1630	Іван Самойлович . . . . . 1672—1687
Тарас Федорович 1630	Іван Мазепа . . . . . 1687—1709
Тимофій Орендаренко . . . . . 1630—1	Іван Скорвадський . . . . . 1709—1722
Іван Петражицький-Кулага . . . 1631—2	(Филип Орлик . . . . . 1710—)
Андрій Діденко 1632	. . . . .
Тимофій Орендаренко . . . . . 1633—4	Данило Авостол . . . . . 1727—1734
Іван Сулима 1635	. . . . .
Василь Томиленко . . . . . 1636—7	Кирило Ролумовський . . . . . 1750—1764

ПОПРАВКИ.

На с. 212 рядок 11 знизу зам.: „живого“, треба: „лютого“. На с. 225 р. 4 зн. зам.: „1517“, треба „1574“. На с. 243 р. 9 зн. зам.: „дисталі“, треба „дістали“. На с. 246 р. 16 зн. зам.: „лікому“, треба: „ліколи“. На с. 283 р. 10 зв. зам.: „1642“, треба: „1632“. На с. 343 р. 2 зн. зам.: „були“, треба „били“. На с. 345 р. 3 зн. зам.: „вводити“, треба: „водити“. На с. 398 р. 16 зв. зам.: „безбороню“, треба: „безборонюю“. На с. 416 р. 3 зн. зам.: „8“, треба: „18“.

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЯ НА ЗАМОРСЬКІЙ УКРАЇНІ.

S4

7524 4

ATHY.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

